

Жаҳон АДАБИЁТИ

Арабий-бардий, ифтихорий-публицистик журнал

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№ 1 (164)

2011 йил, январ

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

[www. jad.uz](http://www.jad.uz)

МУНДАРИЖА

НАСР

Муродбой НИЗАНОВ. Охират уйқуси . Роман.....	3
Жеймс ЖОЙС. Улисс саргузаштлари . Роман.....	75
Гюстав ФЛОБЕР. Соддадил . Қисса.....	162

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

Расул ҲАМЗАТОВ. Яна йўлга чикдим висолингга зор	63
Баҳодир АҲМЕДОВ. Оппоқ сукунат лаҳзалари	158

БАРҲАЁТ СИЙМОЛАР

Наим КАРИМОВ. Буюк тилшунос олим	187
---	-----

АДАБИЁТШУНОСЛИК

Шерали ТУРДИЕВ. Ҳаётбахш алоқалар	193
--	-----

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

Қаҳрамон РАЖАБОВ. Илк ўрта асрларда турк ва суғд муносабатлари	199
---	-----

ЖАҲОН КУЛАДИ

Машхурлар ҳаётидан	204
---------------------------------	-----

ТОШКЕНТ
ЯНВАР

**Бош муҳаррир
ўринбосари:**

Мирпўлат МИРЗО

Таҳрир ҳайъати:

Файзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)
Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ
Амир ФАЙЗУЛЛА
Назира ЖЎРАЕВА
Азиз САИД
Гулнора МУҲАММАДЁРОВА

Жамоатчилик кенгаши:

Бобур АЛИМОВ
Абдулла АРИПОВ
Эркин ВОҲИДОВ
Анвар ЖАББОРОВ
Абдулла ИСМОИЛОВ
Абдурахим МАННОНОВ
Авазжон МАРАҲИМОВ
Минҳожиддин МИРЗО
Абдулла ОРИПОВ
Баҳодир ХОДИЕВ

Навбатчи муҳаррир А.ТОЖИЕВ
Техник муҳаррир У. КИМ
Мусаҳҳиҳ Д. АЛИЕВА
Компьютерда саҳифаловчи З. МАННОПОВА

Жаҳон адабиёти, 1. 2011

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Уч босма тобоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

«Жаҳон адабиёти» журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олинishi шарт.

Таҳририят манзили:
100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 244-41-60; 244-41-61; 244-41-62.
E-mail: jahonadabiyoti@list.ru

Босишга рухсат этилди 22. 02. 2011 й. Бичими 70x108 1/16. Газета қоғози. Офсет босма.
Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 1950 нусха. рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Фафур Фулом номидаги НМИУда чоп этилди.
100128, Тошкент, Шайхонтоҳур кўчаси, 86.

© **Жаҳон адабиёти, 2011 й.**

Ватанимиз мустақиллигининг 20 йиллигига

Муродбой НИЗАНОВ

Охират уйқуси

Роман

*Тўқсон – яшайин деган ёшиммиди,
Арпа талқон – ошайин деган ошиммиди...*

1

Ўтамурот бу икки қатор шеърни ё олти, ё етти яшар болалик пайтларида эшитган эди. Одам болалигида хотирасида муҳрланиб қолган гапни бир умр унутмас экан. Бўлмаса, у ўшандан кейин бу байт-ни китобларда ҳам ўқигани йўқ, бошқа бировдан ҳам эшитгани йўқ. Мурғаклигида бир эшитганича шуурида муҳрланиб қолди.

Бу қўшиқни уларнинг уйида яшайдиган Бозор кампир вақти-вақти билан минғирлаб такрорлаб турарди. Бозор кампир – Ўтамуротнинг аллақачонлар раҳматли бўлиб кетган бувасининг опаси эмиш. Унинг бу уйда яшаши сабаби Ўтамуротга қоронғи эди. Билгани – ҳамма тенгдошларининг биттадан бувиси бор, лекин уларнинг уйда иккита буви яшайди.

Ўтамурот эсини танигач, Бозор кампирнинг ўша нақлни такрорлашга ақли етганига ҳайрон бўла бошлади. Чунки шарти кетиб-парти қолган кампирнинг эси ҳам кирарли-чиқарли эди. Овқат маҳали Кенжагул бувиси Бозор кампирни ёш боладай елкасига опичлаб дастурхон бошига олиб келарди-да, емак-ичмагини олдига қўярди. Бувиси уни бошқаларнинг кўзи тушмасин деб сал қиялатиб ўтқазарди. Биратўла тескари ўтқазиб қўйишга худодан қўрқарди.

– Эй, тавба!.. Сен бояқишга худонинг нима ёзуғи бор экан-а?

ИСТИҚЛОЛ БЕРГАН ИМКОНИАТ

Йигирманчи асрда яшаб ўтган қорақалпоқ зиёлилари ҳам не-не қийинчиликларни бошидан кечирмади, дейсиз. Биринчи қорақалпоқ алифбосини тузган улкан шоир ва педагог “халқ душмани” деган тамға билан қамоқхонада жон берди. Бердақ ижодий меросини илк бор илмий асосда ўрганиб, юзага чиқарган биринчи фан доктори “буржуа адабиётини идеаллаштирди” деган таъна-маломатлар юки остида оламдан ўтди. Қорақалпоқ бахши-жировларининг репертуаридаги дoston ва термаларни ёзиб олиб, бир тизимга солган дастлабки фольклоршунос олим ишдан ҳайдалди. Яна қайси бир зиёлиларни мажлисда ўтирган жойидан қўлига кишан солиб олиб кетишди, халқ тилидан ёзиб олинган бебаҳо маданий мерос намуналарини араб имлосида битилгани учунгина йиғиштириб олиб, ёқиб юборишди. Оқибатда инқилобнинг иси чиқмасдан анча замонлар бурун яшаб ўтган Ажиниёз, Бердақ каби шоирларнинг қўшиқлари замонанинг зайлига мослаб “қайта ишланди”...

Лекин ана шундай қаттол сиёсат ҳам ноёб маданий меросини бутунлай йўқ қилиб юборишнинг уддасидан чиқолмади. Бебаҳо қўшиқ ва дostonлар, термалар ҳақиқий

Бундай хор-зор қилгандан кўра, тезроқ омонатини олиб кўя қолмайдимми?— дея ёзғирарди бувиси тўлиб кетган вақтларида. Бироқ шу заҳоти хушёр тортиб, кўкрагига туфларди. — Тилим курсин менинг. Ўзимча нималар деб вайсаяпман-а!

Бир кампир бошқасини ҳарсиллаб опичлаб юрган вақтларда Ўтамуротнинг онаси Энжим ўнгайсиз аҳволга тушарди. Қайнонасининг неча бор “сен аралашма” дея дашном берганига қарамай, югуриб бориб унинг елкасидан Бозор кампирни олишга уринарди. Бироқ Кенжагул кампир барибир ўз билганидан қолмасди.

— Қўявер, болам, сен ёш жонсан, тагин кўрқиб-нетиб ўтирма, — дерди уни кўли билан итариб.

Энжим ноилож бир-икки одим ортга чекинарди-да, қайнонаси кекса кампирни саришталаб бўлмагунча дастурхон бошига келиб ўтирмасди.

Бозор кампирни дастурхон бошида қиялатиб ўтқазилари бежиз эмасди. Унинг овқат ейишига кўзи тушган одамнинг томоғидан луқма ўтиши даргумон эди. Бозор кампир чапиллатиб овқат еяётганда оғзидаги луқмасининг ярми тишсиз милклари орасидан сизиб чиқиб, лабларининг четидан оқиб кетаверарди. Аммо унинг парвои фалак. Афтидан, бу ҳолатни ҳис қилишга кампирнинг хиралашиб қолган ақли ожизлик қилса керак. Кенжагул бувиси унга чойни ҳам пиёлада чайқаб-чайқаб, совутиб ичирарди. Унинг ўзи буни уддалолмасди. Мабодо биров билмасдан қайноқ чой бериб қўйса, Бозор кампир оғзини куйдириб олиб, ёш боладай хўнграб йиғлашга тушарди. Юпатганга кўнмасди. Ўзининг узоқ яшаб хор бўлганидан нолигандай, ўксиб-ўксиб йиғларди. Бошқалар бирин-кетин дастурхон тепасидан туриб кетишар, дамланган чой дамланганича қолаверарди. Шуни яхши билган Кенжагул бувиси Бозор кампирнинг ёнидан бир қадам ҳам жилмасди. Кейинги вақтларда у тўй-маъракаларга ҳам чиқмай қўйганди. Эртадан-кечгача ожиз-нотавон кампирни ёш боладай парваришлаб ўтиради. Ёш бола-ку, вақт ўтиши билан ақлини йиғиб олади, лекин Бозор кампир тобора путурдан кетиб бормоқда эди.

Овулда эшикка қулф осиб одат бўлмаса-да, Ўтамуротларнинг дарвозаси доим занжирланган бўларди. Чунки Бозор кампир ҳожатга чиқишни истаса, уйда одам бор-йўқлигига қараб ўтирмасди. Бундай пайтларда ҳамма уйга ёки ташқарига чиқиб кетарди. Ёлғиз бувисигина энгини шимариб, шоша-пиша унинг бошига етиб борарди.

— Вой, шўрманглай! “Чуш қиламан” дейдиган нораста ҳам сендан дуруст, — деб Бозор кампирни тақимидан кўтарганча ҳожатхона томонга олиб кетарди.

Ўтамурот икки дунё оралиғида саргардон яшаётган кампирнинг

зиёлиларнинг жонқуярлиги туфайли, қолаверса, халқ орасида тилдан-тилга кўчиб, бугунги кунларгача беталофат етиб келди. Айни пайтда истиқлол шарофати билан қорақалпоқ фольклорининг юз жилдлигини нашр этишга киришилди.

Бугунги дориломон кунларнинг қадрига етиш ҳар биримиз учун ҳам фарз, ҳам қарз саналади. Қолаверса, мураккаб даврда яшаб, минг бир машаққатлар эвазига миллий меросимизни ўрганган фидойи зиёлилар ҳақида бадиий асарлар яратиш вақти ҳам келди деб ўйлайман. Зотан, юртимиз мустақилликка эришгач, вақтида оёқоси қилинган миллий қадриятларимиз ҳам қайта юз очди. “Инқилобга қадар қорақалпоқ халқининг бор-йўғи 0,2 фоизигина саводли эди” деб ўз тилимиздан айттириб қўйилган тўхмат-маломатлардан халос бўлдик. Энди барчамиз бемалол кўкрак кўтариб, “биз ҳеч кимдан кам бўлмаганмиз” деб айтишга ҳақлимиз.

Мен ана шу гоёни “Охират уйқуси” романи бош қаҳрамони Ўтамуротнинг охират уйқуси (ҳаётининг сўнгги лаҳзалари) чоғида кўз ўнгида жонланган ҳаёт йўлини тасвирлаш орқали баҳоли қудрат очиб беришга ҳаракат қилдим. Зотан, асарда тасвирланган воқеа-ҳодисаларнинг аксарияти қорақалпоқ олимлари бошидан кечган

бояги икки сатр шеърни такрорлашга ақли етганига ҳайрон эди. Афтидан, кекса кампирнинг шуури бўронли оқшомда ўчиб-ёниб турадиган кўча чироғи каби гоҳ чақнаб, гоҳ сўниб турарди.

Ақлини таниб, мактабга қатнай бошлаган кезларида тўқсон ёшнинг Ўтамуротга аҳамияти йўқдай туюларди. Вақти келиб тўқсон ёшга кирса, у ҳам Бозор кампирнинг аҳволига тушиб қоладими? Унда тўқсон йил яшашнинг нима кераги бор?

Йўқ, Ўтамурот ақлдан озмайди! У ўзининг ақлини асраб-авайлайди. Ўшандаям унга тўқсон ёш камлик қилади! Нега биратўла барҳаёт яшайвермайди? Одамзотнинг ўлиши шарт эканми? Ёки ҳеч ким ўлмаса, ер юзига инсон зоти сифмай кетадими? Йўғ-ей, сифади! Ундан кўра, минг йил яшашнинг чорасини топиш керак. Қандай қилиб бўлсаям ўлмасликнинг иложини топиш керак. Уни ким топади? Ўтамурот ҳали ёш. Катта одамларнинг эса парвойи фалак. Хўш, ким ўйлайди бунини! Муаллимми ёки мактаб директорини?

Ўтамурот ўйлай-ўйлай, охири саволига жавоб топгандай бўлди. Фақатгина ҳукумат ўлимга бас келиши мумкин! Лекин ўша ҳукуматнинг ўзи қаерда ўтиради, уни қандай топиш мумкин, у қорақалпоқ тилини тушунадими-йўқми, буёғига Ўтамуротнинг ақли етмасди. Унинг мурғак тасавурида ҳукумат деганлари еру кўкка сифмайдиган, эртактлардаги баҳайбат девлардан ҳам улкан афсонавий бир жонзот сифатида гавдаланар эди. Катта одамлар доим худога сифинади, гап орасида ҳукуматни ҳам бот-бот тилга олишади. Шунга қараганда, ҳукумат деганлари куч-қудратда худодан кейинги ўринда турадиганга ўхшайди. Демак, одамларнинг ўлмай яшаши чорасини топиш ҳукуматнинг қўлидан келса керак.

Ўтамурот ҳар куни кечқурун кўзи илингунча шулар ҳақида хаёл суриб ётади. Ўша ҳукумат деганлари ҳамманинг ўлмаслиги йўлини ўйлаб топармикин? Балки у ўзига керакли одамларнигина сақлаб қолишиям мумкин. Хўш, унда ҳукуматга керакли одамлар кимлар? У ўзи биладиган бир-икки қасбни кўз олдига келтиради-ю, лекин улардан кўнгли тўлмайди. Ҳукумат уларсиз ҳам яшайвериши мумкин. Балки ҳукуматга оддий мактаблар етиштириб бера олмайдиган, алоҳида қобилиятга эга одамлар керакдир. Ким бўлиши мумкин, ўша айрича қобилиятли кишилар?

Ўтамурот анча вақтгача бу саволига ҳам жўяли жавоб топа олмай юрди. Фақатгина бешинчи синфга ўтганида калаванинг учини топгандек бўлди. Ёзувчи ва олимлар — ҳукуматга керакли одамлар экан! Демак, у қандай қилиб бўлсаям ёзувчи ёки олим бўлиши керак! Ўшанда ҳукумат Ўтамуротнинг қариган чоғида Бозор кампир сингари эс-

ҳаётий воқеаларга асосланган. Ўтамурот ҳаёти давомида ёмонликлар, азоб-уқубат ва хиёнатларга дуч келди, лекин ҳаммасига бардош бериб, мақсади сари интилишга ўзида куч топа олди. Илм бобида улкан ютуқларга эришди. Узоқ умр кечирди, Истиқлол даврига эсон-омон етиб келиб, кексаликнинг гаштини сурди. Қартайган чоғида эркинликнинг шарофатини ҳис этишга муяссар бўлди. Шу боис ҳам у ўз ҳаётидан рози бўлиб, келажакка ишонч билан охират уйқусига чўмди...

Яқинда роман қорақалпоқ тилида нашр қилинди. Насиб этса, уни ўзбек тилида ҳам китоб қилиб чиқариш ниятим бор. Ушбу асар жондан азиз мустақиллигимизнинг 20 йиллиги арафасида “Жаҳон адабиёти” журналида ўзбек тилида чоп этилаётганидан жудаям хурсандман. Ўзбек китобхонлари ҳам романни ўқиб чиқиб, ўзларининг ҳолис баҳосини беради деган умиддаман.

*Муродбой НИЗАНОВ,
Бердақ номидаги қорақалпоқ
Давлат мукофоти лауреати.*

дан оғиб қолишига йўл қўймайди. Уни ўзи асраб-авайлаб, парваришлайди, касал бўлса даволайди, ажалнинг чангалига бериб қўймайди. Сабаби, у ҳукумат учун керакли одам бўлади. Ҳукумат усиз яшай олмайди. Балки яшаши мумкиндир, лекин Ўтамурот бўлмаса, ҳар қуни радиода айтилаётгандек, Американи қувиб ўтолмайди. Қувиб ўтиши учун ёзувчи ва олимларини эҳтиёт қилиши керак.

Ўтамурот бу йилларнинг бари хомхаёл эканини мактабни битираётган пайтларида тушуниб етди. Лекин барибир олим ёки ёзувчи бўлиш ниятидан қайтмади.

Мана, энди ўзи ҳам тўқсонга қадам қўйди. Элга таниқли олим бўлиб етишди. Бироқ ҳукумат боқий умр чорасини топа олмади. Қайтанга йил сайин илгари ҳеч ким номини ҳам эшитмаган янги-янги хасталиклар пайдо бўлаяпти. Худога шукр, Ўтамурот унақа дардлардан йироқ. Бироқ кексалик тобора унга ҳам ўз ҳукмини ўтказаяпти. Илгариги куч-қувватидан асар ҳам қолмаган. Одам қариганида меҳрнинг гадоси бўлиб қолади, деганлари рост экан. Кейинги вақтларда ҳеч ким уйига келиб ёки ҳеч бўлмаганда телефонда бўлсаям бир оғизгина ҳолини сўрамай қўйганлиги унга қаттиқ таъсир қиларди. Ўтамурот жамиятдан ажралиб қолмаслик илинжида тўқсон ёшга қадам ишдан ажралмади. Таниқли олим бўлгани учунми ёки ёшини ҳурмат қилишдими, ҳеч ким уни нафақага чиқишга қистамади. Охири виждони чидамай, ўзи кетди. Лекин қурғур ўша виждон ҳам сал кечроқ безовта қилганга ўхшайди. Етмишга етмасданоқ ҳаммасига қўл силтаганида яхши бўлармиди...

Кейинги йилларда Ўтамурот ишга бориб-келишгаям қийналиб қолганди. Машинадан тушиб, кабинетига кўтарилгунча нақ ярим соат оввора бўларди. Йўлида дуч келиб қолган ёшлар қўлтиғидан олиб, кўмаклашишга урингани билан унинг қадами унмасди. Зиналарни бирма-бир санаб, имиллаб қадам ташлар, тўрт-беш одимдан сўнг бир муддат тўхтаб тин оларди. Кейинроқ ҳожатбарор ёшлар ҳам унинг тошбақа юришидан безор бўлишди. Ўтамурот машинадан тушиши билан улар ҳам ўзларини панага уриб кетадиган бўлишди. У ҳаммасини сезиб-ҳис қилиб турар, лекин бировдан домангир бўлишга ҳаққи йўқлигини ҳам яхши биларди. Охири ишини йиғиштиришга мажбур бўлди. Шундан сўнг болалари, келинлари, набиралари бирдан-бир овунчоғига айланиб қолди.

Ўтамуротнинг уйдагилар билан бир дастурхон атрофида ўтириб овқатлангиси келади. Бироқ кейинги вақтларда унинг қошиқ тутган қўллари қалтираб, тез-тез шўрвани тўкиб қўя бошлади. Шундан сўнг ўзининг хонасига мўъжазгина стол қўйдириб, ўша ерда ёлғиз овқатланадиган бўлди. Сокин бўлмада ҳеч кимдан тортиниб ўтирмайди, кексалиқ инжиқликларига ён бериб, бир амаллаб қорин тўйғазади. Хуллас, Ўтамуротнинг ҳаётига руҳий ёлғизлик даври кириб келди. У қаригани сайин ёш боладек ожиз ва нотавон бўлиб бормоқда эди. Бу давр қанчага чўзилиши ёлғиз худога аён.

Ўтамурот ишдан бўшаган бўлса-да, ҳамон номига катта-кичик маъракаларга таклифномалар келиб турарди. Қолаверса, одамлар шунчаки таклиф қоғози юбориш билан чекланмай, аза-базза машинада олиб кетишади, йиғин тугагач, яна уйига келтириб қўйишади. Мажлисларда унга тўрдан жой беришади, тўй-тантаналарда эса елкасига қўша-қўша тўн ёпиб, давранинг тўрига ўтқазишади-да, дуосини олишади.

– Ўтамурот оға, фотиҳа беринг, ҳаммамиз ҳам сизнинг ёшингизга етиб юрайлик!

– Оға, илойим, болаларимга ҳам сизнинг йўлингизни берсин!

– Сиз каби мартабамиз улуғ бўлсин!

Бояқишлар чин кўнгилдан сўраб туришгач, дуо қилмасликнинг иложи йўқ. Бошига тушмаган одам қариликнинг азобини қаёқдан билсин.

Маъракаларда ҳам унинг иззатини жойига қўйишади. Ёнида ўтирган чоллар гарангнинг қулоғига бақиргандай шангиллаб ундан ҳол-аҳвол сўраган бўлишади:

– Ўтамурот оға, қалайсиз?! Бардаммисиз?!

– Тани-сиҳатлик жойидами, оқсоқол! Баракалла, оға, илойим, ҳаммамизга бош бўлиб юринг! Сиз соғ юрсангиз, биз қартаймаймиз!

Шундан сўнг улар “энди бундан гап қарзимиз қолмади” дегандай, ўзаро гурунга тушиб кетишади. Ўтамурот эса шунча одамнинг орасида ўзини ёлғиз сезади. Тезроқ уйга қайтишни истаб қолади. Ахир, тенг-тенги билан, деб бекорга айтишмаган. Кекса деб уни қаторига қўшиб қўйган чолларнинг ёши етмишнинг нари-берисида. Қарийб боласи тенги одамлар билан гаплашиб нима барака топади. Ундан кўра, сокин бўлмасида оромкурсига ястаниб, китоб ўқигани маъқул. Китобнинг ёшу қариси бўлмайди. Ҳамма билан кўрдош улар. Худоба шукр, ҳозирча Ўтамуротнинг кўз билан қулоқдан шикоятга йўқ. Ақл-ҳуши ҳам жойида. Тўқсондан ошган одам учун шунинг ўзиям катта давлат, аслида.

Бугун ҳам у таниқли олим Наврўзбой Қуленовнинг етмиш беш йиллик юбилейига бориб келди. Уйининг олдида машинадан тушиб қолди. Бироқ дарвоза ёпиқ экан. Ичкарига кира олмади. Нарироқда ўйнаб юрган бола кўзига иссиқ кўринди, чамаси набираси Асқар бўлса керак.

– Асқармисан, болам? – дея овоз берди, ўша томонга диққат билан тикилиб. Аммо болакай шу заҳоти томнинг панасига ўтиб ғойиб бўлди.

Кўларим равшан, дегани билан тўқсон яшар чолнинг етти-саккиз уй нарида ўйнаб юрган болани таниб олиши қийин. Аммо сохт-сумбатига қараганда, шу гўдак Асқар бўлса керак.

Асқар бошқа невараларига қараганда сал шадлодроқ. Кўз очиб-юмгунча алдаб кетади. Бир иш буюрмоқчи бўлса, ҳозир келаман, ота, деб кўчага шаталоқ отиб чиқиб кетади-да, шу билан кечгача қорасини кўрсатмайди.

Балки набираси ҳам унинг инжиқликларидан безор бўлгандир. Ахир, ерга урса кўкка сапчийдиган ўйинқароқ гўдак учун шартни кетиб, парти қолган чолнинг теварагида ўралашиб юриши осон эканми? У бир муддат телевизор кўрса, бироздан сўнг кўчага чиқиб тенгқурлари билан копток тепишни хоҳлаб қолади. Ўтамурот унга ҳалақит беради. Унга телевизорнинг ҳам, коптокнинг ҳам қизиғи йўқ. У ўзининг тўпини тепиб бўлган. Бу дунёнинг нашъу-намоларидан аллақачон этак силкигани етмагандай, энди Асқарни ҳам ипсиз боғлаб ўтирибди. Шулар ҳақида ўйлаб, набирасининг қилиғидан ранжмайди.

Ўтамурот бир муддат ҳовли деворига суяниб турди-да, қўлидаги ҳассани дарвозанинг қапталига суяб, ўриндиққа қўл чўзди. Шу ерда бир муддат ўтириб, нафас ростлашни чамалаган эди. Кутилмаганда кўчанинг кунботар томони қиялаб осмонга кўтарилиб кетди. У ерга қулаб тушишдан хавотирланган эди. Йўқ, ундай бўлмади. Қайтанга шу заҳоти ўзи ҳам юқорилаётганини сизди. Ногаҳоний парвоздан қўрқиб кетган Ўтамурот нажот ахтариб қўлларини икки тарафга ёзди. Бироқ ўзини ерда тутиб қоладиган ҳеч нарса тополмади. Кенг очилиб

кетган чопонининг барлари самолётнинг қанотлари каби ҳавони ёриб, уни аста-секин осмонга олиб чиқа бошлади.

Ўтамуротнинг юрагида қандайдир енгиллик пайдо бўлди. Бармоқларини сиқимлаб кўрган эди, қоқсуяк терисининг орасига ҳам эт битгандай, юмшоқ туюлди. У гўё сувда сузмоқчидек икки қўлини ёнига сермаб кўрди. Шу заҳоти ўқдек осмонга учиб кетди. У кўз очиб-юмгунча ер бағирлаб сузиб юрган булутларни ёриб ўтди. Шу чоққача унга булутлар пахтадек юмшоқ туюларди. Аслида унақа эмас экан. Булутлар енгилгина ҳаво каби унинг оғзидан кириб, қулоғидан чиқиб кетди.

Ўтамурот осмонга қаради. Юксакларда яна оппоқ булутларга кўзи тушди. У жон-жаҳди билан юқорига интилди. Тезлиги тобора ошиб, бояги булутлар шитоб билан ортда қолиб кетди.

– Бўлди! Энди ерга қайтиб тушмайман! Бозор опа! Қаёқдасиз? Сиз ҳам тўқсонга киргач, осмонга учиб кетганмидингиз? Мен ҳам ёнингизга бораяпман.

Бозор кампир чинданам самода юрган экан. Шу заҳоти унинг олдига тушиб, йўл бошлади. У осмонда ҳам ердагидек ночор аҳволда яшаётганга ўхшайди. Боши икки тиззасининг орасида, тақимлари букилган. Лекин шу ҳолидаям бемалол учиб юрибди.

Демак, Бозор кампир ўлмаган экан-да! Ўлганида одамлар унинг суякларини синдириб бўлсаям тўғрилаб, сўнг қабрга қўйган бўлишарди. Қаранг, ақлли кампир экан! Осмонга учиб кетиб, ажалдан қутулиб қолибди.

Шу пайт аллақарлардан онаси Энжимнинг овози эшитилди.

– Ўташ! Қайт орқангга, Ўташ!

Разм солса, онаси чап тарафдан у томонга учиб келаяпти.

– Ўташ, қўлингни бер, болам! Мен ерга бораяпман! Қўлингни бер! – деди онаси унга қўлларини чўзиб.

Ўтамурот онасига қўл бергиси келмади. Чунки у янаям баландроққа кўтарилишни истарди. Онаси эса уни ерга олиб тушмоқчи. Ахир, ерда нима бор! У ердаги ишларини қилиб бўлди. Шунинг учун онасига қўл бермагани маъқул. Бироқ фарзанд онанинг чорловига бепарқ қарай олмас экан. Ўтамурот ҳам оёқларини ҳавога тираб чап томонга бурилди. “Ҳавогаям оёқ тираса бўларкан-да, – деб ўйлади ўзича. – Бу дунёнинг биз билмаган тилсимлари кўп экан”.

Ўтамурот онасининг қўлларидан тутди. Аттанг... Аттанг, шу чоғ ҳавода бир қуюн кўпти-ю, уни турган жойида чирпирак қилиб айлантириб, янаям баландроққа учириб кетди. Пастда онасининг: “Қулуним-ей, орқангга қайт! Мен онангман-ку! Қайт, болам!” деган овози элас-элас эшитилиб турарди.

Бу ерда булутлар йўқ экан. Булутларнинг ҳаммаси пастда қолибди. Шунчалик пастда-ки, кўз илғамайди. Булутларга қайтиб боргунича қуйига томон яна шунча йўл босиши керак. Лекин пастга қараб учиб бўлмайди. Пастга фақат қулаш мумкин.

Ўтамурот ўзида йўқ шод эди. Боқий ҳаёт деганлари бор экан-ку! Ҳукумат ўйлаб топа олмагани билан Худойи таолонинг хазинасида бор экан-ку, бу ганимат! Дунёда неча миллиард одам яшайди. Лекин ана шу неъматнинг айнан Ўтамуротга насиб этганини қаранг. Яхши одамларга Худонинг нури ёғилади дейишарди. Демак, у яхши одам экан-да?

Бир пайт кун ботиш тарафдан улкан қорақуш у томонга учиб кела бошлади. Қизик, Ўтамурот аллақачон қуш учадиган баландликдан ўтиб кетган эди-ку? Бундан чиқди, қорақуш деганлари жудаям юксакда учар экан-да.

Қорақуш аста-секин унга яқинлашди. Тузукроқ разм солса, қора-

қуш деб гумон қилгани ёшлигида улар билан девор-дармиён қўшни яшаган Емберган қўтир бўлиб чиқди.

“Емберген қўтир ўлган эди-ку, — деган ўй кечди Ўтамуротнинг хаёлидан. — Жанозасида ўзим қатнашгандим-ку. Тангабой авлиё қабристонига қўйган эдик. Демак, одамлар кетиши билан мазордан чиқиб қочган экан-да! Вой, ноинсоф!”

Емберген қўтир унинг тепасига келиб, кутилмаганда яғринига қўш оёқлаб чунонам тепдики, Ўтамурот зил-замбил тошдай пастга зувиллаб қулади. Булутлар ҳам уни тутиб қололмади. Охири ерга гурсиллаб урилди. Зарбанинг кучидан вужуди титраб кетди.

Шу пайт ёш боланинг, “Бобом, қимирлади! Қаранг, ота, қимирлади!” деган ҳайқириғи қулоғига чалинди. Бу — набираси Асқарнинг овози эди.

— Дўхтир, замбилингизни олиб келинг, отамни уйга олиб кирамиз, — деди ўғли Ажимурот.

Улар Ўтамуротни замбилга солиб, дарвозадан ичкарига олиб киришди. Худ-бехуд бўлиб ётган Ўтамурот буларни гоҳ сезиб, гоҳ сезмай борарди. Бир огиз гапирай деса, лаблари ўзига бўйсунмайди. Қовоқлари ҳам ёпишиб қолгандек, кўзларини очишига имкон бермайди. Боягина қушдай самода учиб юрган чолнинг танаси бир лаҳзада зил-замбилдай оғирлашиб қолганди.

Дафъатан Ўтамурот вужудида аллақандай енгиллик ҳис қилди.

Кўнглида яна қўкка парвоз қилиш истаги уйғонди. Дўхтирларнинг қўлига тушмасдан тезроқ учиб кетиши керак. Эшикдан чиқадими ёки деразадан чиқадими, фарқи йўқ, нима бўлсаям тезроқ бу ердан кетиши керак... Лекин бунга улгурмади. Қоп-қора ридога бурканган Емберген қўтир бало-қазодай бостириб кирди-да, унинг икки елкасидан боса бошлади.

Марҳумларнинг кафани оқ бўларди, буники нега қора?..

Ўтамурот Емберген қўтирга ёнидан жой берди.

— Ўтир! Энди сенга ҳаммасини айтаман. Шунча пайт ичимда сақлаб келганим етар.

Емберген қўтир унинг елкасидан қўлларини олиб, бош тарафида чўнқайиб ўтирди. Негадир бу пайтда хонада ҳеч ким йўқ эди. Аслида, у ётган жойни хона деб ҳам бўлмайди. Чор атрофи бийдай дала. Осмонда шитоб билан у ёқдан-бу ёққа кўчиб юрган оппоқ булутлар эса Ўтамуротни ўзига чорлаётганга ўхшарди. У албатта булутларнинг бағрига қайтади. Фақат аввал Емберген қўтир билан орани очиқ қилиб олиши керак. Сўнг яна осмонга учади. Бу гал Емберген қўтирни орқасидан эргаштирмайди, уни шу ерда ташлаб кетади.

2

Ажалнинг вақти-соати етса, ҳеч кимдан сўраб ўтирмас экан. Ҳаммани безор қилиб юборган Бозор кампир ҳам ниҳоят, баҳорнинг илк кунларида омонатини топширди. Қуруқ бўянларнинг остида майсалар кўзга ташланиб қолган бўлса-да, ҳали қишнинг шахди қайтиб улгурмаган эди. Эрталабки-кечки қора совуқ баданни жунжиктирарди. Соя-салқин жойлардаги лахтак-лахтак қорлар ҳалигача эриб улгурмаган эди.

Ана шундай аёзли кунлардан бирида Ўтамуротлар уйининг эшик-деразалари ланг очиб қўйилди. Одамлар удумга биноан кўчадан овоз чиқариб уларникига кириб кела бошлашди. Бозор кампирнинг жасади қўйилган кичкина хужрага дока пашшахона тutilган. Марҳум

кампирнинг бир тарафида Ўтамуротнинг бувиси Кенжагул момо, онаси Энжим, яқинда турмушга чиққан опаси Хурлиқа билан кичик опаси Зулейха ўтиришибди. Улардан қуйроқда овул аёллари жой олишган. Пашшахонанинг бир тарафида отасининг қариндоши Шоҳсанам ўтириб олиб, тўқсондан ошган кампирнинг доғида аламли фарёд чекапти:

Кўрар кўзим, қароғим,
Энди қайдан топарман?!

Ташқаридан кириб келган аёллар дастлаб у билан йиғлаб-сиқтаб кўришади-да, сўнг Кенжагул момо ва Энжим томонга ўтишади. Опалари ҳам ўрнидан туришиб, аёллар билан йиғлаб-сиқтаб кўришишади. Ўтамурод илгари сира бундай эзгин манзарага дуч келмаган эди. Шу боис нима қилишни билмай лолу ҳайрон эди. Нега аёллар Бозор кампирнинг ўлганидан бунчалик хафа бўлишади? Ахир, у шунча азоблардан қутулди-ку. Бироқ қатта опаси Шоҳсанамдан ҳайиққани учун номигагина йиғлаётганга ўхшайди. У тез-тез йиғидан тўхтаб, таъзияга келган аёлларга нималарнидир шивирлайди.

Ўтамурот ҳужра атрофида ивирсиб, ўралашиб юрарди. Бир-икки бор ичкарига кирмоқчи бўлганида овул муллasi Мембетқарим унга танбеҳ бериб, ташқарига чиқариб юборди.

Шу топда Ўтамуротнинг бувиси билан онасига жудаям раҳми келар, уларни юпатишнинг чорасини тополмай ҳалак эди. Бироқ улар ҳали-бери юпанадиганга ўхшамасди. “Худойим бу бечорани бунчалик хор қилгандан кўра, тезроқ омонатини олақолса эди”, деб зорланадиган Кенжагул момо ҳалигача айтиб-айтиб йиғлапти. Балки бувиси ўшанда бу гапларни шунчаки йўлига айтганмикин?

Ҳартугул ташқарида ҳеч ким йиғлаётгани йўқ. Ҳовлида тўпланган одамлар ўзаро гангир-гунгир суҳбатлашиб, кулишиб ўтиришибди. Улкан оқтолнинг тагидаги қамиш шийпоннинг ичида аёллар бўғирсоқ пиширишяпти. Ҳозиргина қозондан чиққан қип-қизил бўғирсоқларнинг ҳиди димоқни ёради. Овулнинг болалари ҳам шу ерда тўпланишган. Улар бот-бот қушлар галаси каби чуғурлашиб ўчоқбошига ёпирилишади, аммо қапгир сермаб қаршисидан чиққан Турдиш кербоздан ҳайиқиб, тирақайлаб қочиб қолишади. Овулда қанақа маърака бўлса, бўғирсоқ қозонининг бошида шу аёл туради. Уни нега “кербоз” деб аташлари Ўтамуротга қоронғи. Кербоз — уришқоқ дегани бўлса керак, чунки ҳамма болалар ундан кўрқади. Ўтамурот ҳам ундан ҳайиқади. Шунинг учун бўғирсоқ егиси келиб турса-да, юрак ютиб ўчоқбоши томонга боролмади. Лекин кутилмаганда Турдиш кербознинг ўзи уни чақириб қолди:

— Бери кел, қароғим, бўғирсоқ бераман.

Турдиш кербоз олдиндан атайлаб чўпга тизиб қўйилган иссиққина бўғирсоқларни Ўтамуротнинг қўлига тутқазди. У бўғирсоқларни бир ўзи емоқчи эди. Лекин ўчоқбошидан узоқлашиши билан бир чеккада пойлаб турган болалар югуриб келиб, қўлидаги бўғирсоққа чанг солишди. Ўтамуротнинг ўзига икки донагина бўғирсоқ тегди. У ноилож яна ўчоқбоши томон юрди. Қизиги, Турдиш кербоз бу гал ҳам унинг раъйини қайтармади. Бошқа аёллар ҳам унга нисбатан жуда меҳрибон эди. Бундан Ўтамуротнинг кўнгли тоғдай ўсди. У чўпга тизилган бўғирсоқларни кўз-кўз қилганча, гердайиб ташқарига чиқди. Бу гал унинг сахийлиги тутди. Ўзига ҳавас билан қараб турган тенгқурларига сайлаб-сайлаб бўғирсоқ улашди. Қолганини ўзи еди.

Бозор кампирнинг майитини уйдан чиқаришганида ҳовлига одам

сигмай кетди. Тобутни кўтариб йўлга тушишганида эса ҳамма бараварига унинг ортидан ёпирилиб эргашди. Одамлар табаррук кампирнинг тобутига бир боргина қўл текизиб қолишга уринар, оломонни ёриб ўтолмаганлар эса тобутнинг дастагига боғлаб қўйилган узун арқонни тутамлашарди.

Ҳарқалай, Бозор кампирни чиқаришаётганда бувиси билан онаси йиғидан тийилишди. Иккаласи бахмал ёпилган тобутнинг устидан қанд-қурс, ширинликлар соча бошлашди. Одамлар уларни ҳаводаёқ илиб олишар, ерга тушганларини эса аzza-баzza энгашиб теришарди.

Марҳумни қабристонга қўйиб келишгач, овул муллеси узоқ Қуръон тиловат қилди. Одамлар жимгина бошларини эгиб ўтириб, қироатга қулоқ солишди. Мулланинг тиловати одатда, бувиси дастурхон бошида ўқийдиган Қуръондан жудаям узун эди. Чамаси, овул муллеси Ўтамуротнинг бувисидан кўра кўпроқ билса керак. Бунинг устига, Кенжагул момо оятларни бунақа оҳангдор қилиб ўқийёлмайди. Шунчаки лабларини қимирлатиб, минғирлабгина ўқийди-да, сўнг қўлларини дуога очади. Бошқалар ҳам унинг ҳаракатини такрорлашади. Фақат бир бурчакда муңгайиб ўтирган Бозор кампиргина уларга қўшилмас эди.

Ўтамуротнинг бундай катта таъзияни биринчи марта кўриши эди. Шунинг учун бу маросим унга жуда қизиқ туюларди. Уйдагилар зор қақшаб йиғлагани билан у кўзига бир томчи ҳам ёш олгани йўқ. Отаси ҳам айтарли йиғламади. У ҳовлида одамлар билан алланималар ҳақида гаплашиб юрди. Вақти-вақти билан Ўтамуротнинг бошини силаб, “Ўғлим, сен ўртоқларинг билан ўйнайвер, ичкарига кириб юрма”, деб тайинлаб кетарди. Ўтамуротнинг эса ичкарига киргиси келарди. Охири сабри чидамай Бозор кампир ётган уйга мўралади. Бу пайтда марҳуманинг теварагида ўтириб олган аёллар бир-бирини бағрига босиб, марсиягўйлик қилишарди. Афтидан, отаси унинг шу манзарани кўришни истамаган бўлса керак.

Кенжагул момо ўшандан кейин уч йилча ўз суягини ўзи кўтариб юрди. У дарёнинг икки тарафидаги овулларда бўладиган маърака-йиғинларни қолдирмасди. Ўтамурот учинчи синфга ўтган йили пахта терими пайтида бувиси узоқроқдаги бир маъракадан оғриб қайтди. Туни билан қалтироқ тутиб чиқди.

– “Қора ош”дан учиндим¹, – деди у эрталаб ўғли билан келинини ёнига чақириб олиб. – Ота-боболардан қолган гап бу, “қора ош”дан учинган одам қайтиб оёққа туролмайди. Фофил бўлманглар, тай-ёргарлигингизни кўраверинглар.

Мирзамурот билан Энжим кампирга далда беришга чоғланишди.

– Бу гапларни қўйинг, она! – деб уни юпатмоқчи бўлди Ўтамуротнинг отаси. Лекин унинг ҳам кўнгли бузилиб, ўзини зўрга тутиб турарди.

Бу пайтга келиб Ўтамурот ҳам анча эсини таниб қолганди. У бувисининг тақдирга тан берганини сезиб турса-да, “қора ош” нима эканлигини тушунолмади. Лекин бу яхши сўз эмаслигига амин бўлди.

Орадан уч кун ўтгач, азон пайти Ўтамурот эркак кишининг ўксиниб йиғлаган овозидан чўчиб уйғониб кетди. Уйку ариб улгурмаган кўзларини уқалаганча бувиси ётган томонга қаради. Бу пайтда Кенжагул момонинг юзига оқ мато ёпиб қўйилган, Мембеткарим мулла унинг бошида чўккалаб ўтирарди. Отаси билан онаси эса бир-бирининг пинжигига тикилганча эзилиб йиғлашарди.

Ўтамурот ўрнидан тура солиб, кампирнинг жонсиз танасига ўзини

¹ “Қора ош”дан учиндим” – жаноза ошидан заҳарланиш.

ташлади.

– Буви-и!!!

Мембеткарим мулла шу заҳоти уни кучоқлаб кўтариб олди. Шундан сўнг отаси билан онаси Ўтамуротни галма-гал бағрига босиб, ўксиб-ўксиб йиғлашга тушишди...

“Одам зоти уч кундан кейин дўзахга ҳам кўникади”, дейишган ота-боболар. Ўтамуротлар ҳам аста-секин Кенжагул момонинг ўлимига кўника бошлашди. Лекин отаси билан онаси анча ўзгариб қолишди. Ўтамурот ҳам улардан ҳар нарсани сўрайверишга ботинолмайди. Дастурхоннинг бошида гап-сўзсиз овқатланишади. Бувиси қазо қилгач, бу хоҳадон анча ҳувиллаб қолган эди.

Онаси Ўтамуротгачаям олти фарзанд кўрган. Ўтамурот – еттинчиси. Катта опаси Хурлиқа аллақачон уйли-жойли бўлиб кетди. Зулейха билан Ўтамуротнинг орасида икки ўғил, икки қиз туғилган. Бироқ уларнинг ҳаммаси икки-уч ойлик чақалоқлигидаёқ нобуд бўлаверган. Энг охирида туғилган Ўтамуротга бевақт нобуд бўлган гўдақларнинг ҳам ўрнини босиб юрсин деган ниятда Ўтасин дея исм қўйишган. У уч ёшга тўлганида отаси унинг исмини ўзиникига уйқаш қилиб Ўтамурот деб ўзгартирган. Кейинчалик туғилганлик ҳақидаги гувоҳномасига ҳам шу исмни ёздириб келган экан.

Мана, энди дастурхон бошида тўртовигина ўтиришибди. Шунисига ҳам шукр. Сирасини айтганда, бувиси унчалик ҳам ёш кетгани йўқ, етмишни тўлдириб қазо қилди. Бироқ отаси жуда эрта кетди. Ўшанда отаси эндигина эликдан ошган бўлса-да, ҳали у қирчиллама йигитлардай чаққон, қувноқ киши эди.

Кенжагул момонинг йил ошини беришгач, отаси “энди аздорликни йиғиштирсак ҳам бўлаверади” деб радионинг қулоғини буради. Шундан сўнг отаси берилиб концерт тинглади. Аммо ўша кун кечқурун ётганича қайтиб уйғонмади. Ҳеч нарсадан беҳабар Ўтамурот одатдагидек эрталаб шошиб мактабга отланди. Тенгқурлари билан сабоқ тинглаб ўтирганида овулдоши Жумабой табелчи синфга кириб, муаллимнинг қулоғига алданарсаларни шивирлади. Сўнг, “сени отанг чақираяпти” деб Ўтамуротни синфдан етаклаб чиқди. Нима учундир муаллим ҳам уни ачиниш билан кузатиб қолди.

Жумабой табелчи уйга етгунча чурқ этиб оғиз очмади. Ўтамурот ҳам ботиниб ундан ҳеч нарса сўролмаган бўлса-да, улар билан боғлиқ қандайдир ёмон воқеа юз берганини ич-ичидан сезиб турарди. Уйга келгач, Бозор кампир билан бувисининг таъзиясида эшитавериб кўнглига ўтириб қолган аламли дод-фарёднинг устидан чиқди.

Жумабой табелчидан “Бу одамлар нега йиғлаяпти?” деб сўрашга Ўтамуротнинг мадори етмади. Томоғига нимадир тикилиб, беихтиёр кўзларидан ёш қуйилди.

– Йиғлама, Утамурот, ахир, сен кап-катта йигит бўлиб қолдингку, – деди Жумабой табелчи уни юпатишга уриниб. – Отангни армияга олиб кетишяпти. У ҳали қайтиб келади...

Лекин кетма-кет икки марта уйидан ўлик чиққанига гувоҳ бўлган, қолаверса, анча эсини таниб қолган болани бундай беўхшов ёлғон билан юпатиш мушкул эди. Ўтамурот отасининг ўлганини сезган бўлса-да, бунга ишонгиси келмади. Аммо тақдирга чора йўқ, ҳеч ким пешонасига ёзилганидан қочиб қутулолмайди.

Ўтамурот ўн уч ёшида етим қолган эди. Аммо отасининг ўлганига ҳечам ишонгиси келмасди. Ишонмаслигига сабаб ҳам бор эди.

– Болам, отанг ўлгани йўқ, унга “жаза қуриқ” тушди, – деди бир

куни онаси унинг бошини тиззасига қўйиб эркалаб ўтириб.

Уйда Ҳурлиқа билан Зулейха опалари ҳам бор эди. Улар ҳам онасига “ялт” этиб умидвор кўз тикишди.

– У нима дегани? – деди Ҳатамурот сапчиб ўрнидан туриб.

– “Жаза қуриқ” дегани шуки, ажали етган одамнинг ўрнига адашиб бошқа бир одамнинг жонини олиб қўйишади. Лекин худо “жаза қуриқ” тушган одамнинг жонини ўзига қайтариб бериб, уни яна тирилтиради.

– Худо адашганми?

– Йўқ, болам, худо ҳеч қачон адашмайди.

– Унда ким адашган?

– Азройил адашган.

– Азройил адашган бўлса, нега Худо унинг жазосини бермайди?

– Қўй, болам, унақа гапларни гапирма. Ундан кўра, отангнинг қайтишини кут.

Ҳатамурот отасининг тирилиб келишига унчалик ҳам ишонмасди. Лекин ишонгиси келарди. Баъзан онасининг йўлга узоқ вақт тикилиб қолганини кўрганида унинг ҳам кўнглида қандайдир умид пайдо бўла бошларди. “Шунақа бўлиши мумкинми? – деб хаёл сурарди ўзича. – Ўлган одам ҳам тириладими?” Ақалли бир мартагина шу гап рост чиқса, қанийди! Отаси қайтиб келса бас, кейин бошқа ҳеч ким тирилмасаям Ҳатамурот хафа бўлмайди.

Энжим дастлаб ўғлини юпатиш учун “жаза қуриқ”ни ўйлаб топган бўлса-да, кейинчалик унинг ўзи ҳам бунга ишониб қолганга ўхшарди. Вақти-вақти билан эшик тақилласа, “ялт” этиб қараб, “Ҳаташоннинг отаси келдимикин деб ўйлабман”, деб юборганини ўзи ҳам сезмай қоларди.

Ҳурлиқа отасининг дастлабки маъракаси ўтгунча болалари билан шу ерда турди. Кўпчилик бўлгани учун отасининг йўқлиги унчалик билинмади. Аммо Ҳурлиқа кетгач, уй буткул ҳувиллаб қолди. Ўша куни кечкурун онаси узоқ вақт эзилиб йиғлади. Ҳатамурот билан Зулейха ҳам чидаб туришолмади. Учаласи йиғлай-йиғлай толиқиб, дастурхоннинг бошида ухлаб қолишди.

3

Одам ёлғизликка ҳам, етишмовчиликка ҳам қўникиши мумкин, лекин камситилишу ҳўрликларга чидаши қийин бўлар экан.

Кенжагул момо ҳаётлигида Ҳатамуротларнинг уйи “катта уй” деб аталар, овулда ҳеч ким бу оила бошлигининг олдини кесиб ўтолмас эди. Ҳатамуротнинг отаси ҳам анча обрўли одам эди. Уларнинг иккаласи ҳам оламдан ўтгач, бу уйнинг аввалги салобатидан асар ҳам қолмади. Рўзгорнинг фариштаси қочди.

Тез орада Зулейхани ҳам узатишди. Унинг тўйи одмигина ўтди. Қуда тараф икки от, битта қўқон арава билан қелинни олиб кетди. Яқин-яқингача одам гавжум бўлган хонадонда Ҳатамурот билан онаси иккаласи сўппайиб қолишди.

Шундан сўнг улар учун оғир кунлар бошланди. Бир қарасанг, бригадир от ўйнатиб келиб дағдага қилар, бир қарасанг, овул шўросининг раиси таёқ билан томорқасини ўлчашга тушар, кейинги куни эса солиқчи сўраб-нетиб ўтирмай қўрадаги молларга ёпишарди. Энжим бояқишнинг уларга ялиниб-ёлвориб эси кетарди. Охири у эридан мерос қолган жонлиқлар орасидан тўртта эчкини сотишга мажбур бўлди. Ҳозирча ўзлари пулга муҳтож эмасди. Томорқадан чиққан

бир-икки қоп жўхори, тарик, мош, кунжут келаси пишиқчиликкача она-боланинг кунига яраши тайин. Энжим ҳар куни эшикни тепиб кирадиган солиқчиларнинг зуғумидан қутулиш учун эчкиларни сотишга мажбур бўлган эди. Ўзиям солиқчи деганларининг дамига ата-ла пишади.

– Солиқни тўлайсанми-йўқми?! – деб остонага довур от ўйнатиб келганида ҳар гал “тўлайман” деб қутулишга ҳаракат қилади. Мабодо гап қайтарса, солиқчи баттар қутуриб ё бузоқли сигирнинг арқонига ёпишади ёки қўрадаги ушоқ молларни олдига солиб ҳайдашга тушади. Шунини яхши билган Энжим “сеники маъқул” дегандек, унинг дағдағаларини жимгина эшитиб туради. Бақириб-бақириб бироз ҳовуридан тушган солиқчи яна бир неча кун муддат бериб ортига қайтади. Энжим шунисига ҳам шукр қилади. Имкон топса, эрта-индин, жуда бўлмаса янаги ойда тўлар шу солиқларини. Ишқилиб, худонинг ўзи йўл кўрсатар, деган ўй кечади хаёлидан.

Аксига олиб солиқларнинг тури ҳам кўп эди – ер солиғи, мулк солиғи, мой солиғи, жун солиғи, тухум солиғи, тутун пули... Хуллас, биридан қутулсанг, бошқаси тайин. Бундай зуғумлардан зада бўлиб қолган она-бола эшик “тиқ” этса, юрак ҳовучлаб ўтиришарди.

Бугун эрталаб ҳам Ўтамурот Хўжамурот биргаднинг бақирган товушидан уйғониб кетди.

– Ҳой, лаънати хотин! – дея дағдаға қиларди отнинг устида гўдайиб ўтирган Хўжамурот биргад. – Кеча нега далага чиқмадинг?!

– Боламнинг мактабга олиб кетадиган зоғорасини...

– Э, болангнинг бақайига... Сенинг шу боланг ўқиб одам бўлса, бурнимни кесиб қўлингга бераман! Ҳозироқ ўғлингни ҳам олиб, пахтага чиқ! Кечқурун икки кунлик нормани тарозига олиб бориб топширмасанг, мендан кўрасан кўрадиганингни!..

Ичкаридан иштончан чиқиб келган Ўтамуротга раҳми келдими ёки айтадиганини айтиб бўлдим, Хўжамурот биргад шу заҳоти отининг жиловини орқага буриб, сағрисиغا қамчи туширди. Энжим паршон қиёфада деворга суюнган кўйи унинг орқасидан қараб қолди.

– Ойи!

Энжим ўғлининг овозидан ўзига келиб, унга юзланди.

– Ҳа, чироғим, турдингми?

– Ойи, биргад нега бақираяпти?

– Биргад бўлгандан кейин бақириб-чақиради-да... Бор, юз-қўлингни ювиб кел. Сутга нон ивитиби қўйганман. Тезроқ еб олиб, мактабнингга югур. Кеч қоласан!

– Биргад сизга мениям пахтага олиб боришни тайинлади-ку?

– Гапираверади. Аччиқланганидан шундай деяпти. Кеча ҳам мактабга боролмадинг. Ҳар куни дарсдан қолаверсанг, билимсиз бўлиб қоласан. Отанга нима деб ваъда берганинг эсингдами?

– Катта одам бўламан деб ваъда берувдим.

– Ана! Яхши ўқимасанг, катта одам бўлолмайсан.

Ўтамурот “катта одам” қанақа бўлишини билмасди. Мактабга борган йили отаси уни тиззасига ўтқазиб олиб, “ўқиб, ким бўлмоқчисан?”, деб сўраган эди.

– Билмайман, – дея жавоб берди Ўтамурот елкасини қисиб.

– Менинг ўғлим ўқиб катта одам бўлади! Тўғрими, ўғлим?

– Ҳа.

Шундан кейин Ўтамурот “ким бўлмоқчисан?” деб сўраган одамларга “катта одам бўламан” деб жавоб беришга одатланганди.

Ўтамурот сутга ивитилган яримта нонни иштаҳа билан туширди.

Сўнг Пирназар чармдўз тикиб берган қизил этигини оёғига илиб, ташқарига чиқди. Бу пайтда онаси бузоқларни арқонлаб келиб, бари-ни бедига боғлаётган эди.

– Ўташ, дарсга бормаيسانми? – деб сўради у ўғлининг жомакор кийимларини кийиб олганини кўриб.

– Йўқ, пахта тераман.

– Ўқишинг нима бўлади?

– Касал бўлиб қолдим дейман.

– Қўй, болам, унақа ёлғон гапирма.

– Бир марта гапирсам нима қипти? Кейин ёлғон гапирмайман. Кечгача икки кунлик нормани бажармасангиз, биргад яна сизга бақиради.

Онаси бошқа ҳеч нарса демади. Уйнинг эшигини ёпиб, зулфинига чўп қистиргач, иккаласи “Айланма партов”га қараб йўл олишди. Кеча теримчилар ўша ердаги пахтазорга тушиши керак эди. У ердаги пахта-ни уч кунсиз териб удалашолмайди. Катта майдон.

Кеча Энжим тушдан кейин теримга чиқишни чамалаган эди. Тушгача тариқ янчиб, кечкурун ойнинг ёруғида зогора ёпиб олмоқчи бўлди. Шунинг учун ўғлини ҳам мактабдан олиб қолди.

Тариқ янчиш, минг чаққон бўлсаям бир кишининг қўлидан келмайди. Бу ишда жуда хушёр бўлишинг керак. Сал эҳтиётсизлик қилсанг ё кўйиб кетади, ё тирик бўлиб қолади. Ҳар иққаласида ҳам тарингдан ажраласан. Шунинг учун бола бўлсаям Ўтамуротнинг ёрдами асқотади. Энжим қозон қўзғаб турганида ўғли ўчоққа ўтин ёқади. “Бошга тушганини кўз кўрар” деганларидек, Ўтамурот онасига ёрдамлашиш баҳонасида зогора ёпишни ҳам ўрганиб олди. Ҳозирча сал бўйи пастлик қилиб турибди. Бўлмаса кели туйишни ҳам онасининг бир ўзига ташлаб қўймасди.

Қозондаги тариқ билқиллаб қайнай бошлаган маҳалда “катта томорқа” тарафдан болтанинг бир маромдаги тақиллаши эшитила бошлади. Дастлаб улар бу шовқинга унчалик эътибор беришмаган эди. Овоз аста-секин кучая бошлагач, Энжим бошини кўтариб ўша томонга қулоқ тутди.

– Ўташ, – деди у ўғлига қараб. – Болтанинг овози “катта томорқа” томондан келаяптими?

Ўтамурот ҳам тасдиқ маъносида бош ирғади. Онаси ажабланган кўйи елка қисиб қўйиб, таги ола бошлаган тариқни тез-тез қўзғашга тушди.

– Ўчоқнинг оловини торт, болам.

Ўтамурот боя ўзи судраб келган жингилни ўчоқдан тортиб олди.

– Ўтиннинг устига кул сеп, учқуни уйга тушмасин, – деб онаси латтадан тикилган тутқич билан қозоннинг иккала қулоғидан тутиб ўчоқдан олди. Сўнг охиригача пишмаган тариқни ерда ёзиб қўйилган қанорнинг устига ағдариб, яхшилаб ўради. Унинг устидан тариқ солинган қопни бостирди. Қанорнинг орасидан сизиб чиқаётган тариқ сувидан ҳовур кўтариларди.

– Юр болам, кўрайлик-чи, нима гап экан, – деб онаси шоша-пиша катта ҳерем¹ томонга йўл олди.

Ўтамурот эсини таниганидан бери у ерда ҳеч қанақа катта томорқани ҳам, кичик томорқани ҳам кўргани йўқ. Лекин уйдагиларнинг ҳаммаси ҳовлининг кун ботиш тарафидаги кенг-мўл майдонни “катта томорқа” деб аташарди. Раҳматли бувисининг ҳикоя қилишича, бир

¹ Ҳ е р е м – томорқа.

вақтлар у ер чиндан ҳам экинзор бўлган экан. Бироқ ўша пайтларда Ўтамурот бу гапга унчалик эътибор бермаган эди. Ёдида қолгани, унинг бобоси бошқаларга нисбатан бадавлатроқ яшаган. У ҳозир “катта томорқа” деб аталадиган отиз¹га кузда бугдой экиб, келаси йилги ёзнинг дастлабки ойларида ҳосилни ўриб оларкан.

Ўша пайтларда бобоси отизнинг чор тарафидан ариқ қазиб, атрофига оқтол билан қараман² эккан. Дарахтларни мол-ҳол пайхон қилмасин деб экинзорни четан девор билан ўраб чиққан. Бу томорқа овулдаги бошқа одамларнинг экинзоридан анчагина йирик бўлгани учун “катта томорқа” деб ном олган экан.

Кейинчалик замона алғов-далғов бўлиб, ҳукумат бойларни қиргин қилишга тушгач, Ўтамуротнинг бобоси шўроларнинг қора рўйхатига тушиб қолишдан қўрқиб, “катта томорқа”нинг четан деворини бузиб ташлаган. Шундан сўнг у ерга экин экишни ҳам йиғиштирган.

Қаровсиз қолган ерни кўз очиб-юмгунча ўт босиб кетаркан. Тўрт тарафи тол билан қуршалган майдон тез орада куюқ тўқайзорга айланди. Эртадан-кечгача у ердан чумчуқларнинг чирқиллаши-ю, тўрғайларнинг патирлаб қанот қоқиши, теракларнинг шохига қўниб олган қирғовулларнинг қичқириви эшитилиб турарди.

Бобоси экиб кетган дарахтлар уларнинг корига яраб турган эди. Ўтамуротнинг отаси ҳар йили эрта баҳорда қуриган оқтолларни чопиб, саржинлаб, сотишга тайёрлаб қўярди. Шундан сўнг шаҳарлик уста Айтимбет аравада келиб, уларни олиб кетарди. Опаларининг айтишича, уста Айтимбет оқтолнинг ёғочидан кели-келисоп, товоқ, челак, шохларидан қошиқ, чўмич, бешик, сумак каби буюмлар ясаб сотар экан. Уларнинг уйидаги кели-келисоп билан тол товоқларни ҳам ўша киши ясаб берган экан.

Қараманни эса нукуслик Бектурганми, Матқурбонми, ишқилиб, шунга ўхшаш исмли бир одам олиб кетарди. Бироқ отаси қараманларни олдиндан саржинлаб қўймайди. Устанинг ўзи дарахтзор оралаб юриб, танлаб, чопиб олади.

Бувиси ўлган йили уста Айтимбет келди-ю, бироқ дутор ясайдиган устадан дарак бўлмади. Қараман деганлари томир суриб кўқараркан. Бир йилдаёқ говлаб кетди.

– Келаси баҳорда қараманни сийрақлаштиришим керак, – деган эди кунлардан бирида “катта томорқа”ни айланиб келган отаси. Лекин унинг ўзи баҳорга етолмади. Отаси қайтиш қилгач, биратўла иккала устанинг ҳам оёғи тортилиб қолди. Улар келишганида жилақурса сут солиғи билан ёғ солиғидан қутулган бўларди...

“Катта томорқа”томондан болтанинг тўқиллаши эшитилгач, Энжимнинг кўнглида умид учқунлари пайдо бўлган эди. Шунинг учун ҳам у шоша-пиша қозонни ўчоқдан олиб, “катта ҳерем” тарафга йўл олганди. “Усталар нариги тарафдан келиб дарахтларни чопаётган бўлса керак, биратўла кетаётганда пулини бериб кетмоқчига ўхшайди”, деб ўйлаганди ўзича. Лекин ундай бўлиб чиқмади. Ўтамуротларнинг ён қўшниси ва ота томондан қариндоши бўлмиш Рамберген кўса терлаб-пишиб дарахт чопмоқда эди. Она-бола бир муддат унга анграйиб қараб қолишди.

Ниҳоят, Рамберген кўса чарчади. Қўлидаги болтани ўзи чопаётган оқтолнинг танасига бир қадади-да, шу ердаги эски тўнкага чўкди.

– Эй, замонаси қурсин! – дея минғирлади ўзича қўйлагининг

¹ О т и з – пайкал.

² Қ а р а м а н – маҳаллий дарахт тури.

енги билан пешонасидаги терни артиб. — Давр кимники — есир хотинники бўлиб қолди! Шунча тол билан қараман келиб-келиб Энжимга насиб қиларкан-да! Ҳим... Шаҳар бердим-ей!

Энжимнинг лаблари пир-пир учар, ўзи сезмаган ҳолда қўлларини мушт қилиб туғиб олган эди.

— Қайноға! — деди у ниҳоят сабри тугаб. Дафъатан қўрқиб кетган Рамберген кўса бирдан ўрнидан сапчиб турди.

— Ҳа, бадбахт! Сенмидинг? — деди у Энжимга кўзларини олайтириб. Сўнг ҳеч нарса бўлмагандек болтасини қўлига олиб, яна ишга киришди. У Энжимга аччиқ қилгандек жон-жаҳди билан дарахт чопа бошлади. Она-бола ҳамон унга сўзсиз қараб туришарди. Бироздан сўнг танаси кучоққа сиғмайдиган оқтол ариқнинг нариги тарафига лорсиллаб қулади. Чакалакзорнинг орасидан гуриллаб учиб чиққан тўрғай галаси узоқроққа бориб кўнди.

— Ҳа, нимага бақрайиб турибсан? — деди Рамберген ҳамон қилт этмай турган Энжимга қараб.

— Қайноға-а...

— Қайноға тугул, бошқа нарса десанг ҳам ҳўв анави ёнбошлаб ётган тераккача чопиб оламан. Колхознинг ҳўкизлари бу йил тўқайдан ўтин ташишга ярамайди, ҳаммаси қариб қолган.

Кўсанинг колхоз ҳўкизларини тилга олиши бежиз эмас. У қўшни овулдаги бешта от билан етти ҳўкиз боқиладиган фермада қоровул. Отларни парваришлаб, ҳўкизларнинг емишини беради. Яна саксон гектар йўнғичқазорни кўрийди. Хуллас, колхознинг эркатойи. Оғзи ботирлик қилиб, бемалол она-болани “есир”дан олиб, “етим”га солишининг боиси ҳам шунда.

Энжим бироз ўзини босиб, Рамберген кўсага яқинлашди. Ўтамурут ҳам онасига эргашди.

— Бир оғиз сўраганингизда биз ҳам йўқ демасдик...

— Нима?! Кимдан сўрашим керак? — деди Рамберген кўса Энжимга кўзларини чақчайтириб. — Сенданми? Оббо, овсар хотин-ей! Бу тол ерга қадалганида сен онангнинг қорнида ҳам йўқ эдинг, билдингми? Бу толларнинг эгаси Мирзамурот эмас, Кенжагул кампир эди, тундунгми? Эй... Жуда бўлмаса кечқурун иккаласининг руҳига бағишлаб икки оғиз Куръон ўқиб юборарман... Кейин уларнинг менда ҳақи қолмайди.

— Улар йўқ бўлса, биз тирикмиз-ку, қайноға! Мана, уйнинг эркаги бор!

— Қўрқма, сенинг бу тирранчанг одам бўламан дегунча бу толлар уч-тўрт марта ўрнидан кўкариб чиқади!

Йўл тарафдан арава гилдирагининг гижирлаши эшитилди. Рамберген кўсанинг ўғли Емберген кесилган толларни олиб кетиш учун эшакаравада келмоқда эди.

— Онанг қаёқда? Аррани олиб келдингми? — сўради Рамберген кўса ўглидан.

— Олиб келдим. Ана, онам ҳам келаяпти.

— Аравани анави ерга олиб бориб қўйгин-да, онанг икковинг манави толни кесаверинглар. Одам кўтарадиган қилиб кесинглар, хўпми?

— Хўп.

Рамберген кўсанинг бу гапи “гап тамом” деган маънони англатар эди.

— Юр, болам, кетамиз, — деди Энжим Ўтамурутнинг қўлидан тутиб. — “Худодан кўрқмагандан кўрқ”, дейишган.

— Худонинг ёқасидан олма, лаънати! — деди Рамберген кўса бол-

танинг сопини янаям қаттиқроқ сиқимлаб. — Худо сени ёрлақганида бувингни олармиди, эрингни олармиди! Тўқайдаги толни қизгангунча, олдиндаги етимчангнинг тилагини тила!

Энжим тушгача тариқни бирёқли қилди-да, ўелини эргаштириб Мембетирзанинг уйига йўл олди. Овул оқсоқолларидан бири бўлган бу одам йиғлаганни юпатадиган, уришганни яраштирадиган, кўнгли дарё инсон эди.

У ерга тикилиб ўтирган кўйи Энжимнинг гапларини жимгина тинглади.

— Келин, дастурхондан битта нон ол, боланг билан бирга ерсан, — деди Мембетирза оқсоқол ниҳоят тилга кириб. Сўнг Энжим боя Рамберген кўсага айтган гапни такрорлади. — “Худодан кўрқмагандан кўрқ” дейишган, болам. Мен бу овулда учта одамга гап уқтиришни бас қилдим. Буларнинг иккиси “Фармол” ҳайдайдиган Умар билан унинг аёли Чиннигул бўлса, учинчиси ўша Рамберген. Мен олдинга тушиб Рамбергеннигина борарман, лекин борганим билан сўзим ерда қолади. У ноинсоф соқолимга осилишдан ҳам тоймайди. Сабр қил, чирогим, ойнанинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ.

Она-бола, гарчи муродлари ҳосил бўлмаган бўлса-да, оқсоқолнинг гапларидан анча енгил тортиб, уйга қайтишди.

Энжим тушдан сўнг қозонга сўк солди. Кечқурун молларга қараб бўлгач, зоғора нон ёпди. Ёрма ёвфон пиширишга улгурмагани учун ўгли иккаласи зоғора билан чой ичиб, уйқуга кетишди...

Эрталаб онаси Ўтамуротга кеча Мембетирза берган нонни сутга бўктириб берган эди. Аслида, уларнинг бугдой нон таъминини унутганларига ҳам анча вақт бўлди.

Ўтамурот пахтани жуда чаққон тера олмаса-да, ҳарқалай онасига ёрдами тегарди. Унинг бахтига мактаб директори ҳам бугун юқори синф ўқувчиларини пахтага олиб чиққан экан. Энжим унинг олдига бориб, ўгли икки кундан бери мактабга бора олмаётгани учун узр сўраб келди. Ўтамурот елкасидан тоғ ағдарилгандай хурсанд бўлди. Энди эртага мактабга борса, муаллими уни уришмайди. Директорнинг ўзи тайинлаб қўяди.

Рамберген кўса шу йили қора совуқ тушгунча “катта томорқа”даги Ўтамуротнинг буваси эккан дарахтларни чопиб, уйига ташиб олди. Қишнинг қорли-қировли кунларида чакалакзордан чиққан шох-шабба ҳам, оқ тол ҳам, қараман ҳам унинг ўчоғида ёнди. Ўтамуротнинг хаёлида гўё Рамберген кўсанинг ўчоғида гоҳ дугтор, гоҳ тол, товоғу қошиқлар лангиллаб ёнаётгандай туюларди.

4

Шу йили куз анча узоққа чўзилди. Беш кўноқ¹ ҳам билинмай ўтиб кетди. “Ақрабда урмаса, охиратгача урмайди” дейишарди, лекин ақрабда ҳам қиров тушгани йўқ. Бир ҳисобда шуниси ҳам яхши бўлди. Кунлар илиқ бўлгани боис одамларнинг кечки жўхорилари ҳам пишиб улгурди. Овулда тариқ, кунжут хирмонлари кўтарилганига анча бўлган. Лекин одамлар қиров ейишини кутиб, сабзи билан жийдани йиғиштириб олишга шошилишмас эди. Тупроқнинг орасидаги сабзига қор ёққунча бало ҳам урмайди. Лекин жийданинг қушандаси кўп экан. Қарғалар қиров тушишини кутиб ўтирмади. Улар жийдага

¹ Б е ш қ ў н о қ — сентябрь ойининг сўнги беш куни маҳаллий халқ тилида шундай номланади.

мазахўрак бўлиб, кўз очиб-юмгунча дарахтларни ғорат қилиб ташлади. Одамлар жийдани қарғалардан асрашнинг чорасини топишолмади. Чунки кундузи ҳеч ким даладан бери келмайди. Райондан юборилган вакил эртадан-кечгача уларнинг тепасида ғўдайиб туради. Бошлиқлар эса уйма-уй кириб, дуч келган кишини далага ҳайдашади. Шундай бир пайтда колхознинг юмушини қўйиб, томорқасига айланган одамни нақ жиноятчига чиқариб қўйишлари ҳеч гап эмас. Буни одамлар яхши билишади. Шунинг учун жийданинг сархилини қарға-каптарларга садақа қилиб, улардан ортганига қаноат қилишдан бошқа чоралари йўқ. Қишда қозон қайнатадиган жўхори билан кунжутни куннинг очигида саранжомлаб олишганиям бир давлат...

Ниҳоят, ноябрнинг бошларида қуюқ қиров тушди. Теварак-атроф қиламиққина қор ёққандай оппоқ тусга кирди. Бу кунни интиқ кутган одамлар энгил нафас олишди. Энди узоғи билан ўн-ўн беш кундан сўнг ғўзани чопиб олаверса ҳам бўлади. Чунки қиров тушгандан сўнг кечки кўсақларни совуқ уриб, тезда очилиб қолади. Уларни териб олиб тарозига топширишгач, машаққатлар ортда қолади. Хуллас, пахта теримининг тезроқ якунланишида қировнинг ҳиссаси катта.

Бироқ бу йилги куз аввалгиларга ўхшамади. Кўрақлар эндигина тумшук ёра бошлаган кунлардан бирида осмонни бир текис оппоқ булут қоплаб, кечга яқин бирдан кун исиб кетди.

– Бузоқни уйга қиритиб қўяйлик, – деди кечқурун сигирни соғиб бўлган Энжим Ўтамуротга. – Кунга ишониб бўлмайди. Қўрада қолса, оқшом совқотиб қолиши мумкин. Димоғимга қорнинг иси ураётгандай.

Онаси бу гапни айтишга-айтди-ю, бошқа биров эшитиб қолмади-микин, деган хавотирда атофига ўғринча қараб олди. Чунки пахта терими тугамасдан туриб қор ҳақида гап очишнинг ўзи жиноят саналарди. Ҳартугул ҳовлида иккаласидан бошқа ҳеч ким йўқ эди.

Энжим адашмаган экан. Эртаси куни азонда тизза бўйи қор ёғиб чиқди. Ковлаб олинмаган сабзи ҳам, очкўз қарғалардан ортган жийда ҳам қорнинг тагида қолиб кетди. Лекин одамларни улардан ҳам кўра далада қолган кўрақлар кўпроқ ташвишга соларди.

Колхозчилар икки кунгача ҳаво очилиб, қорнинг эришини куттишди. Вакиллар ҳам уйларига қайтишди. Уч-тўрт отлиқ “катта томорқа” томондан қочган қуённи қувлашганча, уларнинг молхонаси олдидан қийқириб ўтиб кетишди. Илгарилари Ўтамуротнинг отаси орасира у ердан тузоққа илинган ёввойи қуён, қирғовуларни олиб келарди. Лекин отаси қазо қилгандан сўнг улар ана шу ғаниматдан ҳам бенасиб қолишди. Тузоққа тушган жониворларни ҳам Рамберген кўса уйига олиб кетса керак. Чунки ўша воқеадан кейин у ўзининг мулкида юргандек, гердайдан кўйи “катта томорқа” айланишни одат қилган эди.

Уч кундан сўнг вакиллар яна қайтиб келишди. Хўжамурот биргад яна уйма-уй оралаб, ҳаммани далага ҳайдади. Колхозчилар пайкалдаги ғўзаларни хивчин билан савалаб, қордан тозаланган кўрақларни териб ола бошлашди. Ҳар ким ўзи терган кўрақни уйига олиб бориб, туни билан печканинг атрофида ёйиб қуритади. Сўнг уларни чаноқдан ажратиб олиб, эрталаб тарозиди торттириб, омборга топширади.

Овул мактаби бутунлай ёпилиб, болалар ҳам ғўза калтаклашга сифарбар қилинди. Кун бўйи далада қор аралаш лой кечиби, совуқда дийдираб юргани етмагандек, улар кечқурун чироқ ёруғида ота-оналари билан кўрақ чувишади. Ҳар оқшом хўроз чақиргунга қадар гоҳ Хўжамурот биргад, гоҳ раис, гоҳ вакил одамларнинг деразасидан

пойлаб юради. Мабодо кимдир чироқ ёруғида кўрак тозалаб ўтириб кўзи илиниб қолса, улардан эшитмаган ҳақорати қолмайди.

Барибир пахта режаси тўлмаган бўлса керак. Далада гўзадан бўлак ҳеч вақо қолмагач, вакиллар уйма-уй кириб пахта ахтаришди. Баъзи хонадонларда янги қопланган кўрпа-тўшакларнинг пахтасини ҳам ситиб олишди. Бироқ улар Ўтамуротларнинг уйидан ҳеч нарса тополмай, ноумид қайтишди. Шу тариқа қиш ҳам кириб келди. Тез орада вакил билан раиснинг ҳам қадами узилди.

Кунлардан бирида мактабдан қайтган Ўтамурот ҳовлида бир от билан икки эшак боғлоғлиқ турганига кўзи тушди. Лекин уларнинг кимга тегишли эканлигини билолмади. Овулдаги баъзи болалар от-эшак тугул, ҳар бир уйнинг мушугигача танийди. Лекин Ўтамурот бу масалада нўноқроқ эди.

Ўтамурот қуроқ папкасини орқалаган кўйи олов ёниб турган ҳужрага тортинибгина кириб борди.

– Ўғлим, меҳмонлар билан саломлаш, – деди ичкарида чой дамлаётган онаси.

Ўтамурот дастлаб тўрда ўтирган мулла Мембеткарим билан, сўнг Мембетирза бува билан саломлашди.

– Баракалла, чирогим, катта йигит бўлгин, – дея Ўтамуротни алқаб қўйишди улар.

Қўйироқда ўтирган Хўжамурот биргад Ўтамуротнинг қўлини бир муддат қўйиб юбормади.

– Қалайсан, полвон? Мактабни тезроқ тугатмайсанми? Менга чаққон табелчи керак.

Доим қовоғидан қор ёғиб юрадиган Хўжамурот биргад бугун жуда бошқача кўринарди. Афтидан, илгарилари далада иш кўплигидан у одамларга кулиб қарашга имкон тополмаган бўлса керак.

Бу орада Энжим ташқаридан бир этак сабзи олиб келиб, ўчоқбошига тўкди.

– Нима қилаяпсан, келин? – деди Мембетирза бува унга юзланиб.

– Шовла-повла пишириб юборсам дегандим...

– Ҳожати йўқ. Яхшиси, ўтириб, гапимизга қулоқ сол. Болам, сен ҳам онангнинг ёнига ўтир...

Ўтамурот чопонини ечиб, онасининг қаватига чўкди.

– Келин, – дея салмоқлаб гап бошлади Мембетирза оқсоқол. – Бир гал уйимга борганинда сенга, мен бу овулда уч кишига гап уқтиришни бас қилдим, деб айтган эдим. Ана шулардан бири бўлган “Фармол”чи Умарнинг элга қарагудек бети қолмади. Унинг афт-ангори хамирдек кўпчиб, териси арчилиб тушибди. Бунинг учун сени маломат қилмоқчи эмасмиз. Қариндошининг, элининг юзига оёқ қўйган бетавфиқнинг жазоси шу. Бугун бу ерга келмасдан бурун Чиннигул келинни туғилиб ўсган овулига жўнатдик. Ушаёқдан ўзларига биронта бошпана топиб келади. Хуллас, эр-хотин келар жумага қолмай бу овулдан кўчади. Кўчмаганларига қўймаймиз.

– Шуниси чатоқ бўлди-да, оға, – деди Хўжамурот Мембетирза оқсоқолга юзланиб. – Униси қурғур овулдаги биттау битта тракторчи эди. Бир гал уришиб-сўкиб қўйсақ ҳам бўларди...

Оқсоқол Хўжамурот биргадни қайтариб ташлади.

– Уриш-сўкиш билан битадиган савдо эмас бу! Мана шундай каслар элни бузади. – У Ўтамуротнинг онасига юзланди. – Келин, менинг нима демоқчилигимни ўзинг ҳам тушуниб турган бўлсанг керак?

Энжим унсиз бош ирғади. Боядан бери сукут сақлаб ўтирган мулла

Мембеткарим ҳам ниҳоят, тилга кирди.

– Ота-боболардан айтилмаган гап қолмаган, қароғим. “Беникоҳ аёлнинг қадами теккан ер ларзага тушиб, элга офат келади”, дейишган. Биз ҳам Мирзамуротжоннинг тўшагига бегона эркак оёқ босишини истамаймиз... Лекин ҳаммамиз ҳам хом сут эмган бандамиз, Худонинг буюрганига кўнишимиз керак. Сени қаноти остига оладиган на қайнинг, на қайноғанг бор. Шунинг учун ўзинг бу овулда мана шу етимнинг бошини силайди деб гумон қилган одамнинг бўлса, айт, аҳли оиласини рози қилиб, сени никоҳига ўтказиб берайлик.

Энжим мулла Мембеткаримнинг сўзларини жимгина тинглаб ўтиргани билан ичида қон йиғларди. У кўзларидан тирқираб оқаятган ёшни бошқаларга сездирмасдан рўмолининг учига артди-да, оташкурак билан ўчоқнинг оловини тортиб, қумғонни ичкарироққа суриб кўйди.

Хонага бир муддат жимлик чўкди.

– Айтавер, қароғим, – деди Мембетирза оқсоқол. – Яхши эл есини ётга бермайди. Бунинг устига, бу уй илгаридан овулнинг катта рўзгорларидан эди, нима бўлганда ҳам мўрисида тугун чиқиб туриши керак.

– Мен ҳеч қасққа кетмоқчи эмасман, – деди Энжим. – Ўташим эрта-бир кун катта бўлса, бу уйнинг ўчоғини ўзи ёқади.

Энжим рўмолининг учи билан бурнини чимчилаб, ташқарига чиқиб кетди. Ўтамурот ҳам онаси билан бирга чиқмоқчи эди, лекин Хўжамурот биргад унинг қўлидан ушлаб қолди.

– Сен елкангдаги фарзингни биласанми, бола, – деди унга жиддий тикилиб. – Ташқарига чиқиб, “менинг онамга уйланадиган одам борми?” деб уч марта бақирининг керак. Агар талабгор чиқмаса, онанг шу уйда қолади.

– Онамни ҳеч қасққа юбормайман! – деб Ўтамурот бирдан йиғлаб юборди.

– Кўй, болам, йиғлама, – деди Мембетирза оқсоқол. – Онанг ҳеч қасққа кетмайди.

Ўглининг йиғлаганини эшитиб, Энжим дарров уйга қайтиб кирди.

– Қайноғалар, – деди у боя ўтирган жойига қайтадан тиз букиб ўтириб. – Ҳаром-ҳалолни ўртага солиб келганингиз айб эмас. Худо қилди, биз кўндик. Бироқ қизларим уйли-жойли бўлиб, неварали бўлганимда тагин бировнинг этагига осилсам уят бўлар. Ҳадемай Ўташим катта йигит бўлиб қолади. Уни ўгай отанинг қош-қовоғига қаратиб қўёлмайман. “Фармол”чи қайнимиз эшик бузиб келгани билан мен уни имлаб чақирганим йўқ эди. Виждоним тоза, Худога ҳақман. Буни мана шу гўдакнинг қайноқ сувда куйган юзи ҳам айтиб турибди. Агар менинг беникоҳ юришимдан ер ларзага тушадиган бўлса, никоҳимни ўчоқдаги қора қумғонга қийиб бериб кетаверинглар.

Ўтирганлар онг-тонг бўлиб қолишди. Ўтамурот ҳам онасининг ҳеч қасққа кетмаслигини англаб, дарҳол йиғидан тўхтади.

– Болам, сен ташқарига чиқиб, бироз ўйнаб кел, – деди бир пайт мулла Мембеткарим Ўтамуротга. Сўнг Энжимга юзланди – Келин, сен бир сиқим туз билан қора қумғонни бу ёққа олиб кел.

Ўтамуротнинг кўнглига ўйин сиғмади. Уйни айланиб юриб, гоҳ деразадан, гоҳ эшикдан ичкарига мўраларди. Уйдагилар ҳам тез орада ковушларини оёққа ила-ила ташқарига чиқишди.

– Энжим! – деди Хўжамурот биргад чоллар эшак миниб йўлга тушган пайтда отининг жиловини буриб. – Кўрангдаги қийларни чўп-хашакдан тозалаб, бир жойга уйиб қўй, тушундингми? Эртага арава

жўнатаман. Қидирнияз партовга гўнг чиқарасан!

У бир зумда аввалгидек баджаҳл, важоҳатли Хўжамурот биргадга айланган-қўйган эди. Ичкарида ювошгина бўлиб ўтириши унга сира ярашмаётган эди. Ана энди у ўзига ўхшади.

Шундай қилиб, Ўтамурот қутилмаганда “ўғай отали” бўлди. Ўчоқдаги қора қумғон унинг ўғай отасига айланган эди.

5

Ўтамуротнинг қулоғига қандайдир гувиллаган товуш чалинди. Бу товуш гоҳ поезднинг гудоғига, гоҳ юксак осмонда учиб бораётган самолёт шовқинига ўхшаб кетарди. Лекин у овознинг айнан нимага тегишли эканини аниқ фаҳмлай олмади.

Овоз аста-секин узоқлаша бошлади. Бу орада аллакимларнинг гангир-гунгир суҳбати ҳам элас-элас қулоғига чалингандай бўлди. Бояги сас аста-секин олислаб, биратўла тингандан сўнг гап-сўзлар аниқ эшитила бошлади.

Ўгли Ажимурот телефонда гаплашмоқда эди.

– Сағийда! Опамга айт, тезда етиб келсин! Отам йиқилиб қолди... Билмадим. Дўхтирлар ўрнидан кўзгатиш мумкин эмас деб касалхонага олиб кетишмади.

Сағийда Ўтамуротнинг тўнғич қизи эди. Яқинда болалари унинг пайгамбар ёшини нишонлаб, қариган чоғида кўнглини чоғ қилишди. Уни ҳам чақираётган бўлса, демак, Ўтамуротнинг аҳволи оғир экан-да!

Чол бир амаллаб кўзларини очишга ҳаракат қилди. Бироқ кўрғошиндек қотиб қолган қовоқлари ўзига бўйсунмади. У вужудидаги қолган-қутган кучини тўплаб, яна бир бор уриниб кўрди. Дафъатан кўзлари ярқ этиб очилгандай бўлди. Тепасида кимлардир тик оёқда тургандай туюлди-ю, аммо бу манзара ҳам тезда сув юзидаги кўланка сингари чайқалиб кўздан ғойиб бўлди.

Йўқ, бу сув эмас, муз экан. Учи-қуйруғи йўқ музлик. Узоқда чўққиси қор билан қопланган музтоғ кўринди. Ўтамурот ўша томонга шитоб билан силжиб бораётган улкан музёраар кеманинг саҳнида ўтирарди. Юқоридаги ўриндиқларнинг тўрт тарафидан бармоқ сиққудай тешик очилган. Шунинг учун улар тракторнинг омочига ўхшаб кетади.

Кема бир ярим-икки метр қалинликдаги музни аёвсиз эзиб-янчиб, олдиңга сузиб борарди. Улмаган банда кўраверар экан-да, деган ўй кечди Ўтамуротнинг хаёлидан. У бундай музёраар кемалар ҳақида болалигида китобларда ўқиган, кейинчалик телевизорда ҳам кўп марта кўрган эди. Мана, энди ўзи ҳам шу кемада кетаяпти. Бунинг устига, анов-манов ерда эмас, нақ Шимолий муз океанида! Бу ерларга ҳар қандай сайёҳнинг ҳам қадами етавермайди. Омади бор экан унинг.

Палуба анча совуқ эди. Ўтамурот бир зумда музлаб қолаёзди. Ахир, муз билан қопланган уммонга юпунгина чопон билан сафар қилиб бўларканми? Бундоқ қараса, кема аллақачон уммонни ортда қолдириб, Арктикага етиб келибди. Ана, оқ айиқлар муз устида болаларини эргаштириб юрибди. Жониворлар бу ерлардан ризқини қандай топишаркин?..

Ўтамурот зинадан аста пастга туша бошлади. Қуйироқда икки юзтача одам сиғадиган улкан айвон бор экан. Лекин қатор териб қўйилган ўриндиқларнинг ҳаммаси бўм-бўш. Қизиги, шу чоққача у баҳайбат кемада биронта инсон зотига дуч келмади. Уни ким бошқариб бораётганига ҳам ақли етмасди.

– Ўтамурот, — дея овоз берди шу пайт кимдир орқа тарафдан.

Ўтамурот ялт этиб овоз келган тарафга қаради-ю, элик ёшлар атрофидаги, тўладан келган, сарғиштоб кишига кўзи тушди.

– Қартайиб қолибсан-ку, – деди бояги киши жилмайиб.

Ўтамурот индамади.

– Танимадингми?

– Унчалик эмас.

– Бекниёз дўхтир деган одамни эслайсанми?

– Эслагандайман.

– Эслайсан! Тўртинчи синфда ўқиётган пайтингда сени мактабдан олиб, Чимбойдаги касалхонага олиб борганим ёдингдами?

Ўтамурот уни таниди.

– Ахир... ўшандан бери орадан қанча йиллар ўтиб кетди. Лекин сиз ҳалиям ёш кўринасиз-ку? – деди у ажабланиб.

– Мен ёшлигимда ўлиб кетдим. Ўлган одам ҳеч қачон қаримайди. Кел, мана бу ерга ўтирайлик.

Иккаласи бир чеккадаги ўриндикда ёнма-ён ўтиришди...

Ўша вақтларда Ўтамурот овулдаги бошланғич мактабда ўқирди. Бекниёз дўхтир мактабга келишидан бир ҳафта бурун онаси уни шаҳарга олиб бориб, тумшугига чарм қопланган латта ботинка олиб берди. Пойабзал оёғига анча катта келди. Кичикроғини олишга онаси унамади.

– Кун сайин бўйинг чўзилаяпти, – деди у. – Бир-икки ойдан сўнг оёғингга лойиқ келиб қолади.

Уйга келгач, онаси Ўтамуротнинг оёғига мослаб, туфлининг учига қоғоз тиқиб берди. Эртаси куни у янги туфлини кийиб синфга виқор билан кириб борди. Оёғимдаги туфлига болаларнинг жудаям ҳаваси келса керак, деб ўйлаганди. Лекин ундай бўлиб чиқмади. Қайтанга Сирғагул исмли синфдоши унинг оёғига қўлини бигиз қилиб, заҳарханда илжайди.

– Қаранглар, Ўтамурот отасининг туфлисини кийиб келибди!

Синфда гур кулги кўтарилди. Ўтамурот уялганидан ерга кириб кетгудек бўлди. Шу куни у дарслар тугагунча ўрнидан қўзғолмай, оёқларини партанинг тагига яшириб ўтирди. Танаффусга ҳам чиқмади.

Эртаси куни мактабга эски этигини кийиб бораётганида онаси уни тўхтатди.

– Нега янги ботинкангни киймадинг?

– Оёғимга катталиқ қилаяпти, – дея баҳона қилди Ўтамурот.

– Катта бўлса нима қипти? Айтдим-ку, бир-икки ой кийсанг лойиқ келиб қолади. Ёки қоғозни кўпроқ солиб берайми?

– Йўқ.

Онаси ўз қўли билан унинг оёғидан эски этикни ечиб олиб, янги ботинкасини кийдириб жўнатди. Ўтамурот Сулаймон партовнинг чегидаги сўқмоққа етгач туфлисини ечиб, отиз бўйидаги бўян¹нинг орасига яширди. Сўнгра ялангоёқ диконгланганча мактабга жўнади. Чунки баҳор келиб, аллақачон кунлар исиб қолган. Бундан бу ёғига ялангоёқ юрсаям бўлаверади. Бошқа болалар ҳам дарсга ялангоёқ боришяпти. Мактабга “отасининг туфлисини” кийиб боргандан кўра шуниси тузукроқ. Қайтишда яна туфлисини кийиб олади. Онаси ҳеч нарсани сезмайди.

Лекин латтадан тикилган ботинка бўяннинг орасига яширилганича қолиб кетди. Ўша куни Ўтамурот мактабдан уйга қайтмади. Катта танаффус пайтида тенгдошлари билан “қочарман” тўп ўйнаётган

¹ Б ў я н – маҳаллий бутасимон ўсимлик.

нида биқинига алвон тусли хоч белгиси туширилган файтун арава мактаб ёнига келиб тўхтади. Аравадан тўладан келган, ўрта ёшли одам билан бир аёл тушишди. Болалар орасида шивир-шивир бошланди.

- Дўхтир келди.
- Укол қилармикин?
- Бўлмаса нима қилади!
- Укол қилмайди, яланғочлаб текширади.

Бу орада дарсга қўнғироқ чалинди. “Қочарман” тўп ўйнаётган болаларнинг кўпчилиги мактаб ёнидан ўтган эски ариқнинг ичидан паналаб уйларига қочиб қолишди. Бироқ Ўтамурот қочмади. Синфга кирди.

Дарс бошлангач, бояги дўхтирлар синфга кириб келишди-да, бирин-кетин ўқувчиларнинг бошини текширишга тушиб кетишди. Эркак дўхтир Ўтамуротнинг сочига бармоқ оралатиб, бошини қайта-қайта кўздан кечирди. Сўнг муаллим ўтирадиган столга бориб, сумкасидаги дафтарига унинг исм-шарифини ёзиб олди. Ҳамма болаларни текшириб бўлгач, дўхтирлар синфдан чиқиб кетишди. Ўтамурот улардан қутулиб қолганига хурсанд эди. Бошқа синфдаги болаларни укол қилишадими, яланғочлаб текширишадими, унга қизиғи йўқ. Ҳайтовур, у билан синфдошлари осонгина қутулишди.

Бироздан сўнг дўхтирлар яна синфга қайтиб киришди. Лекин бу гал улар парта оралашмади.

– Мирзамуротов китоб-дафтарини йиғиштириб, биз билан юрсин, – деди эркак дўхтир муаллимга. – Чимбойдаги касалхонага олиб кетамиз.

Муаллим Ўтамуротга рухсат берди. Синфдошлари уни жимгина қузатиб қолишди. Улар шу чоққача ўзлари қатори ўйнаб-кулиб юрган Ўтамуротнинг қанақа касал эканлигини билолмай ҳайрон эдилар.

Дўхтирлар Ўтамуротни файтун аравада шаҳарга олиб кетишди.

Ўтамуротнинг отга қўшиладиган бунақа аравага биринчи бор миниши эди. Шунинг учун бир тарафдан шаҳарга олиб кетишаётганидан хурсанд бўлди. Бироқ онаси бундан беҳабар қолганини ўйлаб кўнгли хижил эди. Бечора онаси энди кечгача хавотир билан унинг йўлига кўз тикиб ўтиради. Балки муаллим уйимизга бориб, мени касалхонага олиб кетишганини онамга айтиб қўяр, деб ўзини овутишга ҳаракат қилди Ўтамурот.

Чимбойга етиб боришгач, дўхтирлар уни бошқа шифокорларнинг ихтиёрига топшириб, қайтиб кетишди. Эгнига унниқиб қолган халат кийган бир аёл Ўтамуротни етти-саккиз нафар бола ётган хонага бошлаб кирди-да, у ётадиган каравотни, нарсаларини соладиган тумбочкани кўрсатди. Анчадан бери шу ерда яшаб, шифохонанинг ҳаётига кўникиб қолган болалар аёл кетиши билан уни сўроққа тутишди:

- Қачон келдинг?
- Нечанчи синфда ўқийсан?
- Мактабдан олиб келишдимми?
- Қачон кал бўлдинг?

Ўтамурот болаларнинг аввалги саволларига бажонидил жавоб берди-ю, лекин кейингисига нима деб жавоб қилишни билмай ўйланиб қолди. Чунки у қачон кал бўлгани тугул, умуман “кал” деган сўзнинг маъносини ҳам унчалик тушунмас эди. Онаси унинг бошини тиззасига қўйиб, сочларини бармоқлари билан тараб ўтирган кезларида бир гапни кўп такрорларди:

- Менинг боламнинг бошида учта ўрами бор экан-ку. Учта ўтов

тикармикин ё уч қиз олиб келармикин?

Гарчи Ўтамурот “уч ўтов”нинг маъносини тушунмаса-да, лекин “уч қиз” ҳақидаги гапни эшитганида мийиғида кулиб қўярди. Ўша ўрамлар энди қалга айландимикин?

У гоҳ онасини ўйлаб, гоҳ бўяннинг орасида қолиб кетган яп-янги ботинкасига ачиниб, туни билан тузукроқ ухлолмади.

Эртаси куни нонуштадан сўнг бир ҳамшира палатага кириб, Ўтамуротни эргаштириб чиқиб кетди. Ҳамшира уни деразаси анча баланд ўрнатилган мўъжазгина хонага бошлаб кирди. Бу ерда эллик ёшлардан ошган шифокор ва ёшгина йигит ўтиришарди.

— Ўтир, болам, — деди қатга ёшли шифокор ёнидаги деворга тақаб қўйилган ўриндиққа ишора қилиб. Ўтамурот унинг ўрис эканлигини шундагина билди. Унинг баъзи сўзларига тушунса, бошқаларига тушунмасди.

Ўтамурот у кўрсатган жойга омонатгина чўкди. Шифокор унинг сочларини синчиклаб текширди.

— Тушунарли, — деб у ёнидаги шеригига юзланди. — Бошлайверинг.

Йигит узунчоқ тоғорадаги қатикқа ўхшаш суюқликни Ўтамуротнинг бошига суркашга тушди. Суюқлик иссиқ бўлса-да, бошни куйдирадиган даражада эмасди. Бироқ ачқимтил ҳиди димоқни ёриб юборай дерди.

Ўтамурот хонадан чиқиб, ўзини даҳлиздаги кўзгуга солди. Унинг бошига оппоқ, мўъжазгина тоғора тўнкариб қўйилганга ўхшарди. Кеча уни палатада ётган болаларнинг бошида кўрган эди. У кўрқа-писа қўлини бошига теккизиб кўрди. Бадбўй суюқлик аллақачон қотиб қолган экан. Бир-икки чертиб кўрган эди, “тинқ-тинқ” этган садо берди. Бўйинини қимирлатса боши пастга оғиб кетадигандай хавотирланиб, қаддини фоз тутганча таниш палатага кирди. Унга кўзи тушган болалар бараварига гуриллаб кулиб юборишди. Ўтамурот ҳам ўзини кулгидан тиёлмади. Чунки уларнинг орасида бошига “тоғора тўнкарилмаган” боланинг ўзи йўқ эди.

Орадан уч кун ўтгач, онаси зўрга Ўтамуротни топиб келди. Ўзининг айтишича, райондаги шифохоналарга бирма-бир кириб чиқибди. Сўнг Ўтамуротни мактабдан олиб кетган дўхтирни топиб, ўшандан ўғлининг қаерда эканини билиб олибди.

Онаси келганида Ўтамурот палатада йўқ эди. Шифохона ҳовлисида айланиб юрганида шериклари уни излаб топишди. Ўтамурот имконини топса, бу ердан қочиб қолишни мўлжаллаган эди. Қочгани билан уйини топиб боролмаслигини ҳам сезиб турарди. Лекин нима бўлгандаям бу ердан тезроқ чиқиб кетишни истарди.

Энжим Ўтамуротни бағрига босиб, бир муддат йиғлаб олди. Бошидаги оппоқ гипс қоламани у ёқ-бу ёққа тортқилаб кўрди.

— Олинмаяпти-ку, чироғим, энди нима қиламиз?

— Уни дўхтирларнинг ўзи олиб ташлайди, — дейишди тажрибали “каллар”.

Лекин Энжимнинг бу гапдан кўнгли тўлмади. Ўғлини шифокорнинг олдига етаклаб борди.

— Менинг болам таз эмас, — дея қўйиб-пишиб тушунтиришга тушди у. — Туғилганидаёқ бошида учта ўрами бор эди. Қал билан ўрамнинг фарқига борсангиз керак, дўхтирсиз-ку, ахир?

Ўрис дўхтир Энжимнинг гапларига тушунмади. Унинг ўрнига ёнидаги аёл жавоб берди.

— Фарқига борамиз. Лекин ўғлингизнинг бошидаги нарсаларни бошланиб келаётган тазмикин деб гумон қилдик. Бир-икки кундан

кейин бошидаги дорини олиб ташлаймиз. Шундан кейин ҳаммаси равшан бўлади.

– Йўқ, қизим, бир-икки кунгача ўғлимни бу ерда қолдирмайман, – деди Энжим. – Уни бугуноқ олиб кетаман.

Дўхтирлар рози бўлишмади.

– Жавоб бера олмаймиз.

– Кал эмаслигини кўриб турибсиз-ку?

– Кал бўлмаса ҳам рухсат бера олмаймиз.

– Нега?

– Биз анигини билишимиз керак. Кал бўлса, даволаймиз, кал бўлмаса, уни олиб келган дўхтирларни чақиртирамиз. Ўзлари болангизни уйингизга олиб бориб қўйишади. Тартиб шунақа.

Энжимнинг ялиниб-ёлворишлари беҳуда кетди.

– Ҳеч бўлмаса ташқаридаги ошхонадан ўғлимга балиқ едириб келай, – деди у ниҳоят, тақдирга тан бериб.

– Майли, бунисига рухсат берамиз. Лекин беморни олиб кетиб қолманг!

Ошхона шифоҳонадан анча нарида жойлашган эди. Дарвозадан узоқлашгани сари Ўтамурот худди уйига кетаётгандай қувона бошлади. Балиқ еб ўтирганида ҳам фикри-ёди уйга кетишда бўлди. Онаси қовурилган балиқнинг қилтаноқларини тозалаб бериб, унинг овқат ейишини жилмайиб кузатиб ўтирди. Ора-сира ўзи ҳам балиқнинг калла-палласидан тотинган бўлди. Лаҳм жойидан еса, ўғли тўймай қоладигандай туюлди.

Она-бола овқатланиб бўлишгач, ўша ердаги қопқоқсиз қумғондан қўл ювишди. Онаси қийиқни ечиб, Ўтамуротнинг қўлларини, балиқ ёғидан йилтираб турган оғзини артди. Сўнг иккиланган кўйи касалхона дарвозасига бир муддат тикилиб қолди. – Ўташ, уйга кетаверсакмикин? – деди у ўғлига юзланиб.

– Кетамиз, она! – деди зўрға турган Ўтамурот ҳам жонланиб.

– Кетдик, ўғлим. Панароқдан юрайлик, тагин дўхтирларнинг кўриб қолишмасин.

Улар эҳтиёткорлик билан тез-тез юриб катта йўлга етиб келишди. У ерда тери ташийдиган бир ширкатчи фойтун аравасида Нукусга жўнамоқчи бўлиб турган экан.

– Оға, бизларни Халқободгача олиб кетолмайсизми? – деб сўради Энжим аравакашдан.

– Касалхонадан қочиб келаяпсизларми? – деди йўлга шайланиб турган аравакаш.

– Йўғ-ей, нега ундай дейсиз? – деди Энжим безовталаниб. – Боламнинг бу ерда ётганига бир ой бўлди... Уйни кўриб келсин деб дўхтирларидан жавоб олдим.

Энжим бу гапни айтишга-айтди-ю, рўмолининг учини оғзига кўлагайлаб, “ёлғонни худонинг ўзи кечирсин” дея ўзича тавба қилган бўлди.

Аравакашнинг уларга раҳми келди.

– Майли, чиқақолинг. Бироқ дўхтирлар ортимиздан етиб олишса, мендан ўпкаламанг!

– Хўп... Барака топинг, оға!

Ўтамурот Халқободга етгунча хавотирини босолмай, орқадан кўз узмади. қараб-қараб келди. Лекин худо ёрлақаб, ҳеч ким уларни қувиб келмади.

Уйга етиб келишгач, онаси Ўтамуротнинг бошидаги оппоқ қобиқни қайчи билан бир амаллаб қирқиб олиб ташлади. Кейин уни Рамбер-

ген кўсанинг уйига етаклаб бориб, устарада сочини тақир қилиб олди.

Эртаси куни Ўтамурот Сулаймон партов томонга югурди. Лекин унинг туфлиси яширилган бўянзорни алақачон трактор текислаб кетган экан...

Хуллас, ўшанда мана шу Бекниёз дўхтир туфайли Ўтамурот онаси билан бир неча кун овори-сарсон бўлишган эди.

– Наҳотки, сиз ўшанда кал билан ўрамнинг фарқига бормаган бўлсангиз? – дея сўради Ўтамурот ундан.

– Мен шундай қилишга мажбур бўлган эдим, – деди Бекниёз. – Чимбойдаги янги очилган касалхонанинг ёпилиб қолмаслиги учун ҳар бир районга бемор олиб келиш режаси белгилаб берилган эди.

– Барибир тўғри гапни айтиш шунчалик қийинмиди?

Ўтамуротнинг саволи жавобсиз қолди, чунки бу пайтда Бекниёз изсиз гойиб бўлган эди. У ўрнидан туриб, кўлини кўзига кулагайлаганча теваракка аланглади. Узоқда Бекниёз дўхтирнинг оқ айиқни миниб кетаётганини кўрди. Демак, у шунча пайтдан бери музликлар бағрида юравериб, оқ айиқлар билан ҳам апоқ-чапоқ бўлиб кетган экан-да!

Ўтамурот бир муддат дам олиш ниятида қатор тизилган ўриндиқлардан бирига чўкди.

– Ўтамурот, ёрдам бер, Ўтамурот!..

У қулоғига чалинган ҳаяжонли овоздан ҳушёр тортиб, шоша-пиша ўрнидан турди.

Қизиқ, атрофда ҳеч ким йўқ. У овоз қайси томондан келаётганини аниқлаш ниятида кема туйнугидан ташқарига қаради. Шундагина кўрди. Қип-яланғоч Емберген қўтир кеманинг пўлат тумшуғи парчалаб ташлаган улкан муз бўлаклари орасида гоҳ сувга шунғиб, гоҳ юзага чиқиб, омонатгина қалқиб турарди.

– Ўтамурот! Ёрдам бер, Ўтамурот!

Ўтамурот Емберген қўтирни унчалик жини суймаса-да, лекин шу топда унга раҳми келди. Шу заҳоти туйнук ойнасини синдириб, дастга сакради ва муз парчаларидан бирининг устига бориб тушди. Ўтамуротнинг залворига дош беролмай сув юзасидан қалқиб кетган муз парчаси шитоб билан Емберген қўтир томон силжиди. Ўтамурот унга кўлини чўзди, бироқ ўртадаги масофа узоқлик қилди. Емберген қўтир жонҳолатда бир муз парчасидан бошқасига ёпишиб, бир амаллаб Ўтамуротга яқинлашди.

Ўтамурот Емберген қўтир билан овора бўлиб кемадан анча орқада қолиб кетди. Лекин уни бир амаллаб ўзи турган музнинг устига чиқариб олди.

– Эгнингдаги кафанинг қани? – деб сўради Ўтамурот Емберген қўтирдан.

– Китлар еб қўйди.

Ўтамурот устидаги чопонини ечиб унга узатди.

– Манавини кийиб ол.

Ҳойнаҳой бу ерларда ҳам кунлар исиб кетган бўлса керак. Ҳарқалай, Ўтамурот совқотганини сезмасди. У қалин музнинг устига қўр тикиб ўтирганида ҳам вужуди аёздан сесканмади. Афтидан, бу ерларнинг музи қуруқ, иссиқ бўлса керак.

Емберген у узатган чопонни кийиб, узала тушиб ётиб олди. Бундоқ қараса, у пишиллаб ухляпти. Бироқ Ўтамурот ухлашни хаёлига ҳам келтиргани йўқ. Узоқда болаларини ахтариб юрган оқ айиқлар Емберген қўтирни еб қўйишидан хавотирланиб, уни қўриқлаб ўтир-

ди. Шу аснода Ембергеннинг қўтир бўлиб қолмасдан бурунги аҳмоқона қилиқлари ёдига тушди.

Емберген қўтир ичиқораликда отаси Рамберген кўсани ҳам ортда қолдирарди. Отаси-ку қилган ёмонлигини ҳеч кимдан яшириб ўтирмасди. Қўлингдан ҳеч нарса келмаслигини билса, оғзига келган гапни юзингга айтаверарди. Тупроққа ўт қўйсанг ҳам унга барибир эди. Аммо Емберген ҳар қандай ишни зимдан амалга оширарди. Унинг сиртига қараб, ичида нима борлигини билиб бўлмасди...

Рамберген кўса “катта томорқа”даги теракларни чопиб олиш билан чеклангани йўқ. Тез орада у ўртадаги чакалакзорни тозалаб, хўкиз билан қўш ҳайдаб буғдой экди. Буғдойнинг ҳосили жуда мўл бўлди. Шунинг касрига Ўтамуротларнинг мўъжазгина томорқасидаги экинлар вақтида сув ичолмай, бир четдан қовжирай бошлади. Чунки орқа тарафдаги ариқдан тармоқланган икки ариқнинг бири “катта томорқа”га борса, иккинчиси Ўтамуротларнинг ҳовлисига келарди.

Шу йили эрта баҳордаёқ кунлар исиб кетди. Қовунлар палак ёзиб улгурмай чанқаб қолди. Бунинг устига, сабзи пайкаларини ҳам кунора суғориш керак. Энжим билан Ўтамурот сувнинг йўлида халак. Иккаласи бориб ариқ қулогини очиб келишади, сувнинг олди эндигина қовун пайкалига етганида орқаси тортилиб, ариқ қуриб қолади. Қулоқ бошига боришса, кимдир ариқни яхшилаб боғлаб, лой билан суваб кетган бўлади. Лекин бултурдан бошлаб Рамберген кўсанинг томорқасига айланган “катта томорқа”га очилган ариқ тўлиб-тошиб оқиб ётган бўлади. Атрофда ҳеч зоғ кўринмайди.

Она-бола уч кун бўзчининг моксидек ариқнинг у бошидан-бу бошига бориб келишди. Қоронғи тунда чироқ кўтариб, юрак ҳовучлаганча сув ёқалаб юришди. Бироқ барибир отизга сув бошлаб келишолмади. Ўн беш-йигирма кун шу тариқа сарсон-саргардонлик билан ўтди. Бу орада ёғин-сочин ҳам бўлавермади. Оқибатда аввал томорқадаги ҳандалак, сўнг қовун пайкали, охирида эрта-индин пишаман деб турган тариқ ва кунжут қовжиради. Ёзнинг қоқ чилласида томорқа буткул хувиллаб қолди.

Энжим ер муштлаб йиғлади.

— Юрт қовун еб ўтирганида менинг болам нима ейди? — деб йиғлади.

— Юрт тариқ қайнатиб, қозонига сўк солиб ўтирганида мен нима соламан?! — деб йиғлади.

Унинг аламли фарёдини худодан бошқа ҳеч ким эшитмади...

Ўша йили Ўтамуротлар колхоз берган озгина пахта пулидан бошқа ҳеч қандай даромад олишолмади. Пахта теримининг охирида Емберген чечак билан оғриб қолди. Рамберген кўса билан Рабийби кампир табибма-табиб зир югуришди. Ҳар бир табиб Ембергенни ўз билганича даволаган бўлди. Бирови бўлмаса, бировининг дори-дармони эм бўлган бўлса керак, ҳарқалай, Емберген ўлмай омон қолди. Лекин юз-кўзини сидирғасига қўтир босиб кетди.

— Қораманглайга қарғиш тегди, — дейишди овул аёллари. — Етим-есирнинг қарғиши ёмон бўлади.

Ембергеннинг қўтир бўлиб қолишига онасининг қарғиши сабаб бўлдими ёки бунинг бошқа бир сабаби бормиди, буёғи Ўтамуротга қоронғи. Билгани шуки, Емберген бир умр бировга яхшилик қилмай ўтди.

Лекин увол-савобнинг фарқига борадиган одам ҳеч қачон ёмонликка ёмонлик билан жавоб бера олмас экан. Боя Ўтамурот ҳам Емберген қўтирни ўйлаб-негиб ўтирмасдан муз парчаларининг ораси-

дан қутқариб олди. Буям етмагандек, уни оқ айиқлардан қўриқлаб ўтирибди.

Ўтамурот Емберген қўтирни уйғотиш ниятида унга қўл чўзди. Не кўз билан кўрсинки, у чопоннинг ичида йўқ эди.

6

Ўша воқеадан кейин Емберген ўзига лақаб орттирди. Овулда каттаю кичик унинг исмига “қўтир” сўзини тиркаб гапиришга одатланди. Лекин бошидан тегирмон тошини айлантисанг ҳам бадфеъл одамнинг табиати ўзгармас экан. Емберген бир ўлиб-тирилганидан кейин ҳам ўша Ембергенлигича қолаверди. Ўтамурот эсини танигунича кўп бор унинг кирдикорлари жабрини тортишга мажбур бўлди. Онаси, “худонинг кўзи ўнг бўлсин” деган гапни кўп такрорларди. Чинданам, Емберген қўтирнинг майда-чуйда қитмирликлари туфайли улар кучдан қолиб, очдан ўлишгани йўқ. Она-бола аста-секин ўзларини ўнглаб олишди.

... Бир зумда музлик куюқ тўқайзорга айланди. Қалин Тайга тўқайлари. Ўтамурот чопонини олиш ниятида ерга эгилдию, унинг ҳам изсиз гойиб бўлганини кўрди. Афтидан, чопони ҳам бояги музликлар бағрига сингиб кетганга ўхшайди.

Узоқроқдан тракторнинг гуриллаган товуши эшитилди. Ўзиям жуда баҳайбат трактор бўлса керак, унинг шовқинидан Ўтамуротнинг оёқлари остидаги ер ҳам зириллаб кетди. Кучли шовқин аралаш дарахтларнинг қарсиллаб сингани эшитилди. Аслида, у трактор эмас, танк экан. Фашистларнинг танки! Ўтамурот ўзи томон бало-қазодай бостириб келаётган танк рўпарасида чорасиз қиёфада қотиб турарди. Аксига олиб, қўлида қуроли ҳам йўқ. Шу топда гранатаси бўлганида, танкнинг занжирли филдираклари остига улоқтириб, суробини тўғрилаб қўя қоларди. У ноилож орқага чекинди. Орадаги масофа аста-секин қисқара бошлади. Ўтамурот танкнинг ҳамласига чап бериш учун ўзини ўнгу-сўлга урганча, қалин дарахтзор оралаб қочишга мажбур бўлди. Стволи орқа тарафга буриб қўйилган танк эса кепкасиңи тескари кийиб олган одамдай унинг орқасидан қолмасди.

– Ўтамурот, тўхта! Қочиб қаёққаям борардинг! Ҳозир сени янчиб ташлайман! Ҳа-ҳа-ҳа!

Жон-жаҳди билан югуриб бораётган Ўтамурот таниш овоздан ажабланиб орқасига қаради. Емберген қўтир танкнинг люкидан бошини чиқарган қўйи унга автомат ўқталиб турарди. У Ўтамуротнинг ортига бурилишини кутиб ўтиргандай, шу заҳоти автоматдан тариллатиб ўт очди. Лекин нишонни тўғри оломаганлиги боис ўқлар бирин-кетин қарағайнинг танасига тегди.

Югуравериб Ўтамуротнинг ўпкаси бўғзига тиқилиб қолди. Агар илдизидан кўпорилиб тушган қарағайга дуч келмаганида, ҳоли нима кечиши номаълум эди. У дарахт илдизи ўрнида ҳосил бўлган ўрага чалқанча қулади. Танк чуқурнинг устидан гуриллаб ўтиб кетди.

Қизик, Емберген қандай қилиб танкка миниб олдийкин? Яна денг, душманнинг танкига... Буниси ҳам майли, у танк бошқаришни қачон ўргана қолди?

Умарни овулдан қўчириб юборишгач, унинг ўрнига трактор ҳайдайдиган одам топилмади. Колхоз бўйича биттагина темир тишли трактор бор эди. Уни ҳайдаган одамнинг обрўси раис билан бригадирни-кидан кам бўлмайди. Лекин бу иш қўлидан келадиган одамнинг ўзи йўқ. Баъзилар тракторчилик обрўли касб эканлигини билса-да, ле-

кин фарзанди “кофирнинг матоҳи”ни бошқаришини истамайди. Ниҳоят, колхоз раиси билан Хўжамурот биргад Рамберген кўсани кўндириб, Ембергенни Тўрткўлга уч ойлик тракторчилик курсига ўқишга юборишди. Кўсанинг тирикчилиги колхоз отхонаси билан боғлиқ бўлгани учун уларга йўқ дея олмади.

Емберген ўқишга кетаётганида Хўжамурот биргад ҳар бир хонадондан унга атаб озиқ-овқат йиғиб берди. Кимдир тариқ, кимдир ёғ, яна бировлар кунжут билан сўк келтириб берди. Хўжамурот биргад, “ҳаммасига сен сабабчисан” дегандай Ўтамуротнинг онасига иддао қилиб, ундан товуқлари орасидаги энг катта хўрозни сўради. Энжим нима қилишни билмай бироз иккиланиб қолди.

– Унда ўзингнинг болангни юбор, тракторчиликка ўқиб келсин! — дея ўдағайлади Хўжамурот биргад ҳам бўш келмай.

– Боламнинг ёши тўғри келмайди-да, бўлмаса...

– Бўлмаса нима қил, дейсан?! Умар эшигимни тирнади, деб элга жар солган ўзинг... Аслида, Умарни эмас, сени овулдан кўчириш керак эди. Фунажин кўзини сузмаса, буқа ипини узмайди!

Энжим шундан сўнг бир сўз демай, катакнинг ичига бир сиқим дон сочди-да, Хўжамурот биргадга қари хўрозни ушлаб берди. Хўжамурот отдан тушиб, Ўтамурот уйдан олиб чиққан пичоқ билан хўрозни бўғизлади. Сўнг азда-базда Энжимга унинг патини юлдирди. Катакдаги беш-олтита товук хўрозсиз қолаверди.

Ўтамурот, “аввал трактор ҳайдаган одамларга урушда танк берибди” деган гапни эшитган эди. Лекин колхоз катталари Емберген кўтирни урушга юборишмади. Уларнинг зарурият юзасидан бир-икки кишини олиб қолишга кучи етаркан. Ўтамурот овулда биринчилардан бўлиб урушга кетди. Кейинроқ даладаги тракторларни ҳам йиғиштириб олиб, фронтга жўнатишади. Бироқ уларнинг овулидаги “Фармол”га тегишмади. Хўжамурот биргад айёрлик қилганми ёки ростдан ҳам бузилганмиди, ҳарқалай, “Фармол”нинг “ичак-чавоғи” ағдариб ташланган эди. Тез орада Емберген кўтир ҳам ноилож урушга кетибди. Ўтамурот опаси ёзган хат орқали булардан хабар топди.

– Ўт ичида пахтани сақлаган худойим, ёлғиз ўғлимни ҳам омон сақласин! — деб яратгандан илтижо қилиб қолди онаси у тенгқурлари билан кемага чиқаётганида.

– Онамни ўйлама, — дейишди опалари Хурлиқа билан Зулейха. — Эртагаёқ иккимиздан биримиз унинг ёнига кўчиб келамиз.

Орадан бир ой ўтиб, Ўтамурот ёзган хатига жавоб олди. Катта опаси Хурлиқа ота уйига кўчиб келибди. Энди уйдан хавотир олмасаям бўлади. Хурлиқанинг болалари мол-ҳолга қарайдиган ёшга етиб қолишган. Поччаси ҳам Ўтамуротдан икки ҳафта аввал урушга кетган эди. Ўша ёқларда уни учратарман деб ўйлаган эди. Лекин жанггоҳларда поччасига дуч келмади. Кейинроқ маълум бўлишича, уни батальонга олишган экан.

Ўтамурот уч йилгача қирғинбарот урушларда қатнашди. Худо ёрлақаб, бу вақт ичида бирон марта яраланмади. Аммо бир гал баланд тепаликни қўлга киритиш чоғида кутилмаганда ёнгинасида граната портлади. Шундан сўнг нима бўлганини эслолмайди.

Икки кундан сўнг госпиталда ҳушига келди.

– Қалай, тузукмисан? — деди қаватидаги каравотда ётган татар йигит жилмайиб.

– Яхшиман.

– Исминг нима?

– Ўтамурот.

– Менинг исмим Рашид. Татаристонданман. Сен қорақалпоқсан-а, тўғрими?

– Буни қаёқдан билдинг?

– Биринчидан, ҳамшира касаллик тарихингизни ёзаётганида ҳужжатларингизга кўзим тушган эди. Иккинчидан, бу ерда бир овулдошингиз бор экан, кечадан бери қайта-қайта келиб, сиздан хабар олиб турибди.

Бу гапдан сўнг Ўтамуротнинг тинчи йўқолди. У тезроқ овулдоши билан дийдорлашишни истар, гўё у билан бирга бутун эли кўчиб келадигандай, ўзини қўярга жой тополмасди. Аксига олиб, шу куни кечгача уни ҳеч ким сўраб келмади. Ўзи бориб излашга ҳоли келмади. Ёнидаги татар жуда сўзамол йигит экан. Сира жағи тинмайди. Икки гапининг бирида Аниса исмли қизни мақтайди. Кейин билса, қиз унинг хотини экан. Уйланганига бир ой тўлмасдан урушга жўнабди.

– Сен ҳам уйланганимсан? – сўради у Ўтамуротдан.

– Йўқ, ҳали улгурмадим.

– Унда омадинг бор экан. Ортингга қарамай урушавер. Агар Гитлер кўлимга тушганида, асал ойимни ҳаром қилгани учун уни тилка-пора қилиб ташлаган бўлардим. Эҳ, сеними, сволоч!..

Рашид жаҳл устида шитоб билан ўрнидан туришга уринади-ю, шу заҳоти вой-войлаб қолади. Унинг ўнг оёғида осколка борми ёки синганми, ишқилиб, жароҳати оғирроқ эди. Асабийлашган чоғида жароҳатини ҳам унутиб, соғ оёғи билан каравотни қарсиллатиб тепиб қолади-да, кейин оғриққа чидолмай, кўзларидан ёш чиқиб кетади.

– Ана, ҳамюртинг келди, – деди эртаси куни чошгоҳ пайтида Рашид эшикка имо қилиб.

Ўтамурот бўйинини хиёл кўтариб ўша томонга қаради-ю палатага илжайиб кириб келаётган Емберген кўтирга кўзи тушди. Шу тобда Емберген кўзига жуда иссиқ кўриниб кетди. Унинг бир пайтлар сув бермай ариқни боғлаб ташлаганини ҳам, сигирларини хилватдаги бўянзорда уч кунгача оғзини боғлаб яшириб қўйганини ҳам, онаси иккови чопган янтоқ уюмига тунда ўт қўйиб юборганини, ҳамма-ҳаммасини бир зумда кечириб юборди. Чинданам, Ембергенга кўшилиб бутун овули унинг олдига кўчиб келгандай бўлди. Иккаласи бир-бирини бағрига босган қўйи бир муддат туриб қолишди. Сўнг ҳол-аҳвол сўрашишди. Маълум бўлишича, Емберген Ўтамурот урушга кетгандан кейин ҳам бир йилча овулда қолибди. Тракторни сочиб ташлагани билан бу шумлиги наф бермабди. Ҳарбий комиссариатдагилар бузуқ тракторни қолдириб, унинг ўзини урушга жўнатибди. Шундан кейин раис овулдаги Равшан ва Олтиной исмли қизларни тракторчиликка ўқитганмиш...

Шундан сўнг Емберген тез-тез Ўтамуротнинг олдига кириб турди. Аммо бир куни тушдан сўнг у келмади. Ҳамширадан сўраганида у, “юртдошинг касал бўлиб қолди”, деб жавоб берди.

Эртаси куни Ўтамуротга ўрнидан туриб юришга рухсат беришди. У оёққа туриши билан тўғри Ембергеннинг палатасига йўл олди. Емберген ташқарига чиқиб кетган экан. Уни госпитал ҳовлисида топди.

– Менинг жароҳатим унчалик оғир эмас, – деди у. – Лекин мен бу ерда узоқроқ қолиш учун ҳар хил чораларни ўйлаб топаёпман. Мисол учун, градусникнинг тагини ишқалаб, ёлғондакам ҳароратимни кўтараман. Кеча бир отим нос ютган эдим, лекин ўзим каттиқ қийналдим. Еган-ичганимни қайт қилиб ташладим. Қайт қилмаганимда яхши бўларди. Ошқозоним яра бўлса, овулга қайтариб юборишарди.

– Бундан нима фойда топасан? – деди Ўтамурот ажабланиб. – Бир умр касалга чалинасан-ку?

– Ҳарқалай, тирик қоламан-ку. Урушда душман бировнинг ёлғиз боласи эканлигинга қараб ўтирармиди?

Емберген ҳам Рамберген кўсанинг ёлғиз ўгли эди.

– Ҳеч кимга айтмасанг, икковимиз бир иш қиламиз, – Емберган уни холироққа етаклаб чиқиб.

– Қанақа иш?

– Рози бўлавер, кейин хурсанд бўласан.

– Аввал эшитайлик-чи.

– Шу ишни амалга оширсак, икковимиздан биримиз овулга қайта-тамиз. Бироқ бу сир орамизда қолиши керак. Билиб қолишса, трибуналга жўнатишади.

– Йўқ. Мен биратўла ёвни енгиб, сўнг уйга қайтаман.

– Ҳой, оvsар, ҳали сен ёвни енгасанми ёки у сени енгадими, бунга қаяқдан биласан?..

Ўтамурот ортиқ унинг гапларига қулоқ солишни истамасди. Гап-сўзсиз ўрнидан турди-да, палатасига қараб юрди. Шундан сўнг Емберген кўтирни бошқа учратмади. Унинг кечирим сўраб келишини кутган эди. Аммо ундай бўлмади. Икки кундан сўнг унинг госпиталдан чиқиб, ўзининг ҳарбий бўлинмасига кетганидан хабар топди.

Ўшандан кейин уруш тамом бўлгунча Емберген кўтир ҳақида ҳеч қандай гап эшитмади. Овулга қайтгач, унинг урушда трибуналга тортилиб, отилиб кетишига бир баҳя қолганини билиб олди. Емберген кўтир эсон-осмон уйга қайтган бўлса-да, лекин урушдаги қилмиши учун элда бош кўтариб юролмабди. Охири у оиласи билан “Естек кўприк” томонларга кўчиб кетишга мажбур бўлибди. Пул синган йили Рамберген кўсанинг ўша ерда қазо қилгани ҳақида хабар келди. Овулдан икки-уч киши кишибилмас унинг жанозасига бориб келди. Бошқалар бундан пинак ҳам бузишмади.

– Ҳай, бечора кўса! “Бу дунёда қандай яшаётганингни билсанг ҳам, қандай ўлишингни билмайсан”, деганлари шу-да! Тирингнинг қадрсиз бўлган элда ўлигининг қадри бўлармиди? – дея афсус билан бош чайқаб қўйишди баъзилар...

Шўрлик Емберген кўтир бир пайтлар трибуналга тушгани камлик қилгандек, энди душманнинг танкини ҳайдаб юрибди.

Тўқайзорга жимлик чўкди. Бояги танк ҳам қаяққадир ғойиб бўлган, қушларнинг чуғури ҳам эшитилмайди. Аста-секин тўқай ҳам кўздан йўқолиб, Ўтамуротнинг кўз ўнгида сутдай оппоқ парда намоён бўлди. Қулоқлари шанғиллашга тушди. Сўнг одамларнинг овози эшитила бошлади.

– Мияга қон қўйилган, – деди кимдир. – Оқсоқол ухлаётгани йўқ, ҳолдан тойаяпти. Орқа мияга кислород юборганимиз билан фойдаси йўқ.

– Жуда бўлмаса, бир оғиз сўз айтармиди, – деди Ажимурот.

– Қўй, қийнама! – деди катта қизи Сағийда. – Тақдирга тан беришдан бошқа чорамиз йўқ. Ундан кўра, Каримулла махсумни чақиртириб, отамга иймон ўгиртириб қўййлик. Жон дегани омонат, бир нафасда чиқиб кетиши мумкин.

Ўтамурот Каримулла махсумнинг келган-келмаганини эслолмайди. Чунки у ўша заҳоти ўзини қушдай енгил ҳис қилиб, шу чоққача ўзи кўрмаган, эшитмаган ғалати бир туйнукка учиб кириб кетганди. У ғилдиракли чанғида ўша туйнукдан пастга – ер тубига шўнғиб борарди.

Ўтамурот ёш боладай сирпаниб бораётган сирли маъво бир қарашда метро бекаглари ўзаро туташтирувчи туннелга ўхшаб кетарди. У кимсасиз йўлак бўйлаб аста-секин тубсиз чуқурликка тушиб бораяпти. Атрофда биронта чироқ ёки қуёш нури тушадиган дераза ҳам кўринмайди. Бироқ туннелнинг ичи ойдин кечадай ёп-ёруғ. Аслида, Ўтамуротнинг оёқларидаги гилдиракли чанги ҳам унинг ихтиёридан ташқари, ўз-ўзидан юриб борарди. У бир-икки марта тўхташга уриниб кўрди-ю, лекин иложини қилолмади.

Ўтамурот анча йўл босгач, ниҳоят, туннелнинг оғзидаги қизил дарвоза қаршисида тўхтади. Тўғрироғи, оёғидаги чангининг ўзи ҳаракатдан тинди. Тузукроқ разм солиб қараса, дарвоза у ўйлагандай қизил эмас, балки кучли олов таъсирида алвонранг тусда чўғланиб турган экан. Шу пайт унинг тавақалари аста очилиб, икки тарафдаги деворнинг орасига сингиб кетди. Дарвозанинг нариги тарафида бир маромда ёниб турган сап-сарик ёлқин кўринди.

Дарвоза тавақалари кириб кетган ёриқлардан шу заҳоти сув фаввора бўлиб отилиб чиқиб, тўппа-тўғри оловнинг устига қуйилди. Аланга шу заҳоти сўниб, ўртасида одам сиёқли қоп-қора кўланка кўзга ташланди. Унинг қаршисида куйиб кўмирга айланиб кетган нотаниш бир кимса қўллари билан авратини тўсиб турарди. Ўтамурот синчиклаб разм солиб, бу одам боя Арктикада оқ айиқ миниб юрган Бекниёз дўхтир эканлигига ишонч ҳосил қилди. Беихтиёр унга ёрдам бериш учун олдинга интилди, лекин тош боғлаб қўйилгандек вазмин тортиб қолган оёқларини ердан узолмади. Шу пайт дарвоза тавақалари аста девор орасидан чиқиб кела бошлади, сўнг ҳозиргина сўнган олов лоп этиб қайтадан аланга олди. Бекниёз дўхтир яна ўт ичида қолди. Бир зумда қоп-қора тусга кирган дарвоза сассиз ёпилди. Бироқ ичкаридан урилаётган олов таъсирида у боз қип-қизил чўққа айланди.

Бу ҳолат уч-тўрт марта такрорланди. Лекин Бекниёз дўхтир ҳар гал даҳшатли ўтнинг ичидан омон чиқарди.

– Нега келдинг? – дея сўради у Ўтамуротга юзланиб.

– Билмайман, ўз эрким билан келганим йўқ.

Қизиғи, бу гал у рисоладагидек кийиниб олибди.

– Нимага оловнинг ичига тушиб қолдингиз? Ким сизни бу кўйга солди? – деб сўради Ўтамурот ундан.

– Виждоним мени шу кўйга солди, – деб жавоб берди Бекниёз дўхтир. – Ўзим келиб тушдим бу ўтга.

– Қанақасига?

– Мен ўғлимнинг қилмиши учун жавоб берайпман. Ҳозир мен куйсам, эрта-бир кун у бундай жазодан қутулиб қолиши мумкин. Бир кун келиб унинг ҳам жизганак бўлишини истамайман.

– Ўғлингиз нима айб қилган эди?

– Юр, йўлда ҳаммасини айтиб бераман.

Бекниёз унинг биллагидан ушлаб, юқорига қараб юрди. Ўтамурот у билан ёнма-ён кета бошлади. Бу пайтда оёғидаги гилдиракли чангилар қаёққадир ғойиб бўлган эди.

– Мен ўғлимни ўзимнинг касбимга мойил қилиб тарбияладим, – дея ҳикоясини бошлади Бекниёз дўхтир. – Мактабни битиргач, уни тиббиёт институтига ўқишга юбордим. Ўғлим яхши ўқиб, институтни қизил диплом билан битирди. Аввалига бир йилгача тажрибали дўхтирларнинг ёнида юриб, улардан иш ўрганди. Кейинроқ ўзи ҳам

беморларни операция қила бошлади. Ўғлим қўли енгил жарроҳ бўлгани учун тез орада элнинг назарига тушди. Ҳар қандай кўричакни ўн-ўн беш дақиқага қолмай олиб ташлар, беморларнинг майдаланиб кетган суякларини терисининг устидан жой-жойига териб қўярди. Мен унинг бармоқлари кўзга айланганидан ёш боладай қувонардим...

Хуллас, моҳир жарроҳ сифатида обрў қозонган Нурниёзнинг ҳаёти бир маромда кечарди. Кетма-кет қилинадиган машаққатли операциялар ҳаётининг мазмунига айланиб қолган, нақ ўлим чангалидан олиб қолинган беморларнинг қувончи унга завқ берарди. Шу тариқа орадан беш-олти йил вақт ўтди. Аммо кунлардан бирида унинг ҳаётида кутилмаган воқеа юз берди. Уша куни Ерғабил Мавлонов деган обрўли амалдор кўричакка чалиниб, касалхонага тушди. Нурниёз ёрдамчиларига беморни операцияга тайёрлашни буюриб, ўзининг хонасига юрди.

Бироздан сўнг навбатчи ҳамшира уни ташқарида кимдир чақираётганини айтди. Нурниёз беморнинг яқинлари бўлса керак, деган хаёлда ташқарига чиқди. Эшик олдида ойналари қорайтирилган енгил машина турарди. Нурниёз зинадан пастга тушиши билан машинанинг орқа эшиги шиддат билан очилди.

– Ўтиринг! – деди унга орқа ўриндиқда ўтирган муйловдор, қорачадан келган, давангирдай бир киши.

Нурниёз ихтиёрсиз равишда унинг амрига бўйсуниб, машинага ўтирди. Эшик шарақлаб ёпилди. Машина қушдай елиб бир зумда шаҳарни ортда қолдирди-да, йўлдан чеккароққа чиқиб тўхтади. Ҳайдовчи машинадан тушиб, нарироққа кетди.

– Нурниёз деган жарроҳ сизмисиз? – деди шу чоққача сукут сақлаб ўтирган Қора давангир.

– Ҳа, менман.

– Эрғабил Мавлоновични сиз операция қиласиз, тўғрими?

– Шундай.

Қора давангир киссасидан уч-тўрт дона юз долларликни чиқариб, Нурниёзнинг кўкрак чўнтагига тикди.

– Қўйинг, нима қилаяпсиз? Менга ҳеч нарса керак эмас!

– Жим! – дея Қора давангир Нурниёзнинг кўкрак чўнтагига чўзилган қўлини билагидан ушлаб пастга босди.

– Сизга шундай топшириқ бор – Мавлонов операциядан чиқмаслиги керак!

– Нима?!

– Бу хизматингиз эвазига яхшигина сийлов оласиз, ҳам келажатингизга йўл очилади.

– Мен бу ишни қилолмайман, – деб жавоб қилди Нурниёз ҳаяжондан титраб-қақшаб.

– Оқибатини ўйла! – деди Қора давангир дабдурустдан сенсирашга ўтиб. – Бу ишнинг орқасида чакана одамлар тургани йўқ. Ҳаётдан умидинг бўлса, топшириқни бажар!

Қора давангир ўзи ўтирган тарафдаги эшикни шахт билан очиб-ёпди. Ҳайдовчи югуриб келиб, рулга ўтирди.

Шу куни кундузги соат учга белгиланган операция қолдирилди. Нурниёз пешиндан сўнг мазаси қочиб қолганини баҳона қилиб, уйига кетди. Аксига олиб, Ерғабил Мавлонович ҳам ўзини бошқа шифокорларнинг операция қилишига рози бўлмади. Шифохонадагилар эртасигача дори-дармон билан ундаги кўричак хуружини тўхтатиб туришга мажбур бўлишди.

Эрталаб Нурниёз ишга келиши билан ассистенти ҳовлиқиб олди-дан чиқди.

– Тезроқ операцияни бошлашимиз керак, Нурниёз оға!

Бу галги операция аввалгиларга нисбатан узоқроқ чўзилди. Бемор анча семириб кетганлиги учун Нурниёз унинг кўричагини топиш ва қорнининг тиг теккан жойини қайта тикиш чоғида бироз қийналди. Ҳартугул оперция муваффақиятли ўтди. Йўлакда Ерғабил Мавлоновичнинг яқинлари, хизматдош дўстлари ёпирилиб келиб, уни олқишу мақтовларга кўмиб ташлашди. Аммо Нурниёз уларнинг гап-сўзларига эътибор бермай хонасига кириб кетди-да, ҳеч кимни қабул қилмади.

Нурниёз кечқурун ишдан қайтаётганида таниш машина унинг ёнига келиб тўхтади. Қора кўзойнак таққан йигит машинадан тушиб, орқа эшикни очди.

– Чиқинг! – деди у ўктам овозда.

Нурниёзнинг машинага чиқмасликдан ўзга чораси йўқ эди. Орқа ўриндикда кечаги Қора давангир ўтирган экан.

– Берган пулим камлик қилдими? – деди у Нурниёзга тешиб юборгудай тикилиб.

– Йўқ... Мен пулингизни қайтариб бермоқчи эдим.

Нурниёз кўкрак чўнтагини ковлашга тутинди, лекин Қора давангир бу гал ҳам унинг қўлидан ушлади.

– Нега топшириқни бажармадинг?

– Мен Гиппократ қасамини ичганман.

– Гиппократинг аллақачон оламдан ўтиб кетган. У сендан қасамининг ҳисобини сўрамайди. Лекин биз сўраймиз!

– Мен сизларга сўз бермадим.

– Сўз бермаган бўлсанг, энди берасан! – деб Қора давангир ҳайдовчига юзланди. – Ҳайда!

Шундан кейин ҳеч ким лом-мим демади. Машина кўз очиб-юмгунча шаҳардан ташқарига чиқиб кетди. Кимсасиз қумликлар оралаб юриб, атрофида ахлат тоғдай уюлиб ётган бадбўй кўл ёқасига келиб тўхтади. Ҳамма машинадан тушди.

– Юкхонани оч! – деб буюрди Қора давангир ҳайдовчига.

Ҳайдовчи унинг амрини адо этди.

– Ичидагиларни ол!

Ҳайдовчи билан машинанинг олдинги ўриндиғида ўтирган йигит юкхонадан тўртта ўн олти килолик балдоқли тошни олиб ерга қўйишди.

– Сизлар бораверинглар!

Улар Нурниёз билан Қора давангирни ҳоли қолдириб, нарироққа кетишди.

– Вазнинг неча кило? – деб сўради у Нурниёзга қараб.

– Етмиш уч кило...

– Сал оғирроқ экансан! Лекин зиёни йўқ. Манави тошлар нақ олтмиш тўр кило. Булар етмиш уч килолик юкни узоқ вақт сув остида ушлаб тура олади. Унгача сенинг лошинг ириб-чириб тамом бўлади. Ўлигингни ҳеч ким кўрмайди.

Нурниёз гунгу лол бўлиб қолганди.

– Олдинда икки йўл бор, – деди Қора давангир. – Ёки Мавлоновнинг умри ёки ўзингнинг ҳаётинг. Иккисидан бирини танла!

Нурниёз жавоб бера олмади.

– Жавобингга маҳтал бўлиб қолдим! – деди Қора давангир унинг елкасига туртиб. – Мен ҳам, мени сенга вакил қилиб юборган одамлар ҳам кўп куттирган одамни ёқтирмаймиз!

– Операция қилиб бўлинди, – дея гўлдиреди Нурниёз.

– Лекин у ҳалиям сенинг кўлингда! Дўхтирсан-ку, яхшилаб ўйла, чорасини топ! Билиб қўй, эртага кеч бўлади. Бу масалада узр-маъзур кетмайди.

Бироздан сўнг балдоқли тошлар юкхонага қайта жойланиб, машина шаҳарга қайтди. Нурниёз омон қолди. Бунинг бадалига икки кундан кейин Ербағил Мавлоновнинг оиласи қон қақшаб қолди.

– Ербағил Мавлоновнинг ўлимига менинг ўғлим сабабчи бўлди, – деди Бекниёз дўхтир. – Анестезиолог врач билан ҳамшира келиним бу ишда унга ёрдам беришди.

– Улар Мавлоновни қандай қилиб ўлдиришди? – деб сўради Ўтамурот.

– Система орқали унинг томирига қувватдори ўрнига наркоз юборишди.

– Уларнинг бу қилмиши ҳеч кимда шубҳа уйғотмадимми?

– Йўқ. Тиббий хулосада бечоранинг ўлими сабабларини ўзлари қотириб ёзиб қўйишди. Орадан ярим йил ўтар-ўтмас ўғлим бошқа шифохонага бош врач этиб тайинланди.

– Нега ўзингиз кўра-била туриб, жим турдингиз?

– Бу пайтда мен аллақачон оламдан ўтган эдим!

– Аллақачон оламдан ўтган бўлсангиз, бу воқеадан қандай қилиб хабар топдингиз?

– Ота қаерда бўлсаям, фарзандининг ҳолатидан беҳабар қолиши мумкин эмас. Мен ўғлимнинг қилмишидан қаттиқ изтироб чекдим. Қолаверса, унинг касрига бу ерда оташда кабоб бўлиб ётибман. Зора, мен тортаётган азоблар гуноҳига каффорат бўлиб, эрта-бир кун ўғлим бундай жазодан қутулиб қолса...

– Сизнингча, ўғлингиз қандай йўл тутиши керак эди?

– У биринчи йўлни танлаши керак эди.

Шундан сўнг иккаласи юқорига қараб яна бироз йўл босишди. Бироқ Ўтамурот бу ерда қанчалик юксакликка кўтарилгани билан заррача энтиккани йўқ. Афтидан, туннелда ҳаво йўқ бўлса керак, шунинг учун ҳам одамнинг тана огирлиги ўзига сезилмайдиганга ўхшайди.

Ўтамурот энди ўзи ҳақида ўйлай бошлади. У умри давомида Бекниёз дўхтирнинг ўғлига ўхшаб бировларга хиёнат қилмадимикин?

– Хиёнат қилдингиз-ку! – деди дабдурустдан кенжа қизи Моҳийда қаршисидан чиқиб.

– Қачон? – деди Ўтамурот Моҳийданинг бу ерга қаердан келиб қолганига ажабланиб.

– Менинг турмушимни бузганингиз хиёнат эмасми?

– Сенинг турмушингни?..

Ўтамурот дафъатан бошини чангаллаганча ерга ўтириб қолди. Ёнидаги Бекниёз дўхтирнинг бор-йўқлигига ҳам эътибор бермади. Моҳийда ҳам кўзига кўринмай қолди.

Ўтамурот қачон қизининг турмушини бузди? Ҳа-ҳа, ёдига тушди. Чиңданам, у қизининг бахтсизлигига сабабчи бўлган экан.

Ўша кезларда Ўтамурот Адабиёт институтида ишларди. Бир пайтнинг ўзида педагогика институтида ҳам дарс берарди. Кафедрада Кенжабой муаллимдан кейинги обрўли одам эди.

Бир куни кафедрага янги илмий иш келиб тушди. Бу – кенжа куёви Меданбай Пирназаровнинг номзодлик иши эди.

Меданбай удлабурон, сўзга чечан, ҳар қандай одамнинг кўнглига йўл топа оладиган киришимли йигит эди. У ўтган йили қайнотаси-

нинг туғилган кунига куюқ совға-салом билан келди. Шу чоққача чопон кийдириб, белбоғ боғлаш билан чекланадиган куёв, негадир бу гал кутилмаганда Ўтамуротнинг елкасига қимматбаҳо пальто ёпди. Кўярда-қўймай унга пальтони кийдириб қўйиб, аzza-базза кўзгуга ҳам солиб кўрди. Куёвининг бундай меҳрибончилигидан Ўтамурот кўнгли ийиб кетди. .

Бир ҳафтадан сўнг унинг илмий ишини муҳокама қилишди. Ўтамурот ўшандаёқ Меданбойнинг бояги ҳиммати замирида таъма яширинганини сезгандай бўлди, бироқ нима учундир бунга ортиқча эътибор бермади. Унга нисбатан кенгфёшлик қилгиси келди. Қизи Моҳийда билан норасида неваралари кўз олдига келди.

Мажлис бўлишидан икки кун бурун кафедрага — Межитга кўнғироқ қилди. Очиқдан-очиқ илтимос қилмади-ю, бироқ гап орасида Меданбайнинг ишини ҳам тилга олиб ўтди. Межит ҳам унинг шаъмасини тушунди.

Мажлисида Меданбайнинг шаънига курақда турмайдиган мақтовлар ёғилди. Уятдан юзлари қизариб кетган Ўтамурот тишини-тишига қўйиб зўра чидаб ўтирди. Чунки куёви бундай таърифларнинг бир мисқолига ҳам лойиқ эмасди. Меданбайнинг илмий ишини у ҳам ўқиб кўрган, ўқиб бўлиши биланоқ жаҳл устида уни ўчоққа отиб юборгиси келган эди. Бугун ана шу алмойи-алжойи битикларни кўкларга кўтариб мақташяпти. Нега? Бунга ким сабабчи? Ўтамуротнинг ўзи! Виждонинг қайда қолди, Ўтамурот? Таниш-билишчилик, қариндош-уруғчилик деб илмга хиёнат қиляяпсанми? Кўзингни оч! Куёвинингнинг зиғирча ақли бўлса, сени тўғри тушунар! Қизинг ҳам ўзингнинг пушти камарингдан бино бўлган, у ҳам сенинг виждонинг қийналишига бефарқ қараб турмас, ахир?!

Ўтамурот ортиқ чидолмади.

— Гапингиз тугадими? — деди у. — Рухсат берсангиз, мен ҳам бир-икки сўз айтмоқчийдим.

— Гапиринг, оға, гапиринг! — дейишди мажлис иштирокчилари.

— Агар бу қораламалар талабаларнинг курс иши бўлганида, мен ўйлаб ўтирмасдан унга “икки” баҳо қўйган бўлардим, — деди у вазмин оҳангда. — Сизларнинг бу мақтовларингизга қараганда, ёки илмнинг қадри йўқолган, ёки сизларнинг билимингизга дарз кетган.

Хонага оғир сукунат чўкди. Боядан бери хурсандчиликдан терисига сизмай ўтирган Меданбай бехосдан биров бошига гурзи билан ургандек, карахт аҳволга тушиб қолган эди. У ғайритабий тарзда тинимсиз бош чайқар, баъзан гап билан Ўтамуротнинг оғзига уришга чоғланарди-ю, лекин шу заҳоти фикридан қайтиб, тишлари орасида полга тупуриш билан чекланарди.

Ўтамурот қисқагина, лекин узиб-узиб гапирди. Мажлис аҳли ердан кўз узолмай қолди.

— Мана, битикларингизни олиб қўйинг! — деб у илмий ишни куёвининг олдига отиб юборди. — Бу даргоҳ дуч келган одам кириб-чиқиб кетаверадиган олибсотарларнинг бозори эмас. Илмнинг тангу тор сўқмоқларидан юришга сизнинг кучингиз етмайди.

Мажлис кўнглисизлик билан тугади.

— Межит иним, биздан бир хатолик ўтди, — дея Ўтамурот мажлис раисининг елкасига қоқиб қўйиб ўрнидан турди-да, ҳаммадан бурун хонани тарк этди.

Шундан сўнг Меданбай илмий ишидан бутунлай воз кечди. Тез орада Моҳийда икки боласи билан ота уйига қайтиб келди.

– Шу хиёнатми?! – деди Ўтамурот бошини кўтариб. – Йўқ, бу ҳеч қандай хиёнат эмас.

Лекин қаршисида Моҳийда ҳам, Бекниёз дўхтир ҳам йўқ эди. У яна хиёнат излаб, ҳаётини тафтиш қилишга тушди. Ниҳоят, топди!..

Ўтамурот олтмиш ёшдан ошгач, қушуйқу бўлиб қолган эди. Соат тўрт ярим-бешларда уйғониб кетади-да, қайтиб ухломмайди. Ноилож ташқарига чиқиб, ҳовлини айланади. Ўзича бадантарбия қилади. Сўнгра юз-қўлини ювиб, тунда ёзган қораламаларини бир сидра кўздан кечиради. Аниқроғи, у ер-бу ерига тузатиш киритади. Шунда ҳам иш вақти бўлавермайди. Уйда бекор ўтираверишни хуш кўрмай, барвақт ишга отланади.

Ана шундай кунлардан бирида у ишхонада илмий ходим Жумабой Ержоновга дуч келди.

– Ҳа, Жумабой, тинчликми? – деди останада у билан саломлашгач. – Кўзларингиз киртайиб қолибди, тун билан ухламаганга ўхшайсиз?

– Ҳа, оқшом уйқум қочди...

– Зиёни йўқ. Илм деганлари ўзи шунақа. У аввал кўзингдан уйқунни ўғирлайди. Кейинроқ ўрнини тўлдириб ухлаб олмасанг, бора-бора соғлигингни ҳам ўғирлашга тушади. Таътилга чиқсангиз, курорт-пурпортга бориб дам олиб келинг.

Жумабой лом-мим демади. Ўтамурот хонасига кириб устки кийимларини ечди-да, иш столига бориб ўтирди. Бироздан сўнг Жумабой рухсат сўраб, ҳузурига кириб келди. Ўтамурот унинг кўнглида бир дарди борлигини сезди.

– Ҳа, биродар? – деди Ўтамурот синчиклаб назар солиб. – Бир гап бўлдим дейман?

– Йўқ, ўзим шунчаки... – дея Жумабой бироз иккиланиб қолди.

– Ўтиринг.

– Сиздан бир нарсани сўрасамми деб тургандим...

– Тортинмай сўрайверинг.

– Сизнинг бир қўшингиз бор эди-ку, отувга ҳукм қилинган...

Исми нима эди?

– Ўроқбойни айтаёпсизми?

– Ҳа, ўшани.

– Ҳўш?

– Ўша одам... бепуштлиқ туфайли жиноятга қўл урган эди, шекилли?

– Судда шунга ўхшаш гап бўлувди. Бу гапни нега сўраяёпсиз?

Жумабой қўлидаги бир варақ оқ қоғозни қат-қат қилиб буклади-да, кейин қайта ёзиб, яна буклади. У муддаосини очиқ айта олмай қийналарди. Ўтамурот ҳам уни қистамади.

– Сизга бир гапни айтиб, юрагимни бўшатгим келди, – деди Жумабой ниҳоят ўзини қўлга олиб. – Дўст-биродарларимнинг орасида ҳам, идорада ҳам сизчалик бошқаларнинг дардини тушуниб, сирини сақлай оладиган одамни билмайман.

– Ишончингиз учун раҳмат.

Жумабой яна иккиланиб қолди.

– Ўтамурот ога, сиз умрингизда одам ўлдирган жиноятчига дуч келганмисиз? – деди у дабдурустдан.

– Йўқ.

– Унда ҳозир ана шундай одамга дуч келиб турибсиз... Мен бугун одам ўлдириб келдим!

Ўтамуротнинг аъзойи бадани жимирлаб кетди. Анча вақт тили каллимага келмади. Жумабой ҳам сукутга чўмиб ўтирарди. Хонага сув қуйгандек жимлик чўқди.

– Ки... ки... кимни ўлдирдингиз?! – дея савол берди ниҳоят, Ўтамурот эс-ҳушини йиғиб олиб.

– Сиз уни танимайсиз.

– Бу гапни нега менга айтаяпсиз? – деди Ўтамурот бироз ўзини қўлга олиб.

– Кимгадир айтмасам бўлмасди. Милицияга хабар беришга қўрқдим. Йўқ, жазолашларидан қўрққаним йўқ. Қамалиб кетсам, вақти келиб озодликка чиқарман. Лекин унда бир умр исноддан қутулолмайман. Мени суд қилишади. Бегона одамларнинг олдида бор ҳақиқатни айтишга мажбур бўламан. Ана ундан кейин менинг бу дунёда бош қўтариб юришим қийин бўлиб қолади. Шунинг учун бу воқеани сизга айтиб, юрагимни бўшатгим келди. Биламан, сир сақлаш сизнинг қўлингиздан келади.

Иккаласи анча вақт жим қолишди.

– Роза билан турмуш қурганимизга яқинда ўн етти йил бўлади, – деди Жумабой гапни давом эттириб. – Бир-биримизни ёқтириб оила қургандик. Асал ойини Сочида ўтказдик. У вақтларда овулда бунақа одат йўқ эди. Биз одамлар орасида маломатга қолишимизни билсак ҳам бунга эътибор бермадик. Уч йилгача беташвиш ҳаёт кечирдик. Тўртинчи йили онам мени бир чеккага чақириб, қистовга ола бошлади.

– Болам, келин қурсоқ қўтармади-ку, – деди бир куни у киши. – Тўшагингни янгилаб кўрсанг қандай бўларкин?

Мен дафъатан гангиб қолдим. Шу чоққача Роза билан ажрашиш етти ухлаб тушимга ҳам кирмаганди. Турган гапки, онамнинг гапига кўнмадим.

– Эчкининг ҳам туққанини асрайди, болам, – деди онам ҳам бўш келмай. – Ўкчаси қонамаган аёл уйга бахтсизлик келтиради, дейишади.

Мен ҳеч нарса демай ишга кетдим. Бу воқеани Розадан яширдим. Лекин шундан сўнг онамнинг ўзи унга шаъма қила бошлади. Охири Роза дўхтирга кўринди. Дўхтирлар унга “соппа-соғсан” дейишибди.

– Сиз ҳам ўзингизни бир текширтириб кўрмайсизми? – деб қолди у бир куни менга.

Бу гап менга жуда оғир ботди. Уч ойгача Роза билан гаплашмай юрдим. Шу уч ой ичида у кўнглимга йўл тополмай роса азоб чекди. Мен хотинимга зарда қилиб юрганим билан кўнглим қандайдир бир ҳақиқатни сезгандай, безовта бўла бошлади.

Ёзда онамга “дам олишга кетаяпмиз”, деб баҳона қилиб Роза иккаламиз Ленинграддаги илмий-текшириш институтларидан бирига йўл олдик. Бир зумда масала равшан бўлди. Мен бепушт эканман.

Шундан кейин ҳамма нарсадан кўнглим совуб кетди. Хотиним ҳар хил йўллар билан кўнглимни кўтаришга уринади. Баъзи машҳур одамлар ҳам бу дунёда бефарзанд ўтишганини мисол келтириб, мени юпатмоқчи бўлади. “Сиз ҳеч нарса ҳақида ўйламай, илм билан шугулланишингиз керак” деб маслаҳат беради. Лекин бу гапларнинг ҳеч бири мени юпатолмасди. Ҳеч гапдан беҳабар онам бефарзандлигимиз учун нуқул хотинимдан нолийди.

– Бу аёл сен бечорани ўзига иситиб олганга ўхшайди, – дея жаврайди у эртаю кеч дастурхон бошида. – Қариган чоғимда неvara кўрмай ўтиб кетадиганга ўхшайман.

Кейинчалик онам бу гапни Розадан ҳам яширмайдиган бўлди.

“Менда нима айб? Ҳаммасига ўғлингизнинг ўзи сабабчи!” – деб хотиним бор ҳақиқатни онамнинг юзига айтиб қолмасмикин, деган

хавотирда юрак ҳовучлаб ўтираман. Аммо Роза ундай қилмайди. Ҳар гал онам дийдиёларини бошлаши билан лом-мим демай ташқарига чиқиб кетади. Ўзим ҳам юрак ютиб, бор ҳақиқатни онамга айта олмадим.

Ана шундай машмашалар билан орадан ўн бир йил ўтди. Бечора онам чиндан ҳам неvara кўрмай дунёдан ўтиб кетди. Розанинг “бола асраб олайлик” деган гапига мен кўнмадим.

Бир куни республика поликлиникасига бордим. У ерда “оилани мувофиқлаштириш” деган лавҳа осилган хонага кириб, дўхтирга бор ҳақиқатни гапириб бердим.

– Буёғига нима қилмоқчисиз? – дея сўради у.

– Хотиним билан ажрашишни истамайман.

– Бироқ фарзанд кўришни истайсиз-ку, тўғрими?

– Тўғри... Лекин бола менинг уйимда туғилиши керак.

Дўхтир анча вақт ўйланиб қолди.

– Бунга аёлингиз кўнармикин?

– Ўзим кўндираман.

– Кўндиролсангиз, бунинг бир йўли бор, – деди дўхтир менга синовчан тикилиб. – Аёлингизни эркаклик уруги соғлом бўлган бегона одам билан икки-уч марта учраштирамиз. Бироқ сиз уни кўрмаслигингиз керак. Кейинчалик хотинингизга ҳам азоб бермасликка ваъда берасиз.

– Розиман. Лекин сиз ҳам бу сирни ҳеч кимга айтмасликка сўз беринг!

– Мен бу масалада сизлардан ҳам кўра кўпроқ жавобгарман. Шунинг учун бу томонидан хотиржам бўлаверинг.

Дўхтир билан гапни бир жойга қўйдик. Аммо Роза бу гапни эшитиб осмон барабар сапчиди.

– Роза! Мен тақдирга тан бердим, – дедим мен. – Хотиржам бўл, боланинг ўгайлигини билдирмайман. Ахир, уни сен туғасан-ку!

– Менга бунақа боланинг кераги йўқ! Туғмайман!.. Ахир, кейин сизнинг тўшагингизда ётишга қандай юзим чидайдим?! Бормайман!

Мен Розага роса ялиниб-ёлвордим. Муҳаббатимизни ўртага қўйиб қасам ичдим. Онамнинг оқ сутини ўртага қўйиб илтижо қилдим. Хуллас, бир амаллаб кўндирдим. Ўзим уни шифокор қабулида қолдириб кетдим. Келишганимиздек, ўша одамни кўрмасликка тиришдим. Лекин ҳеч ким пешонасига ёзилганидан қочиб қутулолмас экан...

Ўша воқеадан сўнг хотиним буткул одамови бўлиб қолди. Бурунгидек эркаланиб-нозланишлар ҳам йўқ. Оқшом тўшакда у ёқдан-бу ёққа ағдарилиб, анча вақтгача бедор ётади. Ора-сира ҳасратли ух тортиб, оғир хўрсиниб қўяди. Буларнинг ҳаммасига тишимни-тишимга босиб чидашимга тўғри келади. Бундан бошқа иложим ҳам йўқ эди.

Тез орада хотинимнинг ҳомиласи билиниб қолди. Кейинги йил баҳорда у ўғил туғди. Қавм-қариндошлар қувониб қолишди. Мен ич-ичимдан қон йиғласам-да, ҳеч кимга сир бермадим. Ҳамма хурсанд, бироқ Роза иккаламининг кўнглимиз тундай қоронғи эди.

– Худо бераман деса, фарзанд билан давлатнинг эрта-кечи йўқ!

– Йўлбарснинг чилласи тушганга ўхшайди. Худо хоҳласа, энди изидан улашиб кетаверади, – деб чуғурлашди опаларим билан янгаларим.

Бироқ изидан улашмаслигини биз билардик.

Ўғлимизни уч ёшида боғчага бердик. Исмини Дармонбой қўйгандик. Қайси биримиз аввал ишга кетсак, уни боғчага олиб кетаверардик. Кечқурун ҳам шу тариқа уни боғчадан олардик.

Шу тариқа орадан бир йил ўтди. Бир куни кутилмаган воқеанинг устидан чиқдим. Дармонбойнинг боғчаси ёнидан ўтаётиб, ҳовлида ўйнаб юрган болаларнинг бирини имлаб чақираётган йигитга дуч келдим. Аввалига эътибор бермадим. Бир пайт қарасам, менинг ўғлим бояги йигитнинг олдига югуриб келаяпти. Йигит унга чўнтагидан шоколад чиқариб берди. Сўнг гўдакни гапга солиб, пешонасидан ўпиб қўйди.

– Хайр, хайр, – деб йигит анча жойга боргунча Дармонбой билан қўл силкиб хайрлашиб кетди.

Бу воқеа тўрт-беш марта такрорланганига ўзим гувоҳ бўлдим. Дармонбойнинг ҳақиқий отаси бизнинг уйимизни ҳам, ўғлимизни ҳам биллиб олган экан. Унинг юрагида уйғонган оталик туйғуси менга тинчлик бермасди. Ўғлимнинг иккита отаси бўлишини ҳечам кўтаролмадим. Йигитни сиртдан пойлаб юриб, унинг шаҳар газлаштириш идорасида муҳандис бўлиб ишлашини аниқладим, исм-шарифини ҳам билиб олдим.

Ўша пайтларда биз янги уй солаётган эдик. Иморатга буғ билан иситадиган ускуна ўрнатдик. Энди уни газга улашимиз керак эди. Бу нарса “ўгай божамиз” билан учрашимиз учун яхши баҳона бўлди. Бир куни ёрдам сўраб унинг ҳузурига кирдим. Йигит мени очиқ чеҳра билан кутиб олди. Чунки у ҳам аллақачон зимдан мени таниб олгани кундай равшан эди. Шу боис йигит менинг олдимда ўзини айбдордек сезиб, кўзларимга тик қаролмасди. Лекин бояқиш мен ҳам бу сирдан хабар топганимдан беҳабар эди. У янги иморатимизга газ тортишни тажрибали ходимларига топширди. Пулини ойлик маошимдан бўлиб-бўлиб тўлашим масаласини ҳам ҳал қилиб берди.

– Илм одами экансиз, бу бизнинг илм ривожини йўлида қўшган камтаргина ҳиссамиз бўлсин, – деб газ горелкасини трест ҳисобидан текинга олиб берди.

Тез орада янги уйга газ тортилди. Энди йигитга миннатдорчилик изҳор қилишим учун яхшигина баҳона топилган эди. Мен бу баҳонани атайин ўйлаб топган эдим. Шунинг учун айнан уларга учраган эдим. Бўлмаса, ўз билганича газҳисоблагич қурдириб олаётган одамлар озми?..

Хуллас, куни кеча машинамга егулик-ичкиликлар солиб, “божамиз”нинг идорасига кириб бордим.

– Сизга раҳмат айтгани келдим, дўстим, – дедим унга.

– Йўғ-ей, раҳмат айтишингиз шарт эмас, бу бизнинг вазифамизку, – деди у кулимсираб.

– Шундай бўлса ҳам иккаламиз сув бўйига бориб, бир дам олсак дегандим.

– Шарт эмас, ёшулли.

– Ёшулли деманг, нари борса орамизда бир-икки ёш фарқ бор. Лекин бормасангиз, хафа бўламан.

Йигит юзимдан ўтолмади. Икковимиз Қизкетген канали бўйидаги кимсасиз жойга бориб дастурхон тузадик.

– Оқидан ичасизми, қизилидан? – дедим унга, сўнг изидан қўшиб қўйдим. – Ўзим вино ичаман, шунинг учун унисидан ҳам олиб келган эдим.

– Ошасанг ёғ оша дейишган, – деди у жилмайиб. – Бир ҳўплам бўлсаям, оқидан ичайлик.

Унга ароқ, ўзимга вино қўйдим. Иккинчи қадаҳдан сўнг унинг кўзлари сузилиб, кетма-кет эснашга тушди.

– Уйқусираманг, биродар, тун билан мижжа қоқмай чиққанмисиз? – дея ҳазиллашиб, тагин унинг қадаҳини тўлдирдим. Йигит бу

гал ҳам ароқни охиригача сипқорди. Кейин иккаламиз бир муддат гурунглашиб ўтирган бўлдик. Бироқ шеригим бир шишани бўшатиб улгурмасдан “шилқ” этиб ерга қулади. Чунки мен ароқнинг ичига нақ ўн дона уйқу дорисини эзиб солиб юборган эдим...

– Нега ундай қилдингиз? – деди Ўтамурот оғир тин олиб.

– Мен ўғлимни иккинчи отасидан қизгандим.

– Кейин нима бўлди?

– Кейин йигитнинг ухлаб қолганига ишонч ҳосил қилгач, уни судраб бориб каналга ташлаб юбордим.

– Эрта-бир кун жасади сув юзига қалқиб чиқса, нима қиласиз?

– Йўқ, чиқмайди. Белига ҳар бири ўн беш-йигирма кило чиқади-ган иккита тошни қўшиб боғладим. Улардан халос бўлгунча танаси сувнинг тагида яриб-чириб кетади.

Ўтамурот нима дейишни билмай бир муддат жимиб қолди.

– Бир бегуноҳ одамнинг уволидан кўрқмадингизми? – деди ниҳоят.

– Кўрқганим билан бундан бошқа чорам йўқ эди. Менинг ҳолатимга тушган одамнинг кўзига бегуноҳ одамнинг уволи ҳам кўринмас экан... Ахир, унинг ўзи биринчи бўлиб шартни бузди-ку.

– Қанақа шарт?

– У ҳам болани танимаслиги керак эди. Вақтида шунга рози бўлган эди. Нима учун лафзида турмади?!

– Бу ишда хотинингизнинг қўли йўқмикин, ишқилиб?

– Йўқ! Мен Розага ўзимдан ҳам кўра кўпроқ ишонаман. Ўша йигит хотиним ҳомиладор бўлгач, зимдан уйимизни пойлаган. Ўзининг наслидан бунёд бўлган болани кўргиси келган. Мана, оқибати! Ўзининг бошига ўзи етди!

– Энди нима қилмоқчисиз?

– Билмайман. Бу гапларни сизга айтгач, бироз бўлса-да, кўнглим хотиржам тортиди.

– Барибир сиз одам ўлдиргансиз-ку!

– Сиз... – Жумабой тутилиб қолди. – Сиз милицияга хабар бермоқчимисиз?

– Шундай қилмасам, мен ҳам сизнинг жиноятингизга шерик бўлган бўламан.

Жумабой индаёлмай қолди. Орага яна сукунат чўкди. Ниҳоят, Жумабой ўрnidан туриб, эшиқ томонга юрди.

– Қаёққа? – деб сўради Ўтамурот хавотирланиб.

Жумабой ҳеч нарса демай ташқарига чиқиб кетди.

Ўтамуротнинг қўли ишга бормади. У кеча каттагина мақолани бошлаб, қош қорайгунча анча-мунчасини эзиб қўйган эди. Туни билан уни қандай давом эттириш ҳақида ўйлаб, фикрини бир жойга жамлаган эди. Мақоланинг давоми миясида пишиб қолган эди. Ҳатто, хулосаловчи мулоҳазалари ҳам деярли тайёр эди. Лекин Жумабойнинг ҳикоясидан сўнг ҳаммаси тумандай тарқаб кетди. Энди ўша фикрларни бугун тугул, яқин орада жамлаб олиши даргумон. Унинг кўз ўнгида шунча йил ўзи билан ёнма-ён ишлаб келган камсуқум Жумабой ва белига тош боғланиб, Қизкетгең каналининг тубида чўкиб ётган йигитнинг қиёфаси намоён бўлди. Ўтамурот бу манзарани яқин орада хаёлидан чиқариб ташлаши қийин эди.

Жумабой бироздан сўнг яна қайтиб кирди.

– Искандар ўзининг сирини қудуққа айтган экан, – деди у Ўтамуротга юзланиб, шикаста овозда. – Лекин кўп ўтмай қудуқда ўсган қамиш туфайли бу сири элга овоза бўлибди. Чамаси, менинг сирим ундан ҳам тезроқ фош бўладиганга ўхшайди.

Ўтамурот унга нима деб жавоб беришни билмади.

– Билиб кўйинг, оға, – деди Жумабой, – мен сизни жуда ҳурмат қиламан. Лекин Искандар сир айтган қудуқнинг қамишига ўхшасангиз, сиз билан ҳам сувнинг бўйида бир отамлашишимизга тўғри келади!

Жумабой шитоб билан ташқарига чиқиб кетди-да, шу куни қайтиб қорасини кўрсатмади.

Ўтамурот пешонасига кўлини тираганча узоқ вақт хаёл суриб қолди. У эртақларда тасвирланган уч хил ҳайкалчани эслади. Бирининг бу қулоғидан тиқилган чўп нарига қулоғидан чиқиб кетса, иккинчисининг қулоғига тиқилган чўп оғзидан чиқарди, учинчисининг эса қулоғига суқилган чўп ичида қоларди. Энди бу ёғига Ўтамурот ҳам ана шу учинчи ҳайкалчага ўхшаб яшаши керак. Бу иши қонунга хиёнат бўладими ёки жиноятни яшириш бўладими, бунисидан қатъи назар, бировнинг ишониб айтган сирига хиёнат қилмаслиги шарт! Ўтамурот бу сирни ошкор қилса, ўзининг ҳам сув бўйида уйқу дори ичишига тўғри келишини ўйлаб кўрққани йўқ. У виждони олдида ўзини жавобгар ҳис қилди. Зотан, дабдурустдан бир инсоннинг қотиллиги айланган, лекин узоқ йиллар давомида дардини ичига ютиб яшаб келган бепушт йигитга унинг ич-ичидан раҳми келарди.

Эртаси куни шаҳар газлаштириш идорасида ишлайдиган бир йигитнинг бедарак йўқолгани ҳақида дув-дув гап тарқалди. Ўтамурот ҳам, Жумабой ҳам шарпадек ишга келиб-кетиб юришди. Ўтамурот ҳеч кимнинг гапини дурустроқ уқмас, ўзи ҳам тузук-қуруқ гапга аралаша олмас эди.

Орадан ойлар, йиллар ўтди. Йигитнинг ўлиги ҳеч қаердан топилмади. Ёпиғлиқ қозон ёпиғлиғича қолди.

– Ана сенга хиёнат! – деди Ўтамурот ўзига-ўзи таъна қилиб. – Нега ўша воқеани яширдинг? Бу билан сен ҳам Жумабойнинг қотиллигига шерик бўлиб қолмадингми?..

Ўтамурот бошқа гал ҳам бир марта хиёнатга қўл урган эди. Лекин негадир шу топда унисини аниқ-тиниқ эслолмади. Қизкетген каналининг тубида чўкиб ўлган нотаниш йигитга нисбатан қилган хиёнати кўз ўнгидан кетмай қолди.

– Бекниёз дўхтир куйган алангада мен ҳам жизгинак бўлишим керак! Ёнишим керак!..

Ўтамуротнинг аъзойи бадани қалтирай бошлади.

– Бу ёққа келинг, опа! Отам қимирлади! – деб бақириб юборди Ажимурот туйқусдан.

Кўшни хонада чой ичиб ўтирган Сағийда билан Моҳийда шошиб ичкарига киришди. Бироқ Ўтамурот уларни кўролмади, фақат қизларини овозидан таниди. Тепасида Каримулла махсумнинг “Ёсин” қирот қилаётганини ҳам сезиб турарди. Лекин гапирай деса лаблари ўзига бўйсунмас, кўзларини очишга ҳарчанд уринмасин, қовоқларини жойидан қимирлатолмас эди. Ҳартугул у ҳали ўзининг тирик эканлигини англади.

8

Ўтамурот ўзининг қачон йиқилганини, неча кундан бери тўшакда ётганини эслолмади. Ҳатто, икки дунё ораллиғига тушиб қолганидан бери шуурида жонланаётган узук-юлуқ манзараларни ҳам тузукроқ англолмас, хаёлидан кечган воқеаларни шу заҳоти унутиб юборарди. Бироқ ҳозирги кўрганларини дарров унутолмади. Қаердан

ҳам қип-қизил чўғланиб турган ўша дарвозанинг олдига бориб қолди. Дарвозанинг нариги томонида лангиллаб ёнаётган олов нимадан далолат? Ёки дўзах деганлари шумикин? У ҳам омонатини топширгач, дўзахга тушадими? Қайси гуноҳлари учун? Ўтамурот вақтлироқ “қиблага қараб йиқилмаган” бўлса-да, лекин кейинроқ беш вақт намозини қилмайдиган бўлди. Мусулмончиликда ўн икки ёшдан намоз ўқиш керак, дейишади. Бу ёшда уларнинг нон топиб ейиши ҳам душвор эди. Йигит бўлиб етилгач, урушда қон кечди. Сўнгра овулда машаққатли меҳнат гирдобига тушиб қолди. Кейинроқ умри илмнинг ортидан кечди. Ўша пайтларда илм билан Ислом дини ўт билан сувдай гап эди. Шу боис ҳам у ёши етмишдан ошгунча жойна-мозга бош қўёлмади. Балки мана шу гуноҳи эвазига дўзах ўти кўзига кўрингандир.

Ўтамурот болалигида атиги бир мартагина дуч келган Бекниёз дўхтир нима учун унга кўриниш берганига сира тушунолмади. Нега бувиси кўринмади? Нима учун отаси дуч келмади? Ёки отаси билан учрашсам, уни танимадимикин? Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас, юзма-юз қелганида, уни албатта таниган бўларди. Чунки отасининг қиёфаси Ўтамуротнинг болалик хотирасида бир умрга муҳрланиб қолган эди.

Кўпинча ўлим тўшагида ётган одамлар сўнгги нафасида, “ана, онам келди, онам мени чақираяпти”, дея алаҳсирашга тушар эди. Лекин Ўтамуротнинг эс-ҳуши ўзида эди. Теварагида юз бераётган воқаларни сезиб-билиб ётарди.

Одатда, кундузи жажжи невараларигина қоладиган уй бугун одам билан гавжум эди. Қизлари, ўғиллари ҳам ёнида. Ҳатто, қўшнилари ҳам келиб-кешиб турганга ўхшайди. Лекин уларга қарашга, улар билан гаплашишга мажоли йўқ. Ўтамуротнинг кўзлари уйқуда бўлгани билан қалби уйғоқ эди.

Ўтамурот онасини эслашга уринди. Шу топда урушда қон кечиб юрган кезларида онасидан олган сўнгги хати ёдига тушди. Институтда талабаларга сабоқ берган кезларида неча йиллардан бери такрорланавериб миясига чуқур ўрнашиб қолган таниш мавзулар каби, онасининг ўша мактуби ҳам нуқта-вергулларигача унга ёд бўлиб кетган эди.

Онаси саводсиз аёл эди. Ўша хатни ҳам қизига айтиб туриб ёздирган эди.

“Нуридийдам Ўташжон, — деб бошланарди мактуб. — Эсон-омон юрибсанми? Ҳар куни беш вақт намоздан кейин худодан сенинг омонлигингни сўрайман. Ўзинг ҳам яратгандан элга соғ-омон қайтишни тилагин. Қўлинг қуролда, кўнглинг худода бўлсин. Ана шунда, аввали Худо, ўтнинг ичидан омон чиққайсан!

Сен урушга кетиб, Кўса қайноғанинг ўғли овулда қолганида “нега боламни тракторчиликка ўқитмадим?” деб ўкинган эдим. Яқинда униям аскарликка олишди. Бир ҳисобда шуниси ҳам яхши бўлди. Овулда аскарликка одам юбормаган хонадон қолмади. Кимнингдир ё акаси, ё укаси, кимнингдир боласи, яна бировнинг куёви урушга кетган. Хуллас, Кўса қайноғанинг ўғли одамларнинг кўзига балодек кўриниб қолувди. Ўзиям буни сезган бўлса керак, урушга кетиб элнинг маломатидан қутулди.

Аввалига овулдаги тракторларни ҳам йиғиштириб урушга олиб кетишармиш, деган гап чиқувди. Лекин нимагадир қўтир боланикига тегишмади. Айтишларича, унинг трактори “Универсал” экан. Бунақа тракторлар уриша олмас эмиш. Шундан кейин у “ўзим уриша-

ман” деб урушга кетди. Кеча радиодан “ёвнинг шашти синди, бизнинг жангчилар элни улардан тозалаяпти” деган хушxabарни эшитиб, қувониб кетдик. Кўса қайнога ҳам хурсандчиликдан ўзини қўярга жой тополмай қолди. Кўтир боланинг ҳам аскарларга ёрдами теккан бўлса керак. У ўзи ёшлигидан жуда жанжалкаш эди-ку.

Кўтир бола урушга кетаётганида одамлар топганини унинг қўлига тутқазишди. Кимдир боласига, кимдир акасига олиб бориб беришини илтимос қилди. Мен ҳам сенга атаб бешта зогора ёпиб бердим. Қаватингдаги жўраларингга бирини берарсан, лекин қолганини ўзинг егин. Жўхорисини майдалаб тортдим. Жуда мазали чиқди. Савашдан қўли бўшаса, сенинг олдинга ҳам бориб қолар. Бораман, деб лафз қилиб кетди-ку.

Кўтир бола ўзига унча кўп егулик олмади.

— У ёқда нон топилади, лекин манави топилмайди, — деб оламжаҳон носвой олиб кетди. Мабодо сенга ҳам берса, чекмагин, юзи курсин носвойнинг. Раҳматли отанг носвой чеккан одамни хушламасди. Сен бу зормандага ўрганиб қолсанг, бояқишнинг руҳи безовта бўлиши мумкин.

Кўтир боланинг “Универсал”ини ҳайдаш учун Ақжавбай қайноганинг қизи Равшан билан Ўтебика чечамнинг кенжаси Олтинойни ўқишга юборишди.

Равшанни ўзим келин қилсаммикин деб юрибман, болам. Бир рўзгорни обод қилади. Чеваргина қиз. Мен ҳам қарияпман. Кўзим очиклигида қозоннинг қулоғини келинимга қўш-қўллаб топширсам дейман. Кейинги вақтларда тез-тез оғриб қолаяпман. Ўзимдан кўрқаман. Отанг яшамаган пайгамбар ёшини яшаб қўйдим. Поччанг эрта-бир кун батальондан қайтиб келса, опанг ҳам уйига кетади. Қайнонаси бир-икки марта келиб, невараларини кўриб кетди. Унгаям осонмас! Шу чоққача опанг кунига яраб турган эди. Ёвнинг шашти синган бўлса, ўзинг ҳам овулга қайтишнинг чорасини кўр. “Онам тез-тез оғриб қолади” деб айтсанг, бошлиқларинг сенга жавоб беришар. Ўзинг тишлаб кетган иккита нонни сандиқда авайлаб сақлаб юрибман. Суви қочиб, тарашадай қотиб кетган. Кўкариб қолмасин деб тез-тез шамоллатиб, яна жойига солиб қўяман...

Ўташжон болам, мен бир ҳафтадан бери тўшакка михланиб қолдим. Опанг, “шу гапни ёзмайлик, укам хавотир олади” деган эди. Лекин мен буни сендан яширишни истамадим. Мабодо менга бир гап бўлса, кўнглимдаги гаплар ўзим билан кетмасин дедим. Сен қайтиб келгунингча ўлмай юрсам, ҳаммасини ўзингга бафуржа гапириб бераман. Жон — омонат, дейишади болам, бошқа юз кўришолмасак, мушфиқ онангдан рози бўл. Мен сенга берган оқ сутимга мингданминг розиман. Ёвни енгиб келганингдан сўнг отанг икковимизнинг қабримизга белги қўй. Ўшанда қабримизни адашмасдан топиб, руҳимизга атаб Курьон ўқишинг осон бўлади. Бувингнинг ҳам қабрини биласан. Курбинг етса, учаламизнинг ҳам қабримизни пахса билан ўраб қўйгин. Яқинда қабристонга борган эдим, раҳматли бувингнинг қабридаги ёғочлар чириб, томи ўйилиб тушибди. Иймони бутун одамларнинг қўйиндиси устидан ўйилади, дейишарди. Энам бечора асли Биби Фотиманинг чин қизи эди. Унинг бошида ўтириб, бирма-бир дардларимни тўкиб солдим. Бувинг билан отангга сенинг соғсаломат юрганингни, урушда ҳеч қаеринг жароҳатланмаганлигини айтиб суюнчиладим.

Болам, мен ҳам бу дунёдан хотиржам кўз юмсам дейман. Илоҳим, ёвни енгиб, эсон-омон элга қўшилгайсан! Майли, етар, опангнинг

ҳам дийдаси бўш экан, боядан бери кўзининг шўрвасини оқизиб ўтирибди. Сенга айтадиганимни айтиб бўлдим. Бошинг тошдан бўлсин, ўғлим...”

Хат айнан шу тариқа ёзилган эди. Опаси унга ўзидан бир сўз ҳам қўшмаган. Қоғозга унинг кўз ёшлари томиб, доғ бўлиб қолган. Солдадил онасининг мактубини ўқиб ўтириб, Ўтамуротнинг ҳам кўнгли бузилиб кетди. Опасининг кўз ёшлари устига унинг ҳам ёшлари оқди. “Онам ҳозир омонмикин? Уни яна тирик кўрармикинман?”, дея ўзига-ўзи савол берганди ўшанда.

Шундан сўнг бир ойгача овулдан хат-хабар бўлмади. Кечикиброқ келган мактубни ўқиб, кўнгли таскин топди.

“Онам тузалиб кетди, — деб ёзган эди опаси. - Энди “ўша хатни юбормаслигимиз керак экан”, деб ўкиниб юрибди. Айтмоқчи, сен келганингдан кейин “катта томорқа” тарафда янги уй солайлик, деяпти. Ахир, сен ҳам эр етилиб қолдинг, Рамберген отам аввалгидай зугум қилишга ботинолмаса керак”.

Лекин опаси ундан ҳақиқатни яширган эди. Ўтамурот кейинроқ онаси ўша хатни ёздиргач, уч кундан сўнг оламдан ўтганлигидан хабар топди.

Ўтамурот етти йил деганда уйига қайтди. Уруш тугагандан кейин ҳам баъзи ҳарбий бўлинмалар бир-икки йил муддатга ўша ёқларда қолдирилган эди.

Овулдан урушга жўнаган эркакларнинг кўпчилигидан “қора хат” келган, омон қайтганларининг ҳам бири оёғидан, бири қўлидан айрилган эди. Овул жуда фэйзсиз эди. Ҳамон айрилиқ доғини унутолмаган одамларнинг кўнглига қил сиғмасди. Батальонга кетган поччаси ҳақида ҳам “шахтада ҳалок бўлди” деган машғум хабар келган экан. Ўғли трибуналга тушгач, Рамберген кўсани ҳам районга чақириб, сўроққа тутишибди. Шундан сўнг у оиласи билан овулдан кўчиб кетибди. Ёмберген кўтир ҳам жазони ўтаб бўлиб, тўғри отасининг олдига борибди. Бироқ одамларнинг айтишича, тез орада уни қайтадан сўроқ қилиб, қамаб юборишибди.

Бир куни кечки овқатдан сўнг опаси Ҳурлиқа болаларини нариги хонага чиқариб юборди-да, Ўтамуротни ёнига чақирди.

— Ота ҳовлиси қиз болага юрт бўлмайди, — деди у. — Энди мен ҳам уйимга қайтишим керак. Жезнанг ўлгани билан ортида болалари қолди. Жиянларингни киндик қони томган уйига олиб боришим керак. Сен ҳам энди тезроқ уйлан, бунақа юраверма!

Ўтамурот ҳеч нарса деёлмай ерга қаради. Опаси болаларини олиб кетса, уй бутунлай ҳувиллаб қолади. У ҳали қачон ва кимга уйланади, уларнинг болалари қачон туғиладию, қачон тили чиқиб, бу хонадонни қайтадан бозорга айлантиришади? Бу ҳақда ўйлаган сайин Ўтамуротнинг хаёллари чувалашиб кетар, буларнинг бари қўл етмас орзудай туюларди.

— Онамнинг хатда ёзган гаплари эсингдами? — деди опаси ундан садо чиқавермагач.

— Эсимда.

— Эсингда бўлса, Равшан билан гаплаш. Онамнинг васияти ерда қолмасин.

— Ким билсин, у нима деб жавоб бераркин?

— Сендай йигитга тегса, дўпписини осмонга отади, — деди опаси ишонч билан. — Кечаги ҳафта Палсанамнинг қизини Эйтеке овулдан эллик ёшли бир одамга сўраб келишибди. Бунинг устига, урушда бир қўлидан ҳам ажралган экан. Худога шукр, сен ўн икки мучанг бут

қайтдинг. Равшан иккингиз тенгдошсиз! Ўзингдан беш-олти ёш кичик бўлганида яхши бўларди-ку, лекин орада онамнинг васияти бор. Бу қиз муштдайлигидан ҳам уйнинг, ҳам даланинг ишида юравериб, пишиб кетган. Ўзиям сулувгина қиз.

Ўтамурот опасига бир оғиз эътироз билдира олмади. Қолаверса, ўзининг кўзлаб юрган қизи йўқ эди.

Хурлиқа Равшаннинг уйда ёлғиз қолишини пойлади. Равшан билан Олтиной тракторни галма-галдан алмашиб ҳайдашарди. Гоҳо улар бир кунда навбат алмашишади. Хуллас, Равшаннинг уйда бўладиган вақти кўп, бироқ у билан холи қолиб гаплашиш осон эмас. Овулда йигит кишининг бўй етган қизниқига кириб бориши уят саналади.

Бир куни Ўтамурот молнинг тагини тозалаётганида опаси ҳовлига шошиб кириб келди.

— Тезроқ бориб, уст-бошингни алмаштир. Равшаннинг онаси ҳозиргина Чуйит овулга маъракага кетди. У сингиллари билан уйда қолди.

Анчадан бери бундай қулай пайтни кутиб юрган бўлса-да, дабдурустдан Ўтамуротни ваҳима босди. Қизнинг олдига нима деб боради? Йўлда битта-яримтаси дуч келиб қолиб, “қаёққа кетаяпсан?” деб сўраса, нима деб жавоб беради?

Ўтамурот минг бир ҳадик билан кўчага чиқди. Равшанларнинг уйига яқинлашган сари юраги қинига сиғмай ура бошлади. Таваккал дея ошиқ-мошиғи майишиб ётган эски эшикни гижирлатиб очиб ичкарига кирди. Тўрдаги уйнинг эшиги очиқ экан. У ерда Равшан учала синглиси билан гаплашиб ўтирарди. Ўтамуротга кўзи тушган қизлар уятдан қизарганча ўрнидан учиб туриб, ўзларини ташқарига уришди. Равшан эса гап-сўзсиз ўртадаги ёпиғлиқ дастурхон теграисига кўрпача солди.

Ўтамурот ўзига атаб тўшалган кўрпачага омонатгина ўтирди. “Эсон-омон юрибсизми?” дея қиздан ҳол сўрамоққа чоғланди-ю, “кексалар шунақа омонлашишарди” деган фикрда ниятидан қайтди.

Равшан ҳам унинг гап бошлашини кутмай ташқарига чиқиб кетди. Бироздан сўнг ҳовлидаги ўчоқда оловнинг чарсиллаб ёнгани, қора қумғоннинг жизиллаб қайнагани эшитилди. Бу орада Равшан уйга икки марта кириб-чиқди. Аввалига дастурхондаги синиқ зоғораларни йиғиштириб олиб, бутунига алмаштирди. Сўнг патнисда қурут, жийда, ўрик олиб келиб дастурхонга сочди. Қиз ҳар гал ичкарига кирганида Ўтамурот унга сўз қотишга чоғланарди-ю, лекин маънилироқ гап тополмай ютиниб қўя қоларди. Равшан сиргдан хотиржам кўрингани билан унинг ҳам қаттиқ ҳаяжонланаётганлиги сезилиб турарди.

Бир пайт қиз чой кўтариб кирди.

— Ўзинг ҳам ўтир, — деди Ўтамурот юрак ютиб.

Равшан орқароққа чекиниб, кўрпачанинг бир бурчига тиз чўкди. Иккаласи чурқ этмай бир-икки пиёладан чой ичишди.

— Менинг нима мақсадда келганимдан хабаринг бўлса керак? — дея гап бошлади Ўтамурот.

Хурлиқа Равшан билан онасига гапнинг учини чиқариб қўйганини айтган эди.

Равшан дала-даштда юравериб анча ўзини босиб олган, уйга бегона эркак келса, овулнинг бошқа қизлари каби том паналаб қочиб юрадиган даражада уятчан эмасди. У Ўтамуротга қараб мийиғида жилмайди.

— Айрон сўраб келган бўлсангиз керак-да?

— Тўғри, — деб кулди Ўтамурот ҳам бу гапдан завқланиб.

– Идишингизни ташлаб кетаверинг-чи, онам келгандан сўнг олар-сиз.

– Идишимиз бўш қайтмайдими, ишқилиб?

Шу пайт кичик синглиси ташқаридан Равшанни чақириб қолди.

– Бунисини насибангиздан кўрасиз, – деди Равшан ўрнидан тураётди.

Қиз опасини меҳмонга қанақа овқат пишириш ҳақида маслаҳатлашиш учун чақирганди. Овулда қиз сўраб келган йигитни қуруқ оғиз билан қайтариш айб саналади. Ўтамурот ҳам бу хонадонга Равшаннинг қўлини сўраб келиб ўтирибди.

Равшан унга тўроқ¹ қотилган ёрма пишириб берди. Бироқ бояги масалада бошқа гап очилмади.

Шундан сўнг орадан икки ҳафта ўтгач, улар “Қидирнийаз ер”да учрашишди. Ўтамурот дала бошида ариқ қазиётган эди. Равшан пайкалнинг нариги тарафидан трактор ҳайдаб келди-да, кабинадан тўшиб, у билан саломлашди.

– Мабодо бизнинг айрон ачиб кетгани йўқми? – деди Ўтамурот пайтдан фойдаланиб.

– Хабар олмасангиз, айронингиз тўроқдек қотиб кетишиям ҳеч гап эмас, – деди Равшан ҳам ҳозиржавоблик билан.

– Боришга уялиб юрибман.

– Ўзингиз уялсангиз, опангиз бор-ку?

Шу билан гап тамом бўлди. Равшан яна тракторига минди-да, газни қаттиқроқ босиб, бир зумда пайкал оралаб кетди.

Ғўзага биринчи сув қуйилган пайтда Ўтамурот уйланди. Уруш тамом бўлгандан сўнг овулда биринчи марта тўй бўлди. Одамлар бундай қувончли дамларни соғиниб қолишган экан. Тўйга бутун овул кўчиб келди. Айниқса, беточар маросими ўтказилаётган вақтда ҳовлига одам сизмай кетди.

Қўшни Жаманча овулидан келган Кенесбай исмли йигит ҳазил-хузул шеърлар билан “келин салом”ни роса қизитди. Унинг беозор ҳазилларидан озорланган кишиларни Хўжамурот биргад жеркиб берди.

– Ўпка-гина қиладиган бўлсанг, беточарга келиб нима қиласан! Бу қанақа аҳмоқгарчилик?! Шундоғам одамларнинг беш-олти йил йиғлаб-сиқтагани етади. Эндиям ўйнаб-кулмасинми!

Хўжамурот аллақачон биргадликдан бўшаган эди, шунинг учунми, кейинги вақтларда элга қайишадиган бўлиб қолибди. Одамлар оқсоқол қилиб сайлаган Мембетирза бува билан мулла Мембеткарим Ўтамуротнинг онаси билан олдинма-кейин вафот этишган экан. Шундан бери овул оқсоқолсиз қолган. Шундан бери қўшни эшқили уруғидан бўлмиш Мулла Сарибой маърака-маросимларда бош-қош бўлиб келмоқда эди. Кенесбой уни ҳам бошлаб ҳажв қилди:

Чийнинг тубини қайиған²,
Ҳисоб билан бойиған,
Сарибой мулла қайноғанг,
Унга беринг бир салом!

Оломон дув этиб кулади.

– Оббо, болади-ку!

– Топиб айтди! Сарибой мулла бўлганидан бери садақай фитрининг миқдори ошиб кетди.

¹ Т ў р о қ – қуритилган сузма, қурут.

² Қ а й и г а н – кавлаган.

– Жим бўлинглар, давомини эшитайлик...

– Оқтерак билан бойлашган,
Хотини билан ўйлашган,
Чалабай деган қайноғанг...
Орқалаб ўтин ташиган,
Эгнидан тери сасиган...

Отга минса қиличдай,
Ерга тушса қаричдай...

Келин келди деб довдираган,
Этаклари шалвираган,
Овсинларига бир салом.

Ўтамурот билан қариндош бўлмаса-да, овул хотинлари янги тушган келинга овсин бўлишган эди. Хуллас, “келин салом”да исми тилга олинмаган эркак-аёл қолмади, ҳисоб. Бўйи етиб қолган қизлар билан бўз йигитлар ҳам беточарга илинди.

– Кубай қозоқ қолиб кетди-ку, – деди бир чеккада турган Қарлибой кулиб. – Келинимиз унга ҳам бир салом бериб юборсин.

Кубай қозоқ деганлари ёши элликлардан ошган, чорвадор қозоқ овулининг кун ботиш тарафидаги “Мақсим уй”да¹ ўтов тикиб ўтирган киши эди. Кўкламда қўларини олдига солиб яйловга кўчиб кетади-да, шу билан қорнинг ҳиди келиб қолган пайтларда ортига қайтади. Қишда ҳам қора уйда яшайди. Ўтовни кигиз билан қоплаб, ўртага олов ёққач, уйининг ичи иссиққина бўлади. Қизиги, Кубай қозоқ қаерда юрсаям, бу овулнинг тўй-маъракасини сира канда қилмайди. Бугун ҳам, худо билади, қайси яйловдан етиб келганин-кин.

Қарлибой тез-тез унинг отарига бориб, меҳмон бўлиб келарди.

– Қўйнинг қатигини ичмабсан, дунёга келмабсан, – дея мақтанарди у одамларнинг оғзидан сувини оқизиб.

Кубай билан Қарлибой тенгдош бўлишса керак. Иккаласининг ҳазили ярашади. Лекин Кенесбой унинг қитиқ патига тегишга ботинмади, шекилли, Қарлибойнинг гапини эшитмагандай, бошқаларни ҳажв қилишда давом этди. Қарлибой даврани кесиб ўтиб, Кенесбойнинг қўлидан рўмолга боғланган хивчинни олди.

– Сен бола ўзи беточарни билмас экансан. Хивчинни буёққа бер! Ҳой, Кубай, қаердасан? Ҳозир ўзим сенга салом бердираман.

– Майли-майли, – деди Кубай кулиб.

Кўчма десанг кўчади,
Лойқа сувдан ичади,
Кубай қозоқ қайноғанг,
Жуфт салом бер, келинчак.

Равшан Кубай қозоққа икки марта таъзим қилиб салом берди.

– Ана, кўрдингми, келинбола юртга бир салом бераётганида сенга икки марта салом бердирдим. Бири ёзги салом, бири қишки салом!

Кенесбой хивчинни қўлига олиб, яна давом этмоқчи эди, Кубай қозоқ келиб унинг қўлига ёпишди.

– Калтагингни менга бериб тур, иним. – деб калтакни қўлига олди-да, келинсаломни давом эттирди:

¹ “М а қ с и м у й” – жой номи.

Туграма десанг туграйди¹,
 Уйининг ичи қуврайди,
 Қарлибой қалпоқ қайноғанг,
 Унга беринг бир салом.

– Нега менга бир марта салом бердирдинг? – деди Қарлибой кулиб.

– Чунки сен менга ўхшаб яйловма-ййлов кўчиб юрмайсан, бир жойда муқим ўтирасан. Шунинг учун сенга битта салом етади, – деб Кубай хивчинни эгасига қайтариб берди.

Одамлар қаҳ-қаҳ уриб кулишди. Уларнинг ҳангомаси Кенесбай-никидан ҳам ошиб тушган эди.

Шу куни овул аҳли қош қорайгунча хурсандчилик қилди. Бир пайтлар элда “катта уй” дея ном қозонган хонадонга қайтадан файз кирди. Келин кўпроқ колхознинг юмушлари билан банд бўлгани учун Хурлиқа ҳам тўйдан сўнг дарров уйига кўчиб кетолмади. Бир-икки ой уларга ёрдам бериб турди. Бу орада Равшан ҳомиладор бўлди. Одам қилган ишни одам қилади, дейишади. Гарчи Ўтамурот Чимбойдаги курсда ўқиб келмаган бўлса-да, кузнинг охирларида тракторнинг рулига ўтирди. Уни ҳайдашни ўрганиши қийин бўлмади.

Эрта баҳорда Ўтамурот қизли бўлди. Хурлиқа чақалоқнинг чилласи чиққунича Равшанга қарашиб турди. Жўхори экиш мавсуми бошланганда қайнилари келиб, уни кўчириб кетишди.

9

Ўтамуротнинг болаликда кўнглига туккан ёзувчи ёки олим бўлиш орзуси пучга чиқадиганга ўхшайди. Ҳозирча бу овулга ёзувчининг ҳам, олимнинг ҳам кераги йўқ. Яқиндагина урушдан чиққан халқнинг турмуши жуда оғир эди. Ёшу қарига бирдай тиним йўқ. Қишда қалин қор ёғса, одамлар бир ойгина дам олади. Қор бироз эриб, ернинг юзаси олақарға тусига кириши билан аравада далага гўнг ташшиш ишлари бошланади. Сўнг ҳўкизда қўш ҳайдаш, от қўшилган “акошка”² билан эгат олиш каби юмушлар бирин-кетин ўрин алмашаверади. Равшан билан Олтинойнинг тракторига кўз тикиб ўтираверган билан иш битмайди.

Қиши билан қор-ёғиннинг сувидан тўйиб ичган йўнғичқа кузги буғдой билан барабар бўй кўтаради. Жўхори билан мош эндигина экилаётганда йўнғичқа биринчи ўроққа келади. Уни саранжомлаб улгурмасдан чигит экиш бошланиб қолади. Ўтамурот шунча ишни ташлаб қаёққа боради? Бунинг устига, овулда ёлғиз у урушдан ўн икки мучаси бут қайтган. Шунинг учун колхознинг оғир юмуши унинг зиммасида.

Ёзнинг жазирама иссиғида буғдой ўрими бошланади. Буғдойни йўнғичқа ўрган каби қаддингни гоз тутиб чалғи билан шариллатиб ўриб ташлолмайсан. Ўтириб ўришинг керак. Бундай пайтларда қуёшнинг тафтидан димиқиб кетган буғдойзорнинг ҳовури оловдек ловуллаб юзингга урилади. “Эй, худойим-ей, бир оғриқ бергайсан ўлимдан йироқ, уни ҳам бергайсан буғдой ўримидан бурунроқ”, деган ҳазилнамо гап ҳам ўша пайтларда тўқилган. Қатор тизилишиб буғдой ўраёт-

¹ Бу ўринда пишган жўхори поясини майдалаб бўлаклаш назарда тутилаяпти.

² “А к о ш к а” – русча “окучка” (тупроқни экин тагига уйиб кетувчи) сўзининг бузилган шакли. (Мух.)

ган одамлар ора-сира қаддини ростлаганида бир-бирига бу гапни ай-тиб, кулиб олишади. Шу билан бироз чарчоғини ёзган бўлишади.

Кузда пахта ташишнинг машаққати ҳаммасидан ошиб тушади. Теримнинг дастлабки пайтларида бу унчалик сезилмайди. Эндигина пахта тўкилаётган майдончага аравангдаги қанорларни бўшатиб, ортингга қайтаверасан. Жудаям осон иш. Лекин бу ҳол бир ҳафтадан ортиқ давом этмайди. Пахта уюми аста-секин катталашиб, том бўйи баландликка юксалади. Ана шунда қанорларни битталаб юқорига олиб чиқишинг машаққатга айланади. Кун узоғи тарозининг бошида қаққайиб турганинг етмагандек, ҳориб-толиб тепага қанор ташишга мажбур бўласан. Бошқа колхозларнинг пахтасини икки гилдиракли, ихчамгина араваларда олиб келишади. Ўтамуротнинг баҳайбат фойтун аравасига эса уларникидан икки-уч баравар кўпроқ пахта сигади...

Ана шундай ишнинг қизиғида ўқиш ҳақида гапиргудек бўлсанг, Қарлибой биргадан эшитадиган сўкишинг қолган умрингга татийди. Чунки колхознинг юмуши йил-ўн икки ой тугамайди, бир зум тиним нималигини билмайман.

Қарлибой биргад бақироқликда Хўжамуротдан минг чандон ошиб тушади. Ҳарқалай, Хўжамурот одамларга минг бақириб-чақиргани билан тезда ҳовуридан тушиб, ҳаммасини эсидан чиқариб юборади. Қарлибой эса қадалган жойидан қон олмасдан қўймайди. Бир жинига тегсанг, қирқ йилгача изингдан қолмайди. Ким билсин, балки замоннинг ўзи уни шунақа сержаҳл қилиб қўйгандир. Чунки бригадир бўлмасидан аввал Қарлибой унчалик ёмон одам эмас эди. Аслида унинг қаттиққўл бўлгани ҳам дуруст, бўлмаса иш юритиши қийин.

Овулга НАТИ русумли янги трактор келганида Қарлибой уни Ўтамуротнинг бўйнига илиб қўймоқчи бўлди. Лекин Ўтамурот кўнмади.

— Ҳайдайсан! — деб оёқ тираб олди Қарлибой.

— Йўқ, оға, ҳайдамайман!

— Шу овулда яшашдан умидинг бўлса, ҳайдайсан!

— Овулда қўймасангиз, кўчиб кетаман.

Қарлибой ундан бунақа жавобни кутмаган эди. От устида бир муддат унга бақрайиб қараб қолди.

— Дизертир! — дея соғ қўли билан отнинг жировини орқага буриб, тақимига қамчи босди. Қарлибой бу сўзни фронтдан ўрганиб келган эди. Биронтасидан газабланса бас, “Сенга ўхшаган дизертирларни деб ўнг қўлимни ёвга бериб келдим!” деб замзама қилишга тушади. Лекин “дизертир” сўзининг маъносини ўзиям аниқ-тиниқ билмайди.

Ўша можаронинг эртаси кунни Қарлибой анча ювош тортиб, қайтиб келди.

— Ўтамурот, сен кунига икки норма йўнғичқа ўрасан, “НАТИ”-ни келин ҳайдайди, — деди у.

— “Универсал” нима бўлади? — дея сўради Ўтамурот.

— Уни Олтиной ҳайдайди.

Қарлибой шу тариқа бир ўқ билан икки қуённи урган эди. НАТИ-ни Равшанга берди нима-ю, Ўтамуротга берди нима. Чунки Равшан боласидан ортагани боис Ўтамуротнинг ўзи янги трактор рулига ўтиради. Энди у бугдой ҳам ўради, йўнғичқагаям боради, тракторни-ям ҳайдайди. Бошқа чораси йўқ. Сағийдадан сўнг Моҳийда тугилди-ю, Равшаннинг илгариги “ударник” лигидан асар ҳам қолмади. Унинг ўрнига Ўтамурот илғор бўлиб қолди.

Занжир изли НАТИнинг хўжайини кўп эди. Унинг қайси ерни шудгор қилиб, қайси жойга мола босаётганини фақатгина Қарлибой биргад эмас, колхоз раисидан тортиб, овул шўросигача кузатиб, назорат қилиб юрарди.

Баҳорда якка шудгор унмайди. Шунинг учун беш-олти колхознинг НАТИсини бир жойга йиғиб, қатор қилиб далага солишади. Овулга тегишли ерлар шудгор қилинаётганда тракторни Равшан ҳайдайди, бошқа ерга кўчишса, Ўтамурот боришга мажбур.

Бир гал Ўтамурот билан шериклари еттинчи овул далаларини шудгор қилишди. Беш нафар тракторчи битта биргадга бириктирилган эди. Бешаласининг ҳам ётоғи бир ерда. Кечки овқатни бир дастурхондан ейишса, тушликни уларга даланинг бошига олиб бориб беришади. Тракторларга ёнилғиниям ўшаёқда қўйишади.

Равшан Ўтамуротнинг ўрнига йўнғичқа ўрмига чиқди. Болаларига қараб туриш учун синглиси Ойхонни уйига олиб келди.

Ўтамурот бешинчи овулдан келган Қудайназар билан бир даланинг ўнгу сўлидан шудгор қилишга тушди. Иккаласи отизнинг ўртасида учрашиши керак. Икки омовнинг ўзаро туташган жойи ариқ каби чуқур бўлиб қолади. Уни текислаш учун қайта-қайта мола бошиш керак. Лекин шу билан ҳам бутунлай текисланиб кетмайди.

Иккита тракторга тўрт киши сув етказиб бериш билан овора. Улар даланинг икки тарафидан сувни тайёр қилиб туришади. Чунки трактор четга етиб келгунича радиаторининг суви биқирлаб қайнаб кетади. Устидан бир челақ сув солингач, бироз тафти пасаяди.

Аслида, сув ташишнинг заҳмати трактор ҳайдашдан ҳам оғирроқ эди. Ҳамма даланинг бошида ҳам ариқ бўлавермайди. Борларининг ҳам кўпида сув йўқ. Шунинг учун обкашда аёллар елкасининг яғири чиқиб, сувни анча узоқдан ташиб келишади. Бечоралар бир зум тиним билишмасди. Чунки трактор даланинг нариги бошидан қайтиб келгунича сув тайёр туриши керак эди.

Баъзи тракторчилар кабинадан ҳам тушиб ўтиришмайди. Сув ташийётган аёлларга радиаторни очиб-ёпишни ўргатиб қўяди-да, сўнг тракторнинг бошини эгатга буриб, безрайиб тураверади. Аёллар эса кўлидаги челақларни тракторнинг занжирли гилдираги устига қўйишади-да, сўнг ўзлари тепага ўрмалашади.

Бундай йўл тутишга Ўтамуротнинг юзи чидамайди. Ҳар гал кабинадан сакраб тушади ва радиаторга ўзи сув қуяди.

Еттинчи овулда давом этаётган ер шудгорлаш чоғида юз берган бир воқеа Ўтамуротнинг ҳаётини бутунлай ўзгартириб юборди. Кун пешинга оққан маҳал эди. Ўтамурот билан Қудайназарнинг орасидаги масофа анча яқинлашиб қолган. Эртага чошгоҳгача бу майдонни тугатиш мумкин.

Челга яқинлашганда Ўтамурот сувчи аёлларнинг алмашганига эътибор берди. Эғнидаги узун беқасам камзули хипча қоматига ярашган, бежирим чехралли, қорачадан келган жувон унга жилмайиб қараб турарди. Унинг камзули тагидан бир ярим қаричча пастга тушиб турган қизил сатин кўйлаги енгил шамолда қирғовулнинг патидай ҳилпираб ўйнади.

Ўтамурот дала чеккасига келиб тўхтади-да, аёлга тикилганча бироз иккиланиб қолди.

– Туш, – деди у Ўтамуротни қўли билан имлаб.

Ўтамурот кабинадан пастга сакради.

– Қайним, сувингни ўзинг қўймасанг, мен анави занжирингга чиқолмайман.

Эрталабдан бўён сув ташиб турган келинчак миқ этиб оғиз очгани йўқ эди. Бу аёл эса гўё минг йиллик қадрдонига дуч келгандек, йигитнинг олдида ўзини жуда эмин-эркин тутарди. Ўтамурот аёллар билан муомала қилишга жуда нўноқ эди. Ҳозир ҳам индамай челақларни бўшатиб, аёлга узатди.

- Қалай, чанқоғинг қондими? – деди у жидмайиб.
- Чўллаган мен эмас, трактор-ку, – деди Ўтамурот уялиб.
- Ўзинг чўлламадингми, ишқилиб?

У аёлнинг бу саволини жавобсиз қолдириб, радиаторнинг қопқоғини ёпишга тутинди.

- Қайним, бир гап айтайми? – деди келинчак бироздан сўнг.
- Айтинг.

– Аввал ерга туш. Баландаги одам пастдагининг гапини эшитармиди?

Ўтамурот трактордан сакраб тушиб, унга яқинлашди.

– Айрон сўраган одам товоғини яширмайди дейишади, қайним. Бироқ чироқ мойи сўраганлар идишини яширар экан.

- Чироқ мойи сўраб келдингизми?
- Берасанми?
- Кўрамиз, – деди Ўтамурот иккиланиб.
- Нимани?

Ўтамурот тагин гап тополмай каловланиб қолди. Аслида, у бу гапни бекор айтган эди. Тракторчининг сўраган одамга чироқ мойи бериб юбориши мумкин эмас. Бунинг учун раис ёки бригаддан рухсат олиш керак. Лекин баъзилар иложини топиб, пана-пастқамда одамларнинг ҳожатини чиқариб туришарди.

– Майли, яширган идишингизни олиб кела қолинг, – деди Ўтамурот ҳам таваққал қилиб. Аёл пешбандининг тагидан бешта мой идиш чиқарди. Ўтамурот мўъжазгина шишаларни керосинга тўлдириб берди.

– Барака топ, қайним, илоҳим, қўчқордай ўғил кўргин.

Сувчи аёл чироқ мойини олган бўлса-да, нима учундир кетишга шошилмади.

– Анави оқтолларни кўраяпсанми? – деди у Ўтамуротга кичкина жилғанинг нариги тарафидаги теракзорни кўрсатиб. – Ўртасида иккита оқ терак қўққайиб турибди... Бизнинг уй ўша ерда. Кечқурун бориб, меҳмон бўлиб кет.

– Йўқ, раҳмат...

– Раҳматни кейин айтарсан.

– Кечқурун бешаламиз бир жойдан овқатланамиз-да, – деди Ўтамурот узоқдаги шерикларига кўз қири билан қараб қўйиб.

– Бирови камайиб қолгани билан осмон узилиб ерга тушмас. Борасанми?

– Қайдам.

– Жувоннинг “кўрамиз”и билан эркакнинг “қайдам”и маъқул дегани... Адашиб қолмассан? Мободо адашсанг, одамлардан “Чоқирбой чорвадорнинг уйи қайси?” деб сўрарсан.

– Поччамизнинг исми Болтабойми?

– Янгаларингнинг тилини тушуниб қолган йигитга ўхшайсан.

Ўтамурот бироз жимиб қолди.

– Йўқ, янга, “қайдам”имни қайтиб олдим, – деди у бошини кўтариб. – Йигитлардан айрилиб кетсам уят бўлади.

Келинчак белбоғига қистирилган шишаларни ечиб ола бошлади.

– Унда чироқ мойингни ҳам қайтариб ола қол. Мен қўрқоқ йигитлардан нарса ололмайман.

Бу гапдан сўнг Ўтамуротнинг меҳмондорчиликдан бўйин товлаши уят эди.

– Майли, бораман, – деб у кабинанинг зинасига оёқ қўйди.

Ўтамурот кечки говгум маҳали тортина-тортина аёлнинг уйига

кириб борди. Ичкарида печкага ўт ёқилиб, теварагига кўрпача солиб қўйилган экан. Баҳор келиб далалар исиб қолгани билан ҳали уйларнинг ичи салқин эди.

Аёл Ўтамуротни хурсанд кутиб олди.

– Амакингнинг қўлига сув қуй, – дея қизига буйруқ берди-да, ўзи темир печканинг устига оташкуракни қўйиб, унга уч дона зогора нонни қалаштириб чиқди. Ўн икки-ўн уч ёшлар чамасидаги қиз обдаста билан дастшўй кўтариб келиб, Ўтамуротнинг қўлига сув қуйди.

Учаласи қора чироқ ёруғида ўтириб чой ичишди. Сўнг дастурхонга таом тортилди. Жувон туршакни мўл солиб, нон шўрва¹ пишириб қўйган экан.

– Қайним, исминг нима? – деб сўради у овқат устида.

– Ўтамурот.

У ҳам келинчакнинг исмини сўради. Нурсулув экан.

– Болтабой оға қаерда?

– Оғанг тирик бўлганида чироқ мойига мен борармидим, қайним? Тоғдай азаматни икки энлик “қора қоғоз”га алмашдик-ку.

Бир муддат орага сукунат чўкди.

– Нега жимиб қолдинг? – деди аёл тилга кириб. – Бу савдо бир менинг бошимга тушгани йўқ. Кўпга келган тўй бу. Шунинг учун йиғлай-йиғлай кўзимнинг ёши қуриб бўлди. Буёғига мен ҳам одамга ўхшаб ўйнаб-кулиб яшасам дейман... Ўзинг уйланганмисан?

– Ҳа.

– Яхши. Бояги тортинчоқлигингни кўриб, бу йигит ҳали чимилдиқ кўрмаган бўлса керак, деб ўйлагандим.

Келинчак овқат устида ҳам, овқатдан кейин ҳам уни-буни сўраб, Ўтамуротни гапга солишга уринди. Лекин у аёлнинг саволларига “ҳа” ёки “йўқ” дея жавоб беришдан нари ўтмади.

– Тўшагингни қаерга солиб берай? – дея сўради Нурсулув қизи ташқарига чиқиб кетгач. – Ёғоч катда ётасанми ёки печканинг ёнидами?

– Йўқ, мен қайтаман.

– Тунда шайтонлаб чиқадиган одатинг борми? – дея дафъатан Нурсулув жарангдор овозда кулиб юборди. У бироздан сўнг ўзини қўлга олиб, Ўтамуротга жиддий назар ташлади. – Албатта қайтасан. Бу уйдан ҳам жиллақурса, ўн йилда бир марта эркак иси чиқсин. Тонг оқариши билан кетасан.

Шундан сўнг Нурсулув Ўтамуротга печканинг ёнидан жой солиб, қизи иккаласига дераза тарафга ўрин тўшади.

Кун бўйи трактор ҳайдаб обдон толиққан Ўтамурот бир зумда ухлаб қолди. Лекин алламаҳалда ҳалқумига босилган иссиқ лаблар тафтидан уйғониб кетди. Нурсулув унинг кучоғида ётарди.

– Равшан, – дея шивирлади ҳали кўзларидан уйқу ариб улгурмаган Ўтамурот.

– Бугунча Равшинингни унут, – деб шивирлади аёл ҳам ҳароратли бармоқлари билан Ўтамуротнинг юзларини силаб.

– Қўйинг, уят бўлади.

– Уят бўлса-бўлақолсин.

– Ахир, қизингиз бор!

– Қизим ухляпти.

Ўтамурот аёлдан юз ўгириб ётди. Нурсулув жонсарақ аҳволда унинг елкаларидан ушлаб ўзига тортқилади, лекин Ўтамурот унамади.

¹ Н о н ш ў р в а – туршак солиб пишириладиган маҳаллий таом.

— Сен қанақа йигитсан ўзи?! — деди Нурсулув алам билан. Аммо саволи жавобсиз қолди. Бир муддат Ўтамуротнинг елкасига осилган кўйи жимиб қолди-да, сўнг қўлларини юзига бостанча унсиз йиғлашга тушди. Аёл овоз чиқармасдан, елкалари силкиниб-силкиниб йиғларди.

Ўтамурот ноилож у томонга ағдарилди. Нурсулув уни шартта бағрига босди.

— Ҳеч нарса дема! Ҳеч нарса!..

Ўтамурот уйқудан уйғонганида тонг оқариб, деразадан ёруғ тушиб қолган экан. Нурсулув қаергадир чиқиб кетган, қизи эса безоргина ухлаб ётарди. Ўтамурот унга қарашга ботинолмай, аста ташқарига чиқди.

Нурсулув уйнинг теварагини супураётган экан.

— Келинлик даврларим ёдимга тушиб кетди, — деди у Ўтамуротга ноз билан жилмайиб. — Бу ҳовлига эрталаб супурги урмаганимгайм кўп йиллар бўлган эди.

Ўтамурот “биронтаси қараб турмаганмикин” деган хавотирда атрофга аланглади. Теварақда ҳеч ким йўқ эди.

— Мен кетдим, — деди Нурсулувга.

— Нонуштага ўтир, деб зўрламай қўя қолай... Балки кечқурун тагин келарсан?

— Йўқ!

— Майли, борақол. Шунисига ҳам шукр.

Ўтамурот тўрт-беш қадам юриб, ортига қаради. Келинчак қўлидаги супургини маҳкам сиқимлаганча унинг орқасидан ўйчан қараб турарди.

— Бугун бошқа ёққа кўчадиганга ўхшаймиз, — деди у Нурсулувга. — Бироздан сўнг каттароқ идиш олиб боринг, кўпроқ чироқ мойи бериб кетаман.

— Бу гал идишимни яширмасам ҳам бўлар?

— Яширманг. Бораверинг!

Далада ер шудгорлаётган Ўтамуротнинг қўли ишда, хаёли бошқа жойда эди. Тез-тез овул тарафга кўз қирини ташлаб қўяр, эгатнинг бошида сув ташиб юрган аёллар унинг кўзига ёмон кўринарди. Кун чошгоҳга оққанда у Қудайназарни тўхтатди.

— Сен нариги картага боравер, — деди унга. — Қолган ерни ўзим ҳайдаб қўяман.

Қудайназар трактори билан даладан чиқиб кетди. Икки нафар сувчи аёл ҳам унинг ортидан жўнади. Ўтамурот ўзининг тракторига сув ташиётган аёлларни бу ердан узоқлаштириш учун бирон баҳона тополмади. Ўзича бунақа тез қизийдиган тракторни ишлаб чиқарган одамлардан домангир бўлди.

Тушга яқин овул тарафдан кечаги сатин кўйлагининг этаги ҳилпираб келаётган Нурсулув кўринди. Бу гал эгнидаги таниш пешбанди йўқ. Қора ғижимдан тикилган нимчасига ярашиб тушган қизил кўйлагини оловдай ловуллаб келаяпти. Бошига гулдор рўмол танғиб олган.

— Ҳорма, — деди у Ўтамуротга яқинлашгач, ўн литрлик лампамойи солинадиган бидонни ерга қўйиб.

— Бор бўлинг.

— Бугун кўчамиз, деганинг ёлғон экан-ку?

— Ким айтди?

— Табелчи боладан сўраб билдим. Лекин “кўчамиз” деб қўрқитганинг яхши баҳона бўлди. Бўлмаса, бу ерга қандай қилиб келишнинг эпини тополмасдим.

Ўтамурот Норсулувнинг бидонини тўлдириб берди.

– Балки чиндан ҳам кўчмасмиз, мен анигини билмайман.

– Қуриб кетсин, энди тутдим деганда яна арқоннинг учи қочиб кетаркан-да!

Нурсулук кетди. У кўздан ғойиб бўлгунча Ўтамурот тракторининг у ер-бу ерини титкилаган бўлиб, орқасидан кузатиб қолди.

Ўтамурот даланинг қолган қисмини ошиғич равишда шудгор қилиб чиқди. Бахтига бу орада вакил ҳам, биргад ҳам келиб қолмади. У тракторини даланинг чеккасига қантарди-да, Қорасийроқ аригини ёқалаб тўппа-тўғри уйига жўнади.

Ўтамурот бу овулдан тезроқ кетишни, тезроқ ҳаммасини унутишни истарди.

Қизиқ, боямиди ёки кечамиди, хиёнат ҳақида ўйлаганида нега ўша аёл Ўтамуротнинг хаёлига келмади экан? Йўқ, у хиёнат ҳақида ўйлагани йўқ. Шунчаки хаёллари чалкашиб кетди...

– Мен ўқишга кетаман.

Кечки овқатга ўтиргандан бери Ўтамуротнинг оғзидан чиққан биринчи гап шу бўлди. У кун бўйи тумшайиб ўтиргани учун Равшан ўзича “биргаддан дакки эшитган бўлса керак” деган хаёлга борган эди.

– Қаёққа? – дея сўради у дафъатан ҳеч нарсага тушунолмай.

– Нукусга.

Турмуш қурганидан буён илк бор эридан ўқиш ҳақидаги гапни эшитган Равшан нима дейишни билмай ҳайрон бўлиб қолди.

– Сиз кетсангиз, мен нима қиламан?

– Тракторингни ҳайдайверасан!

– Колхоз нима бўлади?

– Тугатилади, – деди Ўтамурот қулиб.

– Лекин колхоз раҳбарлари сизга рухсат беришармикин?

– Мен урушдан қайтганимдан бери колхознинг оғири енгил бўлармикин деб жонимни жабборга бериб ишладим. Қайтанга бу ердаги ишлар бурунгидан беш-баттар кўпайиб кетди. Менинг эса ёшим ўтиб бораяпти.

– Ўқимасангиз ҳам ҳеч кимдан кам эмассиз-ку, – деди Равшан. У Ўтамуротнинг овулдан кетиши ҳақида сира ўйлаб кўрмаган эди. Шунинг учун эрининг бу қарорини унчалик хушламай қаршилади.

– Болалигимда, “улғайсам, катта одам бўламан” деб ўзимга сўз берган эдим. Шу орзуим ҳам кун сайин армонга айланиб бораяпти.

– Катта одам дегани қанақа бўлади?

– Билмайман. Нима бўлганда ҳам ўқишим керак. Мана кўрасан, мен албатта ёзувчи ёки олим бўламан!

– Овулга бунақа одамнинг кераги йўқ-ку?

– Овулга керак бўлмаса, элга керак бўлар.

Шундан сўнг улар бу ҳақда бошқа гап очишмади. Лекин Равшаннинг кўнгли алғов-далғов эди. Ўтамурот хотинининг юз-кўзларидан буни сезиб турса-да, лекин индамади. Тернеклар¹ га таъм эниб, эртапишар ҳандалаклар сарғая бошлаганда Ўтамурот ҳужжатларини тайёрлаб, Нукусга ўқишга кетди. Шундан сўнг Равшан кичик синглиси Тиловхонни уйига олиб келди. Чунки Ўтамуротнинг ҳовлиси анча овлоқда бўлгани боис у кечқурун ёлғиз ётишга қўрқарди.

¹ Т е р н е к – бодрингсимон, эртапишар маҳаллий қовун нави.

Ўтамуротнинг ўнг қулоғига олисдан тушуниксиз бир гувиллаган сас эшитилди. Бу товуш кўз илгамас узоқликда учиб бораётган самолётнинг овозига ўхшаб кетарди. Шовқин аста-секин кучайиб, чап қулоғига ҳам ўтди. Лекин самолётнинг ўзи кўринмасди. Осмонга сер солиб қараган эди, орқа тарафга қараб зингиллаб учиб бораётган булутлардан бошқа ҳеч нарса кўзига чалинмади. Ўтамурот эса қибла тарафга кетаяпти. Қизиги, булутлар худди биров ортидан қуваётгандай шитоб билан илгариларди. Ўтамурот атрофига синчиклаб разм солгач, аслида булутлар эмас, унинг ўзи учиб бораётганига ишонч ҳосил қилди. Боядан бери қулоғини батанг қилаётган гувиллаш сув юзасида лопиллаб сузиб бораётган моторли қайиқнинг шовқини экан. Қайиқнинг туби онда-сонда сувга бир тегиб, бир тегмай бораётганини айтмаса, у денгиз юзасида учиб кетаётганга ўхшарди. Ўтамуротнинг белида айланма тўқали қайиш. Тўқага ўтказилган арқоннинг бир учи моторли қайиқнинг кўчқор шохли пўлат илгагига боғланган. Ўтамурот арқонни кўш-қўллаб ушлаб олган. Оёқларидаги чанги мовий денгиз сатҳида иккита йўлакча ҳосил қилган. Сув юзасида оппоқ кўпикчалар гужгон ўйнайди.

Қайиқда ўтирган одамнинг ҳеч нарса билан иши йўқ, у жон-жаҳди билан унга газ беради. Тузукроқ бошқаришни ҳам билмайди, шекилли, қайиқ ўнгу сўлга чайқалиб, илонизи йўл босиб бораёпти. Лекин шу топда Ўтамуротнинг кўнглига кўрқув ҳисси бегона эди. Қанийди, денгизнинг соҳили кўринмаса, у сузаверса, сузаверса!

Чинданам денгиз бепоён эди. Ора-сира қаршисидан сув юзасида, кўкка фаввора отаётган китлар чиқиб қолади. Ўтамурот ҳарчанд уларнинг устидан чангида сакраб ўтишга урнимасин, бунинг уддасидан чиқолмади. Қайиқни бошқариб бораётган кимса уларга яқин боришдан кўрқдими ёки китлар моторнинг шовқинидан безовталаниб узоқроққа кетиб қолдими, ишқилиб, Ўтамурот бундай завқдан бебаҳра қолди.

Чангида учаётган Ўтамурот ҳам, қайиқдаги нотаниш киши ҳам қоматини адл тутиб боришарди. Бошдан-оёқ оппоқ кийиниб олган бу одам денгиз узра чарх уриб юрадиган чағалайни эслатарди. Аммо Ўтамуротнинг эгнида чўмилиш кийимидан бошқа ҳеч вақо йўқ.

У қайиқ ҳайдаётган кишининг кимлигини аниқлаш илинжида зўр бериб бўйинини олдинга чўзгани сари қайиқ янаям шитоб билан олдинга интиларди.

Бир пайт қайиқ Ўтамуротнинг атрофида чирпирак бўлиб айлана бошлади. Бу пайтда унинг оёғидаги чанги қоққан қозикдай бир жойда қилт этмай турарди. Бироздан сўнг қайиқ яна олға интилди, бироқ Ўтамурот арқонни маҳкам тортиб, уни куч билан тутиб қолди.

– Арқонни маҳкамроқ ушла, болам, қўйиб юборма! Шу ерда бир муддат дам оламиз. Қаршимизда акулалар сузиб юрибди.

Ана шундагина Ўтамурот қайиқда ўтирган киши ўзининг отаси Мирзамурот эканлигини англади. Ахир, у аллақачонлар дунёдан ўтиб кетган эди-ку. Демак, отаси денгизчи бўлиб кетган экан-да! Онаси иккаласи “жаза қуриқ” тушган, бугун-эрта келиб қолади” деган илинжда неча йил унинг йўлига умид билан кўз тикишган эди... Лекин отаси бугун уни топиб, денгизда сайр қилдириб юрибди. Минг қилсаям ота — барибир ота-да!

– Ота! — деб ҳайқирди Ўтамурот қувонч билан. Унинг овози денгиз узра узоқ вақт акс-садо бериб турди.

– Ота-а-а-а!

Мирзамурот бу хитобга жавоб қайтармади. Унинг атрофида чирпирак бўлиб айланаётган қайиқ шу заҳоти яна йўлини ўнглаб олди. Ўтамурот адашган экан. Қайиқ рулида ўтирган киши отаси эмас, балки институтда унга дарс берган устози Кенжабой муаллимга ўхшаб кетди. Ҳа, чиндан ҳам ўша одам! Лекин Кенжабой муаллим ҳам анча йиллар бурун вафот этиб кетган эди. Ҳамма талабаларга “болам” дея мурожаат қиладиган оққўнгил одам бу ерга қаёқдан келиб қолди? Нега Ўтамуротни қайиқда судраб бораяпти? Кенжабой муаллим бир пайтлар Ўтамуротни илм майдонига шу тариқа қўлидан етаклаб олиб кирган эди. Бу гал уни қаёққа бошлаб кетаяпти?..

Саврнинг сўнгги кунлари эди. Кенжабой муаллим навбатдаги дарсининг ярмини келаси ҳафтага мўлжалланган амалиёт сафарига бағишлади. Чунки бу галги амалиёт чоғида улар одатдагидек мактабларда дарс бериш ўрнига, халқ оғзаки ижоди намуналарини йиғиш учун овулларга чиқишни режалаштиришган эди.

– Домла, менда бир савол бор, – деди Абсамат қўл кўтариб.

– Қулогим сенда.

– Қалли оға бир гал дарсда бир мисол келтирган эди, Туркманларнинг Камина деган шоири: “Махтумқули сўз экинзорининг ҳосилини аллақачон ўриб-йиғиштириб кетди, бизлар ана шу далада қолиб кетган бошоқларни териб юрибмиз”, деган экан. Қалли оға билан Рам шоир ҳам йигирма йилдан бери халқ оғзаки ижоди пайкалининг ҳосилини йиғиб-териб олишди. Биз каби талабаларга у ерда ҳатто, бир дона бошоқ ҳам қолмаган бўлса керак деб қўрқаман.

Кенжабой муаллим ўйчан қиёфада у ёқдан-буёққа юриди-да, сўнг талабаларга юзланди.

– Ўтир, – деди у Абсаматга. Абсамат жойига ўтирди. Ҳамма қизиқиш билан Кенжабой муаллимнинг оғзини пойлаб турарди.

– Йўнғичқа деган ўсимликни биласизларми, болаларим? – дея савол берди Кенжабой муаллим.

– Биламиз, – дея баравар жавоб беришди талабалар.

– Ана шу ўсимлик бир йилда тўрт марта ўриб олинади. Лекин келаси баҳорда яна ҳеч нарса бўлмагандай гуркираб ўсаверади. Халқ оғзаки ижоди ҳам шунга ўхшайди, қанча йиғиштириб олганингиз билан унинг меваси адо бўлмайди. Халқ бор экан, оғзаки адабиёт ҳам яшайверади.

Шундан сўнг талабалар бир муддат муаллимга савол беришга ботинишолмади. У эса халқ маънавий меросининг аҳамияти ҳақида бироз тушунча берди.

– Ана шу маънавий меросни тўплаб, олимлик даражасига етиш мумкинми? – дея савол берди Ўтамурот.

– Нега мумкин бўлмасин?! – деди Кенжабой муаллим дафъатан жонланиб. – Қаранглар, болаларим, Ўтамуротнинг кўнглида яхшигина иштиёқ пайдо бўлибди. Ҳозир бизнинг республикамизга олимлар сув билан ҳаводек керак. Ҳозир бизнинг этнографиямизни, тарихимизни Москвадан, Ленинграддан келиб ўрганишяпти. Тошкентдан, Ашхободдан келган одамлар халқимизнинг адабиёти, тили, урф-одатларини тадқиқ қилишяпти. Аслида бу иш сиз билан бизнинг вазифамиз эмасми? Сизларнинг тенг ярмингиз илмга қадам қўйсангиз қанийди... Ҳой, Эрназар?! Сен олим бўлишни хоҳлайсанми?

– Йўқ.

– Нега?

– Ўқишни битиргач, ўзимизнинг овулга бориб муаллимлик қиламан.

— Жуда ошиқиб турган бўлсанг, ҳозироқ бора қол ўша овулингга, — деди муаллим кулиб.

— Бизнинг овулда ҳамма қизлар муаллимларни яхши кўришади, — деди Эрназар пинагини бузмай.

Талабалар орасида кулги кўтарилди. Уларнинг курсида атиги икки нафар қиз бор эди, улар ҳам китобларини юзига босиб кулишди.

— Сен буни қаердан биласан? — дея сўради муаллим Эрназарни гапга солгиси келиб.

Эрназар бир муаллимга, бир курсдошларига қараб, иккиланиб қолди.

— Гапиравер, дўстларингдан уялма.

Эрназар тортиниб гап бошлади.

— Бизнинг овулда Зулайҳо исмли сулув бир қиз бор эди...

Аудиторияда яна кулги кўтарилди.

— Жим, болалар, кулманглар. Аслида, сизларнинг ҳар бирингиз гапга чечан, ҳангома сўзлашга уста бўлишингиз керак. Чунки сизлар бўлажак тилчи, адабиётчисизлар, тушунарлими?.. Хўш, Эрназар, кейин нима бўлди? Тортинмай гапиравер. Уша сулув қизга ошиқ бўлиб қолмадингми, ишқилиб?

— Йўғ-ей, мен у пайтларда ёш бола эдим. Овулда Азамат деган муаллим йигит бор эди... Шаҳардан келган. У доим Юсипбой исмли колхоз раиси ва овул шўросининг бошлиғи билан бирга юрарди. Идорадан ҳам учаласи бирга чиқишади, пахта даласининг бошигаям бирга боришади. Бояги Зулайҳо опамиз Азамат муаллимни яхши кўриб юрган экан. Бир куни унга атаб мана бундай қўшиқ тўқибди:

Идорадан чиқади учаласи бирдай,
Ичида Азамат очилган гулдай,
Қошида Юсипбай хизматкоридай,
Хизматкоринг ўзим бўлай, Азамат.

— Баракалла! — дея қарсак чалиб юборди муаллим. Талабалар ҳам унга кўшилиб чапак чалишди. — Хўш, кейин нима бўлди?

— Бу гапдан хабар топган Юсипбой раиснинг жаҳли чиқиб, кўнглида Азаматга нисбатан ҳасад пайдо бўлади. Ундан қутулишни билмай юрганида уруш бошланиб қолади. Раис Азамат муаллимнинг номини урушга жўнатиладиганлар рўйхатининг бошига тиркаб қўйган. Икки йилдан кейин бечора Азаматдан “қора хат” келади.

— Азамат ҳам Зулайҳонинг ўзини яхши кўришини билганмикин?

— Йўқ. Ахир, қиз унга пинҳона кўнгли қўйган эди-да.

— Ваҳ-ваҳ, йигит билганида урушдан омон қайтарди! — дея луқма ташлади орқа тарафда ўтирган Жиянбой.

— Муаллим, Эрназар ўша Зулайҳога уйланиш учун ошиқиб турибди. Унга илм керак эмас.

— Боя айтдим-ку, унинг ёши мендан анча катта деб...

Бу галги сабоқ дарсдан ҳам кўра кўпроқ ҳангома-гаштакка айланиб кетди. Муаллим ҳам талабаларни ўз эркига қўйиб берди.

— Уша қизнинг тақдири нима кечди? — деди у қайтанга гуруннга кўр бериб.

— Бояқишнинг кейинги тақдири ачинарли кечди. Овулдаги Тонг-жар исмли бир оёғи чўлоқ бригадир хотини вафот этгач, Зулайҳога уйланди. Менинг Сенгкибай бобом уларникига совчиликка борибди. Қиз бу гапни эшитиб уввос солиб йиғлаган экан, бобом унинг она-сига шундай дебди:

Бўз топсанг, пошшойи деб киярсан,
Чол топсанг, ёш йигит деб тегарсан.

Овулда ўн икки мучаси бутун йигит қолдими?! Қизинг ҳам иккита норасида гўдакнинг бошини силаса, савобга қолади. Ораларидаги ўн тўрт-ўн беш ёшлик фарқ ҳеч нарса эмас.

Ҳозир Зулайҳо опамиз Тонгжарнинг уйида тўрт болани парваришлаб ўтирибди. Уларнинг иккитасини ўзи туққан. Азамат муаллимга турмушга чиқиш умиди армон бўлиб қолди. Бундан буёғига бўйи етиб келаётган қизларимизнинг орзуси ушалиши учун мен тезроқ овулга қайтишим керак, муаллим!

Талабалар энгилгина кулишиб олишди.

– Мана шунинг ўзи оғзаки ижод, шунинг ўзи – фольклор, – деди Кенжабой муаллим дафъатан жонланиб. – Ёки сизлар Зулайҳонинг қўшиғини, Сенгкибой оғанинг мақолини аввал эшитганмидингиз?

– Йўқ, – дейишди талабалар бараварига.

– Демак, Эрназар битта фольклорни топди. Энди уни тартибга солиб, ёзиб бериши керак.

– Муаллим, фольклорни ҳам сотиш мумкинми? – деб сўради Эрназар қувноқлик билан.

Кенжабой муаллим унинг саволига жавоб бермай, мийиғида кулиб қўйди.

– Шу фольклорни Абсаматга сотсаммикин дегандим-да!

– Яхшиси, сен Ўтамуротга сотақол, – деди муаллим ҳам ҳазиллашиб. – Айнан у орангиздан биринчи бўлиб олим бўламан деб қўл кўтарди.

Шу пайт танаффусга қўнғироқ чалинди. Кенжабой муаллим келаси душанбагача хайрлашиб, аудиториядан чиқиб кетди. Бугунги дарс жуда мароқли кечган эди.

Кейинги ҳафтада талабалар Кенжабой муаллим бошчилигида Кегайлидаги “Янгибозор” овулига йўл олишди. Бу ерда улар уч-тўрт кишидан гуруҳларга бўлиниб, овул оралашга қарор қилишган эди. Дастлабки кун ҳамма ўзлари ётиб-турадиган уйларга жойлашиб, дам олди. Кейинги кун эрталаб Ўтамурот, Абсамат, Эрназар учаласи Қорчўққи томонга йўл олишди. Улар Ҳамро исмли кампирнинг уйида бирга жойлашишганди. Бошқа болалар ҳам дафтар-қаламларини қўлтиқлаб чор тарафга тарқалиб кетишган эди.

Уч кундан сўнг Кенжабой муаллим уларни бир жойга тўплади.

– Хўш, қанақа нақллар топдингиз?

Ҳамма жим.

– Муаллим, мен бир кампирнинг келини билан уришиб тургани устидан чиқиб қолдим, – деди бироздан сўнг Ойсара тилга кириб. – Кампир гап орасида бир мақолни тилга олди, илгари уни сира эшитмаган эканман.

– Қандай нақл экан?

– Кампир: “Қоп тубига ким солмайди, Қоқиб-силкиб ким олмайди”, – деди.

– Келини унга нима деб жавоб берди?

– Ҳеч нарса демади. Фақат бу гапдан кейин пиқ-пиқ йиғлади.

– Сенингча, бу мақол қандай маънони билдиради?

– Билмайман.

– Бу мақолнинг маъносини ким айта олади? – дея сўради Кенжабой муаллим талабаларга юзланиб.

Ҳеч кимдан садо чиқмади.

– Яхши, кейинроқ бу гапнинг мағзини чақишга уриниб кўрамиз. Хўш, яна ким нима топди?

– Менда бор, муаллим.

– Тагин Эрназарми? Ҳой, Ўтамурот, сендан бурун шу бола олим бўлади-ёв. Хўш, гапир-чи.

“Икки от тинмай чопишади,
Узангилари чагишади”.

– Бу топишмоқнинг жавобини биласизми, муаллим?

Муаллим жавоб тополмади.

– Болалар, сиз бу жумбоқни еча оласизми?

Барча жим.

– Жавобини ҳам ўзим айтайми?

– Айтақол.

– Ёш боланинг бурни оқиши! – деди Эрназар қувлик билан илжайиб.

Даврада гурра кулги кўтарилди.

– Сен бола жуда муғомбир экансан, – деди Кенжабой муаллим ҳам базўр ўзини кулгидан тийиб. – Бунақа қитмир топишмоқларни бас қилиб, эшитганда одам уялмайдиғанларидан айтсанг-чи.

– Унақа топишмоқларни алақачон Қаллибай оға “ўриб” кетган-да!

Талабалар орасида мана шундай хушчақчақ йигитларнинг борлиги яхши. Эрназар ҳам ҳазил-хузул билан Кенжабой муаллимни юмшати. Акс ҳолда у, “одамлардан гап ололмагансизлар” деб ҳаммани уришиб бериши ҳеч гап эмасди.

– Фольклор – далада ўсиб турган бугдой эмас, – деди муаллим яна бир бор таъкидлаб. – Уни ўроқ билан ўриб бўлмайди. Бунинг учун кекса чол-кампира, гапга чечан одамлар билан якка ўтириб гаплашиш керак. Сухбатдошингизнинг қайси мавзуда гаплашишни маъқул кўришини аниқлаб, шунга мослаб сўз очишингиз керак. Ана шунда у очила бошлайди. Очилганидан кейин гап орасида нақл-мақол ҳам ўз-ўзидан чиқиб келаверади. Овулда қизиқарли нақл, ривоят-афсоналарни биладиган одамлар жуда кўп, фақат уларни топиб, кўнгил сандигини оча билишингиз керак.

Талабалар эртадан бошлаб алоҳида-алоҳида овул оралашга келишиб, ётоқхоналарига тарқалишди.

– Бояги жумбоқни кимдан ёзиб олдинг? – дея сўради йўлда Абсамат Эрназардан. – Учаламиз бирга юриб-бирга турганимиз билан мен буни сезмаган эканман.

– Ҳеч кимдан ёзиб олганим йўқ.

– Аввалдан билармидинг?

– Йўқ. Муаллим, “хўш, сен нима топдинг?” деб сўраб қоладими, деган хавотирда йўл-йўлакай ўзим тўқидим... Айтгандай, у киши Ойсара айтган мақолнинг маъносини кейинроқ тушунтириб берман деганди, лекин бу ҳақда бошқа гапирмади?

– Ёдидан кўтарилган бўлса керак, – деди Абсамат.

– Унутгани йўқ, – деди Ўтамурот.

Эрназар билан Абсамат савол назари билан унга қарашди.

– Муаллим Ойсарани уялтирмаслик учун ўзини унутганга солди.

– Шунақа уят мақолмиди? – деди Абсамат.

Эрназар яна гапни кулгига бурди.

– Қурғур кампира уятни ҳам билишмас экан-да!

– Йўқ, унчалик ҳам уяладиган гап эмас бу, лекин қиз боланинг олдида гапириш бироз ноқулайроқ. Менимча, ўша келинчак қайнонаси билан уришиб, боласини олиб кетмоқчи бўлган. Кампирнинг: “Қоп тубига ким солмайди, қоқиб-силкиб ким олмайди” деган мақоли “тўққиз ой қурсоғингда кўтарганингни миннат қилма, бола бизники, уни ташлаб кетасан” деган маънони англатади.

– Ана буни илмий таҳлил деса бўлади! – деди Абсамат.

Аммо Эрназарнинг ён бергиси келмади.

– Йўқ, бу илмий таҳлил эмас. Ўтамуротнинг уйида хотини бор. Шунинг учун у бу гапнинг маъносини билади. Уйлансак, бизлар ҳам ақлли бўлиб қоламиз.

Улар чақчақлашганча ётоқхонага етиб келишди. Бу пайтда Ҳамро кампир тандирда нон ёпиш билан овора эди.

– Келдингизми, болаларим, – деди кампир ноннинг қуйигини тозалаб.

– Келдик, хола.

– Шу кампирдан бир нарса сўрайми? – деди Эрназар қувлик билан.

– Жим, хафа бўлиб қолиши мумкин.

Эрназар Абсаматнинг огоҳлантиришига қулоқ солмади.

– Хола, сиздан бир нарса сўрамоқчийдим. Бу дунёда хотин ақллими, эркак ақллими?

Ўтамурот Эрназарнинг биқинига туртди. Эрназар унинг қўлини ушлаб қолди-да, диққат билан кампирнинг оғзини пойлаб тураверди.

– Болаларим, ақл деганлари одамни эркак-аёлга ажратмайди, – деди Ҳамро кампир. – Лекин “эркак танасининг боши ортиқ” деган ота-боболардан қолган гап ҳам бор.

– Ана, айтмадимми?! – дея Эрназар иккала дўстининг қўлтигидан олиб, айвон томонга етаклади. – Боя муаллим, “кимнинг нимани яхши кўришини унинг қош-қовоғидан билиб оласиз” деганди. Шу нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, бу кампир чолини яхши кўради! “Эркак танасининг боши ортиқ” деган гапи ҳам шундан далолат бериб турибди.

Абсамат билан Ўтамурот Ҳамро кампир эшитиб қолмадимикин деган хавотирда ортига қараб қўйишди. Лекин кампир тандирдан нон узиш билан овора эди.

Давоми бор

*Қорақалтоқ тилидан
Фафур ШЕРМУҲАММАД
таржимаси*

Расул ҲАМЗАТОВ

Яна йўлга чиқдим висолингга зор

ҚИЗИМ ПАТИМАТГА

Гуллар тақса баҳор – сени ўйлайман,
Тушса боғларга қор – сени ўйлайман,
Тонлар отса оппоқ – сени ўйлайман,
Ёз хандон урган чоқ – сени ўйлайман,
Қайтиб келса қушлар – сени ўйлайман,
Ортга елса қушлар – сени ўйлайман.
Қиров тушган баргга термулиб бир дам,
Ўйлайман мен сени, унутиб ором.
Ақли қиз бўлиб бўй етгандирсан,
Мен сени ўйлагач туну кун, мудом.

* * *

Сен ҳақда ўйларим шеърга солсам, чин,
Бир девон бўларди – улкан, зиёда.
Имоним комил, сен бундоқ китобнинг
Иккинчисин топмас эдинг дунёда.
Бироқ, афсус, ҳали бу девон юпқа,
Ўлтирмоққа қунт-ла тоқатим озроқ.
Чунки вақтни шеърга бергандан кўра,
Сен-ла ўтказганим мен учун созроқ.

* * *

Дугоналарингга мен бахт тилайман, о!
Топила қолсин эр уларга, илло!
Тагин наҳот ғурбат домида қолсанг,
Бўлмасми эшикни тамбалаб олсанг!
Ёнгинангда изғиб – тўлдим мен хунга,
Бироқ улар фаҳми етмас ҳеч бунга.

*Рус тилидан
Мирпўлат МИРЗО
таржимаси*

Расул ҲАМЗАТОВ 1923 йили Доғистоннинг Цада овулида Доғистон халқ шоири Ҳамзат Цадас оиласида дунёга келди. У ўрта мактабни тамомлаб, Авар Педбилимюртида ўқийди. Дастлаб мактабда ўқитувчи, кейин театрда режиссёр ёрдамчиси бўлиб ишлайди, газеталарда ва радиода мухбирлик қилади. 1945-50 йилларда Москвадаги М.Горький номидаги Адабиёт институтида таҳсил олади.

Унинг илк шеърлари 1937 йилда эълон қилинган. Биринчи шеърий тўплами 1943 йилда авар тилида чоп этилади. У мумтоз рус шоирлари А.Пушкин ва М.Лермонтов, В.Маяковский, С.Есенинлар ижодидан кўплаб таржималар қилади.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

63

Соатга боқаман, у сира жилмас...
 Овсар меҳмонларинг кетишни билмас.
 Бирин жағи тинса, бири бошлар гап,
 Чидай олмас бунга ҳеч қандай асаб!
 Айтгин, биз шом пайти суҳбат қурган дам
 Кирмасин уларнинг биронтаси ҳам!
 Шоирга-да, шундоқ холи он керак,
 Халал беришдими, тугар у, бешак...
 Шўрлик кўнглим эшик чертилмаса дер,
 Дугоналарингга, о, тезроқ чиқсин эр.

* * *

Қара, қор авжига чиқмоқда бирам,
 Майли сочларингга қўнсин, йўқ гинам!
 Шамол ҳам гувласин — ишим йўқ, бироқ,
 О, нега у сени қучар бесўроқ!..

* * *

Эслайман ёзғириб ўлкаларда ёт,
 Олисларда қолган кулбамни бот-бот.
 Тушимга киради пурвиқор тоғлар
 Ва учқур тулпорни минганим чоғлар.
 Булоқ ҳам ёдимга тушади такрор,
 Ундан сув тутганди у менга илк бор.
 Сўқмоқ эсимдадир — шудринг қучган, нам,
 Кузатиб қоларди мени субҳидам.
 Фақат ёд этмадим мен сени тақир,
 Чунки унутмадим бир он ҳам, ахир!

* * *

Яна йўлга чиқдим висолингга зор,
 Вақтнинг ўтмоқлиги бунчалар душвор.
 Мен-ку, ҳузурингга етсам дейман тез,
 Нега ўчакишиб имиллар поезд!
 Нега еллардай у шитоб учолмас,
 Учқур ўйларимдек уфқни кучолмас!..
 Деразадан бот-бот боқаман, беун,
 Йўлнинг узунлиги дилни қилар хун.
 Кўёш чиқиб кўп бор, кўп бор ботди ҳам,
 Зулмат тунлар чўкиб, тонглар отди ҳам...
 Уйда эканимда сезмасдим буни,
 Сезмасдим уфқда ёнган ёғдуни...
 Қалбим аллақачон сенинг биландир,
 Бироқ темир изда таним қақшар зир.

Шоир Адабиёт институтида ўқиб юрган кезларида Н.Гребнев ва Я.Козловский сингари ажойиб дўстлар орттиради. Улар Р. Ҳамзатов шеърларини рус тилига маҳорат билан таржима қилишиб, шоир номини дунёга танитадилар.

Шоирнинг «Туғилган йилим», «Отам билан суҳбат», «Юксак юлдузлар», «Қалбим менинг тоғларда», «Юлдуз билан юлдуз сўзлашар», «Муҳаббатнома», «Битиклар» сингари ўнлаб шеърый китоблари, «Менинг Доғистоним» номли бадиа асари жуда кўп халқларнинг қалбидан муносиб ўрин олган.

Шоир ижодий фаолияти учун ҳаёти давомида дунёдаги кўплаб унвонлар ва мукофотларга сазовор бўлган.

Р.Ҳамзатов 2003 йили 80 ёшида ҳаётдан кўз юмди. У Махачқалъада тоғлар этагидаги қабристонда рафиқаси қабрига ёнма-ён дафн этилган.

О, чарақлар кўкда юлдузлар бари,
 Ахир, кузатарлар мени сен сари...
 Не-не кент, шаҳарлар нурланиб алвон,
 Айларлар йўлларим менинг чароғон.
 Бироқ кўкда булут уюлар ногоҳ:
 «Менсиз яшамоқда экан у қандоқ?»
 Деразага шуъла тўқинар бир пайт,
 Кўзимга боқиб дер: «У нечукдир, айт?»
 Мен дейман ошиқиб, дилга ютиб ғам:
 «Кутмоқдамисан сен мени чиндан ҳам?»

* * *

Тун чўкар борлиққа. Қораяди чўғ.
 Эринмай чиқиллар деворда соат.
 Ва гўё сўрар у:
 – Нега уйқунг йўқ?
 Ё сенга ухламоқ эмасми одат?

– Уйимизда гоҳо ғам бўлар меҳмон,
 Бедорлик азоби менга кўп таниш.
 Севганим оғритди дилим ногоҳон,
 Шундан мени қийнар алам-ўртаниш.

Соат ҳам ҳамдарддек ўкинчга тўлар
 Ва дер: – Парво қилма, ёнмагин бекор.
 Азалдан бу шундоқ бўлган ва бўлар:
 Кимки севса, топган фақат ғам-озор.

Тун. Яна кўзимдан уйқулар ўчса,
 Дейман, сўроқлардан бўлиб мен огоҳ:
 – Севганим кўзида кўрдим ғам-ғусса,
 Оғритиб қўйдим мен дилини ногоҳ.

Соат ҳам ҳамдарддек ўкинчга тўлар
 Ва дер: – Парво қилма, ёнмагин бекор.
 Азалдан бу шундоқ бўлган ва бўлар:
 Кимки севса, топган фақат ғам-озор.

Юлдузни ўчирар боғнинг эпкини,
 Уфқнинг бетига югуради қон...
 Йил кетидан йиллар ўтмоқда – мени
 Шундоқ суҳбатларга қилиб андармон.

* * *

Эгри-бугри дарахт – менинг ҳаётим,
 Баргини ёзмаслар, қор кетмас магар.
 Ва улар тўкилмас айтиб баётин,
 Қўшиғим уларни асрамаса гар.

Йилларим – дарахтнинг шохи, албатта,
 Куйиб кул бўлиши аниқдир, аён.
 Кейин тирилмаслар тўлиб шарбатга,
 Севгимиз бўлмаса уларга посбон.

КЕНЖА НАБИРАМ ШАҲРИЗОДГА

Нега йиғлаяпсан, айт, кўзичоғим,
Нима бўлди? Ёмон туш кўрдингми ё?
Отанг бор, онанг бор – суянган тоғинг,
Бошингда гиргиттон теварак дунё.

Етимлик захридан қалб яра, не тонг,
Кўрдим озорларин қисматнинг қаттиқ.
Йиғласа ярашар мен – кекса бобонг,
Нега йиғлаяпсан сен аччиқ-аччиқ?

Билмайсан ҳали сен хусумат нима,
Алдов, хиёнатдан бўлмас ҳолинг танг.
Мурғак вужудингга ғам қўнмас сира,
Алласин айтаркан мунис волиданг.

Дўстларни кўрдим мен – имонсиз тақир,
Душманлар йўлимни тўсди ғов бўлиб.
Сен нега йиғлайсан? Йиғлай мен, ахир,
Ўпкам йиғиларга кетди-ку тўлиб.

Сен уруш нелигин билмайсан мутлақ,
Ёнди оловида – неки тирик жон.
Сенинг бошинг узра нур сочар ҳар чоқ
Тинч ва осойишта ложувард осмон.

Не-не оғаларим жангда йўқотдим,
Эсласам, кўзимдан сизади намлар.
Сен нега йиғлайсан? Бас, йиғлайин мен,
Сочим оқартирди беадад ғамлар...

Набирамнинг бидир-бидир сўзларин
Тингладим, шундоқ дер у митти юрак:
«Сиз неки кўргансиз – мен улар барин
Улғаяркан, бир-бир кўрмоғим керак.

Таҳликага тўла бу дунё аро
Тонглар хавотирнок отмас беҳуда.
Йиғлашим шу боис, сиз эса, бобо,
Нега йиғлаяпсиз, ҳайронман жуда...»

ДИЛ ТАШАККУРИ

Раҳмат, сўқмоқларга: нозик эшилиб,
Дунёни кифтида кўзадай тутди.
Камалак ёнганда ажиб ёй бўлиб,
Қалб бир зум бўлса-да, ғамни унутди.

Раҳмат – бу қишдан ҳам чиқолдим омон,
Ёз эса кўз очиб юмгунча кечди!
Қисмат қадаҳини лутф этди ҳар он,
Унинг аччиқ, тахир майини ичдим.

Ёмғирлар эҳсонин тутмади ҳеч кам,
Қуёшнинг нурлари эврилди зарга.

Раҳмат почтачига: сал кечикса ҳам,
Хатинг етиб келди мисли себарга.

Қушчага ҳам раҳмат, деразам чертиб,
Янги, ёруғ тонгдан қилди хабардор.
Унга аён бўлган – тун бўйи балки
Яна бедорликда чекканим озор.

Дўстлар қаршисида таъзимим чуқур,
Улар оз қолдилар жуда – саноқли...
Яқинлардан кўрдим бадбинлик бир қур,
Лекин юрмадим мен ҳеч гина сақлаб.

Раҳмат Севги, раҳмат Сўз ва Мусиқа!
Баҳсу низолардан гап очмам бу дам...
Ёмонга ёмонлик соғинмам сира,
Уларни эшлашни истамайман ҳам...

* * *

Мен ҳам домидаман учқур йилларнинг,
Қувончу ғуссага яшайдирман бой.
Юртимнинг хокига қўшилиб бир кун,
Чўққилар пойидан оладирман жой.

Дунё улкандир ва мен ўз умримда
Ўтмадим дўстга зор, ёлғизга ўхшаб.
Кўз юмсам, дўстларим мотам кунимда
Турфа юрт-эллардан келурлар йўқлаб.

Йўл олиб Жанубдан ё Шарқдан шу зум
Ва ёки бегона мамлакатлардан –
Ҳар бири қабримга ўз она юртин
Келтирарлар сиқим тупроғини ҳам.

Маيلي, метин дўстлик ҳаққи, номимни
Ёдлашиб оҳ чекиб қайғудан бир дам-
Чўққи остидаги мўъжаз қабримни
Тиклашсин омихта тупроқлар билан.

Аёллар эса – ҳамд-санолар айтиб,
Кўкларга кўтариб, ўзим қуйлаган –
Ошно булоқлардан зилол сув элтиб
Ювгайдирлар қабрим тошини у дам.

Олиб келажакдир сайёҳ булутлар,
Туманлар – кўксини босганча ерга,
Чақмоқлар – беғараз яроғдек қутлаб,
Йироқ ўлкалардан саломлар менга.

Ва мен келгуси шан қўшиқлар учун
Бир кун қабрим тоши остидан хушхол –
Ўсиб чиқмагайман мисоли гужум,
Тириклар сафида тургум, эҳтимол.

Жеймс Жойснинг “Улисс” ини қандай ўқимок керак?

(Ўзбек китобхонига ўн маслаҳат)

2008 йилда Парижда Жеймс Жойснинг “Улисс” диний руҳдаги романи илк бор чоп этилгандан 86 йил ўтгач, ўзбек китобхони ўз она тилисида уни “Жаҳон адабиёти” журнал саҳифаларида таниқли адабиётшунос, бадиий таржима назарийчиси ва амалиётчиси Иброҳим Гафуров таржимасида ўқиши имкониятига эга бўлди.

Шу муносабат билан мазкур асар ҳақидаги баъзи мулоҳазаларимни журнал муштарийлари билан ўртоқлашмоқни ихтиёр қилдим.

Бутун жаҳон адабиётига катта таъсир кўрсатган етук ирланд ёзувчиси Ж.Жойснинг номи ўзбек ўқувчиларининг кенг доирасида нисбатан кам таниш. Буни адибнинг ижодий қисматидаги оддий бўлмаган хусусиятлар билан изоҳлаш мумкин.

Жойс 1882 йил 2 февралда Дублин шаҳрида туғилди. У тўқис ва кенг маълумот олди, университетда замонавий физиология ва тиббиётни ўрганди, мусиқа ва театр санъати сирларини эгаллади. Бундай кўпёқлама билим ёзувчининг, айниқса, адабий фаолиятида ёрқин намоён бўлди.

Жойс ижтимоий ва миллий тенгсизликка, тўпори боёнларча тўқликка қарши чиққан бўлса-да, ҳаётда инқилобий ўзгаришлар бўлишига ишонмаганди, ўз халқининг сиёсий ва маданий озодлиги учун кураш олиб борувчи ирланд зиёлилари билан ҳамнафас бўлиб кетолмаганди.

Гарчи барча асарларидаги асосий воқеалар тасвирига Ирландиядаги хотиралар асос бўлса-да, Жойс 22 ёшида, яъни 1904 йилда ватанини умрбодга тарк этади.

Адабиётдаги йўлини Жойс анъанавий тарзда шоир сифатида бошлади. 1907 йилда унинг “Камер мусиқаси” шеърлар китоби чиқди. Бу китоб ўзига хослиги билан ажралиб турмаса ҳам унда киноя ва ҳатто тақлид (эрмак, ҳажв) мана мен деб турар эди ва мана шу нарса Жойснинг кейинги ижодига бош йўналиш берди.

1914 йилда адибнинг “Дублинликлар” ҳикоялар тўплами босилиб чиқди, бу ҳақда Жойснинг ўзи бундай деганди: “Мен юртимнинг ахлоқий тарихидан бир бобни ёзиш ниятида эдим, шу боис саҳна сифатида Дублинни танлагандим, чунки бу шаҳар менга фалажлик марказидек бўлиб кўринган эди...”

“Ахлоқий тарих”нинг иккинчи боби “Навқирон мусавирнинг сийрати” романи бўлди (1914 йил). Ўз таржимаи ҳоли асосида Жойс ёш ирланд шоирининг болаликдан қандай вояга етишини кўрсатиб беради (баён этмайди, айнан кўрсатиб беради). Қахрамон тақдиридаги кўп нарса диний ақидаларни енгиб ўтишидаги азоб-уқубатлар билан боғлиқ. Шу нарсани ҳисобга олиш лозимки, Жойснинг ватани ҳар доим (ва шу кунгача ҳам) католик дини таянчи бўлиб келган. “Ирландияга Худонинг кераги йўқ! Ирландияда худолардан кўпи бўлмаган!” — роман иштирокчиларидан бири шундай дейди ва табиийки, Жойс ҳам шуни маъқуллайди.

1922 йилда босилиб чиққан “Улисс” романи ХХ асрнинг энг машҳур китобларидан бири бўлиб қолди. Фоят ҳажмдор китоб саҳифаларида бир қанча оддий Дублин одамлари ҳаётининг атиги бир куни (аниқи 1904 йил 16 июнь — Блумсдей — Блум куни) тасвир этилган. Бироқ асли бор шаҳарда уларнинг бир жойдан бошқа жойга кўчишлари мураккаб афсонавий маъно касб этади, ташқи воқеа-ҳодисаларга кўшимча теранлик бағишлайди, турфа ва бир-бирига қарама-қарши талқинлар қилиш имконини беради. Романга ном қилиб берилган Одиссея ёки Улисс

¹ «Жаҳон адабиёти» журнали, 2007 йил, 3–4 сонлар.

нинг саргузаштлари тафсилотнинг бу расман ёзиб қўйилмаган, аммо ҳар доим хаёлнинг бир четида турувчи қисмнинг негизи бўлиб хизмат қилади.

Жойс психологизми “Улисс”да сифат жиҳатидан янги босқичга кўтарилади. Бу китобда (“Финнеган маъракиси” романида бўлганидек) “онг оқими” услуби биринчи марта тусал кўринишида қўлланган эди, бу XX аср жаҳон адабиётининг муҳим ютуғи бўлиб қолганди. Қаҳрамонлардан бирининг ички ва ташқи дунёси биргина вақт ораллигида тасвирланади (оғзаки воситаларда бунинг уддасидан осон чиқилса бўлади). Унинг фикрлари бир қанча қаватларга бўлинибгина қолмай, идрок этилаётган атроф олам рамзлари, бошиқа кишилар билан фикрлашиши ва суҳбатлашишлар ўзи унинг чуқур шахсий хотиралари билан назокат ила йўғрилиб кетади.

“Улисс” жаҳон адабиётининг ғоят ўзига хос, ноёб ва мураккаб асари. Роман билан биринчи бор танишаётган ҳар бир ўзбек китобхони, одатда, мумтоз нафис адабиётни мутолаа қилиши чоғида юзага келадиган қатор саволлар ва англашиш-мовчиликларга дуч келади. Шу сабаб биз ўз мулоҳазаларимиз билан ўртоқлашишни ва эҳтимол тутилган муаммолар табиатидан қисқача оғоҳлантиришни, уларни бартараф этиши йўлларини (қўлимиздан келганча) кўрсатиб ўтишни ният қилдик.

“Улисс”ни мутолаа қилаётганда “кўп нарса таниш”дек таассурот пайдо бўлади. Романининг етакчи адабий усулларидан кўпчилиги — ҳикоя қилувчи ниқобининг устамонлик билан алмаштирилиши, машҳур “онг оқими”, “ички монолог”, воқеликнинг ўзгарувчан қатламлари, сўз, вақт билан ўтказган тажрибалари — бошиқа ёзувчилар асарлари орқали ўзбек тилига алақачон кириб келган: Э.Хемингуэй, У.Фолкнер, Ф.Кафка, Х.Кортасар, Г.Гарсиа Маркес, М.Прустларни эсга олинг. Насримизни янгилашда хизматлари сингган Ш.Холмирозев, Ў.Ҳошимов, О.Мухтор, Х.Дўстмуҳаммадлар кўз ўнгингиздан ўтади; шу жиҳатдан олиб қараганда Жойс романи у қадар катта янгилик эмас. Аммо бу фикрга аниқлик киритмасак бўлмайди. “Улисс” яратилганда санаб ўтилган номларнинг биронтаси йўқ эди. Энг биринчиси Данте эди ва у тубдан янгилик эди.

Ўзбек ўқувчисига биринчи маслаҳат.

Тарихий нигоҳ кучи билан воқеаларнинг тескари ривожланишини тўғри ривожланишига алмаштириши лозим (бунда тақдир тақозоси билан бизга “Улисс” насиб этади) — токи романни унинг адабий кашфиётчиликдаги чинакам асар сифатида идрок этишига эришмоқ даркор.

“Улисс”ни ўқиш чоғида “кўп нарса тушунарсиз” деган иккинчи муқаррар таассурот юзага келади. Бундан ҳам кескинроқ қилиб гапириш мумкин: “тушунарсизлик” романининг барча жиҳатлари ва элементларига сингиб кетган. Бу ҳол, айниқса, ўн биринчи ўн саккизинчи воқеаларда кучайиб, китоб хийла қийинлашади. Бу ерда ҳамма нарса тушунарсиз — сўзларнинг маъноси ҳам, жумлалар мантиғи ҳам, воқеалар, ҳодисалар, тасвирланаётган нарсаларнинг хаёлийлиги ёки воқеликлиги ва ҳоказо. Китобхоннинг ҳар қандай саъй-ҳаракати бу ичакузди тушунарслигини қисқартириши мумкин, холос, аммо уни бутунлай йўққа чиқара олмайди. Бундай ҳолларда ўзбек китобхони (ғарб китобхонига қараганда анча кучлироқ тарзда) шундай саволларга дуч келади: “Ким айбдор?” ва “Нима қилмоқ керак?”.

Биринчи савол муроса йўли билан ҳал этилади. Борди-ю, ҳозирча меёб ва даража ҳақида эмас, балки фақат бадиий бутунликда тушунарсизликнинг бартараф этиб бўлмас иштирокининг ўзи тўғрисида гапириш керак бўлса, бундай ҳолда айбдор йўқ, зеро айбнинг ўзи йўқ.

Ҳеч шубҳасиз, воқеликнинг одатдаги ҳолатларида бундай иштирок истиснодан кўра кўпроқ қоидага киради. Бироқ бу ҳолларни тўлиқ билмаганимиз ёки тушунмаганимиздан хижолат тортмай, биз унга нисбатан ўз муносабатимизни шакллантириб ва улардан муайян, жумладан, эстетик таассурот ола оламиз. Чалаликни эса биз воқелик билан муносабатимизнинг маълум хусусиятларидан бири, ёки бошқача айтганда, воқелик ҳақида Яратгани иродасининг бир қисми сифатида тушунаемиз.

Иккинчи маслаҳат. Бадиий воқеликда бундай бўлмасликнинг сабаби нимада? — дея ўзимизга савол беришимиз керак. Ўз-ўзидан равшанки, бундай бўлиши мумкин; бундай чалалик учун Жойсни айблашнинг асло ҳождати йўқ. Биз шу нарсани қатъий билишимиз керакки, Жойс ҳақиқий ижодкор, яъни унинг “Улисс”идаги барча сифатлар унда унинг хоҳиш-иродаси ва фикрига қараб иштирок этади, унинг узоқ-ни кўра билмаслиги ёхуд ўқувсизлиги тўғрисида эмас.

Комил ишонч ила айтаманки, “Улисс” бошдан-оёқ обдон ўйлаб чиқилган ва Жойс уни синчковлик билан кузатиб борган. Жумладан, унда роман тушунарсизлиги элементи атайлаб олдиндан мўлжаллаб қўйилган: бу — ёзувчи фикрича, ўқувчининг роман билан муносабатларининг бир қисми. Шундайин бу тушунарсизликни эътироф этса бўлади. Бироқ “Улисс”да тушунарсизлик элементини энг кичик миқдорга олиб келишга бўлган ҳаракати янада қонунийроқдир.

Тушунишга интилиш — бизнинг адабий асарга бўлган муносабатимизнинг асосий тартибларидан бири (тағин ўша одатдаги ҳодисаларда бўлгани каби). “Улисс”ни тушунишга нисбатан самарали ҳаракат ғоят пухта ўйланган стратегияни талаб этади. Уни топиш учун энг аввало матннинг ички (ботиний) фазилати сифатида тушунарсизликни (унинг чалкашилиги, ноандозалиги, нотўғрилиги ва ҳ.к.) ахборот чалалиги, қандайдир ҳужжатли маълумотларнинг биз учун номаълумлигидангина келиб чиққан ташқи (зоҳирий) тушунарсизликдан ажратиб олмоқ керак. Тушунарсизликнинг иккала тури “Улисс”да тўлиб-тўшиб ётибди, аммо уларга муносабат турлича бўлмоғи лозим.

Учинчи маслаҳат. “Улисс”ни бадиий асар сифатида мутолаа қилиб, завқ олиш учун қандайдир оз миқдордаги ахборот зарур, бунга шубҳа йўқ. Мана шу озгина ахборот ўзбек ўқувчисини “Улисс” фазосидаги мўлжал билан таъминлаши даркор. Мазкур коинотнинг тузилиши эса жўн эмас.

Биринчидан рўпарамизда романнинг ҳаракат олами, борлиқ олам турибди. Унинг тузилиши бундай: бевосита ҳаракат саҳнаси, ёки микроскоп (яъни микроскоп ёрдамида кўриши мумкин бўлган саҳна) 1904 йил 16 июндаги Дублин, Ирландиянинг янада кенгрок макон-замон доираси билан қамраб олинади ва у билан бирга икки турли макро-косима ёки Жаҳон Вужудига, Британия империяси ва Католик черковига қўшилиб кетади.

Иккинчидан, асар номи айтиб турганидек, романда антик дунё — Гомернинг “Одиссея”си дунёси иштирок этади. Қадимги юнонларда осмондаги дунё ва ердаги дунё қандай қўшилиб кетган бўлса, у борлиқ дунё билан худди шундай боғлиқдир: ердаги воқеалар ва одамларнинг ишлари осмондаги дунёда мувофиқ тарз-да ўз аксини топади, уни халқ эътиқоди, илми нўжум собиту сайёралар ҳаракат қилиб юрган чархи фалак деб тахмин қилган, илоҳий Платоннинг тафаккурини эса алоҳида “ақлли дунё” ёки “ғоялар дунёси” деб билган. “Одиссея” — “Улисс” учун ғояларнинг Платонча дунёси: унинг қаҳрамонлари, кароматлари ва тақдирлари у ерда ўзларининг иккинчи қиёфаларига эга.

Учинчидан, яна бир дунё бор, яъни Жойснинг шахсий дунёси. Бадиий адабиётнинг қоида-қонунларини назар-писанд қилмай, Жойс қачон кўнгли хоҳласа ўз-ўзича, бу дунёнинг яратувчиси бўлиб эмас, балки кўчадан келган бир эркак бўлиб бемалол ва тапир-тупир қилиб кириб келарди: турли шама ва қочиримларни тикшитиради, романдан эмас, ўз ҳаётидан олинган воқеа ва одамларни эслайди. Жойснинг олдинги китоблари ҳам “Улисс”га ана шундай эркинлик билан дам-бадам кириб келади.

Тўртинчи маслаҳат. “Улисс” асосий қаҳрамонлари “ботиний монолоғлари”га, “онг оқими” замирига кириб боришга интилиш лозим. Романнинг ўз режасига кўра реклама агенти, дублинлик яҳудий Леопольд Блумнинг ҳаётидан бир кун кечади. Унинг отаси Рудольф Вираг Ирландияга Венгриядан муҳожир бўлиб келиб қолган, венгерча исм-шарифини инглизча маъносига қараб ўзгартириб олган (Вираг — гул, Блум — гуллаш). У майда, аммо удабурун тадбиркор бўлиб, кейинчалик меҳмонхона соҳибига айланган. 1886 йилда ўз жонига қасд қилиб, оламдан ўтган.

Жойс — индивидуалист бўлиб, қаҳрамонларининг саргузаштлари мутлақо хусусий ҳолатларда кечгани ва унинг майда-чуйда ишлари билан чекланганига қарамай, уларда чинакам драматизм мавжуд. 1904 йил 16 июнь — муаллиф учун оддий кун бўлмаган — том маънода ғайриоддий кун бўлган: бу Жеймс Жойснинг бўлажак хотини билан илк бора учрашган куни. Бу кун Блумнинг дилини чуқур жароҳатлаган уқубатли кун бўлган эди: висол чоғида хотини Мэрион (Молли) унга хиёнат қилгани маълум бўлади. Мазкур воқеа — роман сюжетининг кульминацияси, воқеалар, композиция, ҳиссий муҳит сир-асрорларини ошкор қилиб берувчи очқичдир.

Ҳар бир бахтсиз оила ўз ҳолича бахтсиздир: Блумлар оиласида шундай бўлганки, хиёнатни олдиндан сезиб юрган эр унинг содир бўлишига халақит бермайди,

ҳолбуки у хотинини севибгина қолмасди, балки бутун жон-тани билан унинг аёллик латофати қурбони эди. Романнинг каттагина қисмида Блум гоҳ майда-чуйда ишлар билан андармон бўлиб, гоҳ шунчаки вақтни ўтказиб шаҳар кезади ва изтироб чекади...

Иккинчи бош қаҳрамон Стивен Дедал автобиографик шахс бўлиб, унинг мактабдаги дўсти Жойснинг дастлабки “Навқирон мусаввирнинг сийрати” дастлабки романида тасвирланган. Шуниси қизиқки, бошдан-оёқ автобиографик руҳда бўлгани билан (ёши, ҳаётининг аҳволи, асосий воқеалар — Стивенда қандай бўлса, 1904 йилда Жойсда ҳам шундай бўлган эди), бу — европа романининг энг анъанавий кишисидир: истеъдодли-ю, аммо ҳали ҳеч нарса қилиб улгурмаган йигит, балоғатга етишда, истеъдодини намоён этишда, муҳит билан, ўзи билан узлуксиз олишувда ғирт жўжаҳўрознинг ўзи.

Стивеннинг отаси Саймон Дедал ғирт дублин одами — бадиият шайдоси, ажойиб хонанда, сўзларни чиннидай жаранглашиб юборадиган суҳандон; шу билан бирга ишда омади юришмаган нўноқ ишбилармон, пивоҳонаю барларнинг кундашундаси, бегаму бепарволикда учига чиққан, дангаса.

Бешинчи маслаҳат. Ота ва ўғил муносабатларида алоҳида эътибор бермоқ керак — бу романнинг асосий мавзуларидан бири, севги ва нафрат ўртасида мудом иккиланиб юрвчи Стивеннинг кескин фикрлари мояси, мавзуга ҳам ухровий, ҳам хурофий мазмун бағишлолчи отага нисбатан ўғилнинг ижобий ва салбий қарашлари тасвирланади. Стивеннинг тиббиёт талабаси Мэйлахи Маллиган деган дўсти ҳам бор, унинг лақаби Хўкиз, онаси қазо қилгач, у билан қадрдон гушасидан бош олиб кетади-да, ташиландиқ қоровул минорачасида жойлашади ва ўша ерда “Улисс” романи воқеалари бошланади.

Аммо бу хўкиз деганлари сохта, қалбаки дўст, ичи қора ва ғаддор, сотқин бўлиб, жирканч ҳийла-найранглар билан уни минорачадан ситиб чиқариб юборади. Хуллас, унинг барча муносабатлари кескин, нотекис бўлиб, сира куракда турмас эди. Унинг отасини танийдиган Блум буни зийраклик билан пайқаб қолади, кундуз кунлари Дублинда кезиниб юрганларида Стивен билан бир неча бор тўқнаш келади. Унда йигитга нисбатан ҳатто оталарча меҳр уйғонади: у ўттиз саккизга кирган бўлса, Стивен энди йигирма икки баҳорни кўрган. Ун бир йил муқаддам чақалоқ ўғлининг ўлиб кетгани ва ўғилли бўлишни жон-дили билан хоҳлаши Моллининг хиёнати каби Блумнинг юрагини ўртагани-ўртаган эди. Стивенга суянчиқ бўлишга ҳаракат қилар экан, унинг ортидан соядай эргашиб юради ва охири уни уйига олиб келади, уни қаноти остига олишга аҳд қилади. Аммо унинг эзгу орзуси ушалмайди. Стивен, ўрганган кўнгил ўртанса қўймас, деганларидек, дарбадарликни ихтиёр этади. Блум ўша-ўша ўғил зурёдсиз қолиб кетади.

Олтинчи маслаҳат. “Улисс”нинг Гомер “Одиссея”си билан ҳамрежа эканини ҳисобга олиш ғоят муҳим. Бу муносабат ранг-барангдир. Биринчи галда Гомернинг афсонаси романга унинг номини, ташқи тузилмасини (“Одиссея”даги қўшиқларга ўхшаб, мустақил воқеаларга бўлиниши) ва унинг йўлки романдан саргузашт роман жанрини тақдим этади. “Улисс”нинг 18 воқеаси қаҳрамонлар ҳаракатлари тартибида тизилиб келади ва ҳар бир воқеа ё бевосита йўлда, ё муайян бир жойда содир бўлиб, қаҳрамоннинг кетиши билан ниҳояланади. Аммо афсонанинг асосий вазифаси — сюжетли.

Бош қаҳрамонлар ва баъзи иккинчи даражали қаҳрамонларнинг гомерча эгизакларига эга: Блум — Одиссея, Стивен — Телемак, Молли — Пенелопя, кейин, дейлик, еттинчи воқеада Мейлс Кроуфорд — Эол, ўн учинчи воқеада — Герти — Нивсикая, ўн бешинчи воқеада Белла Коэн — Цирцел ва ҳ.к.

Блум кунли — Одиссеянинг саргузаштлари. Ҳар бир воқеа мазмунига кўра “Одиссея”нинг бирма-бир лавҳаси билан боғлиқ. Гарчи бу алоқадорлик мавҳум ва рамзий бўлса-да, воқеалар тартиби Гомер воқеаларидек изчил эмас.

Ниҳоят, ҳамма жойда “Улисс”нинг “гомерча тизгин”ини хилма-хил тарзда маҳкам тутиб турувчи майда-майда афсонавий шамалар сочиб ташиланган. Аммо бу барча афсоналар моҳиятини англаш учун баъзи гапларни айтиб ўтиш талаб этилади.

Энг аввало, Жойс афсонага жуда эркин мурожаат қилади, “Одиссея”га эргашмасликка тиришади, барча бош қаҳрамонларни унга бақамти қўймайди, асар мазмунининг бош элементларида ҳам шу йўлни туттади. У тамоман афсоналарга берилиб кетмайди, афсоналарни қайта жонлантормайди, уларга қайта ҳаёт

бағишламайди, ҳолбуки чинакам афсоналарга асосланган романда ҳар доим шунга интилиши бўлган.

Жойс Гомернинг афсонасини мақсад қилиб олмаган, балки роман тарҳи, тузилмаси, сюжетига дахлдор адабий ёки аниқроғи амалий вазифаларни ҳал этиши воситаси деб билган. Шу маънода “Улисс” афсонавий роман эмас. Бу афсона Жойсга ёт нарса экан-да, деган тўхтамга олиб келмаслиги керак. Буни бошқача айтса ҳам бўлади: Жойс афсонага берилиб кетган, аммо ўз дунёқараши ва ижодини қандайдир тайёр афсонага жойлашида ҳаддан ташқари мустақил, ўзига хос тарзда, янгича иш тутади. Жойснинг ўз етук афсонаси бор, у “Улисс”нинг бош қисмида ҳали кўзга ташланмайди, кейинги вақеаларда сезила бошлайди, фақат навбатдаги “Финнеган маъракаси” романидагина у бутунлай ривожланиш палласига етишади.

Еттинчи маслаҳат. “Улисс”нинг коинот ҳақидаги бундан кейинги маълумотлар изоҳларда акс этдирилган. У ўқувчи ва биз юқорида гапириб ўтган озгина миқдордаги ахборот ўртасидаги узилишни йўқотишига қаратилган. Бошқача айтганда, роман ўқувчининг “Улисс” ичига киришига ва уни бадиий асар деб тушунишига имкон берувчи кириш руҳсатномаси бўлиб хизмат қилмоғи керак. Бунда матннинг ташқи ахборот тушунарлиги ҳали бутунлай барҳам топмайди. Барибир ҳам унинг энг оз миқдорга тушиши асосий муаммо бўлиб қолишидан ҳалос этади.

“Улисс” аслида ўқувчининг миясини ҳаддан ташқари қаттиқ ишлатишига мўлжалланган, аммо бир нарсада эҳтиёт бўлиши керак: ўқувчилик ишининг тортиши кучи маркази романдан ташқарида эмас, балки унинг ичидадир, илмий китобларда олам-жаҳон маълумотлар қидириб топишида эмас, балки қандайдир ғайриоддий ва мураккаб бадиият билан эстетик алоқа ўрнатилишидадир.

Романнинг ҳам ҳақиқий, ҳам афсонавий режалари юқорида бир сидра таърифлаб ўтилди, гўёки уларни англаш учун маълум ҳажмдаги маълумотлардан бохабар бўлиш кифоядек, аммо бу — уларнинг “Улисс”даги бошланғич ҳолати, ҳолос, фақат санъаткорнинг дастлабки хомашёси. Кейин у бу хомашёга дид билан ишлов беришига киришади:

биринчидан, дунёлар ва режалар урчидилар, акс этадилар, чирий бошлайдилар; иккинчидан, қаҳрамонлар ғалати ўзгаришни бошдан кечирадилар, кўплаб рамзий роллар ва йўналишларга эга бўладилар (энг кўп учрайдиганлари: Стивен ва Гамлет, Блум ва Исо Масих), ҳатто Жойс айтганидек, “самовий муқобиллар” ҳам шундай, аммо улар психологик роман “типлари” ва “характерлари” бўлишдан тўхтайдилар;

учинчидан, деярли ҳар бир жумла қатига маънолар шунчалик кўп миқдорда яшириладики, у бора-бора тоғдек юксалиб кетади.

Китобхон буларнинг барини қандай қамраб олади?

Саккизинчи маслаҳат. Буни психологик тушунча билан ифода этмоқчи эдик: алертлик, яъни мутахассис бўлмаганлар тилида жонли таъсири сифатида бериши мумкин — содирликларга тўла киришиб кетиши ва унга аниқ жавоб қайтариши лозим. Гап, маълумки, “Улисс” дунёсига кириши ва унинг бадиий бус-бутунлигининг барча жиҳатлари ва ўлчамларига жавоб қайтариши тўғрисида кетмоқда. Айнан барча жиҳатларига! Одатда ўқувчи оз эътибор берадиган ёки умуман эътибор бермайдиган, уларни ишнинг фақат мутахассисларгагина дахл қилувчи жиҳатлари деб ўйлайдиганлари ҳам шунга киради.

“Улисс”да бундай жиҳатлар кўп — роман шакли ва тузилишининг умумий тамойиллари бўлмиш энг йирикларидан тортиб, жумлалар жойлашуви, тил характери, сўз билан мурожаат этиши тамойиллари бўлмиш микроэлементларгача. Нима учун улар “Улисс”да биринчи даражада муҳим? Жавобимиз бундай: чунки уларнинг барчасидан Жойс бевосита ва фаол тарзда пурмаъно, пурмантқиқ (яна айтиши мумкинки, рамзий) элементлар сифатида фойдаланади. Анъанавий насрда уларга нарсанинг тўлиқ маъносидан жуда кичик улушигина жойлаштирилган, рақамлаштирилган, “Улисс”да эса — жуда катта улуши шундай қилинган. “Улисс” билан китобхон муносабатлари спецификаси айни шу ерда яширинган: янгича жойлаштирилган шу маъноларни чиқариб олиши (ҳисобни олиши, очиб ташлаш) зарурати мавжуд. Шу баҳонада ғоят қонуний икки саволга жавоб бериш мазкур ишнинг очиб берилиши моҳияти ва йўлини равшанлаштиради:

биринчидан, “Ўқувчи шу ишни қилиши шартмикан?” Эҳтимол, “Улисс”нинг “техник” жиҳатларига жо этилган бу маъноларнинг ўзи фақат мутахассисларгагина гапирадиган ғирт техник жиҳатларидир?

Иккинчидан, “Ўқувчи шу ишни қила олармикан?” Балки, бу ҳам фақат ҳалиги мутахассисларнинг қўлидан келар?

Биринчи шартга келганда айтамызки, “Улисс”да ҳеч қанақа бутун ё тўла техник элементлар моҳиятан ўзи йўқ. Борди-ю, техника элементлари, шакл ва тил воситалари энди аллақандай уларга тўғри келмайдиган маъноларни элтишигагина хизмат қилмай, бунинг ўрнига эркинликка чиқса, муस्ताқил ҳаёт ва қадриятга эга бўлса, бу рўпарамиздаги бадий асар эмас, адабий машқлар тўплами деган гап эмас-ку. Бу бутунлай бошқа нарсани англатади: Жойс қандай қилибдир уларни илтишга ва жонлантиришга, уларни экзистенциал-диний жиҳатдан тўлдиршига, уларга ўз руҳий ҳаётидан парчаларни жо этишга муваффақ бўлган. Шундан улар жонли бўлиб қолган, рамзийлик касб этган, худди тирикдек улар мавжудот, одам ва жамият ҳақида гап сўқадилар. Тимсоллардек улар абадий қадриятлар — яъни, одатдаги ровийлар ҳикояси маънолари ҳақида гапирадиган ҳамма нарсга ҳақида гапирадилар.

Аммо! Улар ўша ҳақда гапирадилар — бироқ ўша ҳақда эмас ҳам! Уларнинг ўз имкониятлар спектри бор ва улар бу нарсаларнинг шундай хосса ва ўлчамларини ифода этадиларки, буни бевосита ҳикоя, бўгин ва сўз билан ифода қилиб бўлмайди. Ҳатто мумтоз адабий меъёрларнинг Буниндек ашаддий тарафдори ҳақида Ходасевич ёзган эди: “Бунинг фалсафасига Бунинг филологияси йўлидан юриб борилади — бошқа йўл йўқ”. Бу фикрни Жойсга нисбатан ҳам айтилса, янада тўғрироқ бўлар эди!

Иккинчи саволга жавоб бундан-да қисқароқ бўлади. Бадийнинг барча жиҳатларига, айниқса, шакл ва тил воситаларига нисбатан (“Улисс”да шундай) алертликни, сезгирликни мақсад қилиб олиш заррача ҳам мутахассислар яқкаҳокимлигига кирмайди. Улар ёндошувларининг ўзи (структурализм сифатида) бунга имкон туғдиради, бошқалари умуман бундай нарсани уларга мақсад қилиб олмайдилар (соцреализмда бўлганидек) ва ҳар ҳолда ҳеч бир одам бунга кафолат беролмайди, зеро номи илмийча бўлса ҳам у назарий эмас, балки ҳаётий, руҳоний саналади, бироқ моҳиятан Пастернакнинг машҳур: “Тирик бўлмоқ керак!” шиорига ўз-ўзидан мос келади. Ҳамма нарсгага нисбатан тирик бўлмоқ керак.

Бу билан биз ақибонарастликларча ўзбек ўқувчисининг муносабати “ҳамма нарсгага” нисбатан эмас, балки махсус бадий адабиётга нисбатандир, “Улисс”га кириб келиш чоғида ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас, демоқчи эмасмиз. Аксинча, адабий тарбия ва маданият, адабиёт ва сўзга нисбатан муҳаббат жуда керак, аммо бу ҳам профессионалик эмас-да, пировардида шунчаки муҳаббат, холос. Шунинг учун буни ҳам шиор қамраб олади — ахир муҳаббатсиз ҳаёт бўлиши мумкин эмас.

Тўққизинчи маслаҳат. “Улисс”ни тушуниш учун муайян мисоллар бўлиши ғоят муҳим. Демак, “Улисс”да шакл ва тил билан қандай иш олиб борилишини ва улар у ерда қандай маънога эга бўлишини кўрсатувчи бир қанча мисоллар келтирамиз. Энг аввало шунини айтиш керакки, Жойс умуман шундай ёзадики, сўз ва шакл ҳар доим кўриниб туради, нарсанинг жонли, фаол элементлари сифатида ҳис этилади. Биз ўқиймиз: “Унинг ақли унинг ақлининг кишанларини улоқтириш учун у кулиб қўйди”; ёки “Энди эса у қабрда. Она эса унга айтди: “Бу унга огоҳлантириш бўлсин...” Жойс биринчи сўзни ёки турли шахсларни билдирувчи биргина олмошни турли маъноларда ёнма-ён қўяди, кўпинча у чуқур маънога эга бўлмайди, бироқ бу мақсадсиз ребув ёки сўз ўйини ҳам эмас. Бироқ бундай майда усулларга тўлиб-тошган ёзув йўсини муттасил тилнинг ҳаётини эслатиб туради, унда ҳар қандай сўз гишт эмас, балки тирик жисмдир, шунинг учун ҳам ҳеч қачон ўзи ўзига тенг келолмайди. Бундай йўсин ўқувчига ҳам тинчлик бермайди, балки тинимсиз уни таъвишга солади, силкалайди, кавлаштиради ва мудом ўша алертликни талаб этади.

Ухлама, ухлама, китобхон, ҳушёр тур... зеро “Улисс” мутолааси турғун уйқудан чиқиб кетишга интилувчи қилиб кўрсатилган бутунлай. Давом этамыз, майда усуллардан ташқари “Улисс”да кўзга кўринмас, кўпга ҳақиқий, бундан йироқроқ усуллар учрайди, албатта. Улардан кичикроқ қисмини Жойс “етакчи усуллар”нинг алоҳида муҳим гуруҳига танлаб олган: ҳар бир шундай усулда бирдан-бир воқеанинг услуби бош-оёқ саф тортади. Мана улардан айримлари: “Сиренлар” (11-воқеа) — мусиқанинг сўздаги ифодаси; “Навсикая” (13-воқеа) — хотин-қиз-

лар матбуотининг тақлидли ўхшашмаси; “Гелиос ҳўкизлари” (14-воқеа) — инглиз адабий анағаналари барча тарихий қатламлари ўхшашмаси; “Евмей” (16-воқеа) — аксилнаسر: зўраки бўшанглик, нўноқ ва қалбаки хат.

Ўнинчи маслаҳат. Жойснинг яна бир ғоят характерли усулига эътибор қилиш лозим, уни “хронотоп” сўзи билан айтиш мумкин. Элатиб ўтайликки, бу роман воқеалари бутун макони ва бутун замони ийғноғидир. “Улисс”нинг хронотопи ҳайратомуз даражада сиқиқ ва аниқ: бир кун ва бир Дублин доирасига бутун бир катта роман жамланган эмас, балки ҳар қандай митти ҳодиса ҳам унда муайян макон ва замонга ўта синчковлик билан боғлаб қўйилган. Бу ғалати кўринар, аммо унинг замирида катта ҳисоб-китоб ётади. Романни ўқиганингиз сайин унинг олами тобора мураккаблашиб ва қоронғилашиб бораверади; қахрамонлар ўзгарадилар ва тарқаладилар; воқелик лиқиллайди, ушалади, йиқилади — аммо булар бари муайян бир соатда ва аниқ бир жойда содир бўлади, буни билиш эса ўзбек ўқувчисининг оёққа туриб олишига ёрдам беради. “Шу ердан ва ҳозирдан маҳкам тут!” — маслаҳат беради Стивен.

Шундай қилиб, “Улисс” хронотопи — ўзбек китобхонининг қутқарув чамбари. Сувдан сузиб чиқмоқ учун шунинг ўзи кифоя дейишга журъат қилолмайман... Ва ниҳоят — шаклдан маънонинг ажратиб кўрсатилишига, кўкларга кўтариб мақталган солиштириб чиқилишига бир мисол.

Романнинг машҳур финали: Молли Блумнинг монологи. Олдимизда 45 бетлик (одатдаги нашрларда) мутлақо узлуксиз, яхлит ботиний нутқ турибди, ундаги сўзларга бўлинишдан ташқари бошқа ҳар қандай бўлинишлар ҳам ғойиб бўлган, шу боис Молли шурунинг нутқи мутлақо қўйилиб келаётган яхлит оқимнинг ўзи. Зимдан қараб, бу оқим ҳақида жуда кўп нарсани гапириш мумкин. Ўз оқувчанлигига кўра у яхлитдир, аммо бундай маънодаги структура, шакл ва ботиний фарқлар бутунлай нутққа чиқарилган деб ўйлаш керак эмас зинҳор. Худди қувурдаидек бир йўналишда шувиллаб оқиб кетаётган яхлит суюқлик эмас асло. Монологдаги сўзлар ўзаро бир-бири билан боғланадилар, улардан сарфу наҳв тузилмалари юзага келади, жумлаларнинг бош ва иккинчи даражали бўлаклари кўзга ташлана бошлайди. Айни дамда суръат ҳам кўрина, ривожлана, йўналишини ўзгартира бошлайди, ўзаро бир-бири билан чапишиб кетади — фақат булар барчаси ҳеч қачон пирт-пирт узилиб кетмайди, ҳаммаси равон сузиб боради, ҳаммаси мутлақо суюқ муҳит қонунларига бўйсунди.

Демак, олдимизда, тошдан-тошга сакраб, шалдир-шулдир қилиб, қирғоқлардан тошиб, асовланиб оқиб бораётган саркаш дарё турибди: охиргиси яна сўзма-сўз, зеро нутқ оқими етти марта узлуксиз кечади-да, бирдан узлиши содир бўлади — абзац. Сўзнинг ўз мазмунидан тирноқча кам бўлмаган ҳолда айнан мана шу шакл билан Жойс Молли борасида айтмоқчи бўлган гапларни айтади, аёллар, аёллар табиати ҳақидаги ўз ғоясини ифода этади. Бу шакл Жойснинг аёллар андозаси деса бўлади. Афтидан, буни Жойснинг ўзи ҳам ҳадеганда англаб етмаган бўлса керагов. Бошқа кўп нарсаларда бўлгани каби ботиний сезгининг мантиқий тугали кейинги, “Финнеган маъракиси” романида кўрина қолди. Уерда бу ўз ниҳоясига етган, пишиқ-пухта афсонамонандлик даражасига етган: аёл — дарё. Ва дарё — аёл. Ҳар иккала қиёфа ҳам афсонавий яхлитлик маъносиде тенг ҳўқуқли, ялакат мағиз ва бир исмлидир: Анна Ливия Плурабель... Одамни авраб ташлайди, шундай эмасми? Жойснинг икки буюк ғалати китоби заминида бундай сир синоатлардан олам-жаҳони яшириниб ётибди. Нима ҳам дердик, шундан кейин: “Эшик очиқ. Ичкарига марҳамат”.

Ҳа, “Улисс” романи ўқувчини ҳўшёр бўлишга чорлайди. Уни мутолаа қилиб чиққанлик учун адабиёт шинавандасини бемалол фаҳрий ёрлиқ билан тақдирласа бўлаверади. Дарҳақиқат, Жойснинг китоби мутолаа қилувчига ғоят чуқур таъсир қиладиган кучга эга. Шубҳасиз, у жиддий тайёргарлик кўришни талаб этади, ўқувчини “шунчаки” мутолаа қилиш эмас, балки ҳар доим муаллиф билан бирга (аммо унинг ўрнига эмас!) фикрлашга мажбур қилади. Меҳнатингиз зое кетмайди ҳам, чунки у сизни “адабий мерос”нинг ўлик ёдгорликлари билан эмас, балки даҳо Сўз санъаткорининг етук ва шу боисдан теран замонавий романи билан таништиради.

“Улисс” мутолаасини Гераклининг барча ўн икки жасоратига қиёс қилса бўлади. Бу ҳаддан ташқари мураккаб, тугалсиз, тинкани қуритадиган, ёввойи, тел-

ба, сердиққат ва олмосдек тобдор роман. Савол туғилади: Сира эсингиздан чиқмайдиган романларни кўп ўқиганмисиз? Ҳамма гап мана шунда-да! Шу боисдан ҳам “Улисс”га ўхшаган китоблар ҳаддан ташқари сийрак ва ҳаддан ташқари қадрлидир. Айни чоғда шундай сезги туғиладики, сиз “Улисс”ни ўқимайсиз, балки ўзингиз роман ёзасиз — муаллиф ёзгани каби. Жойс ўқувчиларнинг “ўқувчи-муаллиф” деган янги наслини дунёга келтирди.

Ҳеч шубҳасиз, “Улисс” баъзилар ўлгудек ёмон кўрадиган, аммо энг кўп ўшани ўйлайдиган романлардан бири. Елкангиздан тоғ ағдарилгандек ўзингизни енгил ҳис этасиз, ўқиб бўлиб китобни ёпар экансиз, энди ҳеч қачон олдингидай бўла олмаслигингизни англайсиз. Сизга охирги маслаҳатим: “Улисс”ни ўқинг! Эрнест Хемингуэйнинг юрактешар ўтқирлигини рад этиши палласи аллақачон етиб келган: “Дурдона асар — бу ҳамма гапирадиган ва ҳеч ким ўқимаган китоб”. “Улисс” — forever — “Улисс”дан қўямасин.

Акмал САИДОВ,
профессор

Жеймс ЖОЙС

Улисс саргузаштлари

Роман¹

ИККИНЧИ ҚИСМ

12-воқеа

Шундай қилиб, мен Арбор-хилл муюлишида ДШПда² ишлайдиган отахон Трой билан офтобда исиниб ўтирсам, аллақаяқдан ярамас мўркон тозаловчи пайдо бўлиб, супургисини ўйнатиб сал бўлмаса кўзимни чиқариб қўяёзди. Боплаб сўкмоқчи бўлиб, бошимни бурган эдим, кўзим Стони-баттер кўчасидан саланглаб келаётган кимсан Жо Хайнсга тушса денг.

— Ў-ҳу, Жо, ўзингмисан, — дейман — Тирикмисан ишқилиб, хумпар? Манави эшшак мўркончини қара, қўйиб берса, кўзимни чиқараёзди.

У нима дейди денг:

— Қора қурум бахт келтиради. Жа шакаргуфторлик қилиб ўтирганинг бу эзма-чурук чол ким бўлди?

— Трой амакинг, — дейман унга, — илгари полицияда ишлаган. Мен манави шоти кўтарган рўдапони супурги-сидиргиси билан бирга ҳаммага халақит бераётгани учун ёқасидан тутсамми деб турибман.

У нима дейди денг:

— Ўзинг бу томонларда нима қилиб юрибсан? Қайси шамол учирди?
— Э, қўявер, — дейман, — арзимаган бир иш. Шу ёқда бир шайтон урган товламачи туради, анов Чикен-лейнда, гарнизон черковининг орқасида, мана, Трой амакинг унинг қилмиш-қидирмишлардан га-

¹ Асарнинг биринчи қисми 2008 йилнинг 7, 8, 9, 10-сонларида эълон қилинган.

² Дублин шаҳар полицияси.

пириб ўтирган эди. Ўша қаллоб менинг Даун томонда катта бой фермам бор, анча чой ва шакар йиғиб қўйганман, уларни пакана-пачақ Моше Херцог дегандан ҳафтасига уч шиллингдан тўлаб тураман деб кўтарага олганман дермиш, Моше деганинг анов ёқда Хейтсбери кўчаси яқинида турармиш.

– Чул-чул қилинганми? – сўрайди Жо.

– Балли, – дейман. – Жиндай учидан чиноқ қилинган. Ҳиротий деган бир уста мисгар. Икки ҳафтадан буён орқасидан югураман, қани энди думини тутқазса, қизталоқ.

– Сен ҳали шунақа хунар чиқарганмисан? – дейди гапнинг тагига етиб Жо.

– Балли, – дейман. – Зўрлар қулагандан бери! Ашаддий ва шубҳали қарздорлардан қарзларни ундириб бераман. Лекин манависи десанг – ғирт босмачи, бунақа қароқчини кундуз чироқ ёқиб тополмайсан. Башарасини ҳам шундай чўтир босганки, ёмғир ёғса челақлаб сув йиғилади. Унга айтиб қўйинг, дейди, эҳтиёт бўлиб юрсин, сизни бу ёққа жўнатишдан минбаъд ўзини тийсин, дейди, мабодо яна сизни юборса, мен уни рухсатсиз савдо-сотиқ қилаётгани учун судга бераман, ўнг кулоғи-чап кулоғи билан яхшилаб эшитиб қўйсин, дейди. Ўзи бўлса, унинг ҳисобидан шунчалар қорин қўйганки, тарс ёрилиб кетмаганига ҳайронман. Жухудбой тушмагур сочини битта-лаб юлаётганини кўриб, кула-кула ўлай дебман. “У бўлса маним шойимни ишати. Тагин маним қантимни шимати. Шу тагин нийа маним манатимни бермайти?” эмиш.

Дублин шаҳрида, Сент-Кевин-пэрейд кўчаси, 13-уй, Вудкуэй маҳалласида муқим истиқомат қилувчи, бундан кейин «сотувчи» деб аталувчи сотувчи Херцог Моисейдан сотиб олинган тез айнамайдиган товарни Дублин шаҳрида, Арбор-хилл кўчаси 29-уйда яшовчи, эсквайр, бундан кейин «харидор» – деб номланувчи Э. Майкл Ҳиротийга сотилган ва етказиб берилган, яъни сотилиш вазни беш қадоқ миқдорида ҳар фунт вазнининг қиммати уч шиллинг нол пенс бўлмиш олий навли чой ҳамда сотилиш вазни қирқ икки фунт миқдоридаги сотилиш вазнининг ҳар бир фунти уч пенс бўлмиш майда шакарга мазкур харидор мазкур сотувчига бир фунт стерлинг беш шиллинг ва олти пенсдан иборат мазкур товарнинг баҳосини тўлаши шарт, ушбу пул мазкур харидор томонидан мазкур сотувчига ҳар ҳафтада маълум миқдорда, яъни ҳар етти кунда бир маротаба уч шиллинг нол пенс миқдорида тўланиши шарт. Мазкур тез айнамайдиган товар гаров сифатида фойдаланилиши ёки гаровга қўйилиши мумкин эмас, айни чоқда мазкур харидор томонидан чайқовга солиниши, бировга оширилиши ҳам ман этилади, яъни мазкур сотувчининг ҳар томонлама ҳамда мутлақ эгалигида туради ва сақланади, токи мазкур харидор мазкур сотувчига мазкур пулни юқорида қайд этилган тартибда тўла тўлаб бўлмагунча шул қоида амал қилаверади, ушбу қоида ушбу санада мазкур сотувчи, унинг меросхўрлари, ворислари, ишончли кишилари, мирзалари билан бир томондан ҳамда мазкур харидор, унинг меросхўрлари, ворислари, ишончли кишилари билан иккинчи томондан, келишиб олинди ва қабул қилинди.

– Сен қалай, ичкиликни бутунлай ташлаб юборганмисан? – сўрайди Жо.

– Икки қадахнинг ўртасида бир томчи ҳам ичмайман, – дейман унга.

– Унда ташналабларнинг дўсти олдига бормаймизми? – дейди яна Жо.

– Қандай бўларкин? – дейман. – Балки у йўқсил Жоннинг олдида тентақлар билан эсини еб ётгандир, шўрлик...

– Ўзининг заҳар дамламасиданми? – дейди Жо.

– Ана-ана, топдинг, – дейман. – содали виски миясига урган.

– Унда Барни Кирнанга борамиз, – дейди Жо. – Мен анов Фуқарони кўришим керак.

– Бўпти, Барни жонон йигит, – дейман. – Нима қизиқ гаплар бўляпти дунёда?

– Ҳеч вақонинг тайини йўқ, – дейди Жо. – Мен мана «Шаҳар тамғаси» клубидаги йиғилишдан келяпман.

– Нима гаплар бўлди? – дейман.

– Чорвадорлар оқсим касалидан ташвишга тушишган, – дейди Жо. – Анов Фуқарога шу аччиқ ҳақиқатни айтмоқчиман.

Шундай у ёқ-бу ёқдан вақир-вуқур қилишиб, биз Линенхолл казармаларини айланиб ўтиб, орқа томондан суд биноси ёнидан кетиб боряпмиз. Жо тушмагур жуда аломат йигит, кармонида кумуш тангалар жиринглаб турса, унга тенг келадигани йўқ, лекин калламни гаровга қўйиб қасам ичаманки, унинг чўнтагида танга жиринглаганини ҳеч ким эшитган эмас. Жин чалган лўттивоз Ҳиротийнинг таъзирини бериб қўймоқчи эдим, бўлмади. Куппа-кундузи одамларни шилади. Рухсатномасиз савдо-сотиқ билан шуғулланиб юрганини қаранг.

Гўзал Инисфайл¹ диёрида бир макон бор. Ул шоён ўлка авлиё Миценнинг ерларидир. Унда кўриқчилар кўрғони узоқлардан кўриниб туради. У ерларда улканлар ухлар, ўлигида тирикдай шон-шуҳратга кўмилган жангчилар, князлар. Унда эркин жилгалар кўшиқ куйлайди, чарх уриб айланар балиқлар, ўйноқлайди маслиқ ва пикша, лиманда ва палтус, оддий зоғора ва қалқонли, оқ чавақлару сайди ва тинда, ҳар турли жайдари ойнакўзлар сузади, сакрайди, яна сув салтанатининг ранго-ранг махлуқлари чир-чир айланар, ҳеч кимса уларнинг сон-саногига етмас. Мағрибу машриқдан тинмай эсан насим шабадалар учи осмонга туташган улкан дарахтларнинг олий нав куюқ япроқларини аллалайди, Лубнон кедрларию қарағайлари, мушканбар таратган хушбўй заранг ва анжир буталари, юксак чинорлару шифобахш эвкалифтлар – бу ернинг гўзал беағи бўлмиш рангоранг оғочлар тебранар, солланар шаббода қўйнида. У ерда жонона қизлар жонон дарахтларнинг ҳузурбахш соясида ўлтириб, жон олғувчи куйларни куйлашар, ҳар турли малоҳатли ўйинчоқларни ўйнашар, ёмби олтинлару нуқра балиқчалар, идишлар лиқ тўла қиличбалиқлар, тўр тўла илонбалиқлар, трескаю лосос чавақларига лим-лим саватлар, уммонларнинг қирмизи ҳадяларию, шўх учган қўнғиз-қумурсқалар. Эблдан то Сливмарггача, дунёни турли чеккаларидан донгдор валломатлар ул паривашларнинг назарига тушмоқ учун от ўйнатиб еларлар, улар орасида бор бўйсунмас Мунстер ва Тақводор Коннахтнинг тенгсиз шаҳзодалари, Лейнстернинг ипак водийлари, Краухан юрти, улуғвор Арма, шукуҳли Бойлдан келаётган олийнасаб шаҳзодалар, шонли йигитлар.

У ерда ҳашаматли ярқироқ улкан сарой қад кўтарган, унинг шаффоф биллур куббасида минглаб чироқлар порлайди, шу ерларга етиб келиш учун атай ясалган кемаларда дунё океанларини кезган денгизчилар ушбу чироқларга умтилади, бу ерлар томон барча подалар

¹ XIX аср Ирландия шеърлятида псевдоромантик услубга тақлид. Романтик шоир Мэнгеннинг «Олдфрид йўли» шеърлядаги юксак кўтаринки оҳанг насрий йўл билан баён этилади.

ва сурувлар гусурлаб оқиб келади, бу ерларнинг ҳосил самаротлари шу томонга интилади, алҳол, йўлбошчи ва ота-боболари йўлбошчи О'Коннел Фицсаймон улардан бож-хирож ундиради. Улуғвор араваларда далаларнинг ҳосилларини элтадилар, қоп-қоп карамлар, гул-карамлару брюссел карамлари, қолраби карамлари, ғарам-ғарам ис-малоқлар, идишларда тайёрланган ананаслар, рангун ловиялари, тоғ-тоғ помидорлар, анжир шодалари, тўда-тўда қовоқлар, қовоқсимонлар, сават-сават қўзиқоринлар ва қўзиқоринсимонлар, шолғомлару бодринглар, арпа, сули, дум-думалоқ картошкалар, боғ-боғ қизғиш товланган пиёзлар ер юзининг тожлари ва қизил кўк сариқ тўқ сариқ нимпушти устини майин ғубор қоплаган ширин қимизак пишган йирик зарнигор олмалар, саватчалар ва ғалвирларга тўлдирилган тук босган шарбат тўла маймунжонлару қорағатлар, шоҳлару шаҳзодаларга пешкаш қилса арзигулик шундоққина шоҳдан узиб келтирилган анвойи мева-чевалар.

Унга айтиб қўйинг, дейди, эҳтиёт бўлиб юрсин, дейди, минбаъд эҳтиёт бўлсин, дейди. Ҳей, сен Ҳиротиймисан, қани, бу ёққа чиқ, сен йўлтўсар қароқчининг устига мен бир ўйнаб қўяй!

Яна ўша томонларга оқиб-улоқиб боради наслдор қўйларнинг сон-саноқсиз подалари, бўйнига қўнғироқ осилган улкан қўчқорлар, қўзичоқлар, ғунажинлар, юнги янги олинган совлиқлар, бўз ғозлар, айқирган сўлим буқалар, сур ташлаган байталлар, тўқол (бузоқчалар) меринослар, бўрдоқи қўйлар, Каффанинг соғин сигирлари, чала чорполар, бўғоз хинзирлар, гўштга боқилган чўчқалар ва тўнғиз уруғининг яна бошқа кўпдан-кўп хоназот наслдошлари, Энгуснинг наслдор ғунажинлари ва зотдор буқалар, семиртирилган ўжак-бузоқлар ва рекорд қўйган соғин сигирлар; Ласка ва Раша ва Каррикмайнинг поёнсиз ўтлоқларидан, Томонднинг серсув яйловларидан, Макгиликадди-Риксининг қадам етмас тизмаларидан, улуғвор ва теран Шаннон дарёси соҳилларидан, Кир уруғи юртининг хушхаво ёнбағирларидан ер топтаб, оғир тўзон кўтариб келаётган чўчқа, қўй, чорва тўдаларининг гулдуриси, шовқин-сурони, тўполони, маъраши, барраши, ўкириши, бўкириши, хўриллаши, чинқиритиши ҳеч қачон босилмагай, соғин сигирларнинг сут тўла елинлари тирсиллайди ва яна худди шу ерларда ёғ-мойларга тўла саркублар уюлиб ётади, калланган пишлоқлар, сўйилган қўйларнинг нимталари, қанор-қанор дон-дунлар, юз-юз минглаб турли рангдаги, турли катталиктаги, чўзинчоқ ва думалоқ тухум-юмуртқалар¹.

Шундай қилиб, Барни Кирианининг дўконига кириб борамиз, бу ерда Фуқаро одатдагидай ўзи билан ўзи овоз чиқариб сўйлашади, исқирт ити Гаррион² ҳам шу ерда, ҳар икковлари емак-ичмакдан бирор нима тегиб қолишини пойлашади.

— Қаранг, ўз инида ўтирибди, — дейман, — қўлидан қўймайди идишин, олдидаги бир уюм қоғоз, тер тўкади улуғ иш учун.

Бизни кўриб ярамас ит жони борича ириллади, жағлари қалтиради. Қани энди бир азамат уни бўғиб ўлдириб қўя қолса, савобига қоларди. Бир куни у патент олишга огоҳлантириш учун келган полисменнинг шимини далва-далва қилиб йиртиб ташлабди.

— Тўхта, ким келяпти? — дейди у.

— Тинчлан, Фуқаро, — дейди Жо унга. — Биз ўзимиз.

¹ Бу ерда ирланд сагалари, тарихий дostonларининг баён усуллари, улар поэтикасига тақлидий тасвир онгли суратда яратилган, замонавий ўта жўн ҳаёт тарзига киноя кўзда тутилган. (Тарж.).

² Г а р р и о н — қопағон, жаҳлдор ит маъносида. (Тарж.).

– Жой-жойингга ўтир, – дейди у бунга жавобан.

Кейин кўзларини кафти билан ишқалаб, сўрайди:

– Ҳозирги вазият ҳақида сизнинг фикрингиз қандай?

У тоғ-тошларда пистирма кўйган ватанпарвар жангари Рори¹ қиёфасига қиради. Лекин ўлай агар бунда Жо ҳам бўш келмайди, бошлаб жавоб беради.

– Менимча, акциялар кўтариляпти, – дейди у олдини қашиб.

Шунда, ўлай агар, Фуқаро тиззасига гурсиллатиб урди-да, бор овози билан қичқирди:

– Хориждаги урушлар², ҳаммасига сабаб шу!

Жо эса бошмалдоғини чўнтагига тиқиб дейди:

– Ҳаммасини ўрислар қилияпти, дунёга дасиса, дағдаға солишмоқчи.

– Менга қара, – дейман мен, – ҳадеб маҳмаданагарчилик қилаверма, Жо. Менинг томоғим қақраб кетди.

Жо эса:

– Нима ичамиз, айт, Фуқаро, – дейди.

– Ватанимизнинг майини ичамиз, – деб жавоб беради у.

– Сен-чи? – сўрайди Жо мендан.

– Мендан олдинги нотиқнинг сўзига кўшиламан.

– Демак, уч қадаҳни тўлдириб қуй, Терри, – дейди Жо. – Соғлиқларинг ўзи қалай, Фуқаро?

– Энг аъло, жонажоним, – дейди у. – Хўш, қалай, Гарри? Биз ютамызми? У-ўв!

У шундай деб яғир итининг бўйнидан чунонам сиқдики, сал бўлмаса шўрликнинг жони чиқиб кетай деди.

Думалоқ кўрғон остида буюк харсангтош устида ўлтирган зот кенг яғринли кўкраклари гупчакдай ҳар бир аъзосидан куч-қудрат ёғилган ўткир кўзли олов сочли қуюқ сепкилли пахмоқ соқолли оғзи ўрадай бурни бўридай калласи гуваладай овози ингичка тиззалари яланғоч панжалари пўлатдай оёқларини жун босган башараси қизарган қўлларининг мушаклари сапчадай-сапчадай ўйнаб чиққан қахрамоннинг нақ ўзи эди. Унинг елкалари қийшайиб бир неча қулоч чўзилган, худди бошқа аъзолари каби кўзга ташланиб турган тоғ қоялари сингари тиззалари қуюқ кўнғир гўдир қатқалоқ билан қопланган, унинг туси ва қаттиқлиги ёввойи тиканга ўхшарди (Ulex Europeus). Унинг карракдек бурун тешикларидан кўнғир туклар осилиб турар, улар шунчалар катта эдики, бу қоронғу гўшада дала тўрғайи бемалол ин курса бўлаверарди.

Унинг йиғи ва табассум мангу ўрин талашган кўзлари энг катта карам бошидан ҳам каттароқ келарди. Унинг тубсиз кўкракларидан қудратли қайноқ нафас мунтазам отилиб турар, унинг улкан юрагининг азамат зўрабор зарблари бир маромда гулдираб, яшин қалдироқлари каби заминни ларзага солар, юксалиб кўкка бўй чўзган кўрғонни зир-зир титратар, ундан ҳам юқориоқ бўй чўзган гор деворларини қақшатарди.

Унинг эғнида янгигина шилиб олинган буқа терисидан энгсиз либос худди совут каби тиззасигача тушиб турар, белини қамиш ва қиёқдан чирмалган белбоғ ўраганди. Бу либос остида бугу терисидан мушак толалари билан дағал қилиб тикилган чолвор кўринарди.

¹ Ирландияда XIX асрнинг 80-йилларида ер ислоҳоти учун курашган жангариларнинг умумлашган номи.

² 1904–1905 йилдаги рус-япон урушига ишора. Бу уруш Россиянинг ҳукмронликка интилиши деб қаралган.

Унинг болдирлари қирмизи сув ўти билан безалган болбригеннинг баланд жўроби билан ўралганди, оёқларига эса ошланган мол терисидан тикилган бошмоқ кийдирилган, бошмоқ мол ўпкасидан ишланган тизимча билан боғланганди. Унинг даҳшат солувчи гавдасининг ҳар қимирлашида белбоғига осилган денгиз чиганоқлари қўрқинчи шалдирарди. Уларда дағал бўлса-да ажиб маҳорат билан қадим Ирландия, Кухулин, 103 жанг ўтган Конн, тўққиз асир олган Найл, Кинкорли Брайен, Буюк Малахия, Арт Макморр, Шейн О'Нил, Жон Мерфи ота, Оуэн Роу, Патрик Сарсфилд, Сариқ Хю О'Доннел, Сариқ Жим Макдермот, Соггарт Оуэн О'Грони, Майкл Двайер, Френси Хиггинс, Генри Жой Маккракен, Голиаф, Хорацио Уитли, Томас Коннеф, Пег Уоффингтон, Қишлоқ Темирчиси, Тунги Капитан, Капитан Бойкот, Данте Алигери, Христофор Колумб, авлиё Ферс, авлиё Брендан, маршал Макмагон, Буюк Карл, Теобалд Вулф Тон, Маккавейлар онаси, Охирги Могиқан, Роза Кастилия, Чин Холуэйс, Монте-Карлода Катта Пул Ютган Киши, Дарвоза Соқчиси, Журьат Этмаган Хотин, Бенжамин Франклин, Наполеон Бонапарт, Жон Л. Салливен, Клеопатра, Savourneen Deelish¹, Юлий Цезар, Парацелс, сэр Томас Липтон, Вилгелм Телл, Микеланжело Хейс, Муҳаммад пайғамбар, Ламмермур Келини, Дарвеш Пётр, Қаллоб Пётр, Қорача Розалин, Патрик В. Шекспир, Брайен Конфуций, Морт Гутенберг, Патрисио Веласкес, Капитан Немо, Тристан ва Изолда, биринчи Уэлс Шаҳзодаси, Томас Кук ва Ўғли, Шоввоз Аскар Йигит, Arrah na Rogue², Дик Терпин, Людвиг Бетховен, Collen Bawn³, Маймоқ Хили, Худо Қули Энгус, Доллимаунт, Сидни Катта Кўчаси, Хоут Кўрфази, Валентин Грейтрейкс, Одам ва Момо Ҳаво, Артур Уэлсли, Дўка Крокер, Ҳеродот, Бола Пақир, Гаутама Будда, Леди Годи ва Лилия Килларни, Бейлор Ёмон Кўз, Сабо Маликаси, Экки Нэгл, Жо Нэгл, Алессандро Волта, Жереми О'Донован Росс, Дон Филип О' Салливен Бир сингари қабилалар раҳнамолари, қадим қахрамон Эрлар ва аёлларнинг қиёфалари чизилганди. Унинг ёнгинасида тарашланган тошдан ишланган учи ўткир найза ётарди, оёгининг тагида эса ит уругидан бўлмиш қаҳрли ваҳший ҳайвон узала тушган, махлуқ хавотирли уйкуга чўмган, хириллаб нафас оларди – бўғзидан хирқираган товушлар отилар, вужуди ваҳшиёна қалтирарди, хўжаси қўлидаги палеолит тошидан ясалган қудратли чўқмори билан унинг бу хуружларини вақт-бевақт тинчлантириб турарди.

Шундай қилиб, Терри уч қадаҳни тўлдириб келди, Жо эса ҳамон тикка серрайиб турар, шунда мен, биродарлар, унинг чўнтақдан бир гиней чиқарганини кўриб, ўлай агар, ўлай дедим. Ишонмасангиз, қасам ичаман. Ростакан тилла танга.

– Бу чиққан жойда бунақалар яна кўп, – дейди у.

– Черков газнасини ўмармадингми, мабодо? – дейман.

– Ҳалол меҳнат самараси, – жавоб беради у. – Ақлли бир нусха илтифот қилди.

– Сен келмасдан бурун мен уни кўрган эдим, – дейман. – У Пилл-лейн билан Грик-стрит орасида санқиб юрувди, думалоқ кўзи билан думалоқ нарсаларга қарагани-қараган эди.

Қора қалқонни ёпиб ким эди у Мичен ерларини кезган? О' Блум, Рори ўғли – бу ўша. Қўрқув нелигин билмас ўшал Рори ўғли, юраги оқилдир унинг.

¹ Вафодор севгили (ирл.)

² Бўсаларга Мубтало (ирл.).

³ Чиройли Сочли Қиз (ирл.).

– Принс-стритдаги кампир учун¹, – дейди Фуқаро. – Ўша пули тўлаб турилган кичкина газета учун. Палатада келишувга риюя қилишади. Анови бемаъни рўдапога қаранг, – дейди у. – Йўқ, сиз бир қаранг, – дейди яна у. – Сизга ёқади-ку, «Айриш индипендент» мустақил ирланд газетаси, ишчиларга хизмат қилсин деб, унга Парнелл асос солган эди. Ана энди Ирландиянинг ирландлар учун чиқариладиган газетасига бир қаранг, ҳаммаси рўйхат, ўлганлар ва туғилганлар рўйхати, яна тўйлар, қаерда қандай тўй бўляпти, рўйхат.

У баланд овоз билан ўқийди:

– Гордон, Барнфилд-Кресент, Эксетер; Редмейн, Иффли, Сент-Энн-он-Си: Вилиам Т. Редмейннинг рафиқаси ўғил туғди. Бунга нима дейсиз, а? Райт ва Флинт, Винсент ва Жиллет Роза ҳамда марҳум Жорж Алфред Жиллетнинг қизи Рота Мэрион билан, Клафам-Роуд, 179, Стокуэлл, Плейвуд ва Рисдейл, Сент-Жуд, Кенсингтон, никоҳ Вустер Жоме черкови хатиби доктор Форрест ҳазратлари томонидан ўқилди. Э-ҳа? Таъзиялар Бристоу, Уайтхолл-лайн, Лондон; Кэрр, Стоук Ньюингтон, қорин оғриғи ва юрак боди; сўзак, Мот-хаус, Чепстоу...

– Бу йигитни биламан, – дейди Жо, – аччиқ тажриба.

– Сўзак. Димси, Дэвид Димси рафиқаси, Флот бошқармасида хизмат қилган; Миллар, Тоттнем, саксон беш ёшда; Уэлш, 12 июн, Кэннинг-стрит, 35, Ливерпул, Изабелла Хелен. Қанчалар ярашади булар ҳаммаси миллий газеталарга, башарасини ел есин? Шундан кейин анов бентрилик сиёсатдон ярамас Мартин Мэрфи энди ким бўлди, нима дейишимиз керак?

– Ҳай, майли, – дейди Жо қадаҳларни биз томонга суриб. – Биздан кўра илгарилаб кетганлари учун хурсанд бўлайлик. Сен, яхши-си, манавини ур, Фуқаро.

– Жоним билан, – дея жавоб берди ул муҳтарам эр.

– Қани, олдик, Жо, – дейман. – Маросимни очик деб эълон қиламан.

Ўҳ! Бормисан-ей! Сўз йўқ! Менга фақат шу икки қултум етмай турганди. Хўп, расман маълум қиламан, бу жонон ичимга кириб, етадиган жойига етиб, гулқ этиб тушди яна.

Аmmo қаранглар-а! Улар хуррам бодани тотар-тотмас хузурларига худди айнулсамо каби порлоқ соҳибжамол бир йигитча илоҳий бир элчи мисол учиб кирди, унинг ортидан Муқаддас Қонун ўрамларини кўтарган қадди-басти тик мағрур бир қария ва унинг рафиқаси, насли-насаби тоза, ўз қавмининг якдонаси бўлмиш аёл келишарди.

Йигитча Олф Берген эшикдан шамол янглиғ отилиб кириб, худди ёрилиб кетадигандай кула-кула ўзини Барнининг орқа хонасига урди. Мен бўлсам, ким экан дебман, аввал пайқамаган эканман, бурчак томонда ҳеч нарсани билмай бир бадмаст хуррак отиб ухлар, афтидан Боб Доренга ўхшарди. Нима антиқа воқеа рўй берганини сира уқолмайман, Олф эса эшикда туриб нуқул қандайдир имо-ишоралар қилгани-қилган. Шунда эшикда кимнинг қораси кўринди денг, биродарлар, худди тентаги чиққан Дэнис Бриннинг ўзи, оёгида ҳаммомнинг чориғи, қўлтиғида эса, онасини эмсин, иккита катта жилд қистирган, орқасидан эса бадбахт ночор хотини худди қумурсқадай судралиб эргашган. Бу Олфни кўрмайсизми, ичаги узилиб-узилиб кулади.

¹ Ирланд миллатпарварларининг «Фримэнс жорнэл» деган нашрини кинояли номи.

– Э, томоша қилинглар буни, – дейди у. – Бу ўзимизнинг Брин. Кимдир унга очиқ хат жўнатибди, унда фақат ку-ку! деб ёзилган эмиш. Энди бутун Дублинда кирмаган жойи қолмади, даъво кў... кўт... а...

У хахо-хахо қилиб бўғилиб кулади.

– Анимани? – дейман.

– Даъво қияпти, – дейди у тушунтириб. – Бор-йўғи ўн минг фунт талаб қияпти!

– Иштаҳаси карнай-ку! – дейман.

Кўсқи ит бегона кишининг шарпасини туйиб, одамнинг юрагини чиқариб яна қаттиқ ириллади, аммо Фуқаро унинг биқинига бошлаб бир тепди.

– Vi i dho husht¹, – деди Олф.

– Хўп, ким экан у? – сўрайди Жо.

– Брин, – дейди Олф. – У Жон Генри Ментонга борди, кейин Коллис ва Уорлд билан учрашди, кейин Том Рочфорд билан кўришди, Том уни кулги учун полиция бошлиғига жўнатди. Вой кула-кула ичагим узилди. К. к.: ку-ку. Янаям анов найнов қувиб чиқармай қабул қилди, қамаб қўйса нима бўларди, раҳмат десин. Энди бу миясини еган Грин-стритга кетяпти, айғоқчи ёлламоқчи.

– Қачон Узун Жон бу азаматни Маунтжойга² осаркин? – сўрайди Жо.

– Берген, – мўнғирлайди Боб Дорен уйғонаркан. – Кимсан ўзинг, Олф Бергенмисан?

– Ҳа, менман, – дейди Олф. – Осади дейсизми? Шошманг, сизга бир нарсани кўрсатаман. Ҳой, Терри, менга ҳам битта қуй. Йўқ, вой бу тентак, вой жинни! Ун минг фунт эмиш. Узун Жон унга қандай қилиб қараганини кўрсангиз эди. Ку-ку...

Яна хахо-хахолаб кулади.

– Сен кимнинг устидан куляпсан? – хириллаб дейди Боб Дорен. – Кимсан ўзинг, Бергенмисан?

– Терри, олиб кела қол тезроқ, – сўрайди Олф.

Теренций О’Райен унинг илтимосига биноан ўша заҳоти усти кўпикланиб турган қора эл пивосини биллур идишда лимо-лим ола келди, қора элни қадим-қадим замонлардан бери ўзларининг гаройиб дошқозонларида Пивоайви ва Пивоардилон деган икки олижаноб эгизак пиширишар, улар ўлмас Леданинг ўғиллари каби жуда ақлли ва муғомбир эдилар. Зеро улар қулмоқнинг шарбат тўла меваларини териб, тозалаб, ёйиб, жўвалаб, сўнг дошқозонда қайнатиб, уларга ўткир шарбатлар қўшиб, аралаштириб, шу аталани муқаддас ўтга қўярлар, тунларча, кунларча улар узра тер тўкарлар ақлли, муғомбир эгизаклар, улкан дошқозонларнинг соҳиблари.

Сен эса, о валломат Теренций, ўз туғма назокатинг билан унга амбар каби гулобни биллур қадаҳда тутдинг ўша ташналаб, валломат қалб мангу ўлмаслар каби мангу гўзал йигитга.

Аммо О’Бергенларнинг навқирон шоҳи олиймақом ишларда бошқаларнинг ўзидан ўзиб кетишини истамас, шу боис саховат қўлини кенг ёзиб, бебаҳо йирик бронза тангасини тортиқ қилди. Мисгарнинг моҳир қўллари шул бебаҳо танга юзига Бруневиклар хонадонидан чиққан, исми Викториа бўлган Олийшон аъло ҳазратлари, Худойимнинг ҳукми-иродаси билан Буюк Британия Бирлашган Қироллиги ҳамда Ирландия, денгиз орти ўлкалар қироличаси, дин ва дунё ҳимоячиси, Ҳиндистон маликаси, сон-саноқсиз тобе халқларнинг

¹ Ўчир овозингни! (Ирл.).

² Дублиндаги қамоқхона.

хукмдори ва уларнинг маҳбуби, зеро уни қуёш чиқадирган ва ботадирган кавну маконларда оқтанлилар ва қоратанлилар, қизил танлилар ва ҳабашлар тан олган, севиб қолган эдилар.

– Аनावи итвачча фармазон, – дея тўнғиллайди Фуқаро, – нима қилиб ташқарида изғиб юрибди?

– Ким-ким, нима? – сўрайди Жо.

– Мана, – дейди чўнтагидан танга чиқариб Олф. – Сиз демак осиш ҳақида гапиряпсизми? Унда мен сизга ҳозир бир нарсани кўрсатаманки, бунақасини ҳеч қачон кўрмагансиз. Одамларни дорга осадиганнинг хати. Мана, қаранг.

У шундай деб чўнтагидан бир талай кирланган хатлар ва қоғоз жилдларни чиқарди.

– Бизни лақиллатяпсанми? – дейман.

– Чин сўзим, – дейди у. – Олинг, ўзингиз ўқинг.

– Қани, – Жо хатларни қўлига олди.

– Сен кимдан хуляпсан, – деб ўдағайлайди Боб Дорен.

Кўнглим бир ишқал чиқишини сезади. Боб хурмачасига сиққанча ичиб, кейин жанжал чиқаради. Шунинг учун у чалгисин деб, иложи борича хотиржам туриб дейман:

– Анов Вилли Мерри деганнинг ишлари қандай, Олф?

– Билмадим, – дейди у менга. – Мен уни ҳозиргина Кейпл-стритда Падди Дигнам билан учратдим. Аммо шошиб кетаётган эдим...

– Нима-нима? – Жо бошини хатдан кўтариб қаради. – Ким билан учратдим дединг?

– Дигнам билан, – қайтарди Олф.

– Анов Падди деганими? – сўрайди Жо.

– Ҳа ўша-да, – дейди Олф. – Хўш, нима бўлибди?

– Ахир сен билмайсанми, у ўлган-ку, – дейди Жо.

– Падди Дигнам ўлганми? – дейди Олф.

– Баайни шундай, – дейди Жо.

– Э, икки-уч дақиқа бурун мен уни ўз кўзим билан кўрдим, – дейди Олф. – Қасам ичаманки, мана сизни кўриб тургандай уни ҳам кўрдим.

– Ким ўлибди? – сўрайди Боб Дорен.

– Сен унинг арвоҳини кўрибсан-да, – дейди Жо. – Худойим ўзи сақласин.

– Қандай-қандай? – гўлдирайди Олф. – Худоё Худовандо, ахир мен уни ҳозиргина... Қандай бу?... Унинг олдида яна Вилли Мерри бор эди, улар билан анов, ҳаҳ, отинг қургур, бирга турган эди... Нима бўляпти ўзи? Дигнам ўлдими?

– Нима бўпти Дигнамга? – яна Боб Дореннинг овози дўриллади. – Ким бу ерда уни гийбат қил...

– Ўлди! – дейди Олф. – Э, у сендан кўра тирикроқ.

– Қайдам, – дейди Жо. – Лекин бугун эрталаб бурчимизни бажариб, жойига қўйиб келдик.

– Қандай, ахир, Падди? – дейди Олф.

– Шундай-да, – жавоб беради Жо. – Худонинг иродасини бажо келтирди, Ўзи раҳмат қилсин.

– Оҳ, Исо парвардигорим! – дейди Олф.

Худо ҳақи, йигитча лолу ҳайрон бўлиб, ағрайиб қолган эди.

Қоронғуликда руҳнинг¹ қўли титраётгани сезиларди, тантра маросими бўйича ибодат маълум бир соҳага қараб йўналтирилгач, ёқут-

¹ Спирит сеанслар тақлиди.

ранг тусдаги ёруғлик аввалига заифроқ тарзда, сўнг борган сари оҳиста-оҳиста кучайди. Ҳаво қатламларида одамнинг эши айниқса калла ва башарадан таралаётган кўзга кўринмас зарраларнинг таъсирида ҳаётсимон бир шакл касб этарди. Алоқа гипофиз беши воситасида рўй бермоқда эди, кўкрак чуқурчаси ва сирли ерлардан чиқаётган ним қизил ва аргувоний рангларга чулганган шуълалар алоқани яна кучайтирмоқда эди. Унинг ҳаёт чоғидаги номини айтиб чақирдилар, руҳоний оламлардаги кечмишини сўрадилар, у ҳозирда пралайя, яъни қайтиш йўлидан ўтаётганини айтди, аммо йўлнинг аввалида қуйи юлдузлар муҳитида қандайдир қонхўр хилқатлар ҳукмига тобе эканлигини билдирди. Кавну маконларнинг буюк босқичларидан ўтаётган чоғда нималарни ҳис қилаётганини сўралганда, у олдин худди хира ойна ортидан кўраётгандай бўлганлигини айтди, аммо бир босқич поғонасидан ўтгач, атма¹ тараққийсининг энг олий имкониятлари намоеън бўлади. Ундан каввинот ҳаёти бизнинг ердаги турмуш кечиришимизга ўхшайдими, деб сўрадилар, у руҳоний оламнинг юқорироқ поғоналаридаги хилқатлардан эшитишимча, уларнинг маконлари энг замонавий уйларнинг қулайликларига, чунончи, талафонтра, лифтра, сортиртра ва атапалентраларга эғалигини айтганлар, энг олий поғоналарга муяссар бўлганлар эса туганмас энг мусаффо лаззатларга чўмар эканлар. Шарпа бир кўза қайнатилган сут сўради, буни дарҳол бажо келтирдилар ва ўртага анча енгиллик кўчди. Кейин ундан, ер юзида тирик юрганларга қандай истакларингиз бор, деб сўрашди, шунда у ҳамон ёлғон томонда яшаётган, Майя эҳтиросларига кўмилганларни ҳақиқат йўлига киришга чақирди, зотан, девон доирларида маълум бўлишича, Миррих ҳамда Муштарий бир-бирларига зиддиятли мақомда туриб, Ҳамал ҳукмронлик қилаётган Машриқ хонасига хавф солаётган эмиш. Ундан мажиди раҳматга сазовор бўлмишларнинг тилакларини сўралганда, жавоб шундай бўлди: *Бизнинг ерда қолган биродарларимиз, сизга саломлар йўллаймиз, сизки ҳамон хоки туроб қобигдасиз. Фақат К.К. деган зот қуюшқондан чиқиб кетмагай, эҳтиёт бўлгайсизлар.* Маълум бўлишича, кўрсатилган бош ҳарфлар Г. Ж. О'Нилга тегишли кўмиш идорасининг бошқарувчиси, маййитнинг дўсти Корнелиус Келлехерга мансуб бўлиб, у кўмиш маросимини бошдан-оёқ ўзи бош бўлиб ўтказган эди. Шарпаннинг кетадиган вақти бўлгач, у суюкли фарзанди Пэтсига бир илтимосини етказиб қўйишни ўтинди, ўғли қидириб юрган бошмоқнинг иккинчи пойи бурчакдаги хонада комод тагида ётибди, оёқнинг ҳар иккала пойини уста Колленга олиб борсин, тагчармлар ҳали бусбутун бўлгани учун фақат пошнасини тузатсин. Шарпа ўзга оламда худди шу нарса унинг руҳини оғир қийноққа солганини айтиб, ўтинчимни албатта адо этгайсиз, деб илтижо қилди. Уни барча зарурий ишлар адо этилгай, деб ишонтирилгач, бундан мамнун ва рози бўлигани сезилди.

У бебақо дунёни ташлаб кетди, О'Дигнам, тонгги куёшимиз. Сенинг енгил қадамларинг энди ўрмон гиёҳларини босмас, о, манглайи порлаган Патрик. О, Банба, унга шамолларинг ила кўзёшларингни тўк, бўронларингни чорла, о, Океан.

– Ана у яна ўралашяпти, – дейди Фуқаро ойнага қараб.

– Ким? – дейман.

– Анов Блум-да, – жавоб қилади у. – Худди қўйиб қўйган соқчидай ўн дақиқадан буён нари боради-бери келади.

¹ Тангра, пралайя, атма – қадимги ҳинд диний фалсафасига оид атамалар. (Мух.).

Шунда мен, худо ҳақи, унинг нусхаси бирдан кўриниб, яна бир зумда ғойиб бўлганини пайқадим.

Йигитча Олфнинг эса бошига биров тўқмоқ билан ургандай, ҳамон ҳеч ўзига келолмасди.

– Вой, Меҳрибон Худойим-ей! – дейди. – Қасам ичишга тайёрман, худди унинг ўзи эди.

Шунда яна Боб Дорен, шапкаси орқасига тушиб, ўдағайлади; унга бир тегса, тамом, ҳаммаёқнинг тўс-тўполонини чиқаради, зўравон-да.

– Қани, ким бу ерда «Вой, Меҳрибон Худойим-ей!» деди?

– Пердон, афандим, – дейди Олф.

– Сенингча, бу меҳрибонлик экан-да, – деб гўдинглайди Боб, – шўрлик Вилли Дигнамни орамиздан юлиб кетгани меҳрибонлик бўладими?

– Биласизми, нима, – деб тилёғламаликка ўтади Олф вазиятни юмшатишга уриниб, – унинг энди ҳеч қандай ташвиши йўқ.

Шунда Боб яна вағирлаб берди:

– Сассиқ пасткаш; бечора Вилли Дигнамни биздан тортиб олганлари шунақа дейдилар.

Терри ичкаридан чиқиб, унга кўзини қисиб, ўпкангни бос, оғайни, бизнинг дўконда бундай гап-сўзларга ўрин йўқ, дегандай бўлди. Шунда Боб Дорен, ўлай агар, чин сўзим, Падди Дигнамни эслаб, ростакам кўзёш тўкиб, дийдиё қилди.

– Қандай яхши одам эди, – дейди инграб, пиқиллаб Боб, – шундай пок, шундай ҳалол инсон.

Кўзларда ёшинг шунчалар шашқатор. Ҳамон тинмай итдай гингшийсан. Ундан кўра ўз қанжигинг олдига борсанг бўлмасми. Сени ўша жинни Муни, чекка ёқлардаги аллақандай бир приставнинг қизига уйлантириб қўйишмаганми. Онасининг Хардвик-стритда анавнақа меҳмонхонаси бор эди, менга Бентам Лайонс ҳикоя қилиб берган, Муни пиллапоярларда қанқиб юраркан, баъзан кечалар соат иккида қип-яланғоч чиқиб, ўзини кўрсатаркан, қани, ким бор, кел, ҳаммангнинг керагича ҳожатинг чиқади.

– Энг ҳалол, энг олижаноб инсон, – ҳамон ҳиқиллайди Боб. – Энди орамизда у йўқ, шўрлик Вилли, бечора Падди Дигнам бизни ташлаб кетди.

У самоларнинг сўнган машғаласига оғир ва аччиқ алам, туганмас қайғу ичида шундай мотам тутарди.

Шунда қариган кўсқи ит Гарриоун яна эшик остонасида ўралашаётган Блумга ириллади.

– Э дадил киравермайсизми, еб қўймайди, – дейди Фуқаро.

Блум итга олазарақ қараб, ичкарига кираркан, Терридан бу ерга Мартин Каннингем келмадими, деб сўради.

– Оҳ, Худойим Мак-Кеун! – дейди Жо ҳамон хатлардан бошини кўтармай. – Манавни эшитинглар-а, ўқиб берайми?

У ўқишга тушади.

*Ливерпул
Хантер-стрит, 7
Дублин полициясининг бошлиғига,
Дублин*

Иссат-ҳурматли Сэр эслатилган нозик иш бўйича хизматингизни бажо қилишга тайёрман. 12 феврал 1900 йилда Бутл қамоқхонасида мен Жо Ганни осганман кейин яна...

– Кўрсат, қани, кўрсат-чи, Жо, – дейман.
 – ... Пентонвилл қамоғида Жесси Тилзитни ўлтириб қўйган Артур Чейсни ҳам осдим.
 – Ё алҳазар, – дейман.
..бундан ташқари вашиий қотил Тод Смитни Биллингтон осганда ҳам унинг ёрдамчиси бўлганман...

Шу ерга келганда Фуқаро унинг қўлидан хатни тортиб олмоқчи бўлди.

– Сабр қил, – деди Жо унга ва ўқишда давом этди: – *Яна сиртмоққа солишининг пошқа усилени ўйлап топқанман, минг қиғанда чиқип кетмайди шуларни айтип сизнинг марҳаматингизга мунтазирдурман яна айтип қўйинким, менинг нархим беш гиней.*

*Х. Рамболд,
Сартарош.*

– Кўрсанг магар шундай сартарош, аямай ур бошига тош, – дейди Фуқаро.

– Ифлос ярамас махлуқ, – тупурди Жо. – Ма, – дейди, – Олф, ол, кўзимдан нари йўқот. Саломлар, – дейди, – Блум, нима ичасиз?

Улар бири олиб-бири қўйиб илтифотга зўр беришди, Блум, мен ичмайман, дейди, менга мумкин эмас, дейди, сиз кўнглингизга келтирманг ва ҳоказо, ҳоказолар дейди, ниҳоят, ҳеч иложи қолмагандан кейин, майли, унда мен битта сигара ола қоламан, дейди. – Худо ҳақи, жуда ақлли бамаъни бола-да шу, қойил қолмай илож йўқ.

– Бизга энг яхши тамаки тутатқидан бер-чи, Терри, – дейди Жо.

Олф эса бу орада ҳалиги сартарошга ўхшаганлардан бири таъзия билдириб хат жўнатгани, хатининг ҳошиясини қора тасма билан ўраганини ҳикоя қилиб берди.

– Мана шу сартарошларнинг бари, – дейди, – қоралар мамлакатларидан чиқади, улар йўл харажатларига қўшиб, беш фунт учун отасини ҳам осишга тайёр.

Иккитаси пастда туриб, деб ҳикоясини давом эттиради у, сиртмоқ яхши тортилсин деб, маҳбуснинг оёғига осиладилар, кейин арқонни майда-майда кесиб, ташқарида сотишади, аллақанча шиллинг пул ишлашади.

Тигнинг қасоскор валломатлари қоронғу ўлкаларда яшашар. Ўлим арқонларин тайёр тутишар, кимки бировнинг қонини ёвузларча тўккан эса, қўймай улар жонини жаҳаннамга отишар, зеро, бундайларга ҳеч тоқатим йўқ, деб айтади Худо.

Шунда улар ўлим жазоси ҳақида баҳслаша бошладилар ва Блум нимага-ю қандайлар устида гап сўқиб кетди ва оғзини бу ишнинг аҳмоқона ҳуқуқий-инсоний томонлари билан тўлдирди ит эса ҳеч тўхтамай уни ҳар томондан искайди менга бу жухудлардан қандайдир бошқача бир ис анқийди деб айтишганди, буни итлар жуда сезишаркан. Кейин у қўрқитиш воситалари ва чоралари тўғрисида нималарнидир узоқ чайналади ва ҳоказо ҳозал қиёс.

– Мен бир нарсани биламан, унга ҳеч қандай қўрқитиш таъсир қилмайди, – дейди Олф.

– Қанақасига? – сўрайди Жо.

– Шўрлик осилганнинг олати, – жавоб беради Олф.

– Ростингми? – дейди Жо.

– Худо урсин, – дейди Олф. – Мен ўзим бош нозирдан эшитганман. У енгилмас Жо Брэдини Килмаинхемда осишганда, ўз кўзи

билан кўрган экан. Шўрликни сиртмоқдан чиқариб олишганда унинг олати шағамдай тик туриб, уларнинг бурунларига тегай деган экан.

– Ҳирс ҳокимдир ўлимда ҳам, деган экан машойихлар, – дейди Жо.

– Илм-фан буларнинг барини тушунтириб берган, – дейди Блум. – Бу табиий феномен, биласизми, бунинг сабаби шуки...

У феноменлару илму фанлар, яна анов феномендан келиб чиқадиган манов феномен ҳақида шунчалар пешдаҳан қилдики, ҳар бир сўзи камида дандон синдиради.

Машҳур олим герр профессор Луитполд Блюмендуфт шундай бир тиббий асослар келтирдикки, уларга кўра бўйин умуртқаларининг кутилмаганда синиши ва шу билан боғлиқ ҳолда орқа мия томирларининг ёрилиши тиббиёт фанининг ишончли ва аниқланган қоидаларига кўра олат тизими нерв марказларини кучли ганглион қувватлантиришга муқаррар тарзда олиб боради, натижада соргога *cavernosa*¹ қайишқоқ уялари шиддат билан кенгайди, бу ўз навбатида пенис ёхуд жисмоний олат деб аталувчи эрлик аъзосига қон оқимининг қуйилишини кучайтирадики, буни тиббиётда патологик филопрогенитив тик-қия эрекция *in articulo mortis per diminutionem capitis*² деб аталади.

Турган гапки, Фуқарога шундай бир баҳона керак бўлиб турган эди, у шу заҳоти енгилмаслару эски гвардия, олтмиш еттинчи йил қаҳрамонлари тўғрисида гап сўқа кетди, тўқсон саккизинчи йилни ҳам абадул-абад эсимиздан чиқармаймиз, Жо ҳам унга қўшилиб маъқуллаб туради, кимни осишган, кимни қийнаб ўлдиришган, кимни ҳарбий-дала судида ҳукмини ўқишган бўлса, ҳаммасини эслашди, янги Ирландияни яратамиз, янгиликлар қиламиз ва ҳоказо-ҳоказолар дейишди. Агар сен янги Ирландия бўлишини истасанг, энг аввалло ўзингга янги бир ит топиб ол, кейин гапир, мен, мисол учун, шундай деб ҳисоблайман. Овозинг ўчкур кўтир ҳаммаёқни ҳидлаб чиқади, сўлагини оқизади, тўхтовсиз қичинади, қашинади, мундоқ қарасам, Олфга ичкилик олиб бераётган Боб Дореннинг оёғига суйкалади. Турган гапки, Боб ит билан майнавозчилик қилади:

– Қани, кўлингни бер! Кўлингни бер, кучуквой! Чиройли, яхши кучук! Бўл, бўла қол, кўлни чўз!

Аггаһ³, у итнинг панжаларини силаб-сийпаламоқчи бўлиб, курсида ўтирган кўйи нақ лаънати итнинг устига ағдарилиб тушай деди, Олф уни базўр ушлаб қолди, ўзи эса тинмай бемаънидан бемаъни қилиб алжирайди, наслдор, ноёб ит, ақлли ит, уни эркалаб, силаб-сийпаб ўргатиш керакмиш, вой ўргилдим, кўнглинг айнайди бу гаплардан. Кейин Терридан олдин ака-ука Жекобларнинг ширин кулча-си солинган эски тунука қутичани сўраб олди-да, унинг ичида қолган-қутганларини итга қоқиб беришга тушди. Ит эса уларни хап этиб паққос туширди-да, тилини узун осилтириб, яна сўрай бошлади. Тунука-пунукаси билан ютиб юборай дейди шаллақи.

Фуқаро эса Блум билан ака-ука Ширслар, шу яқин атрофда Арбор-хиллда яшаган Вулф Тон, Роберт Эммет ва ватанга фидо бўлиш, Томми Мурнинг Сэра Каррэнга бағишланган «У ўша ердан узоқда» деган йиғлоқи шеъри ҳақида узундан-узоқ баҳслаша кетдилар. Блумни кўрсангиз, қойилмақом сигараси, ёғ томчилаган семиз башараси

¹ Порали таначалар (*лот.*).

² Калла кесилганда, ўлим ониди (*лот.*).

³ Майли (*ирл.*).

билан шунақанги чиранадики, асти қўяверасиз, ўзини худди аслзодалардай кўрсатмоқчи бўлади. Феномен! Унинг хўппа семиз хотини бир хум ёғ — бу ҳам ажойиб феномен, елкасида хўп бошлаб шар думалатсанг бўлади. Менга Секун Берк деган гапириб берганди, улар «Шаҳар тамғаси»да туришганда ёнларида жиннисанғироқ жияни билан бир кампир яшаркан, Блум ўзини нуқул касалга солиб кампирни ийдиришга, у билан авраш ўйинини ўйнаб, кейин ўзига бир нималарни васият қилиб қолдиришларини кўзларкан, кампир ўта тақводор бўлгани учун унга ёқаман деб, жума кунлари гўшт емас анов жиннисанғини сайр қилдириб ўйнатиб келаркан. Кунлардан бир кун жиннивойни худди ақлли қўйчивондай Дублиннинг барча қовоқхоналарига олиб борибди, тоза пишқирадиган қилиб итдай ичирибди, уйга гирт жишшасини чиқариб олиб келибди-да, унга оғунинг зиёни ҳақида сабоқ бердим дебди.

Худо ҳақи, учта хотин — ҳалиги кампир, ўзининг хотини ва меҳмонхона бекаси Миссис О'Дауд бир бўлиб уни еб қўйишларига оз қолибди, нақ циркнинг ўзи дейсиз. Анов Берк деган уни ўхшатиб сўйлаб берганда кула-кула ўлай дебман, хотинлар бири олиб-бири қўйиб юмма талашса, Блум нуқул нима дермиш денг, *ҳа энди қарамайсизми, ҳа энди бир чеккаси*. Яна энг қизиги нима денг, анави жиннисанғи улгуржи вино сотувчи Коун-стритлик Пауэрнинг қўлида ишлаб худонинг берган кунни уйга оёқда туролмайдиган гирт маст бўлиб қайтар, ишида ҳамма винолардан бирма-бир тотинмагунча қўймас экан. Феномен!

— Ҳалок бўлганлар хотираси учун, — дейди Фуқаро ва ўзининг қадаҳини кўтариб Блумга тикка қарайди.

— Тўғри, — деб қўшилади Жо.

— Лекин сиз менинг фикримни илғамадингиз, — дейди Блум унга. — Мен айтмоқчи эдимки...

— Sinn Fein! — унинг гапини бўлади Фуқаро. — Sinn Fein amhain!¹ Жонажон дўстлар биз билан ёнма-ён, қаттол душман турар юзма-юз².

Сўнги видолашув беҳад ҳаяжонли бўлди.

Барча узоқ-яқин жомхоналардан мотам бонг садолари эшитиларди, мотам белгиланган жой теварак-атрофларидан юзларча дўмбираларнинг бўғиқ тараклаши машъум башорат каби таралар, уларга тўпларнинг гулдираган садолари жўр бўларди. Момақалдироқнинг қулоқни батанг қилувчи гумбурлашлари ва яшиннинг кўзни қамаштирадиган чақнашлари мудҳиш саҳна юзини ёритиб, шусиз ҳам киши юрагига титроқ солган томошани янада ваҳималироқ қилиб кўрсатиш учун само тўпхонаси ўзининг фавқулудда қудратини намоён этишга қарор бергандай эди. Дарғазаб кўк ўз дарвозаларини очган каби йиғилган оломоннинг бошига челақлаб ёмғир қуяр, баъзи одми хомчўтларга қараганда, издиҳомда беш юз мингдан кам бўлмаган одам жам эди. Дублин шаҳар полиция қўшилмаси шахсан бош комиссар раҳбарлигида бош-кети кўринмас ушбу издиҳомни тартибга солиб турар, Йорк-стритнинг катта оркестри эса асбоб-анжомларини мотам тасмалари билан безаб жамоатни зериктирмаслик учун бизга беланчакдан буён кадрдон бўлиб қолган Сперанцанинг йиғлоқи музаси тортиқ қилган мислсиз оҳангларни улуғвор бир тарзда ижро этарди. Тез юрар саёҳат поездлари ва юмшоқ ўринли йўловчи карета-

¹ Биз ўзимиз!.. Фақат биз ўзимиз! (*ирл.*).

² Томас Мурнинг «О, шундай қул бормикан» шеърдан.

лар бизнинг вилоятлардаги биродарларимиз хизматида бўлиб, улар томошагоҳга тўда-тўда етиб келардилар. Дублин шинавандаларининг суюкли Сайёр кўшиқчилари Л-н-х-н ва М-лл-г-н ўзларининг «Ларри осиладиган тун арафасида» деган кўшиқларини ҳамон ўшандай жўшқин ва қувноқ ижро этиб, ҳамманинг юрагига ҳаяжон солди. Бизнинг икки бетакрор кулги усталаримиз кулги муҳибларидан ақл бовар қилмас пул тўпладилар, улар ўзларининг шоҳ кўшиқларининг сўзи ва музыкасини алоҳида варақага ёзиб тарқатдилар, жиндак бўлсин ҳамоқат аралашмаган ирланд ҳажвининг қалблари меҳр-муҳаббатга тўла шинавандалари пешона тери тўкиб беш танга топиш учун жон куйдирган санъаткорларига ҳеч қачон таъна-дашном қилмаслар. Ташландиқлар етимхонасининг эркак ва хотин жинсидан бўлган болакайлари воқеа майдонига қараган деразаларга мўр-малахдай ёпишиб куннинг асосий томошасига кутилмаган ушбу кўшимчалардан бошлари осмонга етиб қувонишар, биз худди мана шу ўринда ота-онани маҳрум шўрликкина болакайлارга ҳақиқий маънодаги ибратли ажойиб томоша кўрсатиш гоёси билан қалблари ёнган роҳиба тарбиячиларнинг шаънига чин миннатдорчилик сўзларини айтишимиз керак. Орасида қўп порлоқ кибор хонимлар бўлмиш вице-қиролнинг меҳмонлари олий ҳазратларининг етакчилигида катта трибунадаги қулай жойларга ўтиб ўрнашдилар, айти чокда Зумрад Орол Дўстлари сифатида маълум-машҳур ранго-ранг либослардаги хорижий делегация қарама-қарши томондаги трибунага жойлашди. Делегация таркиби тўла йиғилган бўлиб, унинг ичида командор Бачибачи Бенинобене (гуруҳнинг дуайени гавдасининг ярми фалажланган ҳолда бўлиб, ўз жойига буғ билан ишлайдиган кучли кўтарма кран ёрдамида ўринлатилганди), мсе Пиер-Пол Птиқорин, улук ҳазилбон Владимир Сморгальников, эски ҳазилбон Леополд Рудолф фон Шванценбад-Ходенталер, графиня Мара Вирага Кишасони Путрапешти, Хайрем А. Бомбуст, граф Атанатос Карамелпулос, Али Бобо Бакшиш Роҳат Лукум Афанди, сенйор идалго кабалеро дон Пекадило-и-Палабраси-Патерностер де ла Малора де ла Маларча, Хокопоко Харакири, Чан Чик-чик, Олаф Кобберкедделсен, мингерр Трик ван Трумпс, пан Польски-Педеревски, гусьподин Прклстр Кратчинабритчисич, Барбос Гопников, герр Бардакдиректорпрезидент Ханс Хуэхли-Стоитли, ординарприватдоцентдавлатгимназияларимузейларисанаторийларисуспензорийлариумумийтарихэкстраординарпрофессор-доктори Кригфрид Юбералгемайнлар ҳозир эдилар. Делегатларнинг истисносиз ҳаммалари ўзлари баногоҳ гувоҳ бўлишларига тўғри келган кўз кўриб қулоқ эшитмаган ваҳшийликни ранг-баранг тиллар ҳамда ранг-баранг ифодаларда қораладилар. Шундан сўнг ЗОД аъзолари ўртасида Ирландия авлиёси ва раҳнамосининг муборак таваллуд кунини саккизинчи ё тўққизинчи мартми деган савол устида қизгин баҳс кетди. Баҳсда барча фаол қатнашди. Баҳс асносида замбарак ўқлари, эгри ётагон қиличлар, бумеранглар, аркебузлар, тутунли говлар, ойболталар, шамсиялар, палахмонлар, қастетлар, тўқмоқлар, чўян гўлалар дадил қўлланди; зарбалар самимий ва дўлдай ёғилди. Бутерстаундан маҳсус чопар орқали чақирилган Бола-пақир деган миршаб Макфадден бир зум ичида тартиб-интизомни тиклаб, ажойиб бир топқирлик билан ҳар икки тарафни тенг-баробар қониқтирувчи таклиф киритди, авлиё раҳнамонинг таваллуд кунини ўн еттинчи март бўла қолсин деди. Бўйи икки метрли ёмби Бола-пақирнинг таклифи барчага маъқул тушди ва бир овоздан қабул қилинди. Барча ЗОД аъзолари миршаб Макфадденга чин самимий ташаккурлар бил-

диришди, уларнинг кўплари жароҳатлар олишганди. Коммандор Бенинобене раислик курсиси тагидан тортиб чиқарилди. Унинг юрис-консулти Аввокато Пагамимининг маълум қилишича, Бенинобененинг ўттиз иккита чўнтагидан чиққан турли-туман нарсалар тўстўполон пайтида ёшроқ ҳамкасбларнинг ёнларидан чиқариб олинган бўлиб, ёшларни шу йўл билан ақл-идрокка чақириш мақсадини кўзланган экан. Мазкур нарсалар бари (шу жумладан, бир неча юзлаб эркак ва аёлларнинг олтин ҳамда кумуш соатлари) дарҳол эга-эгаларига қайтарилиб, ўртада мурсою мадора тантана қилишига олиб келди.

Одми иш кийими кийган, ёқасига ўзига сеvimли Cladiolus Cruentus¹ таққан Рамболд жазо саҳнига сипо ва расо кўтарилди. У тепага чиқиб, соф Рамболдчасига ёқимтой йўталиб кўйди, унинг қисқа, ясама, такрорланмас, фақат унинг ўзига хос бу йўталига кўп одамлар тақлид (албатта, унчалар ўхшатолмай) қилишга уринишарди. Бутун дунёга машҳур жаллоднинг келиши йиғилган улкан издиҳом томонидан гулдурол олқишлар, қий-чувлар билан кутиб олинди, вице-қирол ўрамидаги хонимлар ҳаяжон ичида рўмолчаларини силкитишар, улардан ҳам кўпроқ хурушга минган хорижий кўноқлар голибона қийқиришар, овозлар талотумида *хох, банзай, эйен, живио, чин-чин, полла крониа, гип-гип, вив, Аллоҳ* деган ҳар турли нидо сўзлар эшитилар, улар орасида кўшиқлар диёридан ташриф буюрган делегатнинг *эввива* деган жарангдор ҳайқиригини осон ажратиб олиш мумкин эди (унинг юксак ва узоқ фа оҳанги бир замонлар бичилган Каталани бизнинг қадим момо-момоларимизни ўзига мафтун этган ўша гаройиб ўткир ноталарни эслатарди). Соат роппа-роса ўн еттида мегафонлардан дуо ўқишга чақирилди ва шу заҳоти ҳамма бошлар яланғоч бўлди. Риенци кўзғолони замонларидан бери коммандор хонадонига тегишли бўлмиш кўҳна сомбреро элчининг шахсий навбатчи врач доктор Пиппи томонидан унинг бошидан эҳтиёткорлик билан ечиб олинди. Қатл остонасида абгор қахрамонга бизнинг муқаддас динимизнинг сўнгги тасаллиларини етказиш учун етиб келган олиму уламо прелат қора ридоси этагини оқарган бошига тортиб ҳақиқий насроний сабр-тоқат билан ёмғир кўлмагига тиззасини кўйганча раҳмат салтанати саждагоҳига ўтли ёлворишлар йўллади. Кунда ёнида қатл этгувчининг мудҳиш жуссаси қаққайган, унинг бошига икки кўз учун икки тешик қолдирилган катта кўва кийдирилган, ўйиқдан икки кўзи қаҳрли йилтираб оқарди. У охириги ҳукми кутиб ўзининг кўрқинчли қуролининг қанчалар ўткирлигини синаб кўрар, тигни дам мушаклари бўртиб чиққан елкасига ишқалар, дам унинг қаттол, аммо заруратли ҳунарининг ишқибозлари томонидан сўйиш учун келтирилган кўй-кўзичоқларнинг каллаларини шартта-шартта узиб ташларди. Унинг олдидаги қизил оғочдан ясалган нафис стол устида нимталаш учун пичоқ, ичак-чавоқларни чиқариб олиш учун махсус ускуналар (Жон Раунд ва ўгилларининг машҳур Шеффилд фирмаси томонидан махсус буюртма бўйича энг моҳир усталар томонидан олий навли пўлатдан тайёрланган) ўн икки бармоқли ичак, йўғон ичак, ингичка ичак, кўр ичак ва ҳоказолар бирма-бир чиқариб жойланадиган сополдан ясалган хумча, яна бебаҳо қурбонликнинг бебаҳо қони солинадиган икки кўзача турарди. Мушуклар ва итларнинг бирлашган етимхонасининг хўжалик бошлиғи бу кўзачалар қон билан тўлгач, уларни ушбу эҳсон уйига етказиш ҳақида

¹ Кирмизи гладиолус (*лот.*)

кўрсатма олганди. Қайнатилган тухум ва гўшт, пиёз билан қовурилган мазали бифштекс, иссиқ курсилдоқ нон ҳамда тетиклик бағишловчи қайноқ чойдан иборат таомлар фожианинг бош қаҳрамонига маросимни ташкил этувчилар томонидан пешкаш этилди.

Мақтул ўлимга ҳозирланаркан, аъло кайфиятда эканлигини кўрсатиб, рўй бераётган ҳодисанинг барча тафсилотларига қизиқиш билан қарарди; бироқ шу онларнинг улуғворлигини англаган ҳолда бизнинг кунларимизда кам топиладиган фидокорлик туйғуларини намоён этиб, у ўзининг сўнгги хоҳиш-иродасини намоён қилароқ (унинг хоҳиши дарҳол бажо келтирилди) менга аталган таомлар ҳурмат-этиборимнинг рамзи ўлароқ Беморлар ҳамда Йўқсил Уй ижарачилари Жамияти аъзолари ўртасида тенг тақсимлаб берилсин, деган ихтиёр билдирди. Унинг аҳд-паймон қилган қайлиғи томошабинларнинг зич қаторларини ёриб ўтиб, юзлари оловдай ловуллаб унинг мардона кўксига, офатижон кўзлар учун бир зумдан сўнг ўлим шарбатини ичадиган марди майдон кўксига ўзини отганда, оломон сўнг даражада тўлқинланароқ *nes plus ultra, non plus ultra*¹ аҳволига етди. Қаҳрамон унинг ингичка белини муҳаббат билан кучароқ, эркалаб шивирлади: *Шейла*², *менинг севгилим*.

Қаҳрамони унинг номини тилга олганини эшитгач, қайлиқ йигитнинг зиндонбоп кийим-кечагига ҳам қарамасдан қайси жойи тўғри келса, шу жойини эҳтиросли бўсаларга кўмиб ташлади, уларнинг аччиқ кўзёшлари жилғага айланиб бир оқимга бирлашди, қиз йигит хотирасини мангу кўксига сақлашга онт ичди, ўзининг ўлим дақиқаларини худди Клонтерк паркидаги хоккей ўйинига кетаётгандай лабида оташин кўшиқ билан қаршилаган ботир йигитни ҳеч қачон унутмасликка қасамёд қилди. Қиз қаҳрамон йигитга Анна Лиффи бўйларида шўх ва маъсум ўйинлар ўйнаб бирга ўтган болалик дамларини эслатди. Рўй бераётган воқеанинг бутун даҳшатини унутароқ, ҳар икковлари хандон ташлаб тинмай кулишаркан, барча йигилганлар ҳазрат пастор ҳам кўшилган ҳолда улар билан бирга чексиз шод-хуррамликка берилдилар. Мудҳиш издиҳом том маънода ичаги узилиб куларди, бироқ кўп ўтмай қайғу-алам ўз ишини қилди; мана икковлон сўнгги бора қўлларини бирга қовуштирдилар, яна кўзёшлари ариқ-ариқ бўлиб отилди ва шунда сон-саноғи йўқ оломон юрагининг қаърларига мислсиз ларза тушиб, юраклари ёрилиб кетгудай ўкириб-ўкириб йиғлай бошлади. Худонинг юмушларини адо этгувчи қария уламанинг ўзи юрак-юракдан тўлқинланарди. Ирландия қироллик полициясининг тобланган азамат сиёқли эрлари, жамоат тартиб-интизомини сақловчи девқомат алпбардорлар, ҳеч яшириб ўтирмай рўмолчалари билан кўзёшларини артардилар, бинобарин, росмана тан олиб айтиш жойизки, ушбу бепоён издиҳомда кўзига ёш олмаган бирон кимса қолмади. Не сўз билан айттайликки, шундан сўнг энг фусункор бир ҳодиса содир бўлди: навқирон ҳуснда якто йигитча, Оксфорд университетининг битирувчиси, гўзалларга ўзининг валломатларча муносабатлари билан машҳур навқирон ҳусну малоҳатда якто йигитча жаҳд билан олдинга чиқди-ю, шаҳодат қоғози, чек дафтари ҳамда шажара аъмолини тақдим этароқ бахтиқаро навниҳол ойимқизнинг қўлини сўради ва дарҳол тўй кунини белгилашини илтижо қилди. Унинг таклифи жон-дилдан қабул бўлди. Оломон ичидаги ҳар бир хонимқизга чаноқ ва суяклар расми ўйилган

¹ Бундан ортиғи бўлмас (*лот.*).

² Ирландиянинг яна бир шоирона мажозий номи.

нафис тўғноғич тортиқ этилдики, воқеага чандон мос бу саховатли ҳады барчани яна янгидан янада жўштириб юборди. Оксфорднинг ўта назокатли толиби — йўл-йўлакай айтиб ўтайликки, у Албион тарихида энг донгдор хонадон соҳибларидан биридир, — лоладай яшнаган қиз қайлиқнинг нозик бармоғига тўрт япроқдан иборат зумрад салоса узукни тақиб қўйган чоғда оломоннинг тўлқинланиши барча қирғоқлардан тошиб кетди. Нима ҳам дейсиз, қайгули маросимни бошқариб турган, ҳарбий полициянинг қаҳрли раҳбари подполковник Томкин-Максвелл Ффренчмаллен Томлинсоннинг ҳатто ўзлари, ҳаҳа, ўша, сипойиларни киприк қоқмай замбараклар оғзига боғлаб нақ жаҳаннамга тўда-тўдалаб жўнатган ўша азаматнинг ўзи ҳиссиётларини тутиб туролмай кўзлари намланди. Темир қўлқоп кийган унинг қўллари бехос қалқиган ёшни сидириб ташлади-ю, унинг атрофини қуршаб *entourage*¹ турган шаҳарнинг сара казо-кузаролари унинг томоғи хириллаб шивирлаганини ўз қулоқлари билан эшита олдилар:

— Воҳ, Худойимнинг қовурғаси-я, Худойимнинг қовурғаси, воҳ шундай ойимтилла-я. У шундай деб, Худонинг қовурғаси-я, деб хирилладики, бу жононга қараб туриб, Лаймхаусдаги уйда мунтазир ўтирган эски тоғорани нечук эслайсан, ахир.

Мана шунда Фуқаро ирланд тили тўғрисида сўз очиб қолди, муниципалитетдаги мажлисни гапирди, яна алланимабалолар, кейин *shoneens*² дейди — ўз она тилини билишмайди. Жо орага понасини суқади, бир гал аллакимга бир фунт жарима солгани ҳақида кўпиради, Блум ҳам бўш келмайди, томоғини қиради, Жонинг пулига келган сариқ чақага арзимайдиган сигарасини бурқситади, Гэлл лигаси ҳақида супрасини ёзади, ичиришга қарши лигани оғзига олиб, гапни айлантиради, нима эмиш, ичкиликвозлик — Ирландиянинг нақ тавқи лаънати эмиш. Ичирмасанг, ошна-оғайни олдига ичкилик қўймасанг, вассалом, ҳаммаси жойида бўлади-қўяди. Гапни олиб қочишини бир қаранг, нимани таклиф қилма, йўқ демай лўқ этиб томоғига ташлайди, ўзи лоақал кўпикни олдинга қўймайди, унга ишонсанг, Исо Масиҳонинг қайта тирилиб келишини кутишинг керак. Бир қуни мен ошнам билан уларнинг мусиқа тўғарагига бордим, рақс ўйинлару қўшиқлар денг, қиз ётади гарамга, йигит, қани, қаранг-а, ундан кейин Хушёрлар жамиятининг тамғасини таққан бир арбоб зўр бериб ирландчасига олиб гап сўқади, атрофда эса бир талай *colleen bawns* алкоғолсиз ичимликлар кўтариб айланиб юришади, қанақадир тамғаларми-ей, оранжад, лимонадми-ей, уриниб қолган ширинликларми-ей, узун гапнинг қисқаси, сотиб юришади, тўқчилик, *flahoolagh*³ хайлу ҳашам, эрмак. Ирландия хушёр — Ирландия эркин⁴. Кейин қари такага ўхшаган аллаким сурнайни чўзади, кейин бу гўрковлар бари бирваракай оёқ тапиллатиб рақс бошлайди, сигир мабодо буни кўрса, тили осилиб ўлади.

Бу ҳам майли-я, иккита узун ридо кийган рўдапо ҳеч ким хотинларга тегиша кўрмасин деб, кўз-қулоқ бўлиб туришади, бунисига нима дейсиз, белингиздан пастига бошлаб тепган билан баробар.

Узун гапнинг қисқаси, бир боғдан бир тоғдан дегандай, мен нимани айтаётгандим, ҳа, қари ит шўрлик, тунука идишда ҳеч нарса йўқлигини кўриб, мен билан Жо иккимизга ялтоқланиб суйкалади.

¹ Давра олиб (*франц.*).

² Сохта жаноблар (*ирл.*).

³ Князчасига (*ирл.*).

⁴ Кенг тарқалган Ирландия шиори.

У менинг итим бўлганда, эркалаб, силаб-сийпалаб тавбасига таян-тирардим, шундай қилмасам, мен — мен эмасман. Яхшилаб бир тепсанг, кейин эсдан чиқмайдиган қилиб яна бир сўқсанг, бинойи умр эсидан унутмайдиган бўлади.

— Нима, қопиб олади, деб кўрқаяпсанми? — дейди Фуқаро иршайиб.

— Йўғ-ей, нега, — дейман. — Фақат менинг оёғимни кўча чироғининг устунни деб ўйламаса, бас.

Ити тушмагурни чақириб олди.

— Нима бўлди сенга, Гарри, нима бўлди? — дейди у ити тушгурга.

Кейин уни ерга ағанатиб, жунлари, бўйинларини пийпалаб, силаб-сидириб, ирландчасига нималарнидир уқтиради, ити эса хурпайиб ириллайди, икковлари шундай қараб турсанг, операда дуэт айтишаётганга ўхшайди. Уларнинг ўртасида бўлиб ўтаётган ир-ир, ак-акларни бошқа ҳеч ерда ҳеч қачон эшитмайсан. Бошқа иши йўқ, кўли бўш одам газеталарга хат ёзиб жўнатсайди, *probono publico*¹ токи мана шунақа қопагон итларнинг тумшугини тўр билан боғлаб юрсинлар. Ириллайди, вағиллайди, ташналикдан кўзига қон тўлган, тумшугидан қутурган сўлак оқади.

Бизнинг қуйи тараққиёт босқичида турган жондош биродарларимизга (уларнинг эса сон-саноғи йўқ) одамзод маданиятини сингдиришга қизиқувчилар илгари *sobriquet*² деб маълум-машҳур қизғиш-сариқ ирланд сеттер-бўрибосари томонидан намоёиш этилган кинантропиянинг ҳайратомуз кўринишларини ҳеч қачон эътибордан қочирмасликлари керак. Бироқ, Гарриоун таниш-билишларнинг кенг доираси томонидан яқинда номи ўзгартирилиб, Оун Гарри деб аталади. Ҳар томонлама диққат билан ишлаб чиқилган овқатлантириш усули ҳамда эркалаб таълим-тарбия беришнинг кўп йиллардан бери амал қилиб келаётган хулосаларининг хотимаси бўлган юқоридаги кўринишлар бошқа бир қатор ютуқлар сирасида шеър ўқишликни ҳам ўз ичига олади. Фонетика бўйича ҳозир саломат бўлган энг йирик мутахассиси (унинг номи ичимиздан омбир билан тортсанг ҳам чиқмайди!) ўқилган шеърларни қиёсий таҳлил этиш учун ҳайратомуз меҳнатлар қилди ва буни қарангким, уларнинг қадимги келт бахшиларининг байтларига *гаройиб бир тарзда* ўхшашлигини қайд этиб ўтди (курсив бизники).

Биз бу ерда Нозик Ниҳол деган мафтункор тахаллус остида юзига парда тутган муаллиф бутун китобсеварлар дунёсига таништирган гўзал ишқий шеърлар ҳақидагина эмас, балки ундан-да ортиқ барча кескин ва шахсий (бу ҳақда бизнинг оқшомги нашрларимиздан бирида мистер Д.О.К деган кимса қизиқ маълумот бериб ўтади) мотивлар борасида-да тўхталинади, бизга ушбу оҳанглар илгари машҳур Рафтрининг ҳажвий тараннумлари, шунингдек, Донол Макконсидайнинг назмларидан таниш эди, биз бу ўринда кундан кунга маърифатли жамоатчиликнинг назар-эътиборини тортаётган бизнинг замонавийроқ лирик шоиримиз тўғрисида айтиб ўтирмай қўя қолайлик. Қуйида биз ҳозирча исми шарифини ошкор қилишга ҳақимиз бўлмаган кўзга кўринган йирик олим томонидан бажарилган таржиманинг бир парчасини эътиборингизга ҳавола этамиз, ишончимиз комилки, китобхон айрим маҳаллий ишоралардан чайнаб берилганга қараганда, кўпроқ маълумот ола билади. Ит аслиятининг вазн ту-

¹ Жамоатчилик тинчлиги учун (*лот.*).

² Лақаб.

зилиши валлия энглин шеърининг оҳанжамадор аллитератив ва изо-силлабик қоидаларини эслатса-да, ундан кўра мураккаброқ қурилишга эга бўлиб, биз шунга аминмизки, китобхон аслиятнинг руҳи аъло тарзда акс эттирилганини тан олмай иложи йўқ. Яна шуни қўшимча қилиб қўййликки, агар Оуннинг шеърларини қаҳрли бўғиқ ириллашга ўхшаш овоз билан оҳиста ва ноаён бир тарзда ўқилса, унинг таъсири эҳтимол янада кучлироқ бўлади.

Қаҳрим келиб ириллаб
Томогимни қираман
Бўғзинг курсин, Барни Кирнан
Сени ёмон қаргайман.
Бир қултум сув бермас баттол
Бўғзим қуриб қақшайман
Ичакларим ўтдай ёнар
Ичак-чавоқ берсанг, нетар.

Шу ерга келганда, у Терридан итга сув келтиришни сўради, итнинг сув ичишини кўрсангиз, Худо ҳақи, шалпиллатиши бир чақирим наридан эшитилиб турди.

Жо эса ундан яна бир мартадан ичкилик чақирсак, қарши эмас-мисиз, деб сўради.

– Жоним билан, – жавоб берди у, – chara¹, йўқ десам, кўнглингга олиб ўтирма тагин.

Худо ҳаққи, у ўзини елкасида худди бир бош карам эмас, калласи бордай тутади. Қари чол Гилтрапнинг мана шу кучуги билан ҳамма қовоқхоналарда санғиб юради, кўз очиб юмишга улгурмай уни ичкилик билан сийлагинг келиб қолади, бунинг ўзингга шараф деб биласан, шу алфозда сайловчилар ва солиқ тўловчиларнинг бўйнида ўтиргани-ўтирган. Одам ва махлуқ учун мангу байрам. Жо эса мендан ҳам сўрайди:

– Қалай, яна битта оласанми?

– Ўрдак сузишни биладими? – деб сўрайман ундан.

– Бизга яна олиб кел, Терри, – дейди Жо. – Совутилган ичкиликлар бўлса, сизга кетмайдими, нима дейсиз? – деб сўрайди у Блумдан.

– Йўқ, раҳмат, – жавоб қилади у. – Очиғини айтсам, мен бу ерга Мартин Каннингем билан кўришгани келгандим, шўрлик Дигнамнинг суғурта ишларини маслаҳатлашиб олмоқчи эдим. Мартин гаров қўйиш идорасига кириб чиқшимни сўраган эди. Гап шундаки анов Дигнам бечора суғурта қоғозини гаровга қўйган экан, суғурта компаниясини эса бундан огоҳлантирмаган экан, ана шундай ҳолларда қарздор гаровга қўювчи киши қонун бўйича ҳеч нарса ололмас экан.

– Ана, кулги, – ҳиринглайди Жо, – ана, найранг. Қари Шейлок ўзига ўзи панд берибди-да. Унда хотинининг омади келган бўлади, тўғрими?

– Ҳар қалай, – дейди Блум, – бу унинг ошиқ-маъшуқларининг иши.

– Қанақа ошиқ-маъшуқлар? – дейди Жо.

– Қонунчилар демоқчиман, унинг хотинининг адвокатлари, – деб гапини тўғрилайди Блум.

Кейин гаровга қўйиш қонунчилиги ҳақида гапни олиб қочади, Лорд-Канцлернинг қандай қарор чиқаришини, марҳум бевасининг

¹ Ошнам (*ирл.*).

манфаатларини, жамғарма ташкил этилганини тушунтиради, бошқа бир томондан Дигнам бир миқдор пул Брижмендан қарздор бўлиб қолган, мабодо энди беваси ёки хотини гаровга қўювчи қарздорнинг ҳақ-хуқуқини шубҳа остига қўймаса деб, бошимни ўша гаров қонунчилиги билан тоза қотириб ташлади. Ўзини айтмайсизми, калтадум, қонун сиртмоғига тушмаганинга хурсанд бўлиб юр, ҳей қаллоб ва санги, раҳмат де, ошнанг судда қутқариб қолди. Венгрия қирол лотереяси деб, қандайдир сохта чипталар сотган, ҳокимиятдан имтиёзлар олган. Ишонмайсизми, онт ичаман. — Йўқ, гапирманг менга жуҳудларни! Ҳокимият имтиёзи остида Венгрия қироллигининг талончилиги!

Шу пайт гандираклаб Боб Дорен пайдо бўлди ва Блумдан миссис Дигнамга ўз ҳамдардлигини билдириб қўйишни сўради, минг афсус мен кўмиш маросимида қатнашолмадим, менинг шу гапларимни таъзиядорга етказинг, Дигнамни билган ҳар бир инсон ундан кўра яхшироқ, ундан кўра ҳалолроқ кимсани ҳеч қачон кўрмаганини албатта айтади, бизнинг шўрлик Вилли ана шундай бебаҳо одам эди-да, дейди сўзларни чалкаш-чулкаш қилиб, оғзи-бурнидан сўлак оқиб. Башарасига аламли фожиона тус бериб, Блумнинг қўлини қисади, шуларни айтиб қўйинг дейди. Биродар, қўлни ташла, қўлни. Сен ҳам фирибгар, мен ҳам фирибгар.

— Афандим, умид қилишга журъат этаманки, — дейди у, — танишлигимиздан фойдаланяпти, деб ўйламанг (таниш-билишчилигимиз ҳам вақт тақозосига кўра унча узоқ деб бўлмаса ҳам, ҳар қалай ишончим комилки, ўртамиздаги ўзаро ҳурматга асосланади), шу боисдан сиздан марҳаматингизни дариг тутмасликни сўрайман. Мабодо, мен бахтга қарши, камтарлик чегарасидан чиққан бўлсам, унда ҳиссиётларимнинг тўла маънода самимий эканлиги ҳамоқатимни кечиришингизга хизмат қила олади, деб умид билдираман.

— Марҳамат айлангиз, афандим, — дейди унинг суҳбатдоши. — Сизни орзиқтирган ҳиссиётларни мен бағоят эъозлайман, сизнинг илтимосингизни адо этмак учун жонимни ҳам аямайман, баҳонаи сабаб қанчалар қайғули бўлмасин, каминага билдирган ишонч-эътиборингизнинг ўзи бу зардобга тўла аламли косани эгасига етказмоғимга инод бўлажак.

— Ундай бўлса, изн беринг, қўлингизни қисиб қўяй, — деб хитоб айлайди ул. — Заррача шубҳа қилмагаймен, ки сизнинг қалбан олижаноблигингиз менинг ожизона сўзларимдан кўра тўғрироқ йўлни кўрсатгай, шояд мени оғир қийноқларга солган изтиробларимни ифодалаб бермоқ йўлини топгайсиз, зеро бу аламли ҳиссиётларга кўмилган қўйи менинг тилим сўз айтмоқдан ғоят ожиздир.

Шундай деб, у ўзини тўғри тутишга ҳаракат қилганча туёғини шикиллатади. Соат энди беш бўлди, у эса ўлардай маст. Бир куни кечаси қамоққа тушишига оз қолди. Омади келиб, Падди Леонард ўша 14 А тамғали миршабни танирган. Брайд-стритдаги қовоқхонада итдай ичган, қовоқхона беркилгандан кейин ҳам иккита суюқоёқни ёнига олиб тоза ҳангома қилган, қаҳвахона мушуги ҳам улар билан бирга бўлган, катта-катта пиёлаларда портер шаробини тинмай сипқоришган. Ойимтиллаларга ўзини француз Жозеф Манюо деб таништирган, католик динини таҳқирлашга тушган, буни қаранг, ўзи эса болалигида Одам Ато ва Момо Ҳаво черковида ибодат чоғида хизмат қилиб юрган, кўзини чирт юмиб Янги Аҳд билан Эски Аҳд-ни ким тўқиб чиқарганини ифшо қилган, ўртада ойимтиллаларни эзиб, ачомлаб, хурушга кирган. Ойимтиллалар қиқир-қиқир кули-

шади, лакалангнинг чўнтакларини қоқлашади, у эса каравотга шаробларни тўкади, қийқиришади, хахолашади, ҳингирлашади ўзида йўқ.

Қани, бизга кўрсат Аҳдингни! Жуда эскириб қолибди-ку бу сенинг Аҳдинг? Яхшиямки, ўша ердан Падди ўтиб қолибди. Якшанба кунлари унинг суюқоёқ хотини билан черковга борганини кўрсангиз, хотини орқасини у ёқдан-бу ёққа силкитиб ўтади, оёғида унча-мунча эмас локли туфли, кўкрагига бинафшалар қадалган, бўғирсоқдай ёқимли, ўзини бека ойимлардай кўрсатмоқчи бўлади. Жек Мунининг сингилчаси. Онаси эса эски бузуқ, кўча бузуқларига жой тайёрлаб қўяди. Жек ўзича унинг танобини тортиб қўйди. Қилғиликни қилиб қўйиб, агар уйланмасанг, бошлаб адабингни берамиз, деб янди.

Инчунин Терри уч қадаҳда тўлатиб ичкилик келтирди.

— Олинлар, — дейди Жо бизни сийлаб. — Қани, олинг, Фуқаро.

— Slan Leat¹, — деб жавоб беради у.

— Жо, омадингни берсин, — дейман. — Соғ-саломат бўл, Фуқаро.

Онасини эмсин, у дарров ярмини уриб қўйибди. Уни ичириш учун чўнтагинда миллионинг бўлса тузук.

— Найнов кимни мэр қилиб кўтармоқчи, Олф? — сўрайди Жо.

— Сенинг бир оғайнингни, — жавоб беради у.

— Наннетти? — сўрайди Жо. — Аъзони-я?

— Отини айтмаймиз, — дейди Олф.

— Ўзим ҳам ўйлагандим, — дейди Жо. — Мен уни ҳозиргина бир депутат билан кўрдим, чорвадорлар йиғинида Вилли Филд билан ўтирган эди.

— Сочи узун Иопад², — дейди Фуқаро, — отилиб турган вулқон, барча мамлакатларга суюкли, ўз диёрининг маъбуди.

Шундан сўнг Жо Фуқарога оқсимдан гап очиб, чорвадорлару шошилиш чора-тадбирлар кўриш борасида сайрай кетди, Фуқаро э, қўйсанг-чи, шу чора-тадбирларингни, деб қўл силтайди, Блум эса кўтир қўйларни даволашда олтингугурт суви ҳақида олимона гап сўқадди, бузоқларга йўталга нима ардоб ичириш, актиномикозга³ қарши нима асил малҳамлиги устида суҳандонлик қилади. Бир маҳаллар у қассобхонада ишлаган. Қўлига дафтар-қалам кўтариб саниб юрган, одамларнинг оёқлари остида ўралашган, кейин бир чорвадорга кўрслик қилгани учун Жо Кафф унинг кетига бир тепиб ҳайдаган. Олган нишони шу. Мистер Билафон. Хоҳлаган кишингни товўқни соғишга ўргатади. Сикун деган ошнам айтиб берган эди, унинг хотини «Шаҳар тамғаси»да нуқул ойимқиз О'Даудга мени қатқат ёғ босяпти, деб кўзёши қиларкан. У хотинини ҳатто бемалол артиниб олишга қўймайди, атрофида айланиб-ўргилиб, майдалаб, қандоқ қилиш кераклигини ўргатиб туради. Бугунги режаларинг қандай? — деб сўрайди. Э-ҳа. Инсоний муносабат. Ахир, шўрлик ҳайвонларнинг жони оғрийди, мутахассисларнинг сўзларига қараганда, махлуққа озор бермайдиган энг яхши воситалардан бири, қасал жойини қўл билан юмшоқ қилиб қашлаш. Худо ҳақи, унинг қўли фақат товўқ пайпаслашга ярайди.

Қут қут қут-қутуқ. Қо қо қо, товўғим. Мана бу, Қора товўқ. У бизга тухум туғиб беради. У тухум қўйганда хурсанд бўлади. Қақаҳ-

¹ Соғ бўл (*ирл.*).

² Қадимги Рим шоири Вергилийнинг «Энеида» достониди тилга олинган номлардан бири.

³ Йилтироқ замбуруғлар келтириб чиқарадиган йирик қорамолларнинг юқумли касаллиги. (*Тарж.*).

қаҳ-қаҳ. Қо қо қо. Ана яхши амаки Лео. У қўлини Қора товукнинг тагига тиқиб, тухумни олади. Қақаҳ-қаҳ-қаҳ қут қутуҳ. Қо қо қо-о.

– Ишқилиб нима бўлмасин, – дейди Жо, – Филд билан Наннетти бугун Лондонга жўнашади, жамоа палатасига савол билан чиқишмоқчи.

– Рост айтяпсизми, – сўрайди Блум, – маслаҳатчи бугун кетяптими? Аттанг-а, мен уни кўрмоқчийдим.

– Бугун кечда почта кемасида кетяпти, – деб жавоб қилди Жо.

– Аттанг, аттанг, – дейди Блум. – Зарур ишим бор эди. Балки, фақат мистер Филднинг ўзи кетаётгандир. Мен кўнғироқ қилолмадим. Йўқ. Ростдан ҳам аниқ гапми?

– Наннан ҳам жўнаяпти, – дейди Жо. – Лига унга вазифа топширган, полиция комиссари паркда спортнинг ирланд турларини ўйнашни тақиқлаган, эртага у шу масалани кўтармоқчи. Бунга нима дейсан, Фуқаро? Sluagh na h-Eireann¹.

Мистер Шохбоз-Скотт (Молтифарнэм, миллатчи): Менинг хурматли дўстим, Шиллела депутати кўтарган масала муносабати билан Муҳтарам ҳамкасбимдан сўрамоқчи эдим; ҳукумат ҳақиқатан ҳам, молларнинг паталогик ҳолатининг тиббий белгилари бўлмаганига қарамасдан уларни зибҳ этишга кўрсатма берганми?

Мистер Чала-Туёқ (Тамошант, консерватор): Хурматли палата депутатлари Парламент кўмитасига тақдим этилган маълумотларга эгадирлар. Ушбу маълумотларга жиддий бир қўшимча қила оламан, деб ўйламайман. Хурматли палата аъзосининг сўровига жавоб ижобий.

Мистер Орелли О'Рейли (Монтенотте, миллатчи): Айнан шундай кўрсатмалар Феникс паркида спортнинг ирландча турлари билан шуғулланишга журъат этган инсон наслига кирувчи махлуқларни зибҳ этиш учун берилганми?

Мистер Чала-Туёқ: Бунга жавоб салбий.

Мистер Шохбоз-Скотт: Муҳтарам ҳамкасбнинг машхур Митчелстаун телеграммаси² газнахонадаги жанобларнинг сиёсатига ўз таъсирини кўрсатмадими? (Залда шовқин-сурон.)

Мистер Чала-Туёқ: Бу масалада мен материалларни кўришим керак.

Мистер Сийқа-Ҳазил (Банком, мустақил): Ҳеч иккиланиб ўтирмай ўт очинг. (Оппозиция жойидан кинояли чапақлар.)

Раис: Тартиб! Тартиб! (Мажлис ёпилади. Қарсақлар.)

– Манови одам, – дейди Жо, – ирланд спортини тирилтирди. Бизнинг ичимизда ҳеч нарсани билмагандай ўтирибди. Бу Жеймс Стивенсн турмадан чиқариб олган инсон. Ўн олти фунт оғирликдаги чўян ғўлани отиш бўйича бутун Ирландиянинг ғолиби. Энг узоққа отганинг қанча эди, Фуқаро?

– Na bacleis³, – деб жавоб беради Фуқаро ўзини камтарона кўрсатиб. – Илгарилар мен ҳам бошқалардан қолишмас эдим.

– Бу гапларни кўй, Фуқаро, – дейди унга Жо. – Бошқаларнинг тушига ҳам кирмасди сени қувиб етиш.

– Нима бу, рост гапми? – сўрайди Олф.

¹ Ирландия қўшини (*ирл.*).

² 1887 йилнинг сентябрида Парнеллнинг сафдоши Жон Диллон Митчелстаун деган жойда нутқ сўзлашга уринганда, полиция ўт очган. Уч киши ўлган. Митинг қатнашчилари норозилик билдириб, парламентга телеграмма жўнатишган. Ушандан буён бу телеграмма Конституциявий ҳуқуқлар учун кураш рамзи саналиб келади.

³ Арзимаиди (*ирл.*).

– Ҳа-ҳа, – жавоб беради Блум. – Ҳаммага маълум гап. Нима, сиз билмасмидингиз?

Шундан сўнг спортнинг ирландча турлари ҳақида гап бошланиб, қизигандан қизиб кетди, shoneensларнинг эрмаги бўлиб қолган ўша лаун-теннис ўйини дейсизми, ирландча хоккей ва тош отиш дейсизми, асил тупроқ ва янада бўлсин миллат¹ дейсизми, ҳаммаси шунақа гаплар.

Блум шу ерда ҳам жим турмайди, юраги заиф кишиларга куч ишлатиладиган машқлар зарарли, деганга ўхшаш гапларни айтмаса, кўнгли жойига тушмайди. Узимнинг ички иштоним билан қасам ичаманки, агар ердан бир парча хасни олиб, мана шу Блумга кўрсатиб: *Буни қара, Блум, манави хашакни кўрясанми? Бу хашак бўлади*, – десанг, энамнинг энаси номига қасам ичаманки, у сизга буни роса бир соат тушунтиради, мен сизга аниқ айтяпман, ҳеч қачон тили ҳам тутилмайди.

Срод-Бретон-Вегдаги Брайен Д'Кирноннинг кўҳна саройида Sluagh na h-Eireann ҳамкорлигида қадим гэлл спорт турларини ва жисмоний маданиятни тиклаш миллатнинг ўсиши учун қанчалар аҳамиятга эга эканлиги ҳақида мунозара бўлиб ўтди. Жисмоний тарбия Қадим Юнонистон, Кўҳна Рим ва эски Ирландияда қандай тушунилгани устида гап борди. Обрў-эйтиборли ассоциациянинг муҳтарам президенти раислик курсида ўтирар, тумонот одам йигилганди. Жўшиб ва қотириб сўзлаган раиснинг мазмундор нутқидан сўнг қадимги ўйинлар ҳамда кўҳна панкельт аждодларнинг спорт машғулотларини тиклаш имкониятининг зарурияти борасида ўта қизиқ ҳамда беҳад сермазмун баҳс кетди. Мунозара бу доираларга одатий бўлиб қолган одоб-икром руҳида ўтди. Бизнинг қадим тилимиз соҳаларида кенг танилган ва теран ҳурматга сазовор бўлган мистер Жозеф Маккарти Хайнс қадимги гэлнинг спорт ўйинлари ва машқларини тирилтиришга қизгин даъват этди, уларни эрта тонгда ва кеч тушганда Финт Мак-Кул берилиб машқ қиларди, шу тариқа асрлар қаъридан бизгача етиб келган куч-қудрат, ирода-матонатнинг энг яхши анъаналарини тиклаш, жонлантириш мумкин бўлади. Л. Блум эса ҳам қарсақлар, ҳам ҳуштаклар билан қарши олиниб, қарама-қарши нуқтаи назарни ифода қилди, шундан ўзи овоз (вокал) устаси бўлган раис одамлар билан лиқ-лиқ тўла залнинг барча томонларида янграган қарсақлар ҳамда кўпдан-кўп илтимосларни ҳисобга олиб, мунозарани ўлмас Томас Осборн Дэвиснинг сўзига ёзилган ҳақиқатан ҳам ҳеч қачон қаримайдиган «Янада бор бўлсин миллатимиз» деган кўшигини ажиб бир тарзда ижро этиш билан якунлади (кўшиқнинг сўзлари ҳаммага маълум бўлгани учун бу ерда такрорлаб ўтирмадик). Зиддиятга бориб қолишдан чўчимасдан, бу ўринда қайд этиб ўтайликки, бизнинг Фаҳримиз, Ватанпарваримиз, чемпиоимиз бўлган зот бу ижроси билан ўз-ўзидан ҳам ўзиб кетди. Ирландларнинг Карузо-си-Гарибалдиси шундай камолга етган эканки, унинг момогулдиракдек овози замона муқаддас айлаган мадҳияда ўзини тўла намоён қилдики, бунга фақат Ирландия фуқароси бўлган Зотгина қодирдир. Кўшиқчининг шусиз ҳам жуда юксак даражада бўлган обрў-эйтибори кўшиқнинг энг олиймақом ижросидан сўнг янада юқори кўтарилиб, анжуман қатнашчиларининг алангали олқишларига сазовор бўлди, улар орасида кўплаб кўзга кўринган динимиз намояндалари-

¹ Ирланд шоири Томас Осборн Дейвис (1814-1845) кўшигининг номи, аслида, миллий мадҳияга айланган.

ни, айна чоқда матбуот ходимлари, суд ва ҳуқуқ табақалари вакиллари ва бошқа маърифатли доираларни кўриш мумкин эди. Шу билан анжуман охирига етди.

Руҳоний-диний доираларнинг намояндалари орасида улуғ ҳазрат Вилиям Делани, нафис адабиёт доктори О.И.; илоҳийшунослик доктори ҳаз. Жералд Моллой; Муқаддас Руҳ жамоасидан ҳаз. П.Ж.Кавана; викарый ҳаз. Т.Уотерс; черков хатиби ҳаз. Ж.М.Айверс; франциск мазҳабидан ҳаз. П.Ж.Клири; тарғиботчи биродарлар мазҳабидан ҳаз. Л.Ж.Хикки; франциск-капуцинлар мазҳабидан улуғ ҳаз. биродар Николас; ялангоёқ кармелитлар мазҳабидан улуғ ҳаз. Б.Горман; ҳаз. Т.Махер, О.И.; улуғ ҳаз. Жеймс Мерфи, О.И.; вазифадор викарый ҳаз. Жон Лейври; илоҳиёт доктори улуғ ҳаз. Вилиям Доэрти; марианлар мазҳабидан ҳаз. Питер Фейган; августи мазҳабидан ҳаз. Т.Бранган; викарый ҳаз. Ж. Флавин; викарый ҳаз. М.Э.Хэкетт; викарый ҳаз. В.Хэрли; бош викарый монсенйор Макманус; Бокира Биби Марям мазҳабидан ҳаз. Б.Р.Слэттри; черков руҳонийси ҳаз. М.Д.Скалли; тарғиботчи биродарлар мазҳабидан ҳаз. Ф.Т.Перселл; черков руҳонийси, каноник улуғ ҳаз. Тимоти Горман; викарый, ҳаз. Ж.Фланган бор эди. Фуқаролар орасида П. Фэй, Т.Кверк ва бошқа яна кўплаб кишиларни кўриш мумкин эди.

– Айтганча, куч ишлатиб қилинадиган машқлар дедингиз, – дейди Олф, – сиз анави Кео – Баннет учрашувида бўлдингизми?

– Йўқ, – дейди Жо.

– Эшитишимча, мистер Фалончи шу учрашувда мўмайгина юз фунт ишлаб олганмиш.

– Ким экан? Буянмасми, мабодо? – сўрайди Жо.

Шу ерда Блум гап қистиради:

– Мисол учун теннисда кўз ўткир бўлиши, чаққонлик керак.

– Ким бўларди, Буян-да, – дейди Олф. – Майлерга кўйишмасин деб, эртадан кечгача ичиб ётган эмиш деб мишмиш тарқатди. Ҳақиқатда эса Майлер кечаю-кундуз тайёргарлик кўраётганди.

– Уни биламиз, – дейди Фуқаро. – Сотқиннинг боласи. Биламиз чўнтагидаги инглиз тиллалари қаердан келаётганини.

– Ойни этак билан ёпиб бўлмайди, – унинг гапига қўшилди Жо.

Шу ўринда Блум яна лаун-теннис ва қон айланиши борасида гап қистирди-да, Олфдан сўради:

– Сиз бунга нима дейсиз, Берген?

– Майлер уни ерга парчинлаб ташлади, – деб ўзиникидан қолмайди Олф. – Агар солиштирсангиз, Хинен-Сейерс учрашуви болаларнинг ҳазил-мазахи. Шундай дўппосладик, ановга сичқоннинг ини минг танга бўлди. Бунинг томошасини кўрсангиз эди, бирови қалампирдай буришган, ҳарифининг киндигидан келмайди, буниси эса қулондай гижинглаб турибди. Эҳ, охирида бўкcasига шундай урдик, ичак-чавағи ағдарилиб кетай деди. Лекин Куинсбери қоидасига тўғри келади, ҳаммаси жойида. Эса қоладиган, раҳмсиз жанг бўлди, Майлер ва Перси эллик софери байроқ учун майдонга тушдилар. Дублин ишқибозларининг эркатойи ҳарифига қараганда анча енгил вазнда бўлиб, бу етишмовчилик ўрнини афсонавий маҳорати билан тўлдирарди. Охирги чиқишнинг хайлу ҳашами сал бўлмаса ҳар икки чемпион учун ғурбатга айланарди. Ундан олдинги чиқишда оғир вазнли замбаракчи эркатойнинг тумшуғига бошлаб тушириб бошламасига қизил қонини бироз оқизиб қўйди, шу боисдан Бош Талабгор Кео, у ёғидан қараганда ҳам, бу ёғидан қараганда ҳам, худди фирт маст одамдай оёқда туролмай қолди. Аскар бола сўлдан қисқа

кучли зарба бериб ишини давом этгирди, лекин шунда ирланд гладиатори Беннетнинг жағи остини мўлжаллаб, тўғридан чақмоқдай мушт туширди. Қизил мундир сапчиб ўзини четга олди, ammo шунда бизнинг дублинлик азамат чапдан энкайиб, ҳарифнинг кўксига зарб урди. Рақиблар яқиндан тирама жангга киришдилар. Майлер ҳарифга қоплондек ташланиб, уни кўз очирмай қўйди, чиқиш охирлаганда азамат арқонларга чўзилиб қолган, зарбалар унга дўлдай ёғиларди. Ўнг кўзи батамом юмилиб қолган инглиз ўз бурчагига бориб турди-да, тўйиб сув ичиб олди, занг урилган маҳали яна тетик ва жасоратга тўла эди, у эбланлик жангчини бир зумда нокаут қилишига заррача шубҳа қилмасди. Жанг то ғалаба қозонгунча эди, ғалаба эса ўз ғолибини кутарди. Ҳар икков йўлбарсдай олишдилар. Томошабинлар ҳаяжони сўнг нуқтага етди. Жангчи Перси рақибига осилиб бутун оғирини ташлагани учун судя уни икки бора огоҳлантирди, бироқ эркатой ғоятда чаққон эди, унинг оёқлари қандай ишлаганини бир кўрсангиз эди. Енгил қарс-курс зарбалар давомида аскарнинг ўта нозик апперкот зарбидан сўнг Майлернинг оғзидан қон дарё бўлиб оқди, шунда эркатой ҳар томонлама қаттиқ хужумга ўтди ва Беннетнинг қорнига чапдан ҳайратомуз зарб урди. Жангчи ерга бир бог гарамдай қулади. Бу соф ва моҳирона нокаут эди. Таранг сукунат ичра портобеллик Зўрабор устида сониялар санала бошлади. Ammo худди шу пайт Беннетнинг секундантлари Оле Пфотте Ветштейн рингга оқ сочиқ улоқтирди, шундан сўнг Сентридан чиққан азамат эр ғолиб деб эълон қилинди, рингга гулдурос-гулдурос қарсақлар, қийқириқ-ҳайқириқлар ёғилди, қаҳрамон оёқлар остида топталиб кетишига оз қолди.

— Бойлан устомон, фойдасини қўлдан чиқармайди, — дейди Олф. — Бир гап эшитдим, у шимол томонларда концерт қўярмиш.

— Мен ҳам эшитдим, — дейди Жо, — тўғри эканми?

— Ким? — дейди Блум. — Эҳ, ҳа. Жуда тўғри. Ёзги гастрол дегандай, тушундингизми? Шундай, сайру саёҳат.

— Б. хоним энг порлоқ, энг ёруғ юлдуз бўлсалар керак, шундай эмасми? — деб сўрайди Жо.

— Менинг хотинимми? — дейди Блум. — Ҳа, у кўшиқ айтади. Менимча, ҳаммаси жойида бўлар. Анов шундай яхши ташкилотчи. Яхши.

Оҳо-ҳо, мана гап қаёқда дейман ўзимга ўзим. Буни топинг, дўстларим. Буян най чалади. Концерт қўйишади. Айлен-бритлик қари Дэн, сассиқ товламачининг ўғли, бурлар билан уруш бўлганда отларини икки қайтадан ҳукуматга пуллаган қаллоб. Мистер Нима-нима, Сизнинг олдингизга солиқлар масаласида келдим, мистер Бойлан, сув солиғи ва камбағалларга ёрдам. Нима дедингиз? Солиқ, сув солиғи ва камбағалларга ёрдам, мистер Бойлан. Нима-нима? Ҳа, ўша сурбет олифта анов хотинни бошлаб ўйнатади, мен бунга кафилик берман. Ҳамма гап ўртамизда қолади, жўжачам, дейди.

Қояли Калпа тоғларининг фаҳри, сочлари қора қарғанинг қанотидан ҳам қорароқ оймқиз, Твидининг моҳпораси. Ҳавоси мушмула ва писта дарахтларининг муаттар ҳидлари билан тўлган ўша ерларда қиз камолга етди, ҳусну чиройда тенгсиз соҳибжамол бўлди. Аламеда боглариди кушдай учиб юрди, зайтунзорлар унга ошно бўлди, чиройли бутуқларини эгиб таъзимлар қилди. Ўшадир Леополднинг бокира жуфти ҳалоли, ўшадир кўкраклари гуркираган гўзал Мэрион.

Ие, ие, қаранглар-а, О'Моллойлар қавмидан бўлган оқ юзли, келишган, икки бетига ҳарир қизиллик югурган, аъло ҳазратларининг маслаҳатчиси, қонунларни сувдай ичиб юборган эр қадам ранжида қилаётир, унинг қаватида олижаноб Лэмбертлар уруғининг шаҳзодаси ва меросхўри келмоқда.

- Салом, Нед.
- Салом, Олф.
- Салом, Жек.
- Салом, Жо.
- Худо мададор, – дейди Фуқаро.
- Сизларга ҳам Узи мадад берсин, у Меҳрибон, Раҳмли Зот, – дейди Ж.Ж. – Сиз нима хоҳлайсиз, Нед?
- Менга андак ярим қадаҳ, – дейди Нед.
- Ж. Ж. ўзларига ичкилик буюради.
- Судга борган эдингизми? – сўрайди Жо.
- Ҳа, – деб жавоб беради Ж.Ж. – У ҳаммасини тўғрилайди, Нед, – дейди У Недга қараб.
- Умид қиламиз, – дейди Нед.

Инчунин, буларнинг нима иши бўлиши мумкин? Ж.Ж. бировни вакиллар рўйхатидан чиқартиради, биров эса унинг чўнтагини тўлдириб кўяди. Унинг номи аллақачон Стаббсга¹ тушган. Бир кўзли ойнак таққан олифта капалаклар билан қарта-курта ўйинлар, маишат, шампанлар дарё бўлиб оқади, охири нима бўларди пайдарпай тўлов қоғозлари, судга чақирувлар ёғилади. Фрэнсис-стритдаги Камминсга тилла соатини гаровга қўйган, бу ерда уни ҳеч ким билмайди, мен эса у ерга Маскун билан бирга бориб қолгандим, у ўшанда гаровга қўйилган этигининг пулини тўлаб, қайтариб олаётган экан. Исми шарифингизни айтинг, сэр? У эса: Тоув, деб жавоб беради. Аҳа, дейман мен қараб туриб, бу ҳам тайёр бўлибди-ку, ҳа, тайёр, дейман. Худо ҳақи, бир кунмас бир кун у аччиқ афсус-надомат чекади, мана мени айтди дерсиз.

– Э, сиз у ерда каллаварам Бринни кўрмадингизми? – сўрайди Олф. – К.К.: Ку-ку.

– Кўрдик, – дейди Ж.Ж. – Хусусий детектив излаб юрибди.

– Аҳа, – деб давом этади Нед, – у тўғри суднинг олдига кирмоқчи бўлиб турган экан, Корни Келлехер учраб қолиб, орқага қайтарибди, аввал дастхатни текширтириш керак дебди.

– Ўн минг фунт-а! – кулади Олф. – Эҳ, қани энди унинг суд ҳамда вакиллар олдида турганини бир кўрсам, бошқа сира армоним йўқ эди.

– Мабодо, бу сенинг ишинг эмасми, Олф? – сўрайди Жо. – Тўғриси айтинг, фақат тўғриси, тўғрисида бошқасини гапирманг, ана ундан кейин мадад берсин сизга Жимми Жонсон.

– Менми? – Норози бўлди Олф. – Менинг поку мусаффо шаънимга заррача доғ солмасликни сўрайман.

– Сизнинг ҳар қандай сўзингиз, – дейди Жо унга қараб, – Сизга қарши далолат сифатида фойдаланиши мумкин.

– Унинг даъвосини албатта, қабул қилсалар керак, – дейди Ж.Ж. – Ахир у ерда унинг *compos mentis*²га эга эмаслиги назарда тутилади. К. К.: Ку-ку.

– *Compos*-ингни бурнингга тик! – кулади Олф. – Сен, нима билмайсанми, унинг каллаварамлигини? Унинг калласига қарасанг, бас. У эрталаб шляпасини кияётганда, уни пойабзал қошиги билан калласига дўндиради, биласанми?

– Ҳа, – эътироз билдиради Ж.Ж., – аммо қонуннинг кўз ўнгида маломатга қўювчи маълумотларнинг ҳақиқийлиги уларни ошкор қилганлик учун суд олдида масъулиятдан озод қилмайди.

¹ Стаббс нашр қилган «Дейли пейпер» газетаси назарда тутилади.

² Соғлом ақл (*лот.*).

– Ай-яй-ай, Олф, – ачинади Жо.

– Аммо, ҳар қалай, – дейди Блум, – унинг шўрлик хотинига қийин, хотин киши-да минг қилса ҳам.

– Ҳа, ачинарли, – дейди Фуқаро. – Умуман эри на ундоқ, на мундоқ хотинларнинг ҳаёти ачинарли.

– На ундоқ, на мундоқ дегани нима? – сўрайди Блум. – Сиз айтмоқчисизки...

– Мен айтмоқчиманки, на ундоқ, на мундоқ, – такрорлайди Фуқаро. – Яъни, на сих ва на кабоб.

– Икки жаҳон овораси, – дейди Жо.

– Ҳа, худди шундай, на ўлик, на тирик, – дейди Фуқаро. – Pishogue¹, агар бу сўзнинг маъносини тушунсангиз.

Кўринг-а, сезиб турибман, секин арининг ини бузиляпти. Блум эса тушунтиргани-тушунтирган, бечора хотинга жуда қийин, ўзининг жин урган дудуқ эри орқасидан судралиб ҳамма ерда юриш, бу шафқатсизлик, мен шуни назарда тутгандим. Бу чиндан-да махлуқларга нисбатан шафқатсиз муносабат, шу йўқсил савдодойи – Бринни ўтлоққа чиқариб юбориш нима деган гап, соқоли ерда судралиб юрса, бундай аҳволдан осмон йиғламай ким йиғласин? Шу хотин унга турмушга чиқаётганда, жуда бурнини юқори кўтарган эди-я, ҳа, нима дейсизки, эрининг узоқ амакиси – кимсан, Папа ҳузуридаги черковнинг ходими. Саммерхиллик синйор Брини, шоп мўйлов, ўзи италянлардан аъло ҳазрат ҳузурида Папанинг зуави, махсус сарбози, унинг сурати деворда осиглик, у соҳилбўйи уйини тарк этиб, Мосс-стритга кўчиб ўтган. Қани, айтинг-чи, у ким бўлибди ўзи? Э, ҳеч ким, учинчи қаватда уйи бор, ҳафтасига етти шиллинг тўлайди, деразаси ҳовлига қараган, у бутун дунёга иддаоси бордай кўкрагига аллақандай турли тақир-туқирларни осиб кўча айланиб юради, ўргилдим.

– Почта хати, – дейди Ж.Ж. давом этиб, – иш ошкор этилганини билдиради. Сэдгроувнинг Хоулга қарши кўрилган маълум ишида буни ёвуз ниятнинг етарли далолати деб тан олинди. Менинг фикримча, даъвони қабул қилишлари мумкин.

Яна йигирма беш, келдик. Кимга керак сенинг фикринг? Қуймайсанми ахир, пивомизни хотиржам ичайлик. Худо ҳақи, шунга ҳам қўйишмайди, шекилли-да.

– Сизнинг соғлигингиз учун, Жек, – дейди Нед.

– Сизнинг ҳам, Нед, – дейди Ж.Ж.

– Э, ана, яна унинг ўзи, – дейди Жо.

– Қани-қани? – сўрайди Олф.

Ие, худо урсин агар, анов савдодойи яна ташқаридан имиллаб ўтиб боряпти, қаппайган икки жилдини қўлтигига қистирган, ёнида хотини билан Корни Келлехер, у қалайга ўхшаган кўзлари билан биз томонга бир ўқрайиб қаради, ўзи ёнидаги кишига тўхтовсиз нималарнидир оталарча тушунтиряпти, бир марта ишлатилган тобутни яна унга тиқиштирмоқчи.

– Канададаги қалоблик яна кўриладими? – сўрайди Жо.

– Кечиктирилди, – жавоб қилади Ж.Ж.

Бу қирғийбурун биродарлардан Жейм Воут деган кимса Шапиро ҳам шу, Спарк ҳам шу, Спайро ҳам шу, газеталарда эълон чиқарибди: Ҳар ким йигирма шиллинг тўласа, унга Канадага бориш таъминланади. Вой-бў? Нима, сиз мени аҳмоққа чиқаряпсизми? Буларнинг

¹ Айниган (*ирл.*).

ҳаммаси ғирт товламачилик-ку. Нечук дейсизми? Ҳаммани — ғирт чув туширган, фақат уй хизматкорлари-ю Мит графлигидаги содда эркакларнигина эмас, ўз қавм-қариндошларини ҳам доғда қолдирган. Ж.Ж. ҳикоя қилиб берган эди, Зарецкий деган отинг кургур бир қадим яҳудий бошида шляпаси билан гувоҳлар ўтирадиган ерда туриб кўз ёш қилар эмиш, Мусо Калимининг номига қасам ичармиш менинг икки фунт пулимни ўмариб кетишди деб.

— Ишни ким кўрди? — сўради Жо.

— Бош судя, — жавоб берди Нед.

— Шўрлик қари сэр Фредерик, — дейди Олф, — уни оғзидан сути кетмаган бола ҳам лақиллатиб кетиши мумкин.

— Олф, унинг юраги жуда катта, филникдан ҳам катта, — дейди Нед унинг гапини тасдиқлаб. — Унга ижара қарзларию хотини касал ётгани ва бола-чақаси кўплиги ҳақида кўпиртириб чўпчак айтиб беришса, бас, курсида ўтирган жойида йиғлаб юборадим.

— Худди ўзи, — деб қўшилади Олф. — Ж. Рувмининг иши ўнгидан келиб турган экан, Гамли бечорани хонавайрон қилгани учун ҳеч бўлмаса қамоқда ўтириши керак эди, ҳозир Гамли Батт кўпригида тош қўриқлаб ўтирибди.

У мўйсафид бош судяга тақлид қилиб, дийдиё ўқийди:

— Ҳеч замонда бўлганми! Шўрлик заҳматкаш! Қанча болангиз бор? Ўнта, дейсизми?

— Шундоқ, тақсир. Хотиним ичбуруғ.

— Хотини ичбуруғ бўлиб ётибди! Шармандалик! Дарҳол бу залдан чиқиб кетинг, сэр. Йўқ, сэр, ундириб олиш ҳақида қарор чиқармайман. Бу ерга шундай даъво кўтариб келишга қандай ҳаддингиз сиғди, сэр! Кўли ишдан бўшамаган бечора меҳнаткаш! Мен ишни тўхтатаман!

Шаҳло кўзли илоҳа ойининг ўн олтинчи кунни эди, Яктан ва Якто Учлик (Салоса) мунаввар байрамининг учинчи ҳафтаси, самоларнинг қизи, малика моҳнинг биринчи чораги Худо ярлақади ва Маъруф судялар қонун чиқарувчи ҳарамларига қадам ранжида қилдилар.

Уша ерда палатада мажлис қилаётган магистр Кортни ўз мулоҳазасини ҳавола этди, мерос ишлари бўйича судда маслаҳатчиларсиз иш кўраётган магистр Эндрюс тасдиқланиши лозим бўлган васиятнома ҳамда вафот этган майфуруш, ҳозирда марҳум Жекоб Холлидейнинг кўчмас ва кўчар мулкига оид сўнгги васият фармойишида қайд этилган мол-мулкка бўлган биринчи даъвогарнинг ҳуқуқини вояга етмаган руҳий касал ва компаньон Ливингстоннинг ҳуқуқига қарши ҳар томонлама диққат билан кўриб чиқди. Мана, ниҳоят, Гринстритдаги суднинг тантанавор равоқлари остига сэр Фредерик Кушбеги ўз пойқадамини қўйди. Бутун вилоят ва унинг теварак-атрофлари ҳамда Дублин шаҳар графлиги учун қўйилган комиссияда брехонлар қонунлари бўйича адолатли судни амалга ошириш учун у кеч соат бешларга яқин ўз хизмат вазифасига ўтирди. Ва унинг билан биргаликда Иарлар ўн икки бўғинининг буюк синедриони кўр ташлади, ҳар бир бўғиндан бир эр иштирок этди, Патрик бўғини ва Хюг бўғинидан, Оун бўғини ва Конни бўғинидан, Оскар бўғини ва Фергус бўғинидан, Финни бўғини ва Дермот бўғинидан, Кормак бўғини ва Кевин бўғинидан, Куилти бўғини ва Оссиан бўғинидан ҳаммаси бўлиб ўн икки софдил ва тақводор эрлар қатнашди. Улар соғлом ақл билан адолатли суд қилсинлар ва ўз ҳукмдорлари бўлмиш қиролнинг судланувчига қарши кўрилаётган ишида одил ҳукм чиқарсинлар ҳамда барча кўргазмаларга мувофиқ адолатли қарорга келсинлар деб, уларни Хочда ҳалок бўлган Зот номидан қасамёд қилдирди, шояд Худо

мадакдор бўлгай ва унинг китобини бўси муборак қилингиз. Бинобарин, шул ўн икки Иар бўғинлари ўринларидан турдилар, Воҳид Худо номидан унинг одил судини амалга оширишга қасам ичдилар. Шундан сўнг қонун миршаблари дарҳол одил суд изқуварлари олинган маълумотларга биноан тутиб келтирган кимсани қалъа зиндонидан олиб чиқдилар. Унинг оёқ-қўллари кишанланган, на гаров ва на кафолат эвазига чиқарилган, ёлғиз суд ихтиёрига топширилган, зеро у баттол ва ёвуз эди.

– Хўп ғалати ишлар бор-а, – дейди Фуқаро. – Ирландиямизга ҳар турли қаланғи-қасанғилар келишиб, бургаларни кўпайтиришади, холос. Шунда Блум ўзини ҳеч нарсани эшитмагандай тутади, кейин Жога қараб анов майда-чуйда устида биринчигача ташвиш чекмасангиз ҳам бўлади, лекин сиз мистер Кроуфордга мабодо бир оғиз сўз айтиб қўя олмасмикинсиз, дейди. Жо эса олам тургунча туринг деб, жамики авлиёю анбиёлар номидан қасам ичиб, сиз учун жонимни ҳам аямайман, дейди.

– Нега деганда, биласизми, – деб тушунтиради Блум, – реклама такрор билан тирик. Ҳамма сир мана шунда.

– Менга ишонаверинг, – ваъда беради Жо.

– Дехқонларни алдашади, – деб ўз айтганидан қолмайди Фуқаро, – ирланд қашшоқларини талаб, бойишади. Биз энди уйимизда бегоналар бўлишини хоҳламаймиз.

– О, ишончим комилки, ҳаммаси яхши бўлади, Хайнс, – дейди Блум. – Бу Ключчи шуни хоҳлаяпти-да, билдингизми.

– Иш битди деб, ҳисоблайверинг, – дейди унга Жо.

– Илтифотингиз учун катта раҳмат, – миннатдорчилик билдиради Блум.

– Етти ёт бегоналар, – деб қўймайди гапини Фуқаро. – Э, айбдор ўзимиз. Уларни ўзимиз киритганмиз. Ўзимиз чақирганмиз. Анави манжалақи ўзининг ўйнаши билан бу ерга англосаксларни бошлаб келди, бизни итдай талатишди.

– Иш қайта кўрилади, – дейди Ж.Ж.

Энди Блум ўзини бурчакдаги алланимани, ўргимчак инидир балки, жуда қизиқиб томоша қилаётганга салади, Фуқаро унга чақчайиб қарайди, оёғида ётган ити эса бошини кўтаради, бировга ташланадиган вақт келмадими дегандай.

– Шарманда хотин, – дейди Фуқаро, – бизнинг барча кулфатларимизнинг сабаби мана шунда.

– Ана ўша хотиннинг ўзи, – дейди Олф, улар Терри икковлари пештахта олдида «Полис газетт»ни варақлаб хихилашарди, – юзига чапламаган бўёқ қолмаган.

– Қани, биз ҳам кўрайлик-чи, – дейман.

Улар америкаликлар ишлаган уят расмлардан бирини томоша қилишаётган экан, бундай расмларни Терри Корни Келлехердан олади. Нозик аъзоларни катталаштиришнинг сири. Кибор жононнинг шўхликлари. Чикаголик бадавлат ишбилармон Норман В. Таппер ўзининг офатижон, бироқ бевафо хотинини капитан Тэйлорнинг қўйнидан топди. Нафис иштончалар кийган ҳурилик шўхликларга берилди, машуқ уни силаб-сийпалайди, Норман В. Таппер эса тўшпончасини ўқталиб отилиб киради, ҳурилик эса бу пайт капитан Тэйлор билан айни човли-чамбар ўйнаётган бўлади.

– Оҳ, Женни, оппоғим, – дейди Жо, – шамоллатма оёғинг!

– Кўнглинг суст кетяптими, Жо, – дейман унга. – Бузоқчанинг юмшоқ жойи бўлса йўқ демасдинг, а?

Ундан-бундан валақлашамиз, бу орада Жон Уайз Нолан билан Ленехан келиб қолишди, Ленеханнинг башараси чўзмадай чўзилиб кетган.

– Хў-ўшш, – дейди Фуқаро, – воқеа жойидан тез хабарлар айтинг. Муниципалитет косиблари ўз йигинларида ирланд тилини нима қилмоқчи бўлишди?

Ялтир-юлтир либослар кийган О’Нолан буюк ва қудратли, қаҳрли Эрин ҳукмдорига таъзим бажо келтириб, мадҳлар ёғдирди-да унга бугун рўй бермиш барча нарсаларни сўйлай кетди, бутун салтанатда иккинчи ўринда турувчи дунёда энг итоатгўй шаҳри азимнинг кўркам оқсоқоллари уларни Фолсел саройи равоқлари остида қарши олиб, илоҳу-илоҳаларга манзури назар тиловатлар қилишиб, тантанавор кенгаш юритишди, агар имконият жоиз бўлса, мумкинмики, бу омонат дунёда денгизлар бўлиб-парчалаб ташлаган келтларнинг қанотли сўзу сўзликларини яна тикламоқ, улуғламоқ.

– Иш юришди, – дейди Фуқаро. – Э, онасини палон бу валақлаган саксларнинг.

Бироқ шунда Ж.Ж. ўзини гўё маърифатли хўжасаролардай кўрсатиб, ўзи бунда ҳар турли нуқтаи назарлар бўлиши мумкин, одамлар фактлардан юз ўгирадилар, Нелсоннинг нима қилганини эсланг, кўр кўзи билан дурбин қаради¹, ахир бир бутун миллатни ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, ялписига қоралаш тўғри бўлармикин, Блум эса меъёр лозимлиги, ишқаллар кўплигию уларнинг мустамлакаларию цивилизациялари ҳақида гап айлантириб, унга қўшилади.

– Сифилизация, мана қандоқ дейиш керак! – ўкиради Фуқаро. – Э, онасини палон-пистон! Бу тумса ҳаромиларнинг башараси кўрсин! На мусиқаси, на адабиёти, на тасвирий санъати, ҳеч бирида ҳеч вақо йўқ, ҳаммаси зўрма-зўраки нарсалар. Цивилизациясида бор-йўқ ҳамма нарсалар – биздан олиб ўғирланган. Айниган манқалар тўдаси!

– Европа халқлари оиласи, – вақиллайди О’Моллой...

– Улар ҳеч қандай европалик эмас, – шарт кесади Фуқаро. – Мен паришлик Кевин Иген билан Европада бўлганман. Ҳеч қайда Европада на уларнинг биронта изи бор, на тили бор, мабодо cabinet d’aisance²-да бўлмаса агар.

Жон Уайз бўлса бундай дейди:

– Шунчалар кўп гулларни кўрмас ҳеч кимнинг кўзи.

Ленеханнинг эса бунақа нарсаларга суяги йўқ, унга жўр бўлади:

– *Conspuez Les Anglais! Perfide Albion!*³

У шундай деди-ю, катта, дағал ва кучли қўлида ўткир, қора, кўпикланган эл (пиво) қадаҳини баланд кўтариб, ўз қавми *Lamh Dearg Abu*⁴-нинг жанговар чорловини қичқирди ва уни душман устидан ғалаба қозониш, денгизларда ҳукмронлик қилган, алебастр тахтларда ўтирадиган, худди ўлмас худолар каби маскун, қудратли ботир қахрамонлар қавми устидан ғалаба қозониш учун сипқорди.

– Сенга бир нима бўлдимиз ўзи? – сўрайман Ленехандан. – Уч юзни кутиб, пуч сўзга дуч келган одамдай кўринасан.

– Олтин соврин, – деб жавоб беради у.

– Ким ютди, мистер Ленехан? – сўрайди Терри.

¹ 1801 йил 2 апрелда Копенгаген ёнида Дания флотига хужум қилган Нелсон чекиниш ҳақида буйруқ олиб, унга буйсунмайди. У буйсунмай бу жангда ғалаба қозонди.

² Холи жой (*франц.*).

³ Нафратлан инглиздан! Маккор Албион! (*франц.*).

⁴ Қизил Қўлга Ғалаба (*ирл.*).

– Реклама, – жавоб беради у. – Бирга йигирма тўланади. Соф аутсайдер (итнинг орқа оёғи). Қолган барчанинг қўли куп-қуруқ.

– Басснинг байтали-чи? – Терри яна сўрайди.

– Яқинда етиб боради, – дейди Ленехан. – Биз ҳаммамиз чув тушдик. Бойлан менинг маслаҳатим билан Тожга икки фунт қўйди, ўзи ва яна бир хоним учун.

– Мен ўзим ҳам ярим крон қўйган эдим, – дейди Терри, – Мускатга, менга мистер Флинн маслаҳат берди. Лорд Хауард де Уолденнинг оти.

– Бирга йигирма, – такрорлайди Ленехан. – Шундай бемаза бир ҳаёт. Реклама, – такрорлайди у, – ҳамманинг бошини айлантириб, ҳаммасини ўз жигилдонига урди. Эй, Тож, отинг сенинг – маккорлик.

Шундай деб, у Боб Дореннинг тунука қутисини қўлига олиб, нима қолганин деб қарайди, исқирт ит эса ифлос оғзини ланг очиб, бирон нарса тегиб қолармикин, дегандай мўлтайиб туради. Ўчоқ бошида кампир итга суяк қарайди.

– Сенга шимилтириқ ҳам йўқ, итвой, – дейди у.

– Думингни хола қилавер, – юптади Жо. – Мана шу қанжиқ бўлмаса, Тож ютиб чиқарди.

Ж.Ж. билан Фуқаро эса ҳамон тариху қонунлар устида гап сотишади, Блум эса, албатта четда қолмайди, бурнини тикади.

– Айрим кишилар, – дейди Блум, – бировнинг кўзига чўп тушганини кўришади, ўзининг кўзидаги ходани эса ҳатто пайқашмайди.

– Raimeis¹, – деб жавоб беради Фуқаро. – Кўрга ойнак танлаб бўлмайди, деб бекор айтмаганлар. Бизнинг йигирма миллион ирландларимиз қаёққа кетди, ҳолбуки ҳозир фақат тўрт миллионгинамиз, қолган бўғинларимизни йўқотдик. Қани бизнинг дунёдаги энг яхши кўзачиларимиз, бизнинг матоларимиз? Бизнинг сукноларимизни ҳали Ювенал замонларида Римда сотишарди, бизнинг канопларимиз, Антримда тўқиладиган камчати полотноларимиз, Лимерикда тикиладиган тўрларимиз, бизнинг ошланган териларимиз, Баллибох яқинидан келадиган флинтгласимиз, Лионлик Наккар пайтларидан буён бор гугенот поплинимиз, бизнинг тўқилган ипақларимиз, фоксфорд твидимиз, Нью-Россадаги кармелитлар монастирида ишланадиган крем гипшоримиз, бунақаси дунёнинг ҳеч бир ерида йўқ! Ҳозир Гибралтар деб аталадиган ва инсониятнинг душмани томонидан босиб олинган Геркулес устунларидан ўтиб келадиган Вексфорддан сузиб ўтиб улуг Кармен бозорида Тир алвонлари ва олтин билан савдототиқ қилувчи грек савдогарлари қани? Тацит билан Птолемейни ўқинг ё лоақал Гиралд Камбрелига бир кўз ташланг. Шароблар, мўйналар, Коннемари мрамарлари, Типперэрининг мутлақо тенгсиз нуқра кумушлари, бизнинг отларимиз эса ҳанузгача машҳур, ирланд юкчи зотлари, бизнинг сувларимизда балиқ овлаш учун испан қироли Филипп бизга бож-хирож тўлагани тайёр эди. Бизнинг барбод бўлмиш савдо-тижоратимиз, бизнинг харобага айланган кулбаи вайронларимиз учун тиррақи Жон Булл биздан қанча қарзлигини ким ҳисоблаб беради? Барроу ва Шанноннинг ўзанлари-чи, улар бунни тозалаш ва чуқурлаштиришни истамайдилар, улар бизга миллионлаб таноб ботқоқликларни қолдирмоқчилар, бизни сил-варам бўлиб қирилиб кетишимизни истайдилар.

– Кўп ўтмай Португалиядагига ўхшаб бизнинг ўрмонларимиздан асар қолмайди, – деб орага гап қистирди Жон Уайз, – ёки худди

¹ Маҳмаданалик (*ирл.*).

аллақандай Гелголанд каби биттагина дарахт қўққайган ўлка бўлиб қоламиз. Агар ўрмонлар ўстирмасак. Арчалар, эманлар, игнабарг-лиларга мансуб барча дарахтлар кўз ўнгимизда тугаб боряпти. Мен лорд Кеслтауннинг маърузасини ўқиган эдим...

— Уларни тез қутқариш керак, — дейди Фуқаро. — Голуэйдаги улугвор шумтол, Килдердаги авлиё Бригиттанинг гужуми, кучоқлайман, десанг, қирқ қулоч, бўйига ўлчасанг, юз қулоч. Ирландларнинг келажак наслларига Ирландия дарахтларини асрамоқ керак, Эйренинг гўзал адирларида! О!

— Европа сизга қарамоқда, — дейди Ленехан.

Бу оқшом бутун Европанинг асл киборлари Ирландия Миллий Ўрмонлик Мулклари олий бош нозири буюк шевалие Жон Уайз де Нолан билан Қарағай Водийсидан мисс Санубар Қарағайн ўрталаридаги никоҳ маросимига йиғилдилар. Леди Эктам Қораўрмон, миссис Куюқ Ўрмонли, миссис Ўланой Эрмон, ойимқиз Манон Ўрмонча, Миссис Хилда Чирик-Бутоқ, миссис Эдна Сен-Шохли, ажралмас дугоналар Норма Қуруқ-Ўтун ва Порция Занг, миссис Қайин Пўстли, таниқли адиба Жейн Тогтерак, миссис Жулия Тош-Болут, мисс Энн Қорақайин, миссис Элен Варанг, миссис Силвия Улуг-Чинор, миссис Тебена Ёнғоқ, мисс Уруқ Топ, мисс Сара Қарағай, мисс Полли Оққарағай, мисс Китти Кедри, миссис Мона Гул-Барг, опа-сингил мисс Лилия ва мисс Виола Ниҳол-Нек, миссис Чирмовуқ Ўрал-Ёпиш, мисс Лаура Мирт, мисс Орхидея Тогли, миссис Майра Лол-Лоло, миссис Гортензия Флок, ойимқиз О'Мимоза-сан ҳамда Эрман толлик миссис Глория Тўнка-Нав никоҳ тантаналарининг чин беазаги бўлдилар. Катта Ёнғоқлик муҳтарам эсквайр Лоло-Қарағайнинг қизи бўлмиш келин нафислик ва малоҳатнинг мислсиз тимсоли бўлиб, кулранг қопламали бурама Зумрад шохи либосда чорси зумрад-кўк белбоғ ўраган, ундан бироз тўкроқ рангда уч қатор кежим-бурама солдирган ва барча бу гўзалликлар устига нозик бели атрофига ҳалқачалару шаболуд тусли попукчалар қатор тизиб тикилганди. Қарағайнлар хонадонидан бўлмиш мисс Пиния ва мисс Туя қаллиқнинг яқин қариндошлари бўлиб, улар ҳам келинга рангу-рабада айни мос либослар кийишган, фақат либосларга нимпушти резалар тортилган, ушбу нафис ишланмалар яшил яшм тусли, Турна патларининг оқиш маржонларидан ясалган укпарлар билан безатилганди. Арганун чалиб ўтирган сенйор Энрике Флор ўзининг донғи кетган санъатини намойиш этиб, никоҳ маросимида одатда доим ўйналадиган музыкага қўшимча қилиб, «Ўрмончи, ўрмончи, сен бу болутни кесмагил» деган қўшиқни ажойиб бир тарзда янги йўсинда ижро этди, Ёшлар Папанинг фотиҳасини олиб, эманзордаги Авлиё Фақир черковини тарк этишаркан, кувноқ ҳазиллар билан уларни бошларидан ҳар турли ёнғоқлар, уруғлар, лавр япроқлари, тол кўзиқулоқлари, мажнунтол новдалари, акас мевалари, омеда чўпичаклари ҳамда пастак арча куртاكلарини дув-дув сочдилар. Мистер ва миссис Уайз Қарағайн Нолан ўз асал ойларини биргаликда Қора Ўрмонликда ўтказдилар.

— Биз эса Европага қараймиз, — дейди Фуқаро. — Шу лайчалар ҳали кўзи очилмаган кучук эканида биз Испания билан ҳам, французлар ва ҳолландлар билан ҳам савдо-сотик қилганмиз, испан кемалари Голуэйга кайфиятни чоғ қилувчи нарсаларни кўтариб, аргувоний денгиз узра аргувоний майлар ортиб етиб келишган.

— Ҳали яна сузиб келишади, — дейди Жо.

— Бокира қиз Биби Марямнинг мадади билан яна келишади, — деб такрорлайди Фуқаро тиззасига қарсиллатиб уриб. — Ҳувиллаб қол-

ган бандаргоҳларимиз яна гавжум бўлади, Куинстаун, Кинсейл, Голуэй, Блэксод-бэй, Вентри Керри графлигида, дунё бўйича катталикда учинчи Киллибегс ҳаммаси-ҳаммаси, кемаларнинг матчалари ўрмон бўлиб кўринади, Голуэйлик Линчлар тўпининг, Кавана О'Рейли, дублинлик О'Кеннедиларнинг қатор-қатор кемалари, граф Десмонд билан эса император Карл Бешинчининг ўзи иттифоқ тузганди. Ҳа, сузиб кетишади, — деб эзоди у, — одамлар ҳали биринчи ирланд зирҳли кемасини ҳам ўз кўзлари билан кўражаклар, у Генрих Тюдорнинг қарғиш урган арфа шакли туширилган байроғи билан эмас, йўқ, бизнинг ўзимизга тегишли байроқ, мовий дала узра уч олтин тож, Милезийнинг уч ўғлони тасвирланган Десмонд ва Томонд вилоятларининг энг қадимги байроғи остида денгизларни ёриб ўтажак.

У шундай деб, қадаҳни тўла сипқоради. Моуа¹. Худди гўнг кўнгиз каби қаҳрли. Бизни лақиллатмоқчи бўлади. Ўзининг сариқ чақага арзимайдиган валдираши билан Шейноғолденда халқ олдига қани чиқиб кўрсин-чи, у ерда қорасини ҳам кўрсатмайди, нега десангиз, Молли Магуайр унга кўрғошин уругини ҳозирлаб қўйган, шеригини қувиб мол-ҳолини босиб олгани учун.

— Ўхў, ўхў, — дейди Жон Уайз, — бу гапни бир эшитинг-а. Нима ичасан?

— Қирол суворийлари далда учун ичадигани бўлсин, — жавоб беради Ленехан.

— Яримтани ёнига қўшиб олиб кел, Терри, — деб буюради Жон Уайз. — Ҳой, Терри! Ухлаб қолдингми?

— Хўп бўлади, сэр, — дейди Терри. — Яримта виски билан бир шиша эль. Олиб боряпман, сэр.

У Олф билан анови битлиқи газетчадан бошини кўтаролмайди, хизматни жойига қўйиш ўрнига бузуқ расмларни қидиради. Бир-бирларига калла уриб уришаётган одамлар, бирови бошқасига калласини буқадай эгиб ҳужум қиляпти. Яна бир сурат: Жоржия штатининг Омаха шаҳрида қорамолни мана шундай ёқиб юбордилар. Ковбой шляпаларини кўзларигача бостириб кийган бир тўда шоввозлар дарахтга осилган қора танлига ўқ ёғдиришади, бечоранинг эса тили осилиб қолган, пастда гулхан ёқилган. Вой-ей, уни энди денгизга чўктириш, электр курсига ўтқазиш ва хочга ёпиштириш қолибди, холос, шуларни ҳам қилсалар кўнгиллари жойига тушарди, галабага ишончлари ортарди.

— Енгилмас флот нима бўлади, — сўрайди Нед, — барча душманларни титроққа солган?

— Мен сизга бу ҳақда бир гапни айтиб бераман, — дейди Фуқаро. — Бу ер юзидаги энг ваҳший жаҳаннам. Портсмутдаги машқ кемаларида таёқ билан калтақлашлар тўғрисида газеталарни ўқиб кўринг. «Норози» деган имзо қўйиб аллаким ёзган.

Шундан кейин бизга қийноққа солиб жазолашлар ҳақида кўпира кетди, бутун команда ва зобитлар саф тортишади, учбурчак бош кийимидаги адмирал ҳам шу ерда, протестантлар Инжилини қўлида тутган пастор ҳам бор, қисқаси, жазо чоғида ким бўлиши зарур бўлса, барчаси ҳозир. Тинмай бўралаб сўкинаётган шўрлик йигитчани келтиришади, замбаракнинг лафетига ётқизишади, ўраб боғлашади.

— Буни эски бандит сэр Жон Бересфорд чекилган лаққа гўшт ва қайноқ қамчилар деб атаган, — дейди Фуқаро. — Ҳозирги Кромвеллар буни денгиз расм-русуми дейишади.

¹ Наҳотки (ирл.).

Жон Уайз орага гап қўшади:

– Сақлагандан кўра йўқотган маъкул одат.

Анов эса ҳикоясини давом эттиради, узун таёқ кўтарган кема но-зири чиқади ва бечорани бўкиртириб савалашга тушади.

– Мана сизга шон-шуҳрати кетган Британия флоти, – дейди Фуқаро. – У ер юзида ҳукмрон. Булар эса ҳеч қачон қул бўлмайдиган азамат йигитлар, Худонинг ёруғ дунёсида уларнинг биттагина меро-сий палатаси бор, барча ерлар эса ит овидан бошқа ҳеч нарсани ту-шунмайдиган димоғидан қурт ёққан баронлару буқамўйинларнинг қўлида, улар мақтанган буюк империя мана шу, оғир меҳнат билан калтаклаб абгор қилинганларнинг – қулларнинг империяси.

– Унинг узра ҳеч қачон қуёш чиқмагай, – қўшиб қўяди Жо.

– Бутун фожиа мана шундаки, – деб давом этади Фуқаро, – уларнинг ўзлари бунга ишонадилар. Шўрлик ёввойилар ишонадилар бунга.

Таёқни тарбия деб билиш, терини шилиб олиш, ер юзини дўзахга айлантиришга, ўткинчининг боласи, қорни оч Мэри бузуқ дунёга келтирган матрос Жекка ишонадилар, қироллик флоти учун тугил-ган, қийма гўшт ва қайноқ дарра азобини тортган, бичилган, тўқмоқ-ланиб абгор қилинган, ваҳший ҳайвон мисоли бўкирган, қўлланма бўйича учинчи куни каравотидан турган, бандаргоҳга келиб, таёқ-лар зарбидан зир қақшаган орқасини ерга қўйиб яна буйруқни кутиб ўтирган ана шу бола бўлади, кейин яна бир бурда нон учун у кўра-диганини кўраверади.

– Аммо ахир, – орага суқилади Блум, – тартиб-интизом ҳамма жойда бир эмасми? Мен айтмоқчиманки, агар сиз кучга қарши ўз кучингизни ишлатсангиз, яна шундай натижага эришмасмидингиз?

Ана, мен сизга нима девдим? Шу ичиб турган шаробим менга насиб қилмасин, агар у охирги қатра нафасигача сизга қорани оқ деб исботлашга уринмаса.

– Биз кучга қарши куч қўямиз, – дейди Фуқаро. – Бизнинг океан ортида улуғ Ирландиямиз бор¹. Мудҳиш қирқ еттинчи йилда уларни қадрдон уйлари, она юртларидан қувиб чиқаришди. Уларнинг лой-дан ясалган кулбалари ва йўл бўйларидаги ҳужра, капаларини ер билан яксон қилишди. «Таймс»да эса юраксиз саксларга яқинда Ирландияда ирландлар Америкадаги қизилтанлилардан ҳам ка-майиб кетади, деб хабар беришди. Ҳатто турк подшоси бизга қўли-дан келганча ёрдам кўрсатди. Аммо сакслар миллатни атайлаб очар-чиликка гирифторм этиб, уни бўғиб ташлашга уринишди, гарчи ер-дан мўл ҳосил олинган бўлса-да, Британия чиябўрилари ҳаммасини кўтара сотиб олиб, Рио-де-Жанейрода пуллашди. Улар деҳқон-ларимизни тўда-тўдалаб ҳайдашди! Уларнинг йигирма минги сузув-чи тобутларда ҳаёт билан видолашди. Аммо озод одамлар диёрига етиб олганлар, қулдай ҳаёт кечирган ерларини унутмадилар. Улар ҳали қайтиб келишади ва қасдларини олишади. Булар сизга сувга бўккан товуклар эмас, Грануилнинг ўғлонлари, Кэтлин-ни-Хулиханнинг ҳимоячиларидир.

– Жуда тўғри, – яна Блум ўз айтганидан қолмайди, – лекин мен шуни назарда тутган эдимки...

– Ҳа, биз буни қачонлардан бери кутамиз, Фуқаро, – деб орага киради Нед. – Шўрлик кампиршо бизга французлар қирғоғимизга

¹ Ирландлар XIX асрда оммавий суратда АҚШга кўчиб борганлар. Ирландлар Қўшма Штатларни шундай деб атаганлар.

тушишди, деб хабар берганидан буён кутамиз. Ўшанда улар Килла-лага тушган эдилар.

– Тўғри, – дейди Жон Уайз. – Биз Стюартлар учун жанг қилдик, улар бизни сотиб, вилямчиларга тутиб беришди. Пимерикни ҳам эсланг, тош шартномасининг бузилишини эсланг. Бизнинг энг яхши йигитларимиз Франция ва Испания учун қон тўкишди, ёввойи ғозлар! Фонтенуа жангининг ўзи нималарга арзимади! Сарсфилд-чи, О’Доннел-чи, Испанияда герцог Тетуан-чи, Камуслик Улисс Браун-чи, Мария Терезия лашкарининг фелдмаршали. Лекин биз буларнинг эвазига бирон марта бирон нима олдикми?

– Французлар! – пирқирлайди Фуқаро. – билмагандай гапирасиз-а. Ирландия учун уларнинг сариқ чақалик қиммати йўқ. Ҳозир улар ўлардай жон куйдиришяпти, *entente cordiale*¹ деб, маккор Англия билан оғиз-бурун ўпишяпти, худди Тэй Пэй зиёфатларидай. Улар Европанинг биринчи ўринли ғаламуслари, доим шундай бўлиб келган!

– *Conspuez Les Francais!*² – дейди Ленехан пиво кружкасини кафтлари орасига олиб.

– Пруссаклар ва ганноверликларни айтмайсизми, – маъқуллайди Жо, – тахтимизда бастард-колбасачилар оз ўтирдими? Курфюрст Георгдан тортиб анов немисгача, ундан анов қорни қаппайган қари манжалақигача, яхши, яқинда тирракдек қотибди?

Кейин у пушти ойнак таққан кампиршо Викни шундай тасвирлаб бердики, Худо урсин, ҳаммамиз қотиб-қотиб кулибмиз, қаранг, дейди, канда қилмай ҳар оқшом кампир қирол саройида бир кўзача тугамай иккинчисини очтириб шаробу шарбатни лўқ-лўқ ичади, ўлардай ичиб, чийиллашга тушгандан кейин аравакаши келиб шартта кўтариб олади-да, тўшакка бўғчадай итқитади, кампиршо эса унинг соқол-мўйловларидан тортиб Рейн бўйидаги Эрен ҳақидаги моғор босган ашулаларини айтади, у ерларда арзон ичкилик бисёр, дейди.

– Нима ҳам қилдик! – дейди Ж.Ж. – Зеро энди тепамизда Эдуард сулҳпарвар ўтирибди.

– Тентакларга айтинг бу чўпчакни, – дейди унга Фуқаро. – Бу айғирнинг тинчлик у ёқда турсин, сўзак юқишидан бошқа дарди йўқ. Эдуард Гвелф-Веттин!

– Ановлар-чи, улар ҳақида нима дейсиз, – пичинг қилади Жо, – мен анов авлиё таъвияларни, ирланд поплари ва епископларини айт-япман, улар қиролнинг Мэйнутдаги ҳарамини уларнинг сассиқ кўзи-қоринлари, яъники Британия аёло ҳазратларининг пойга тамғаларию, чавандозлари минадиган барча отларнинг суратлари билан безатиб чиққанларига нима дейсиз?

– У ерга у минган барча хотинларнинг ҳам суратлари қўйилсайди, – деб таклиф киритади Олф.

Бунга Ж.Ж. сиполик билан жавоб беради:

– Уларнинг ҳазрат ҳузурлари жой етишмагани боисидан бу фикрдан қайтганлар.

– Яна битта оларсан, Фуқаро? – сўрайди Жо.

– О, албатта, сэр, – дейди анов.

– Сен-чи? – дейди Жо менга.

– Чексиз миннатдорман, – дейман. – Худо давлатингни мундан ҳам зиёда қилсин.

¹ Юракдан мураса (*фран.*).

² Нафратланинлар французлардан! (*фран.*).

– Бизга яна олиб кел, – буюради Жо.

Блум эса калласига қорақўнғирлойботқоқ рангли бош кийимини кўндирганча Жон Уайз билан гуфтигўни авжга миндиради, хурушга киради, кўзлари соққадай-соққадай бўртиб чиқади.

– Таъқиб-тазйиқлар, – дейди, – бутун дунё тарихи улар билан тўлиб ётибди. Миллатлар орасига низо, нифоқ солишади.

– Сиз биласизми ўзи, миллат нима дегани? – деб сўрайди Жон Уайз.

– Ҳа, – дейди Блум.

– Унда нима бу? – сўрайди Жон Уайз яна.

– Миллатми? – дейди Блум. – Миллат бу бир ерда яшовчи одамлар.

– Вой, ичагим узилиб кетди-ей, – кулади бунга Нед. – Ундай бўлса, миллат бу мен эканман, мен беш йилдан бери бир ерда яшайман.

Шунда ҳаммалари Блумни кулги қилдилар, у эса ноқулай аҳволдан чиқишга уринади:

– Балки, турли ерларда яшовчи кишилардир.

– Бунисига мен тўғри келаман, – дейди Жо.

– Билсак бўладими, сизнинг миллатингиз нима ўзи? – сўрайди Фуқаро анунақароқ бир писмиқлик билан.

– Ирландман, – жавоб беради Блум, – Мен шу ерда туғилганман. Ирландияда.

Фуқаро индамади, лекин оғзини очиб шундай кўлоблатиб тупурдики, денгизнинг катта чиганоғи узоқ бурчакка бориб тушгандай бўлди.

– Хўп, қани, олдикми, Жо, – дейди у бўйнини артиш учун чўнтагидан рўмолчасини чиқариб.

– Олдик, биродар, – деб жавоб беради у. – Буни ўнг қўлингизга олиб, мен билан бирга манави сўзларни такрорланг.

Ирландларнинг сирли кашта билан қопланган кўҳна бебаҳо гаврапўши, уни ривоятлар Баллимот Битигининг муаллифлари дромалик Соломон ва Манус Томалтах-ог-Мак-Донох номларига олиб бориб тақашади, бағоят эҳтиёткорлик билан ташқарига олиб чиқилди, ҳамма оҳ-воҳ қилиб ҳайрат бармоғини тишлади. Унинг чор бурчи мислсиз маҳорат чўққиси, лекин биз шуҳрати самоларга ёйилган бу мафтункор гўзалликни таъриф-тавсиф қилиб ўтирмаймиз; фақат шуни айтиб ўтамизки, уларда тўрт устазодага ўзларининг тезобланган эман таёғи, Шимолий Америка сиртлони (йўл-йўлакай шуни ҳам эслатиб ўтайликким, бу Британия туғросига сурати нақшланган махлуқнинг акси ўлароқ ҳайвонларнинг олижаноб шоҳидир), Керри буқаси ҳамда Каррантухилл олтин бургути сингари хушхабарга оид рамзларини топшираётган тўрт Хушхабар котибларини аниқ кўриш мумкин эди. Бўялган майдон эса бизнинг қадимги дунлар, ратлар, кромлехлар ва гринонлар¹, шунингдек, бошқа маърифатгоҳлар, бўлиб ўтган кулфатларнинг тош кубба ёдномалари билан қопланган бўлиб, улар Слайго мусаввирлари ўз хаёлий тасаввурларини жиловсиз қўйиб юборган Бармоқийлар кўҳна замонларидаги каби шунчалар нафис ва бўёқлари ҳам шунчалар нозик-ингичка эди. Глендалох, мафтункор Килларни кўллари, Кланмакнойс харобалари, Конг аббатлиги, Глен Ин ва Ўн икки Қайроғоч, Ирландия Нигоҳи, Талл Кўк Адрлари, Крок-Патрик, Артур Гиннес, Ўғли ва Компаниянинг (МЧЖ), пиво пишириш фирмаси, Лох-Ней соҳиллари, Овоки водийси, Изолда ми-

¹ Кўрғонлар, қалъалар, тош саройлар, очиқ саҳналар (*ирл.*).

нораси, Мейпс эҳроми, сэр Патрик Дун касалхонаси, Клир кўрфази, Ахерлоу водийси, Линч қасри, Скотч-хаус, Локлинстаундаги Рэтдаун ётоқхонаси, Толламор турмаси, Касл-коннел, Килбал-лимак – шонакилл тош соҳиллари, Монастербойс Хочи, Жури отели, Муқаддас Патрик Аърофи, Бугу Сакраган, Мэйнут коллежи ошхонаси, Кэрлис-хоул, герцог Веллингтон биринчининг учта туғилган ери, Кэшел қояси, Аллен ботқоғи, Генри-стрит омборхоналари, Фингал мағораси – ушбу жойларнинг ҳаяжонли тасвирлари ҳамон нигоҳлар ўнгида. Неча-неча замонлар ўтган бўлса ҳам, қанча-қанча жала ёмғирлар остида қолса ҳам, не-не қатламлар устига қат-қат ўтса ҳам, улар ҳамон гўзал ва борган сари янада гўзал бўлиб бораверади.

– Идишларнинг қайси бири кимники? – дейман Жога қараб. – Бизга ажратиб бер.

– Манави меники, – дейди Жо, – шайтон ўлик полисменга шундай деб айтган.

– Шунга ҳам айтишим керакки, – деб гапини давом эттирди Блум, – мен одамлар унча хуш кўрмайдиган, таъқиб-тазийққа оладиган қавмга ҳам тегишлиман. Ҳали ҳанузгача тинч кўйишмайди. Шу тобда ҳам, ҳатто шу ернинг ўзида ҳам.

Вой худойим-ей, сигараси тутаб тутаб бармоқларини куйдирыпти-я.

– Талон-торож қилишади, – деб давом этади Блум. – Талашади, тортиб олишади. Таҳқиқлашади. Таъқиб этишади. Бизга тегишли нарсаларни тортиб кетишади. Айни мана шу дақиқада, – дейди у ва муштини кўтаради, – Мароқашда кимошди савдосида худди кулдек, қорамолдек сотишади.

– Сиз нима, янги Қуддусни гапиряписизми? – ўсмоқчилайди Фуқаро.

– Мен адолатсизликни айтяпман, – жавоб беради Блум.

– Майли, – дейди Жон Уайз. – Унда қаршилиқ кўрсатинг, куч ишлатинг мундоқ эркакка ўхшаб.

Ана унда хўп томоша бўларди-да. Ўпирувчи ўққа нишон. Замбараклар оғзида турган қари салқиган башара. Лекин қўлига узун сурпури тутқизиб қўйилса, жуда ярашарди-да. Яна тасмалари боғланган пешбанд ҳам тутган бўлса. Кейин бир пасда унинг юраги орқасига тортиб кетади, энди у бутунлай бошқача нарсаларни айлантиради, шўринг қургур ожиз банда, латта.

– Лекин фойдаси йўқ буларнинг барининг, – жавоб беради у. – Куч-қудрат, нафрат, тарих, ҳаммаси. Ҳақоратлар ва нафрат, одам бундай яшамаслиги керак. Ҳақиқий ҳаёт – бутунлай бошқа нарса, буни ҳамма билади.

– У қандай бўлади? – сўрайди ундан Олф.

– Муҳаббат, – жавоб беради Блум. – Мен нафратнинг акси бўлган нарсани айтяпман. Мен ҳозир боришим керак, – дейди у Жон Уайзга қарата, – шу яқин орада, судга кириб чиқаман, Мартинни кўришим керак. Агар у келиб қолса, илтимос, унга айтиб қўйинг, мен тезда қайтиб келаман. Бораману келаман.

Э, ҳей, ким сени ушлаб турибди ўзи? У йилт этган йўғон йилдиримдек дик этиб гойиб бўлди.

– Мажусийларнинг янги ҳаворийси, – минғирлади Фуқаро, – Ҳаммага муҳаббат.

– Нима бўлибди, – дейди Жон Уайз, – бу бизнинг қулоғимизга қоқишаётган нарсанинг худди ўзи-ку? Ўз яқинингни сев.

– Ким дейсиз? Мана шу ўрдакми? – дейди Фуқаро унга. – Биласизми унинг шиори нима? Ўз яқинингни тала. Manim муҳаббатим! Ромео ва Жүлетта, тоза нусха.

Севги севгини севишни севади. Тиббий ҳамшира янги аптекачини севади. 14 А тамғали констебл Мэри Келлини севади. Герти Макдауэлл велосипедли йигитчани севади. М.Б. чиройли сариқ кишини севади. Ли Чи Хан яхши кўради ўпиб кўяди Ча Пу Чжони Юмбо деган фил Алиса деган филойимни севар, қулоғига эшитиш учун овоз чаноғи таққан қария Вершойл ясама кўз қўйган кампир миссис Вершойлни севади. Жигарранг макинтош кийган одам ўлиб кетган аёлни яхши кўради. Қирол Олий ҳазратлари Қиролича Олия ҳазратларини севадилар. Миссис Норман В. Таппер капитан Тэйлорни севар. Сиз кимнидир сеvasиз. Ўша кимдир яна аллакимни яхши кўради, чунки ҳар ким аллакимни севади, Худо эса ҳаммани севади.

— Майли, бўпти, Жо, — дейман, — соғ бўл ва қўшиқ айт. Сенинг эса куч-қувватинг ортсин, Фуқаро.

— Яшасин! — бўкиради Жо.

— Худо, Мария ва Патрик сизга ёр бўлсин, — дейди Фуқаро.

Кейин томоғини ҳўллаш учун чоғирни оғзига тўнтиради.

— Биламиз биз унинг ашулаларини, — дейди у. — Насихатни қотиради, ўзи чўнтагингни қотиради. Дрогедда барча хотин-халаж, болабақрани қиличдан ўтказган анов художўй Кромвел билан унинг Темирбелларига ўхшайди. Уларнинг замбаракларининг оғзига Инжилдан олинган «Худо муҳаббатдир» деган сўзлар ёзиб қўйилганди. Инжил! Бугунги «Юнайтед айришмен»да зулус қабила бошлигининг Англияга келгани ҳақидаги мақолани ўқимадингизми?

— Йўқ, нима дебди? — сўрайди Жо.

Фуқаро ўзининг шахсий архивидан газетанинг сонини чиқариб, бизга ўқишга тушади:

— Манчестер шахрининг энг йирик пахта магнатларининг бир гуруҳи кеча Протоколнинг навбатчи бошлиғи Кераксиз-Жойдаги Кераксиз Процедурадан келган лорд Процедур томонидан Аляки Обеакут аъло ҳазратларига таништирилиб, инглиз савдо-саноат доираларининг унга тегишли мамоликларда катта имтиёзлар яратиб берилгани учун қайноқ миннатдорчиликлари аъло ҳазратларига изҳор этилди. Гуруҳ аъзоларига пешқаш қилинган зиёфат охирида қора танли ҳукмдор ёрқин нутқ ирод айлади, унинг нутқи британ капеллани ҳазрат Аланий Худотарс Барбон томонидан эркин таржима қилиб турилди. Аъло ҳазрат ўз сўзида масса Процедурага миннатдорлик билдириб, Обеакут билан Британия империяси ўртасидаги муносабатларнинг самимийлигини таъкидлади, унинг учун оқтанли аҳолининг йўлбошчи маликаси, буюк скво Виктория хотун томонидан Саодатманд Тухфадорнинг шахсий дастхати билан лутфан тақдим этилган суратли Инжил, Англиянинг қудрати ҳамда Худо каломи мужассамланган Китобни мен ўзим учун энг улуғ бебаҳо тухфа деб биламан деб қизғин ташаккур айтди. Шундан сўнг ҳукмдор Алаки «Оқлар ва қоралар» учун қадаҳ кўтариб, аъло навли ирланд вискиси билан тўлдирилган чаноқни бир қултум қолдирмай бўшатди, бу ерда шуни ҳам эслатиб ўтишимиз керакки, ушбу чаноқ Какачакачаклар сулоласининг тахтада ундан олдин ўтирган Қирқ Учқуқ номи билан танилган ҳукмдорнинг бош суягидан ясалган эди. Шундан сўнг у Пахтаполиснинг энг йирик фабрикаларидан бирида бўлиб, Ташрифномалар китобига ўз қўшув аломатини чекди, сўнг Обеакутнинг энг қадимги мафтункор жанговар рақсини ижро этди, рақс чоғида жуда кўп пичоқлар ҳамда санчқиларни бўғзига тиқиб ютиб юборди, навқирон ишчи қизлар бундан беҳад завқланиб тинмай чапак чалиб туришди.

– Бева малика, – дейди Нед, – ҳар қандай шубҳадан холи. Аммо қизиқ, аъло ҳазрат Инжилни менга ўхшаб ишлатмаганмикин?

– Шундай ишлатган, балки ундан ҳам яхши ишлатган, – ишонч билан сўзлайди Ленехан. – Зеро, ўшандан сўнг ўша ҳосилдор бўлиқ ерда япроқлари супрадай манго дарахти қулф уриб кўкарди.

– Қим ёзибди, Гриффитми? – сўрайди Жон Уайз.

– Йўқ, – дейди Фуқаро. – «Шангана» деб имзо чекилмаган. Фақат П. ҳарфи қўйилган.

– Қаранг, қойилмақом имзо, – дейди Жо.

– Уларнинг қиладиган ишлари шундай, – дейди Фуқаро. – Байроқ орқасидан савдо-сотик боради.

– Шундай, – деб тасдиқлайди Ж. Ж., – агар улар ўзларини Конгодаги белгияликлардай тутсалар, унда ҳаёт хароб бўлади. Сиз анов маърузани ўқимадингизми, ким ёзган эди...

– Кейнсмент, – эслатади Фуқаро. – Айтганча, у ирландиялик.

– Тўғри, тўғри, ўша, – деб давом этади Ж. Ж. – Аёллар, қиз болаларни зўрлашади, ерликларнинг қорнига уришади, шундай қилсак, улардан охириги қизил каучукни ҳам сиқиб оламиз, дейишади чоғи.

– Билдим унинг қаёққа кетганлигини, – дейди кутилмаганда Ленехан ва бармоқларини қасирлатади.

– Ким? – деб сўрайман ундан.

– Блум, – дейди у. – Судга бораман дегани қип-қизил ёлғон. У Рекламага пул тиккан, ўшанга фойдасини супуриб олгани югуриб кетди.

– Нима, анов кўзи оқ занжими? – ишонқирамайди Фуқаро, – Э, ўла қолса ҳам, ҳатто отга пул тикмайди у, ҳатто зардаси қайнаса ҳам, тикмайди.

– Йўқ, у ўша ёққа жўнади, – айтганидан қолмайди Ленехан. – Мен ҳали Бэнтам Лайонсни учратган эдим, у худди ўша отга пул тикмоқчи бўлиб турган экан, мен уни қайтардим, у менга Блум мени шунга ундади, деди. Нимага хоҳласанг, шунга гаров ўйнайман, у ҳозир қўйган беш шиллингини юз шиллинг қилиб йиғиштириб оляпти. Бутун Дублинда бундан ортиқ катта пул ўмарган йўқ. Номаълум отга пул тикканини қаранг.

– Унинг ўзи жин чалган номаълум от, – тўнғиллайди Жо.

– Қани, мени ўтказиб юбор-чи, Жо, – дедим. – Бу ердан чиқишнинг кириши қаерда?

– Ҳўв, у ёқда, – бошини қимирлатади Терри.

Яхши қол, Ирландия, мен Горт томонга кетдим. Ҳўв, орқа томонга бўшангани чиқдим, э Худо урсин агар (беш шиллингга юз шиллинг) у ерда чоптириб турганимда (Реклама йигирмага аллақанчани уриб қўйди), заҳарим тангигани ариб ўз-ўзимча бир нималарни ҳисоблаган бўламан, Худо ҳақи у (Жо қовоқхонасида икки пинт¹ ва Слэттерига бир пинт ичди), бирон ёққа чиқиб кетгиси келади-да (юз шиллинг деганинг ҳам ахир беш фунт-да) улар (иси-миси номаълум) жойда яшашганда Секун айтиб берган эди қарга ўйнаб ўтиришаркан ўзларини боласи касалдай кўрсатишаркан (бунинг устига ичгани беш литрдан асло кам эмас) шунақа пайтда унинг думбадор хотинчаси ички телефондан хабар бераркан менинг аҳволим яхши ёки аҳволим (оҳ!) ёмон деб бу гапнинг режаси шуки, эрим қулай пайтни топиб ютиб турганда қочиб қолсин деркан бунинг устига (пешоб қопчаси ёрилиб кетмаганини қаранг) патент олмай туриб

¹ П и н т – ярим литрдан ошиқроқ (тарж.).

савдо-сотик қилади (оҳ!) Ирландия менинг миллатим дейди (пурр! пўкпўкпўк!) йўқ бу жинчалган Иерусалим мўғиз-бардорларидан (уф!) ҳеч қачон (оҳ-ей, охиргиси ҳам чиқди) ўзиб кетолмайсан.

Узун гапнинг қисқаси, мен ичкарига қайтиб кирдим, ҳаммалари вагир-вуғур гап сўқишяпти, Жон Уайзнинг бидир-бидир ҳикоя қилишича, гўё Блум шинфейнчиларнинг қулоғига шипшиб қўйган эмиш, Гриффит ўзининг газетасида вакиллар гуруҳининг турли-туман найранглари, қаллобликларини фош қилиб ташласин ёхуд солиқлар борасидаги фирибгарликларни рўй-рост очсин, ундан кейин ҳамма мамлакатларга вакиллар жўнатиб ирланд товарлари савдосини кучайтирсин. Хуллас, бигиз сотиб совун олсин. Бу ёғи мен сизга айтсам, фирт зимистон, агарда анов кўзи қисик таъвия бизнинг ишларимизга бурнини суқа бошласа борми, сўнг асти қўяверинг. Қўйинг, бизга қандай ўлишни ўргатманг. Худоё-худовандо, Ирландияни жир босган шумлардан ва уларга ўхшаганлардан ўзинг асра. Мистер Блум ва унинг шахер-махерларидан ўзинг паноҳ бер. Ундан илгари отаси муттаҳамлик қилиб кун кўрган, қари Мафусаил Блум, йўлтўсар бизнесмен, захар ичиб ўлди, лекин ўла-ўлгунча бутун мамлакатни тақир-туқурларга, сариқ чақага арзимайдиган бриллиантларга тўлдириб ташлади. Қулай шартлар билан почта орқали қарз кўтариш. Тилхат орқали истаган миқдорда пул жўнатилади. Масофа чекланмайди, Кафолат талаб этилмайди. Нақ Ланти Макхейлнинг кучукчасига ўхшайди, ким кўринса шунга думини ликиллатади.

— Бу чин гап, — дейди Жон Уайз, — Мана, бу нарсаларнинг бари-ни ипидан игнасигача биладиган одам ҳам келиб қолди, Мартин Каннингем.

Ҳақиқатан ҳам, бино олдига муниципалитет кэби келиб тўхтади, унинг ичида Мартин, Жек Пауэр ва яна бир нусха ўтиришарди, бу тусинг қурғурнинг оти Крофтерми ё Крофтонми, шунга ўхшаганроқ, ўзи норанжбардорлардан, божхона идорасидан нафақа олади, яна Блэкбернинг юмушларини бажаради, унга бутун мамлакат бўйлаб давлат ҳисобидан лақиллаб юрганига пул тўлашади, ё оти Крауфорд эдими, а?

Йўловчилар карвонсарой олдида тулпорлардан ерга тушишди.

— Ҳей, хизматкорлар! — деб қичқирди янги келганлардан бирови, кўринишдан у буларнинг йўлбошчисига ўхшарди. — Ярамас ландовурлар! Бери келинглар!

Шундай деб қичқариб, у қиличнинг сопи билан очиқ деразанинг панжарасини тақиллата бошлади.

Унинг чақирғига жавобан дарҳол йўл-йўлакай плашчининг белбоғини боғлаган қовоқхона хўжайини лаббай деб чиқди.

— Хайрли оқшом, марҳаматли жаноблар, хуш келибсиз! — деб қарши олди уларни ялтоқланиб таъзим қилиб.

— Тез қимирла, жонинг борми, ишёқмас! — деб қичқирди унга панжарани тақиллатаётган. — Айт бизнинг от-аравамизга қарашсин, нималаринг бор бу харобангда, нима яхши нарсанг бўлса, ҳаммасини олиб кел, қорнимиз оч.

— Афсус, марҳаматли жаноблар! — деб жавоб берди бунга қовоқхоначи. — гариб уйимизда ҳеч вақо йўқ, омборхона ҳам, қазноқ ҳам бўм-бўш. Бошим қотиб қолди, сиз жанобларга нима таклиф қилсам экан?

— Сен нима деб вақиллаяпсан ўзи? — деб қичқирди бу сўзларни эшитгач келувчиларнинг иккинчи бирови, бу одамнинг истараси иссиқ, чеҳраси ёқимли эди. — Сен ҳали қирол чопарларини шунақа қарши оляпсанми, қорнингни қара, муттаҳам!

Кўз очиб юмгунча хўжайиннинг туси ўзгарди.

– Марҳабо, марҳабо, азиз валломатлар! – мулойим ўтинди у. – Сиз қиролимизнинг (Олий ҳазратларини Худо ўз паноҳида асрасин!) чопарлари бўлсангиз, бор-йўғимизни муҳайё қиламиз. Қирол (Олий ҳазратларини Худо ўзи ёрлақасин!) ҳазратларининг дўстлари менинг уйимни ўз уйларидай билсинлар.

– Қани, бўлмаса тез-тез ҳаракатингни қил! – деб буюрди олдин индамай турган йўловчилардан бири, унинг бутун қиёфасидан яхши еб-ичишга суяги йўқлиги кўришиб турарди. – Қани, бизни нималар билан меҳмон қилмоқчисан?

Хўжайин яна бурни ерга теккунча таъзим қилиб, жавоб берди:

– Эй, муҳтарам валломатларим, марҳамат қилгайсиз, ёш кабутар гўштидан қиймам бор, буғу гўштидан бифштекс, бузоқнинг бели, қип-қизил беконда қовурилган ўрдак, писта солинган тўнғиз калласи, ширин қайнама крем, қора четан шарбати билан пудинг ва кўзаларда кўҳна рейн виноси. Бўладими?

– Яшавор! – қичқирди бояги киши. – Буни тушунса бўлади! Писталар-а!

– Ўху! – кулди истараси иссиқ йўловчи. – Ана сизга ғариб кулбаю, бўм-бўш қазноқ! Бу ярамас тоза ҳазилкаш чиқиб қолди.

Шулардан сўнг Мартин кириб келиб, Блум қани, деб сўради.

– Қаерда бўларди? – жавоб қилди Ленехан. – Бева-бечораларнинг чўнтагини қоқлаб юрибди.

– Мен Фуқарога Блумнинг Шинн Фейн билан алоқаси борлигини айтиб турган эдим, – дейди Жон Уайз. – Шу гап тўғрими, йўқми?

– Ҳа, рост гап, – дейди Мартин, – ҳар қалай, шундай узун қулоқ гаплар юради.

– Ким узун қулоқ гап қилади? – сўрайди Олф.

– Мен, – дейди Жо. – Менинг узун қулоқчиним бор.

– Бироқ, ҳар қалай, – деб минғирлайди Жон Уайз, – нега энди яҳудий худди бошқалардек ўз юртини севмасин?

– Нима халал беради унга? – дейди Ж.Ж. бунга жавобан. – Агар ватани қаердалигини билса, севаверсин.

– Унинг ўзи ким, яҳудийми ё мажусийми ёки католик ё методист ёки жин урсин, яна бошқа бир нарсами? – сўрайди Нед. – Умуман у ким ўзи? Сиз мендан хафа бўлманг, Крофтон.

– Жуниус дегани ким? – дейди Ж.Ж.

– Биз уни хоҳламаймиз, – дейди Крофтер, ўша норанжбардорми-ей ё яна алламабаломи-ей, деганимиз.

– У ажралган яҳудий, – тушунтиради Мартин, – Венгриянинг қаеридандир чиққан, венгер тизимига доир барча режаларни у ишлаб чиққан. Бизнинг шаҳар идорамизда буни билишади.

– Э, у тиш доктори Блумнинг қариндоши эмасми? – сўрайди Жек Пауэр.

– Йўқ, фамилиялари ўхшаш, холос, – дейди унга Мартин. – Унинг ҳақиқий фамилияси Вираг. Бу ўша заҳар ичиб ўлган отасининг фамилияси. У фамилиясини ўзгартириш учун рухсат олган, мен унинг отасини айтяпман.

– Ўргилдим Ирландиянинг янги халоскоридан! – дейди Фуқаро. – Донишмандлар ва авлиёлар ороли!

– Ҳар ҳолда, улар ҳалигача ўз халоскорларини кутишяпти, – дейди Мартин. – Шу маънода биз ҳам уларга ўхшаймиз.

– Тўғри, – дейди Ж.Ж., – ҳар бир янги дунёга келган гўдакка улар мана шу халоскоримиз бўлса керак деб қарашади. Шуни ҳам

тахмин қилса бўладики, ҳар бир яҳудий ота ё она бўлганини аниқ билмагунча ер юзида ўзини қўйгани жой тополмайди.

— Ана-мана гўдак келгай, деб кутади, — қўшиб қўяди Ленехан.

— Вой, онам-ей, — эслаб қолди шунда Нед. — Сиз ўгли туғилмасдан илгари Блумни кўрсангиз эди, анов ўгли-чи, кейин ўлган. Эсимда, мен уни жанубий бозорда учратдим, у ердан болаларбоп озиқ-овқат олаётган экан, ҳолбуки ҳали бола туғилишига бир ярим ой вақт бор эди.

— En ventre de sa mere¹, — дейди Ж.Ж.

— Шу ҳам сизнингча эркак бўлдими? — сўрайди Фуқаро.

— Қизиқ, ўзи бирон марта ҳеч бошлаб босганмикин? — дейди Жо.

— Ҳар қалай, иккита боласи туғилди, — дейди Жек Пауэр бунга.

— Бировдан гумони бормикин? — сўрайди Фуқаро.

Ўлай агар ҳар бир ҳазилнинг таги зил. У ҳам эмас, бу ҳам эмас, бориб турган хунаса у, Сикун айтиб берганди у ўзининг меҳмонхонасида ҳар ой бошим оғриди деб ётиб оларкан худди хотинлар ҳайз кўргандай. Гапнинг ўғил боласини айтайми сизга? Мана шунақанги хунасаи даргоҳни гиппа томоғидан олиб мушук боладай денгизга ташлаб юбориш керак, асаканг кетмайди, хўп қулинг ўргулсин соз иш бўлади. Одам ўз-ўзини ҳимоя қила билиши керак-да, ахир. Бўлмаса нима, шу ҳам иш бўлдими, мўмайгина беш фунт пулни қўйнига урса-да, шартта қочиб қолса, одамларга томоқни хўллаш учун бир қултум ичкилик қўймаса. Эй, Худойим, ўзинг раҳм қил! Чўнтакда ҳемири қолмаганини қара.

— Яқин кишиларимизга раҳм-шафқат қилишимиз ҳақида эслайлик, — дейди Мартин ўртани босиб. — Лекин қани қаерда унинг ўзи? Кутиб ўтиришга вақтимиз йўқ.

— Қўзи терисини кийган бўри у, — дейди Фуқаро. — Хунгариялик Вираг! Агасфер² десам ҳам ҳақим кетмайди! Худонинг қаҳрига қолган.

— Андак томоқ хўллаб олишга вақтингиз бўладими, Мартин? — деб сўрайди Нед.

— Андак бўлса майли, — дейди у. — Биз шошиб турибмиз. Ж.Ж. билан С.га ҳам келтиринглар.

— Сиз-чи, Жек? Крофтон? Демак, буларга ҳам ола келинг, Терри.

— Авлиё Патрик яна Балликинлар соҳилига тушсайди ва бизнинг ақлу ҳушимизни жойига келтирсайди, — дейди Фуқаро, — акс ҳолда манавиндақалар юртимизни наҳсга бостириб юборди.

— Бўпти, олдик, — дейди Мартин шошилганча безовта бўлиб қадаҳни кўтараркан. — Бу ердагиларнинг ҳаммасидан Худо ўз марҳаматини дариф тутмасин.

— Омин, — хулоса қилади Фуқаро.

— Дариф тутмас, дариф тутмас, шубҳа қилманг, — дейди Жо.

Шундай қилиб, муқаддас кўнғироқ садолари остида хочбардор етакчилигида хонишчилар, бухрбардорлар, кемабардорлар, қироатхонлар, эшикбонлар, дякон ва иподяконлар, улар ортидан эса митрофор аббатлар, приорлар, черков бош руҳонийлари, роҳиблар боришарди ва улар изидан гариб мазҳабларнинг қаландарлари қадам ташларди: Венедикт Нурсият роҳиблари, картузийлар, камалдуллар, систерсийлар ва оливетийлар, ораторийлар ва валломброзийлар, август-

¹ Она қурсоғида ётган (франц.).

² -Ўрта асрлар Фарбий Европа адабиёти ва афсоналари қаҳрамони «Мангу жухуд». Исо Масих хоч кўтариб бораётганда унга шоҳид бўлган, мадад бермаган.

тин биродарлари, бриггитинлар, премонстранлар, сервитлар, тринитарийлар ва муқ. Петр Коланнинг болалари келишарди; шунингдек, Кармел тоғидан епископ Алберт ҳамда Тереза Авил етагида Илѐс пайгамбарнинг оёқяланг ва оёғи бут қизларию ўғиллари одимлашарди; яна қўнғиртобу бўзбош биродарлар, ғариб Францискнинг ўғлонлари, капусинлар, корделерлар, минимлару обсервантлар ҳамда Кло-ранинг маъсумалари; Доминик ўғлонларию даъватчи оғалар, тагин Винсент болалари; муқ. Волстан роҳиблари; Игнатий жужуқлари; ҳазрат Эдмунд Игнатий Райс етагидаги насроний биродарлар жамоалари. Улар ордидан барча авлиёлару жабборлар, санамлару таввоблар қадам ранжида қилишарди: муқ. Кирик ва муқ. Исидор Омоччи ва муқ. Ёқуб, Раҳмон ҳабиби, ва муқ. Фока Синопий, ва муқ. Юлиан Мусофирпарвар, ва муқ. Феликс Канталей ва муқ. Симеон Пясиво ва муқ. Стефан Муаззиб ва муқ. Иоанн Боғий ва муқ. Ферреол ва муқ. Лигард ва муқ. Феодот ва муқ. Вулмар ва муқ. Ричард ва муқ. Винсент де Пол ва муқ. Мартин Тодий ва муқ. Мартин Турий ва муқ. Алфред ва муқ. Юсуф ва муқ. Дионисий ва муқ. Корнклий ва муқ. Леополд ва муқ. Бернард ва муқ. Терентий ва муқ. Эдуард ва муқ. Оун *Caniculus*¹ ва муқ. Аноним ва муқ. Эпоним ва муқ. Псевдоним ва муқ. Омоним ва муқ. Пароним ва муқ. Синоним ва муқ. Лаврентий О'Тул ва муқ. Иаков Дингл ва Компостел ва муқ. Колумсиллий ва муқ. Колумба ва муқ. Селестин ва муқ. Колман ва муқ. Кевин ва муқ. Брендан ва муқ. Фригидиан ва муқ. Сенан ва муқ. Фахтна ва муқ. Колумбан ва муқ. Гэлл ва муқ. Ферси ва муқ. Финтан ва муқ. Фиакр ва муқ. Иоанн Непомук ва муқ. Фома Аквиний ва муқ. Ив Бретоний ва муқ. Мичен ва муқ. Герман Иосиф ва ўсмирларнинг уч муқаддас раҳнамоси, муқ. Алоизий Гонзага ва муқ. Станислав Костка ва муқ. Иоанн Берхманс, ва муқ. Гервасий, Сервасий ва Бонифаций, ва муқ. Брайд ва муқ. Киран ва муқ. Канисий Килкенчий, ва муқ. Иарлат Туам ва муқ. Финбар ва муқ. Паппин Баллимуний ва биродар Алоизий Сулҳпарвар ва биродар Людовик Мубориз ва муқ. Роза Лим ва Роза Витерб ва муқ. Марта Вифаний ва муқ. Мария Мисрий ва муқ. Лукия ва муқ. Бригитта ва муқ. Аттракта ва муқ. Димпна ва муқ. Ита ва муқ. Мэрион Жабалтариқия ва Сабий Исо ҳамшираси обида Заифа Тереза ва муқ. Варвара ва муқ. Мақулот ва муқ. Урсула ёнида ўн бир минг бокира бирлан. Ва уларнинг ҳаммалари бошлари узра ҳолалар, чамбарлар, шарафалар намоён бўлиб, қўлларида палма бутуқлари, арфалар, шамширлар ва зайтун чамбараклар элтишар, улар хизматларининг муқаддас рамзлари тикилган ёпинчиқ либослар кийишган, уларда до-вотлар, камон ўқлари, нон-насибалар, кўзалар, кишанлар, болталар, оғочлар, кўприклар, тосда чўмилаётган болакайлар, чиғаноқлар, қопчиқлар, қайчилар, калитлар, аждаҳолар, лилиялар, замбарак ўқлари, соқоллар, бўрдоқи чўчқалар, шамлар, сандонлар, асалари қутилари, ёғоч қошиқлар, юлдузлар, илонлар, босқонлар, вазелин қутичалари, қўнғироқчалар, қўлтиқтаёқлар, жарроҳлик қисқичлари, буғу мугузлари, резина этиклар, калхатлар, тегирмон тошлар, патнисдаги кўзлар, мум шағамлар, сув сочар чўткалар, яккашоҳлар тасвирланганди. Улар Нелсон устунни ёнидан Генри-стрит, Мэри-стрит, Кэйпл-стрит, Кичик Бритн-стрит бўйлаб *Surge, iuuminare*²дан бошланувчи *Eri phania Domini*³даги чиқиш куйини куйлаб боришаркан ва ундан сўнг *de Sava veniet*⁴ деб садо берувчи энг лаззатли ҳамда

¹ Кучукча (*лот.*).

^{2, 3} – Тур, ёғдулан (*лот.*); Худонинг кўриниши; ҳаммаси...

⁴ Сабодан келур (*лот.*).

вазмин Omnes оҳангидаги куйни ижро этишаркан, жин-ажиналарни ҳайдашиб, ўлганларни тирилтириб, балиқларни увилдириқларидан кўпайтириб, нобинолар ва ожизларни даволаб, турли-туман йўқолган нарсаларни топиб, Инжилни куйлаб, айни чоқда талқин этиб, дуолар ва башоратлар айтиб мўъжизалар кўрсатардилар.

Ушбу қарвоннинг охирида зарҳал чодир остида Ҳазрат ота О'Флинн ҳазрат Малахия ҳамда Патрик ҳамроҳлигида боришарди. Табаррук оталар Бернард Кирнан ва К^о мас. чекл. уйи, баққоллик ашёлари билан улгуржи савдо қилувчи, винолар ва коняклар сотувчи, пиво, вино ҳамда ўткир ичимликларни эркин пуллашга патенти бўлган Кичик Бритн-стритнинг 8, 9, 10-уйлари ёнидан ўтиб боришаркан, руҳоний бу уйларни дуо қилди ҳамда унинг деразалари, ромлари, тавақалари, тоқу равоқларнинг бўртмалари, чиққилари, туташ жойлари, шарафалари, тик устунларнинг тепа қошлари, фронтонлари, карнизлари, тароқсимон гумбазлари, найзадор учлари, қуббалари ва уларнинг мураббаларини табаррук сув сепиб муборак қилди, Худо Иброҳим, Исҳоқ ва Ёқуб хонадонларини қандай ёрлақан бўлса, бу хонадонни ҳам шундай ёрлақасин, уларга ўзининг нурдан бўлган фаришталарини туширсин ва уларга макон қилсин деб дуо фотиҳа ўқиди.

Алалхусус, у хонадон ичига муборак пойқадамани қўйиб лазиз неъматлар ва шарбатларни алқади ва жамики орифлару солиҳлар унинг дуоларини такрорлашиб турдилар.

- *Adiutorium nostrum in nomine Domini.*
- *Qui fecit coelum et terram.*
- *Dominus vobiscum.*
- *Et cum spiritu tuo*¹.

У солиҳлар ва орифлар бошларига қўлини қўйди, уларга раҳмат тилади ва дуо қилди ва барчалари бирга дуо фотиҳа ўқишди:

– *Deus, cuius verbo sanctificantur omnia, benedictionem Tuam effunde super creaturas istas; et proesta ut quisquis eis secundum legem et voluntatem Tuam cum gratiarum actione usus fuerit per invocationem sanctissimi nominis Tui corporis sanitatem et animae tutelam Te auctore percipiat per Christum Dominum nostrum*².

- Биз ҳаммамиз шундай фикрдамиз, – дейди Жек.
- Умрингиз узоқ бўлсин, Лэмберт, – дейди анов Крофтон ёки Кроуфорд.
- Яхши иш, – жавоб беради Нед виски тўла қадаҳини кўтариб. – Еб-ич, даврингни сур.

Кимнингдир калласига жўяли бир фикр келиб қолмасмикин деб атрофга алазarak қарайман, шунда ана холос, қуриб кетсин, яна худди оёғини қўлига олиб чопиб келгандай, у кириб келди.

– Мен бўлсам, – дейди, – ҳозиргина сизни қидириб судга бордим. Мен ишқилиб, кеч...

- Йўқ-йўқ, – деб жавоб беради Мартин. – Биз тайёрмиз.

Судда эдим дейди-я, қани, бир кўзимга қара-чи, киссаларинг тилла тангаларга тўлиб кетгандир ахир. Қизталоқ зикна, чала тушган.

¹ – Бизга мадад Худо исмларида.
– Замину самони яратган Зотда.
– Худо биз билан.
– Сенинг Руҳинг билан (*лот.*).

² Худоё, нарсаларни табаррук қилган каломинг билан Ўзинг яратган ушбу нимарсаларга раҳматингни ёғдир. Кимки Сенинг Шукрингни айтиб, Сен буюрганнинг ва Сен ирода этганинг каби, муқаддас исмларингни ёд айлаб неъматларингни истифода қилса, Исо Масиҳо воситасида Сенинг мададинг билан сиҳат-саломатлигини зиёда қилгайсан (*лот.*).

Ўлиб қолсанг ҳам, яримта қўймайсанми! Бир мири чиқмайди чўнтагидан! Жухуд бўлмай кет! Фақат фойда олсам дейди. Ҳожатхонадаги каламушдан баттар ис олади. Бешига юз-а.

– Ҳеч кимга айтма, – дейди Фуқаро.

– Кечирасиз? – дейди Блум унга.

– Юринг, юринг, – шоширади Мартин латта тутай бошлаганини кўриб. – Йўлга тушайлик, вақт бўлди.

– Ҳеч кимга айтма, – такрорлайди Фуқаро зардаси қайнаб, тутақиб. – Сир сақла.

Бу итнинг жиғига тегади, у ириллайди.

– Хўп, биз кетдик, кўришгунча, – дейди Мартин. У Жек Пауэр ва анов отинг қургур Крофтонмиди ва уларнинг ўртасидаги таъвияни тез ташқарига қараб итаради, Блум эса гўё тушунмагандай ўзини билмаганга солади, ҳаммалари ўша қуриб кетгур кэбга тикилишади.

– Ҳайда, – дейди Мартин аравакашга.

Қордай оппоқ дельфин бошини бир силкитди-да, кемачи олтин ўрнига ўтиб, елканларни шамолга тўлдирди-ю, олға елиб кетди. Барча елканлари тўлиб кема ўнгу сўлга қулай қайишиб учиб боради. Ўнгу сўлдан гўзал сув парилари тўда-тўда бўлиб сузиб ёпирилиб комрон кема сари яқинлашарлар, худди устомон филдирак ясовчи филдиракка равон текис тиргақлар тиркагандай порлоқ кема қовурғаларига муодил тиркаларлар ва ботир эрларнинг шитоб қадамларига йўллар очилар хоҳ шиддатли жанг майдонлари ва хоҳ тортишувлар қизиган ошонлар сари, улар истайдилар гўзал хонимларнинг табассумларин ҳада олмоқни. Шундай сузиб келиб беозор жойлашарлар хайрихоҳ сув парилари, мангу опасингиллар. Оқ кўпикли тўлқинларда шўх ўйин тушиб хандон отиб қуларлар, кема эса шаҳд билан ёриб борур денгиз пўртаналарин.

Лекин шунда мен қадахимни стол устига қўйиб улгурмай, Фуқаронинг ўз ўрнидан туриб, пишқириб, кўпириб, бўғриқиб эшик томон гандираклаб ташланганини кўриб қолдим, а анов таъвия томонга Кромвел сўкишларини ирландчасига олиб тупук сочиб ёғдирар, тинмай лаънат ўқир, болохонадор қилиб ҳақоратлар, худди қутургандай тўрт томонга тукурар, кичкина Олф билан Жо эса унга зулукдай икки томондан ёпишиб, тўхтатаиб қолишга уринишарди.

– Қўйиб юборинглар мени, – деб ўкирарди у.

Ўлай агар, у то эшиккача юлқиниб борди, шериклари икки томондан уни маҳкам қучоқлаб олишган, кутилмаганда у бирдан овозининг борича қичқирди:

– Яшасин, яшасин Исроил!

Аггаһ, Худо ҳақи, жимгина орқангни босиб ўтир, бутун шаҳарга ўзингни кулги қилиб нима обрў топасан. Ўлай агар, ҳар ерда доим бир безбет бефаросат топилади, арзимас нарсалардан ишқал чиқариб ҳаммининг ўтакасини ёради. Бутун дўконга тиррақилаб ташлайди, бир култум пиво ичгинг келмай қолади.

Дарров эшик атрофида Дублиннинг жами ялангоёқ суюқоёқлари тўпланди. Мартин аравакашни туртади, тез ҳайда, Фуқаро шалақ бўкиради, Жо билан Олф уни босишга уринишади, анов таъвия эса аравада ўтирганча ҳамон жуҳудлар ҳақида гап сўқади, бекорчилар қани, нутқ сўзла, азамат деб, атрофдан гижгижлашади, Жек Пауэр тилингни тий деб енгидан тортади, кўзи боғланган, қийшиқ, букри томошабинлардан бири «Бориб қолса агар жуҳуд ойга» деб хиргойи қилиб бақиради, бир фоҳиша эса чинқиради:

– Ҳей, йигит! Олдинг очилиб қолибди! Йигит!

«Йигит» эса арава кетидан овоз беради:

– Менделсон яхудий эди, Карл Маркс, Меркаданте, Спиноза ҳам яхудий. Халоскор яхудий эди, отаси ҳам яхудий. Сизга Худо.

– Унинг отаси бўлмаган, – дейди Мартин. – Бас, бўлди, кетдик.

– Кимнинг Худоси? – сўрайди Фуқаро.

– Унинг амакиси яхудий бўлган, – деб тилини бермайди анов. – Сизнинг Худоингиз яхудий бўлган. Исо Масих худди менга ўхшаб яхудий эди.

Фуқаро бу сўзларни эшитиб, ўзини яна қовоқхона ичига урди.

– Худо ҳақи, қасам ичаманки, – деб ириллайди, – Худо номини буллагани учун бошини уриб ёраман, миясининг қатигини чиқараман. Худо ҳақи, қасам ичаманки, мен уни хочга қоқиб ташлайман. Қани ҳалиги бўшаган тунука қути?!

– Тўхта! Тўхта! – қичқиради Жо.

Дублин ва унинг атрофларидан жуда катта ва баобрў жамоат, дўстлару таниш-билишлар Надяшагош урам Липоти Вираг¹ билан хайр-хўшлашгани тўпландилар, зеро, Олий ҳазрат матбаачиларидан, жж. Александр Том ва К^о корхонасининг собиқ хизматчиси бўлмиш бу жаноб узоқ ўлкаларга, Сажарминч-борюгуляш-Дугулаш² (Чулди-раб Оққан Сувлар Водийси) томонларга сафар ихтиёр этмиш эдилар.

Жонли вазиятда ўтган хайрлашув маросими самимият ва меҳру муҳаббат билан йўғрилганди. Анжуман аҳлининг аксарияти томонидан атоқли феноменологга туҳфа этилган, ирланд усталарининг миниатюралари билан безатилмиш қадим ирланд пергаментининг ўрами ва шунинг билан биргаликда қадим келт орнаментлари усулида нозик безаклар билан жило берилган кумуш қутича бу ноёб асарларни яратганлар ва хусусан, Жекоб Agus³ Жекоб жанобларга буюк шараф ато этажак. Сафарга отланган меҳмонни гулдурос қарсақлар билан олқишладилар, бизнинг энг яхши зурначиларимиздан ташкил топган оркестр таниш ва қадрдон «Эринга қайт»ни ижро этаркан ҳамда унга Рако Цимарти уланиб кетаркан, йигилган одамларнинг кўплари қайноқ кўзёшларини тиёлмадилар. Тўрт денгизнинг барча қирғоқлари бўйлаб ва шунингдек, Хоут тепалигининг юксакликларида, Брэй-Хед бўғозининг Трирок тоғи ва Шугарлоф тоғларида, Морн, Галти ва Окс тоғларида, Донегал ва Сперрин чўққиларида, Нэгл ва Богра тоғларида, Коннемари тепаликларида, Макгилликадди-Рикс тоғларида, Оти тоғларида, Берн тоғи ҳамда Блум тоғида мана шу воқеа шарафига қорамой бочкаларида машғалалар ёқилганди.

Само тоқларини зириллатиб силкитган тантанавор олқишлару, Кембрия ҳамда Каледониянинг олис адирларига ёйилган кўпдан-кўп сафдошлар, ҳамфикр маслақдошларнинг қалбдан отилиб чиққан акс садолари остида улкан сайёҳлар кемаси соҳилдан оҳиста жилди, унинг изидан соҳилга тўпланган сон-саноксиз гўзал хонимларнинг хайрлашув туҳфалари, ўсимликлар, ўт-ўланлар дунёсининг ажойиб ҳадялари ёғилди. Сон-саноксиз баржалар қуршовида йўлга чиққан кеманинг байроқларини туширган ҳолда Порт бошқармаси ҳамда Божхона олқишлаб қолдилар, уларга Каптархонадаги электростанция ҳамда Пулбег маяк машғали қўшилдилар.

Visszontlatasra kelves baratom!

Visszontlatasra!⁴ У юрақларимизни ўзи билан ўғирлаб олиб кетди.

¹ Жаноб олийлари аъло ҳазрат Леополд Чечак (венгр.).

² Бир юз ўттиз бузоқ чўпон – Қўналға (венгр.).

³ Ишланган (лот.).

⁴ Хайр, хайр, қадрли дўст! Хайр! (венгр.).

Ўлай агар, у ўта лаънати ту누ка идишни чангаллаб олиб орқага қайтди, ҳеч ким уни тўхтатиб қололмасди, Олф унинг орқасига осилиб елкасидан кучоқлаб олган, бадбахтнинг бўкиришини кўринг, худди сўйилаётган чўққанинг ўзи, Қироллик театрида ҳам бундай томоша ўйналмаган асло.

– Қани у, ҳозир ўлдираман!

Нед билан Ж.Ж. хахолаб қулишади.

– Вой, ўламан, – дейман. – Қўйиб юборинглар, жуда бўлмаса, охирини кўрай.

Бироқ шунда аравакаш ниҳоят аравасини буриб, отларни ниқтай бошлади.

– Ҳей-ҳей, Фуқаро, – дейди Жо, – шошма.

Қаёқда, Фуқаро кўлидаги ту누ка идишни қулочкашлаб отади – қарс! Яхшиямки, офтоб унинг кўзига тушиб турганди, акс ҳолда бошини ёрарди. Мисол учун, айтайлик, Лонгфорд графлигигача донг таратарди. От кўрқиб олға интилди, жонинг чиққур ярамас ўзини арава орқасидан отди худди кутурган итдай, атрофни ўраб олган одамлар қаҳ-қаҳ уришади, қичқиришади, лаънати ту누ка идиш эса тош йўлда тарақлаб думалайди.

Ҳалокат бир зумда рўй берди, оқибати жуда даҳшатли бўлди. Дансинк обсерваторияси ҳаммаси бўлиб ўн битта ер қимирлашни рўйхатга олди, Меркалли шкаласи бўйича уларнинг ҳар бири беш баллга етарди. Бизнинг оролимизда 1534 йилдан бери, яъни Ипак Томас исёнидан буён ер бундай қаттиқ қимирламаганди. Чамаси, фалокат маркази пойтахтнинг Инн-куэй маҳалласи билан муқ. Мичен бутхонаси атрофларида эди ва, афтидан, қирқ бир акр, икки руд ва бир квадрат перч майдонни эгалларди. Одил суд саройи яқинидаги барча мухташам қароргоҳлар бари вайрон бўлди, ҳалокат рўй берган пайтда муҳим суд ишлари ўтаётган кўркам комрон саройнинг ўзи эса кўз очиб юмгунча хароба тепага айланди, энг аянчли ва хатарли жойи шундаки, бино ичида бўлганларнинг ҳаммалари тириклай тупроқ тагида қолган бўлсалар эҳтимол. Тирик қолган гувоҳларнинг шаҳодат беришларича, сейсмик ларзалар чоғида ҳаво қатламларида жуда кучли ўзгаришлар рўй берган, улар тўфон тусини олган. Қироллик ҳамда мураса судининг мухтарам котиби мистер Жорж Фотрелга тегишли эканлиги кейинчалик аниқланган бош кийими, шунингдек, улугвор аллома ва беҳад ҳурматли зот, уч ойлик суд йиғилишларининг раиси, Дублин шаҳрининг бош судяси сэр Фредерик Фолкинернинг бош ҳарфлари, туғроси ҳамда уй рақами қайд этилган олтин сопли шоҳи соябон қидирув гуруҳлари томонидан оролимизнинг узоқ нуқталаридан қидириб топилди. Чунончи: юқорида эслатилган ашёларнинг биринчиси Улканлар Шоҳ кўчасидаги учинчи тош қубба устида, икинчиси эса, Кинсейл кўрфазидаги қадим қоялар ёнидаги Хоулопен кўлтигининг қумлоқ соҳилида тирсак бўйи чуқурликда кўмилиб ётган ҳолда топилди. Бошқа бир гувоҳларнинг шаҳодат беришларича, чўғдек оппоқ оқарган бениҳоя йирик бир номаълум жисм ҳаво қатламларида шиддат билан ҳаракат қилиб, ғарб-жанубий-ғарб томонга қараб жуда ғалати бир тарзда оғиб-қийшайиб учиб ўтган. Дунёнинг ҳамма тарафларидан таъзия ва ҳамдардлик сўзлари ҳар соатда ёғилиб келмоқда. Табаррук ҳазрат Папанинг марҳаматли эзгу амрига кўра, Муқаддас Тахтгоҳнинг ҳукми фармонида бўлган барча епархияларнинг Жоме ибодатгоҳларида бизни мана шундай ҳеч қутилмаган тарзда тарк этган, черковнинг садоқатли тобеинларининг руҳларини ёд этиб, диний ходимлар томонидан ҳамма бир вақтда ало-

ҳида *missa pro defunctis*¹ни адо қилиш топширилди. Қутқариш ишлари, бузилган ерларни тозалаш, ўликларни йиғиш ва дафн этиш ва ҳоказолар Майкл Мид ва ўгли фирмаси зиммасига юкланди: фирма Катта Брансвик-стрит, 159-уйда жойлашган; шунингдек юмушлар Т. ҳамда К. Мартин фирмаси томонидан ҳам адо этилади: фирма Норс-Волл, 77, 78, 79 ва 80 да жойлашган. Ушбу фирмаларга кўмак тариқасида Қирол аъло ҳазратларининг умумий кўмондонлиги остида, юксак ҳурматли контр-адмирал сэр Геркулес Ганнибал Хабеас Корпус Андерсоннинг герцоғ Корнуол энгил пиёдалар полкининг аскарлари ҳамда офицерлари сафарбар қилинди.

Б.О.К., М.П.О.К., С.О.В., М.М., Ҳ.О.К., П.А., М.С., Т.Б., Б.Х.О.К., Т.О.У., И.Ж.Б.Ҳ., Ҳ.Б., М.Д., Х.Ж.Н., Д.Т.К.Ф.Д., Қ.П.У.Ф.Д., Қ.П.В.К.Ф.Д., Қ.И.Ж.К.Ф.Д.²

Сиз дунёга келиб бундайини кўрмагансиз ва кўрмайсиз ҳам. Ўлай агар, ушбу лотерея билети унинг чекига тушганди, у албатта олтин кубокни эслаб қолган бўларди, ўла-ўлгунча эсидан чиқармасди, лекин ўлай агар, унда Фуқарони кўл кўтариб ҳақорат қилганликда, Жони эса уни кўллаб васвасага солганликда айблаб қамоққа тиқишарди. Аравакаш отни қамчилаб уни балодан қутқарди. Бу Худо Мусони Яратганидай аниқ гап. Нима, нотўғрими? Ўлай агар, қутқарди. Яна уларнинг орқасидан ачиб-сасиб бўралаб сўкиб қолганини айтмайсизми?

— Боплаб адабини бердимми, тўғрими? — сўрайди у.

Кейин бурга босган итига қараб бўкиради:

— Ол, гусс! Гус-гусс! Гарри! Гус-гус уни! Бажи! Тишла!

Охири нимани кўрдинг денг. Арава муюлишда бурилди. Анов тавия бошини кўйга ўхшаб сарак-сарак қилиб, ҳалиям ўз гапини маъқуллайди, кўлларини силкитиб боради, манави тирриқ эса диконглаб ўша ёққа югуради, қулогини қисиб ириллайди, далва-далва бурда-бурда қилиб ташлагиси келади. Бешга юз эмиш! Ўлай агар, қасам ичиб айтаманки, у жазосини олди, ўл бу кунингдан!

Шундай қилиб, улуғ ёғду кўринди, улар ўша аробани кўрдилар, Ул ўшал аробада туриб алҳол кўкка кўтариларди. Ани ароба узра шоншавкат ёғдусига бурканган ҳолда кўрдилар, либослари бамисоли офтоб эди, ойдай гўзал эди ул ва қахрли, титрашиб алар анга кўз тикиб қаролмас эди. Шундай қилиб, самолардан садо келарди: Илиё! Илиё! Ул буюк наъра тортиб ҳайқирарди: Авва! Адонаи! Шунда алар кўрдилар, кўрдилар анинг Ўзини алар, бен Блум Илиё фаришталар ичра учарди, шон-шараф ёғдуларини кучарди, бу Кичик Грин-стритдаги Доноху пивохоноси узра қирқ беш даража бурчак ясаган ҳолда юз берарди ва мисоли бир курак тезакка ўхшарди.

13-воқеа

Ёз оқшоми оламни сирли ёғдулари билан чулғай бошлади. Қуёш гарбга қараб оққан, афсус кўз очиб юмгунча ўтиб бораётган куннинг сўнгги шуълалари денгиз сатҳи-ю қумлоқ соҳил, кўрфаз сув-

¹ Жаноза ибодати (*лот.*).

² Боғлам Ордени Кавалери. Муқ. Патрик Ордени Кавалери. Саждагоҳнишинлар Ордени Валломати. Махфий Маслаҳатчи. Ҳаммом Ордени Кавалери. Парламент Аъзоси. Муроса Суди. Тиббиёт Бакалаври. Беминнат Хизмат Ордени Кавалери. Бачча. Тулки Ови Устаси. Ирланд Журналист Биродарлари Ҳомийси (ёхуд Менинг Олижаноб Ирланд Кўтим). Ҳуқуқ Бакалаври. Музика Доктори. Хайрия Жамияти Нозири. Дублин Гринити Коллежи Фахрий Доктори. Қирол ирланд Университети Фахрий Доктори. Қирол Ирланд Врачлари Коллежи Фахрий Доктори ҳамда Қирол Ирланд Жарроҳлари Коллежи Фахрий Доктори.

ларини садоқат билан мангу қўриқловчи кўҳна Хоутнинг мағрур туртиб чиққан дўнги, денгиз чалчиғи билан қопланган Сэндимаунт соҳил бўйи қояларини ва ниҳоят, ҳаммадан ҳам муҳими, кўримсизгина бутхонани эркалатиб ёритиб оҳиста хайрлашарди; оқшом сукунатида бутхона қўйнидан одамларнинг тириклик уммони узра сарсари кезган қалбларини худди мангу машғала мисол мусаффо ёғдуси билан нурафшон этган зот — Уммонлар Юлдузи Марямга қарата янграган дуоларининг саслари ёйиларди.

Соҳилбўйи тошлари узра уч қиз, уч дугона ёқимли сарин денгиз шаббодаси ва ажойиб оқшомдан роҳатланиб ўтиришарди. Денгиз майин мавжланиб, енгил тўлқинлар соҳилга чўлпиллаб урилар, Сисси Кэффри ва Эди Бордмен бу ерга келиб дам олиб ўтиришни яхши кўришар, ўзларининг қизларга хос турли иш-юмушларини сўйлашар эдилар, улар аравачага солинган гўдак билан бирга денгизчилар кўйлакчаси ҳамда устига АХК¹ «Беллайл» деб бир хилда ёзилган денгизчилар қалпоқчасини кийган жингалаксоч икки болакайни ҳам бирга олиб келишарди. Томми ва Жеки Кеффри деган бу болакайлар эгизак бўлишиб, эндигина тўрт ёшга чиқишган, ўта кетган ўйинқароқ ва шўх бўлишларига қарамай жуда ёқимтой ва ширин, юз-кўзларидан қувноқлик ёйилиб турарди. Улар белкураклари ва челақчаларини тарақлатиб қумда ўйнаб юришар, қалъалар ясашар, барча болалар каби катта рангдор коптокни отишар, димоқлари тозаям чоғ эди. Эди Бордмен эса аравачадаги дўмбоқ чақалоқни тебратар, ёш жентльмен маза қилиб миқиллаганча ухларди. У эндигина ўн бир ой-у тўққиз кунни тўлдирган, ҳали жуда мурғак, лекин шунга қарамай, бир нарсалар деб гувраниб гапирмоқчи бўларди. Сисси Кэффри унинг кичкинагина думалоқ қоринчаси билан даҳанидаги чиройли ўймачасини қитиқлаб қўйиш учун унга энгашди.

— Вой, менга қара-чи, дўмбоғим, — деб жилмайди у, — Қани, менга сув беринг деб, бир бақириб бер-чи.

Болакай унга бу-булаб жавоб берди:

— Був-був дий.

Сисси Кэффри гўдакни майин эркалаб қўйди, у кичкина болакайларни жонидан ҳам яхши кўрар, улар шамоллаб-нетиб қолсалар атрофида гиргиттон бўлар, шунинг учун ҳам Сиссидан бошқа ҳеч ким Томми Кеффрига бурунчасидан секин тутиб туриб суюқ дори ўла қолса ҳам ичиролмас, ҳар қанча ширинлик, асал кулча ваъда қилмасин фойдаси йўқ эди. Бу қиз шунчалик устомон эди! Аммо, кафил бўлиш мумкинки, жажжи Бордмен, ҳақиқатан ҳам, жуда ширин, нақ этак таққан фариштачанинг ўзгинаси эди. Сисси Кеффрининг ўзи эса Флора Макфлимсига ўхшаган бурни кўтарилган гердайдан гўзаллар тоифасидан эмасди. Унинг юрагини табиатан тилла деса арзирди, лўлиларникидай катта-катта кўзлари кулиб турар, лаблари пишган гилосдай бўртган, иссиқ истараси қўймай ўзига тортарди. Эди Бордмен ҳам унга қўшилиб жажжи укачасининг бидирлашига қотиб-қотиб қарарди.

Аммо шунда тойчоқ Томми билан тойчоқ Жеки ўзаро тортишиб қолишди. Ўғил бола — барибир ўғил бола-да, бизнинг эгизакларимиз бу қоидадан заррача ҳам мустасно эмасдилар. Жанжал тойчоқ Жеки ясаган Қум қалъадан чиқди, тойчоқ Томми эса янаям яхшироқ бўлсин деб, қалъани такомиллаштириш фикрига тушди ва унга худди Мартелло қўрғонидагидай каттакон дарвоза қурмоқчи бўлди. Томми айт-

¹ АХК — Аъло Ҳазрат Кемаси.

ганидан қолмади, бироқ Жеки ҳам чакки йигитчалардан эмасди, у ҳар бир кичкинтой ирланд боласига унинг уйи — унинг айна қалъаси деган ҳикматга амал қилиб, дарҳол ярамас рақибга ташланди, буни кутмаган ислоҳотчи бир зумда ерга қумалатилди, у билан бирга нечоғлик ачинарли бўлмасин, жанжал сабабчиси қалъа ҳам вайрон этилди. Мағлуб Томмининг дод-фарёди дарҳол хушёр дугоналарнинг қулоғига етиб борди, бўлмасам-чи.

— Томми, қани, бу ёққа кел-чи! — жиддий қичқирди опаси. — Тез-тез! Ҳой, Жеки, сенга нима бўлди, нега уканг шўрликни ифлос қумга ағдардинг. Шошмай тур, ҳали сени татай-татай қиламан.

Кўзлари гилқ ёшга тўлган тойчоқ Томми опасининг олдига борди, зеро эгизаклар катта опанинг сўзидан чиқмасдилар. Талафотдан сўнг тойчоқнинг аҳволи гоят ачинарли ҳолда эди. Қўйлак-иштонига батамом қум ёпишганди, аммо Сисси аввалдан бундай майда-чуйда ишкаликларни дарров тузатишга моҳир бўлиб кетган эди, кўз очиб-юмгунча тойчоқнинг энгил-бошида қумдан асар ҳам қолмади. Аммо болакайнинг кўзларида ёш ҳалқоб бўлиб, хўнграб йиғлашга тайёр турар, шунинг учун Сисси болакайнинг хўрлиги арисин деб, маҳкам кучиб ўпиб қўйди-да, ёмон бола Жекига бармоғи билан пўписа қилди, сен ҳали қараб тур, мендан кўрасан, деди ва қовоғини солди.

— Ярамас тўполончи Жеки! — овозини қўтарди у.

Кейин кичкинтой денгизчини бағрига босди-да, секин эркалаб сўради:

— Опасининг кими бу? Опасининг попукчасими ўзи?

— Қани, бизга айтгин-чи, — деди орага қўшилиб Эди Бордмен, — Кимни ҳаммадан кўп яхши кўрасан? Ҳаммадан кўп Сисси опангни яхши кўрасанми?

— Йў-ў, — чўзилди гингшиб Томми.

— Унда Эди опангними? — сўради Сисси.

— Йў-ў, — гингшиди Томми.

— Мен бўлсам биламан, — деди унчалик суюнмай Эди, унинг узоқни яхши кўрмайдиган кўзларида муғамбирлик ўйнади. — Биламан, Томми ҳаммадан кўп кимни яхши кўришини, у Гертини яхши кўради.

— Йў-у, — чўзилди Томми ўкириб йиғлашга чоғланиб.

Аммо Сисси оналик туйғуси билан бу ерда ишқал нимада эканлигини сизди-да, Эдига тойчоқни аравача панасига олиб ўтишни шипшиди, қараб тур, янги бошмоқчасини ҳўл қилиб қўймасин, деб тайинлади.

Аммо Герти деган қиз ўзи ким?

Герти Макдауэлл дугоналаридан сал нарироқда узоқ-узоқларга хаёлчан боқиб ўтирарди. Ирланд қизининг бундан ҳам мафтункорроқ сиймосини чизишга ҳатто энг хассос рассом ҳам ожиз эди. Барча таниш-билишлар бир овоздан уни гўзалларнинг гўзали деб аташарди, ҳолбуки баъзи кезлар қиз Макдауэллардан кўра кўпроқ Гилтрапларга тортган деб ҳам қўйишарди. Унинг қадди-қомати ингичка ва жуда нафис, ҳатто ҳаддан ташқари нозик эди, у темир моддаси қўшилган дори ича бошлаган ва бу (Бева Велчнинг хабдориларидан фарқли ўлароқ) илгаригига ўхшаб шилимшиқ кетишини камайтирган ва жони зирқираб оғришини тўхтатганди. Фил суягидай тоза ва оппоқ юзи бу дунёнинг хилқатига ўхшамас, бироқ илоҳий тарҳ тортиб турган дудоқлари шунчалар баркамол эдики, кишининг ёдига беихтиёр қип-қизил гунча билан ёй тортиб турган болакайни туширарди. Унинг нафис бармоқлари кўк чизиқлари билинар-билинемас

силлиқ мраммарни эслатар ва тагин шу қадар оқ эдики, бунақасига фақат лиму жавҳари ҳамда Қиролича Кремини суртгандагина муяс-сар бўлиш мумкин эди, лекин шуни ҳам айтиб ўтмоқ керакки, у кечаси лайка қўлқоп кийиб ётади ва оёғини сутга чаяди, деган ғаламус гаплар қип-қизил бўҳтондан бошқа нарса эмасди. Бир куни Берта Сапл оғзини тиёлмай Эди Бордменга шундай дебди, лекин бу тўқима гап холос, чунки ўша кезлари у Бертига аччиқ-тиззиқ қилиб юраркан (албатта, бу дугоналар ўртасида ҳам бошқа ҳамма қатори ўз майда-чуйда араз-гинахонликлар бўлиб турарди). Яна у бу гапни ким айтганлигини унга ҳеч қачон билдирмасликни сўраган, акс ҳолда сен билан бир умр гаплашмайман, деб пўписа қилган. Қўя қолсин. Ҳар кимнинг қилмишига яраша. Герти қандайдир табиий нафис-назокатли эди, французлар *Nauteur*¹ дейдиган бир хумор бор эди, буни ҳатто маликаларга хос бир нарса деса ҳам бўлади, қўлларининг бағоят нафислиги, оёқларининг бўртиб туриши ҳеч шак-шубҳасиз шундан далолат бериб турарди. Мабодо бахт-иқболи ёр бўлиб, аслзодалар хонадолида дунёга келганида ва баркамол тарбия кўрганида Герти Макдауэлл бутун мамлакатнинг энг ёрқин хонимлари билан бемалол тенглашган, ҳашамдор либослар кийиб, пешонасига тиллақош тақса, не-не кибор ошиқлар унинг оёқлари остида ётиш бахтини бир-бирлари билан талашмасми эдилар. Унинг инжа, нафис чеҳрасида гоҳ-гоҳ сирли маънога тўла аллақандай дилтанглик ифодаси зуҳур этар, фусункор кўзларида ғариба бир андуҳ пайдо бўлар, буларнинг ажиб жозибасига ҳеч ким туриш беролмасди, буларнинг барига сабаб ахтарсак, баайни ана ўша армон бўлиб қолган муҳаббатга бориб тақаларди эҳтимол. Қиз кўзларининг афсункор сеҳр-жодуси қайдан пайдо бўлади? Гертининг кўзлари ирланд ложувардидан ҳам ўтиб тушган ложувард бир нур сочиб порларди, шуъла таратиб турган киприклари ва маънодор учган қора қошлари кўзларига ўзгача бир гўзаллик бағишларди. Аммо мафтункор қошлар азалдан шундоқ эди деб бўлмасди. Бу Вера Верайти² хоним ўзининг «Малика янгиликлари»-даги Гўзаллик Бурчагидан қизга биринчи маротаба қошга қандай бўёқ суртишни маслаҳат берган, бу нигоҳингизга сеҳр-жоду бағишлайди, шоҳона модага риоя қилувчилар бундан устомонлик билан фойдаланадилар деганди. Герти унинг маслаҳатига кириб кейин бундан ҳеч афсусланмади. Яна ўша ерда қизариб-бўзариб юрмасликнинг илмий воситаси ҳам баён қилинган, яна ҳар ким бўйини ўстириши мумкинлиги бўйи баланд бўлса чеҳра ҳам жозибадор кўриниши айтилган эди аммо бурун нима бўлади? Бу охириги айниқса Дигнам ойим-қизга жуда асқотарди, чунки унинг бурунчасининг тугмачадан фарқи йўқ. Лекин Гертининг шўхратини таратган унинг пўрим сочлари эди. Қорамтир қўнғир бу сочлар тугма тўлқинланиб турарди. Қиз янги ой чиқиши муносабати билан шу куни эрталаб андак қирқиб қўйган, улар сон-саноқсиз қўнғироқчалар каби чиройли бошини чуллаган эди. У бугун пайшанба бойлик келтиради деб, тирноқларини ҳам олди. Мана ҳозир шу топда Эдининг сўзлари таъсирида унинг ёноқлари худди атиргул япроқларидай енгил ва майин қизариб ёнди ва унинг қиз болага хос ширин ийманиши шу қадар латофатли эдики, Худо ўз паноҳида асраган бутун Ирландия диёрида гўзалликда унга тенг келадиган кимсанинг топилиши амри маҳол эди.

У яна бир пас бошини маъюс эгиб жимгина ўтирди. У жавоб бер-

¹ Кибр (франц.).

² Ҳақиқат (ингл.).

моқчи бўлиб оғиз жуфтлаганди, лекин нимадир уни сўзлашдан тугиб қолди. Унинг гапиргиси келарди, бироқ гурури гапиришга йўл қўймасди. Олчадай лаблари андаккина бўртди, лекин шу заҳоти кўзини юқори кўтариб, май ойининг эрта тонги каби шўх жаранглатиб кулиб юборди. У нима учун гилай кўзли Эди бояги гапни айтганлигини жуда яхши биларди, билмай ўлибдими: чунки йигит унга совуқроқ муомала қилган, аслида бу эр-хотиннинг уриши дока рўмоннинг қуриши дегандай бир гап. Ўзи доим шундай бўлади, анов велосипедли бола Гертининг деразаси олдидан лип-лип айланишиб ўтадиган бўлиб қолгани учун ўзини қўярга жой тополмаётганлар йўқ эмас. Аммо ҳозир унга отаси кеч кирганда уйда ўтириб, имтиҳонларда мукофот олиш учун яхшилаб тайёргарлик кўришни тайинлаган, холос, у мактабни битириб докторликка ўқиш учун Тринити коллежига кирмоқчи, акаси У.И. Уайли ўша ерда ўқиган, у университет велосипед пойгасида қатнашган. У балки қизнинг кўнглидан нималар кечаётганини унча билишни истамас, гоҳи-гоҳида қиз қалби қанчалар бўм-бўш бўлиб қолиб, бутун жонини тешиб юборгудай оғриқ туришини балки ўша йигит хаёлига ҳам келтирмас. Аммо у ҳали жуда ҳам ёш-да, яна ким билсин, балки вақти-соати келганда, севиш нималигини ўрганиб қолар. Йигитча протестантлар хонадонидан эди, Герти эса, албатта фаҳмларди Ким биринчи бўлиб боришини ва Ундан сўнг — Улвий Марям, ундан кейин эса — Улвий Юсуф. Аммо шак-шубҳасиз йигитчанинг ташқи кўриниши жуда кетворган, ўзига тортиб туради, бурни чиройли қаламдай тўғри, ундан ташқари тирноғининг учидан тортиб ҳамма-ҳаммаси чинакам рисоладаги йигит, боши қурғурни айтмайсизми, айниқса, боши яланг бўлиб, орқасидан қарасангиз, қандайдир жудаям бошқача кўринади, ҳар қандай жойда ҳам таниб олса бўлади. Ундан кейин у рулни қўли билан ушламай велосипедини фонарнинг олдидан чаққон айлантиради, унинг қимматбаҳо сигаретлари ҳам шунчалар яхши ҳид таратади, ундан кейин ҳар икковларининг бўй-бастлари ҳам худди қуйиб қўйгандек бир-бирларига баравар, шунинг учун ҳам, Эди Бордмен ўзини жуда ақлли деб ўйлайди, лекин шундай бўлса ҳам, негадир у Эдининг кўримсиз боғчаси атрофида велосипедда айлангиси келмайди.

Герти одмигина кийинган эди, Мода Олий Ҳазратларининг содиқ қуллари одатда шундай беҳато дид-фаросат билан либос танлайдилар, қизнинг кўнгли сезиб турардики, бугун уни кўриш учун кичкина бўлса ҳам имконият туғилади. У кўкракка кийиладиган кўкимтир кулранг нафис калта кўйлакчасини ўзи энг яхши сифатли бўёқ билан бўяган (ўшанда Аёлларнинг Суратли журнали кўкимтир кулранг электик тезда модага киради деб ёзганди), кўйлакча то кўкрак чуқурчасигача чиройли қилиб қийилган ва рўмолча солиш учун мўъжаз киссача тикилган (аммо рўмолча дўмпайиб тургани учун Герти бу киссачага доим ўзининг сеvimли атирлари сепилган бир чимдими гина пахта солиб юрарди), этаги бирмунча кенгайтирилган учу чорак узунлигидаги тўқ мовий юбка унинг келишган ипакдек қоматини янада чиройлироқ қилиб кўрсатарди. Унинг бошига илган гоятда хушбичим ясанчоқ шляпачаси қора похолдан йирикроқ қилиб тўқилган бўлиб, пастки томони кўк-сарик бахмал ип билан чамбарак солиб ўралган, икки ёни эса худди шу ранглардаги мўъжаз бантчалар билан безалганди. Қиз мана шу рангдаги бахмал попукни топиш учун ўтган сешанбада ярим кун вақтини сарф этган ва ниҳоят уни ёзги Клери ёйма бозоридан худди кўнглидагидек топганди, тўғри попук тасмача ёймачида ётавериб биров униққан, лекин бу дафъатан қараган-

да унча билинмас, нархи ҳам бир қулочига икки шиллингу бир пенс эди. Ундан кейин у бунинг барини ўзи ўз қўли билан мослаб чиқди, кейин илк бора ўлчаб кўраётганида юраги қувончдан орзиқиб кетди, ойнада акс этган латофатли қиёфасини кўриб табассумини асло яширолмади! Кейин либосни тархи текис турсин деб, катта доира чамбарга тортиб кийгизаркан, тез орада ўзининг айрим таниш-билишлари димоқ-финоқларини камайтиришга мажбур бўлишларини аниқ-тиниқ биларди. Унинг бошмоқчаси энг янги усулда тикилганди (Эди Бордмен менинг оёғим энг petite деб ўлгудай қариллаб юради, лекин Гертининг оёғидай ўттиз учинчи оёқ унда ҳеч қачон бўлганмас ва то дунё охир бўлгунча ҳам бўлмайди), бошмоқчанинг уч қисми табиий теридан ясалган ва баланд қайрилма дўнгаси устида битта чиройли илгак қўйилганди. Унинг юбкаси остидан худди йўниб ишлангандек чиройли тўпиғи кўриниб турар, товони қалин ва боғич қисми кенг юпка пайпоғи бир текис сиртилган болдирлари фақат керакли бир меъёрада кўзга ташланарди. Ички кийимларга келганда, Герти уларни ҳаммадан кўпроқ ташвиш чекиб танлар, гарчи мунис ўн етти ёшнинг (гарчи Герти ўн етти ёши билан аллақачон хайрлашган бўлса ҳам) бутун ҳаяжонли умид-аъмоллари ва қўрқинчларига ошно бўлган қайси кимса тошбағирлик қилиб Гертини бу нарсаларда айбсита оларди? Унинг жимжима тўрли ва безакли ва ҳар бири уч турли нарсадан иборат тўрт ички либослари ҳамда бунинг устига тунги қўйлаги бўлиб, ҳаммасининг тасмабандлари пушти, зангори, нимқўк баргикарам, очбинафша сингари ранго-ранг эди, уларни кирхонадан олгач, ўзи қуритар, ўзи рангга солар ва ўзи дазмолларди; у бир фиштча ғамлаб қўйган, дазмолчасини шу фишт устида сақлар, кир ювувчи хотинлар нарсаларнинг қанчалар увадасини чиқариб юборишларини кўрганидан уларга бу ишларни сира ишонмасди. Ва ҳеч нарсага қарамай, у бахт келтирсин деб, мовий қўйлагини кийди, бу у яхши кўрадиган ранг ва бунинг устига келинлар киядиган ранг агарда қайдадир унинг мовий ранг кийими бўларкан нега десангиз ҳув ўша кунни у яхши қўйлагини кийганда бу бахт келтирмади, чунки отаси ўғлини кўчага чиқармай мукофот олсин деб, уйда дарс тайёрлагани ўтқазиб қўйди, нега десангиз қиз ўйладики, балки ниҳоят у бугун кўчага чиқиб қолар, нега десангиз қиз эрталаб кийинаётганда анави эски қўйлагини сал бўлмас тескарисини киярди, бу эса нуқул бахт келтиради ва севишганлар учрашишади, мабодо сен қўйлакни тескари кийиб қўйсанг, бахтинг очилади, фақат бу жума кунни бўлмаса, бас.

Ва лекин! Ва лекин! Нечук чеҳраси бунчалар танг бўлмаса! Худди аллақандай яширин бир дард уни тинмай кемираётгандай. Унинг бутун юраги кўзларида акс этиб туради, у ҳозир ўзининг осуда ёт кўзлардан йироқ хонасида ҳеч кимга кўринмай ёлғиз қолишни истар, чамаси, бунинг учун ҳамма нарсага рози, юрагини эзган ҳиссиётларни яширмай, тўйиб-тўйиб йиғлагиси келар, лекин бунда ҳам асло ҳаддидан ошмагани маъқул, албатта, нега деганда, у ойна олдида туриб қандай қилиб чиройли кўзёши қилиш кераклигини ўрганарди. Тошойна ҳам унга, о Герти, ўзинг ҳаммадан чиройлисан, деб айтган. Ботаётган куннинг шуълалари унинг мислсиз маъюс ва хаёлчан чеҳрасини ёритади. Бекорга изтироб чекапти Герти Макдауэлл. Ҳа, у бошданоқ биларди турмушга чиқиш тўғрисидаги орзулари рўёбга чиқмаслигини, Д.Т.К¹миссис Регги Уайлининг тўйи ҳақида хабар қилиб даранг-дурунг жомлар чалинмайди (чунки миссис Уайлига унинг

¹ Дублин Тринити Коллежи.

катта акаси уйланажак) ва киборлар ҳаётидан бериладиган эълонларда миссис Гертруда Уайли мовий тулки мўйнасидан чиройли безаклар тақиб ясатилган кўкиш либосларда пайдо бўлдилар деганга ўхшаш сатрлар ҳам чиқмайди. Буларни тушуниш учун йигит ҳали анча ёшлиқ қилади. Бунинг устига у севгига ҳам ишонмаса керак, бу аёлларнинг қисмати. Қачонлар эди, Сторлар хонадонидаги меҳмондорчиликда (у ўша пайтларда ҳам калта иштонда юрарди), у билан юзма-юз ёлғиз қолишганда, у ўғринча белидан қучоқлаб олган, қизнинг эса ранги қумдай оқариб кетганди. Йигитча ўзгариб кетган, гириллаган товуш билан уни ширинтой деб атаган ва шоша-пиша лабларини андак теккизиб муччи олганди (бу қиз ҳаётидаги илк бўса эди!), лекин бунда бурнининг учи тегди, холос, кейин шу заҳоти егулик келтирай деб нимадир минғирлаб тез хонадан чиқди-кетди. Нима бало, довдир-совдирми-ей! Регги Уайли ҳеч қачон кучли феъл-атвори билан ажралиб турмасди, ҳолбуки Герти Макдауэллни бўйсундириб, ўзига эргаштириб кета оладиган кимса, албатта, ҳеч шак-шубҳасиз ҳақиқий эркак бўлиши керак. Шунинг учун фақат кутиш зарур, сенга эътибор қаратишларини кутишга тўғри келади, бунинг устига маъна кабиса йили ўтиб боряпти, ҳаш-паш дегунча тугаб ҳам қолади. Йўқ, унинг идеалидаги ошиқ оёқлари тагига севгисининг ажиб ва ноёб тўхфаларини тўкадиган кўркабой шаҳзода эмас, йўқ, тўғриси, бу қатъиятли, вазмин ва кучли чиниққан эр киши, у ҳаётда ўз орзуларига эришолмаган бўлиши мумкин, балки эҳтимол унинг чакка сочларига оқ ҳам оралагандир, мана шундай кимса қиз юрагини яхши тушунарди, уни ўз бағрига маҳкам босарди, қайноқ қалб эҳтирослари билан қучоғидан бир зум чиқармас, дудоқларидан узоқ ҳеч туганмас бўсалар оларди. Жаннатда ҳам топилмасди бундай лаззат. Мана шу хаёлчан ёз оқшомида шулар ҳақида гизли орзуларга чўмган эди қиз. То ўла-ўлгунча, хоҳ камбағаллик ва хоҳ давлатмандликда, хоҳ ожиз-нотавонлик ва хоҳ сиҳат-саломатликда қиз шу куёвнинг ёлғиз-ягона, пешонасига битган ёри вафодори бўлишни чин юракдан хоҳлайди ва худо хоҳласа, шундай бўлажак.

Эди Бордмен кичкинтой Томми ва унинг аравачаси билан овора экан, Герти шундай бир кун келармикин, мен ўзимни унинг хотини деб аташга муяссар бўлармикинман, деб хаёл сургани-сурган эди. Ана ўшандан кейин Берта Сапл ҳам, Эди ҳам оғизларига сиққанча гапираверишсин, Эдини айтмайсизми, жуда заҳар қиз бўлган, нега деганда, ноябр ойи келса, йигирма иккига киради-я. Герти эрига ҳамма қулайликларни яратган бўларди, истаганча ғамхўрлик қиларди, чунки Худога шукур, Гертининг ақли-ҳуши жойида, аёлнинг қиладиган ишини билади, ҳар қандай эркак ўз уйида саранжом-сарришталикни яхши кўришини тушунади. Унинг қип-қизил лоладай қилиб пиширилган оладиялари, янги қаймоқ ҳидини таратиб турувчи Қиролича Анна деган мазали пудинглари доим мақтовларга сазовор бўлган, нега деганда унинг қўли доим енгил, олов ёқишга уста, нега деганда ун юпқа қилиб сепилади, қуруқ хамиртуруш сочилади, кейин доим бир томонга қараб аралаштирилади, ундан кейин сут билан яхши ийланган оқсил қўшилади, ўзи гап овқат устида кетганда бу унга унчалар ёқмайди ҳам қисинади одамлар олдида, нега ажойиб бинафшалару атиргуллар билан овқатланишмайди-я деб қўяди ичида, яна ўзи меҳмонхоналарини жуда чиройли қилиб безатади ҳар хил суратлар гравюралар қўяди Гилтрап бобонинг ити Гаррионнинг суратини илади, нега деганда бу ит нақ одамнинг ўзи, гапириб юборай-гапириб юборай деб туради, кейин ўзи курсиларга чиройли гулдор қопчиқлар қоплайди ва бойларнинг уйларида бўладиган қумуш

тостер олади. Клери улгуржи савдо растасида у шундай нарсани кўриб кўз остига олиб қўйган. Эри баланд бўйли, елкалари кенг бўлади (у доим эри кенг елкали бўлишини орзу қиларди), мўйлаблари чиройли кузалган, кулганда оппоқ тишлари ярқираб кетади, кейин улар асал ойлариани ўтказиш учун катта ерга боришади (роҳатбахш уч ҳафта!) ундан кейин ўзларига чоғроқ бўлса ҳам чиройли шинам бир бошпана олишади, ундан кейин ҳар куни эрталаб бирга нонушта қилишади, нонушта жуда оддий лекин кам-кўстсиз тайёрланади, ва фақат икки кишига мўлжалланади, бошқа ҳеч ким таклиф қилинмайди, эри кейин хизматга отланаркан, жоним деб хотинини маҳкам бағрига босади ва бир зум унинг кўзларига чуқур-чуқур термулади.

Эди Бордмен кичкинтой Томми Кэффридан ҳаммасини бажариб бўлдингми, деб сўради, болакай ҳа деди, шундан сўнг унинг иштонни тугмасини қадаб қўйди-да, бор энди Жеки билан яхши бола бўлиб ўйнанглар, уришманглар, деди. Аммо Томми коптогимни олиб бер, деди, Эди коптокни кичкинтой ўйнапти, олиб қўйсак, жанжал-тўполон чиқади, деб кўнмади. Аммо Томми йўқ, бу менинг тўпим, менга тўпимни олиб бер, деб оёқларини тапиллатди. Ол-а, бу зумрашани қаранг-а? Вой, қайсар-ей! Бу Томми тушмагур ҳали йўргакдан чиқмай туриб эркаклик қилмоқчи бўлади-я. Аммо Эди унга уч қарра йўқ, йўқ, йўқ, деб жавоб берди, хархашани йиғиштир деди ва Сиссига ҳам сен унинг ёнини олма, деб қўйди.

– Сен опам эмассан, – деди қулоқсиз Томми. – Коптогимни олиб бер.

Аммо шунда Сисси Кэффри кўзичоқ Бордменга: мана, мана, менга қара, бармоғимни кўрдингми, деди-да, дарров коптокни тутиб олди. Уни қумда думалатиб юборди, Томми галаба қозониб, копток орқасидан чопди.

– Муҳими, қулоғимиз тинч бўлсин, – деб кулди Сисси.

У кўзичоқ тезроқ эсидан чиқарсин деб, унинг дўмбоқ юзчаларини қитиқлаб эркалади-да, у билан зағизгон-қарға ўйинини ўйнай бошлади зағизгон бўтқа қилди, болаларига берди, унга берди, мунга берди, ановга берди, энг кичкина синчалоққа бермади. Аммо шу ерга келганда Эдининг шаҳли чиқди, бу ёмон бола ўз айтганини қилдиради, ҳамма уни эркалайверса охири нима бўлади.

– Ҳали шошмай туринглар, – деб пўписа қилди у, – мен уни бир жойига ата-та қиламан.

– Орқасига ата-та, – қувноқ кулди Сисси.

Герта бошини қуйи эгди, дув қизариб кетди, Сисси ойимқизларга ярашмайдиган сўзни айтди, деб ўйлади, мен ўла қолсам айтмасдим бундай сўзни, яхшиси уятдан ўлардим, унинг юзи ўтдай қизил тусга кирди, Эди Бордмен эса, анов яқин ерда ўтирган киши ҳаммасини эшитган бўлса керак, деди. Аммо бундан Сисси зигирча ҳам тап топмади.

– Эшитса эшитаверсин! – деб хитоб қилди у бошини бефарқ силкиб, бурунчасини шўх жийираркан. – Унинг ҳам ўша жойига бошлаб туширамиз. Мен буни боплайман.

Сочлари кўнғироқ шўх-шадлод Сисси. Кулдиравериб ўлдиради. Мисол учун, сен лимонад ич, мен бўлсам шайтон билан чой ичман, дейди. Ёки қизил бўёқ билан бир тирноғига қадаҳни чизади, иккинчисига эса эркак расмини, ҳамма бундан қотиб-қотиб кулади ёки ҳожат қистаб қолса, бирдан мен мисс Пишш ҳузурига боришим керак деб қўяди. Ана шунақа-да турган-битгани бу Сиссикумс ойимқизнинг. Вой, ҳеч одамнинг эсидан чиқмайди, бир куни оқшом у устига отасининг кийими ва шляпасини олиб, тиқинни куйдириб ўзига мўйлов ясаб сигарета чакиб Трайтонвилл-роуд бўйлаб сайр юриш

қилса бўладими! Ҳазил-мазоқ ўйинларда ҳеч ким унга тенг келолмайди. Лекин айти замонда ўзи жуда ҳам софдил қиз, Худо яратган махлуқлар ичида энг мард ва садоқатли хилқатлардан биттаси, ҳаддан ортиқча назокати тўғри иш қилишга йўл қўймайдиган иккиюзлама кимсалардан эмас.

Шу ерга келганда ҳавода хонишлар ва арғанун овозлари янгради. Бу ҳазрат тарғиботчи Жон Хюз, О.И. раҳбарлик қилувчи эркалар ҳушёрхонасида Табаррук Тухфаларни муборакбод этиш ҳамда хутба ўқиш, ибодат қилиш маросими адо этилмоқда эди. Бу ерда улар ҳеч қандай табақаларга ажралмаган ҳолда бирга тўпланишар (бинобарин бу ғоятда ибратомуз йиғилиш эди), зотан уларнинг ҳаммаларини дунёнинг бўронлари, тўлқинлар қирғоқдаги ушбу камтарин хонақога чиқариб ташлаган ва ҳаммалари Бокиранинг оёқларига тиз чўкиб, Лорет Модар Худосига дуо ўқишар, Муқаддас Мария, Муқаддас ва Мутаҳҳар Мария Она сингари жуда кўҳна ҳамда ғоятда таниш каломлар билан мурожаат қилишиб, ҳимоят тилашарди. Шўрликкина Герти бу саслардан қанчалар қайғу-ҳасратга чўммасди! Қанийди, оҳ, отаси аҳд қилибми, қасам ичибми ёки «Пирсонс уикли»да ёзилган майхўрлик балосидан халос этадиган хабдорилардан ичибми, ишқилиб, ўша ёвуз аждаҳонинг комидан бутунлай халос бўлсайди, қизгина ҳозир ҳеч кимдан қолишмай, кам бўлмай ўз ҳашаматли қаретасида сайру саёҳат тортиб юрмасмиди, ахир. Қизгина ўти ёниб охирлаётган камин олдида маъюс ўйларга ботиб ўтираркан, буларни ўз-ўзига сон-саноксиз бир тарзда тўхтовсиз такрорлар, шу ҳолда у чироқни ҳам ёқмас, зеро икки ёқдан тушадиган ёруғликни ҳеч жини ёқтирмасди, ёхуд гоҳо ёмғир зангланган ахлат қутига тасирлаб урилаётганига дарчадан соатлаб термулиб ўтирар ва шундай тубсиз ўйларга бериларди. Аммо шунча ўчоқлару қанчалаб оилаларни барбод этган машъум ичкилик оғуси қизгинанинг маъсум болалик чоғларига оғир соя ташлаб улгурганиди. Ҳазил эмас, қизгина ўз қадрдон уйида маст-аласт жанжал-тўполонларни кўрган, жонажон отаси ичкилик зўридан тамомила эс-ҳушини йўқотганига ўзи гувоҳ бўлган ва бинобарин Герти бу ёруғ дунёда бир нарса-ни ҳаммадан ҳам қаттиқ билиб олганди: агар-да, эркак киши аёлга меҳру мурувватдан бўлак бир тарзда муомала қиларкан, у ҳолда энг тубан аблаҳ номигагина муносибдир.

Овозлар ҳамон Мукаддар Биби, Муфарраҳ Биби шарафига дуолар ёғдириб хониш қилишарди. Ўз ўй-хаёлларига чўмган, Герти эса гўё буларни эшитмас ва на дугоналари, на шўх ўйнаган эгизак болакайлар ва на Сэндимаунт Грин томондан пайдо бўлган бир кишини кўрарди. Сисси бу кишини унинг отасига ўхшатди, у соҳил бўйлаб оҳиста кезинарди. Албатта, отаси ҳеч қачон одамлар кўзида маст-аласт юрмасди, лекин барибир қизгинага у ота сифатида ёқмасди, балки ҳаддан ташқари қари бўлгани учундир, ёки яна бошқа бирон нарса боисдир, ёки эҳтимол башараси хунуклиги сабабдир (ҳарҳолда бу ерда доктор Фелл ҳодисаси бўлса керак), ёки гўдда-гўдда бўжамаси кўпчиган бурними, ё бурни остидаги оқара бошлаган кўнғир мўйловими, хуллас, нимасидир ёқмасди. Бечора отам! Қанча айблари бўлмасин, қизгина уни яхши кўрарди, отаси «О, Мэри, айт, сенга қандай етайин» ва «Менинг уйим ва севгим Ла Рошелига яқин» қўшиқларини айтганда, қизгинага бу хуш ёқарди, кечки дастурхонга димланган чиганоқлар ва майонез солинган салат қўйилган, отаси мистер Дигнам билан бирга «Ой чиққанда»ни айтишарди, шўрлик Дигнам юраги хуруж қилиб бирдан ўлиб қолди, дарров кўмиб ҳам келишди, Худо раҳмат қилсин. Онасининг таваллуд кунини эди, Чарли

таътилга чиқиб уйда эди, Том ҳам, мистер Дигнам хотини билан келишганди, Пэтси ва Фредди Дигнам ҳам шу ерда эди, кейин ҳам-малари бирга суратга тушишди. Ким ўйлабди ҳаёти шундай охирлаб қолган деб. Ҳозир гўрда ётибди. Онаси эса отасини огоҳлантирди, абадул-абад бу сенга огоҳлантириш ва ибрат бўлсин, отаси эса ҳатто таъзияга ҳам боролмади, оёғи оғриб ётиб қолди, шунинг учун қизгина унга идорасидан хатлар билан Кэтсби линолеумлари намуналарини келтириб берди, унинг бадий безаклари саройга қўйса ҳам ярашади, ўзи жуда мустаҳкам, уйни ҳам ёруғ ва чиройли қилади.

Герти қиз эмас, ҳазина эди, уйнинг иккинчи фариштаси деса ҳам бўлади, ҳар бир ишда мадаккор ва ҳимояткор, қалби олтин эди. Онасининг боши нақ ёрилиб кетай деб ёмон оғриб қолганларида, Герти дарров унинг пешонасини ялпизли олқинди билан ишқарди, аммо онасининг тамакини бурнаки қилишини сира ёқтирмас, ёлғиз мана шу хусусдагина она-бола ўртасида доим тортишувлар бўлиб турарди, ҳа, бурнаки. Барчалари қизгинани ширин муомаласи учун оғизларидан бол томиб мақташарди. Уйда фақат Герти газни кечаси ўчирарди, уйдаги нозик бир жойни ҳам Герти ҳар икки ҳафтада бир марта хлор сепиб тозаларди, қизгина айни мана шу жойнинг деворига баққол Танни амаки совға қилган «Идиллия замонларида» деган тақвимли суратни осиб қўйди. Мана шу суратда эскича кийинган, бошига учбурчак тумоқ қўндирган ёш йигит ўз суюкли қизига дераза панжарасидан ўша замонларга хос ҳақиқий одоб-икром ҳамда назокат билан бир даста гул узатарди. Шундоқ кўриниб турибди – бунинг тагида бир гап бор. Бўёқлари ҳам чиройли танланган! Қиз сирилиб турадиган майин оқ либосда, кўркам ва нафис бир қиёфада, азамат эса жигарранг тусдаги уст-бошда сочидан тирноғига аслзода эканлиги ошкор. Қизгина бу ерга у-бу эҳтиёж билан кириб қолган чоғларида уларга ҳаёл оғушида тикилиб қолар, энгларини андак шимариб суратдаги қизникига ўхшаш оппоқ ва юмшоқ кўллари ушлаб қўярди-да ўша кўҳна замонлар ҳақида ўй сурарди, нега деганда бобоси Гилтрапдан мерос қолган Уокернинг талаффуз луғатида идиллия нима деганини топиб ўқиган эди.

Эгизак болакайлар энди оға-инилардай бўлиб бирга ўйнашар, уларга қараб кишининг ҳаваси келар, лекин мана ниҳоят ҳақиқатан ҳам жуда шўх тирмизак бўлган, бундан қаёққа ҳам қочиб қутулиш мумкин, кичкинтой Жеки қитмирлик билан коптокни жони борича пўпанак босган қоя тошлар томонга қараб тепди. Ўз-ўзидан равшанки, бечора Томми дунёни бошига кўтариб норозилик билдирди, аммо, бахтни қарангким, ўша ерда ёлғиз ўтирган қора кийимдаги амаки шартта ўрnidан сакраб туриб ёрдамга шошилди-да, коптокни тутиб қолди. Ҳар икки мурғак рақиб шу заҳоти бақариб-чақариб жонажон коптокларини қайтариб беришни талаб қилишди. Болаларни тинчителиш учун Сисси Кэффри амакига коптокни менга ташланг, деб илтимос қилди. Амаки бир-икки мўлжал олди-да, тўпни қум устидан Сисси томонга думалатди, лекин тўп қияликка думалаб бориб, қоя остидаги кўлмакча яқинида тўхтади, бу худди Гертининг этаги олдида эди. Болакайлар ҳамон беринг, беринг, деб қичқиришарди, шунинг учун Сисси коптокни болаларга тепиб юбор деб сўради, ким ушласа, ушлаб олсин, деди. Шунинг учун Герти оёғини йиғиштирди аммо тентак тўп унинг олдида келишни истамасди оёғи билан тўпни тепиб юбораман дедию, лекин уддасидан чиқмади, Эди билан Сисси кулиб юборишди.

– Бошқатдан теп, – деди Эди Бордмен.

Герти маъқул дегандай табассум қилди-да лабини тишлади. Унинг нафис ёноқларига қизиллик югурди, бироқ уларга кўрсатиб қўйгиси

келди, кейин халақит бермасин деб, юбкасини сал-пал кўтариб яхши-лаб мўлжаллади-да, оёқчаси билан тўпни қаттиқ тепиб юборди, тўп узоқ-узоққа бориб тушди, болакайлар шағал устидан унга қараб югуришди. Албатта, бу ерда орага жиндаккина рашк ҳам аралашди, у нарироқда кузатиб турган амакининг эътиборини тортишни истади. Қизгина икки юзи ўтдай қизариб, алангаи оташ бўлиб ёнганини ҳис қилди, бу эса Герти Макдауэлл учун доим хатарли бир белги эди. Ҳозирча улар бир-бирларига кўз учида боқиб қўйишганди, лекин энди қизгина янги шляпачасининг соябони остидан у томонга тикилиброқ қарашга журъат этди. Назарида умри бино бўлиб ҳеч қачон бундайин ғамгин башарани кўрмагандай эди, секин ёйилиб келаётган оқшом ёруғида унинг юзи қизнинг назарида қандайдир галати чўзилган ва ўта ҳорғин эди.

Черковнинг очиқ дарчаларидан муаттар ҳидлар тараларди, ва улар билан бирга бокира онанинг анбарин бўйли исмлари ёйиларди, ё раҳбоний Заврақ кема, бизни дуо қил, ё Заврақи саждагоҳ, бизни дуо қил, ё тақво Заврақи, бизни дуо қил, о сирли-синоатли атиргул. Унда эди ташвиш паришонҳол айлаган диллар, унда эди ризқ-рўз учун заҳмат чекмиш жонлар, бесару сомон саргардонлар, уларнинг чашмаи айнлари тавба-тазаррулардан намланмиш эди, ва яна умид муждаси бирла фараҳланарди, зеро ҳазрат ота Хюз уларга буюк валий Бернардининг Биби Марямга қарата айтган дуосидан хабар бермишди: Бокира Она ҳар қачон ҳар кимни шафоат айлар, унга нидо қилгувчи, уни чорловчи ҳеч кимса ҳеч бир замонда нажот топмай қолмагай.

Болакайлар ҳамон бемалол шўх ўйнардилар, зеро болалигимизда бизнинг озорларимиз худди ёз ёмғири каби тез ўтиб кетади, Сисси ҳалиям жажжи Бордменни ўйнатарди, жужуқ эса қўлларини ҳавода силкитиб, мацца қилиб қийқирарди. Сисси аравача қопчиғи ортига яшириниб, тук-тук! деб овоз берар, Эди эса, қани, қаерга кетди Сисси деб сўрарди, ана шунда Сисси бошини чиқариб, мўралаб кук-ку! деб қичқирар, жужуқча эса роҳат қилиб қиқирлаб куларди. Кейин Сисси унга дада дегин деб ўргата бошлади.

Қани, жужуқ, дада де. Айт: да-да-да-да-да-да-да.

Дўмбоқ эса зўр бериб дудуларди, нега деганда, ҳамма бола энди ўн бир ойлик бўлганига қарамай яхши ўсяпти, тили чиқяпти, ўзи бақувват ва соғлом, қараб тўймайсан, шундай ажойиб ширинтой де-йишар ва ҳаммалари бу катта бўлганда, улуғ одам бўлса керак, деб қўйишарди.

— Ала-ла-ла-ала.

Сисси унинг оғзини рўмолча билан артди-да, қулайроқ қилиб ўтқи-зиб қўймоқчи бўлди, шунда да-дани яхшилаб айтади деб ўйлади, лекин жужуқни ўрнидан кўзгаши билан у бай-байлаб юборди, вой, азиз авлиёлар, бу тагини жиққа ҳўл қилиб қўйибди-ку, тезроқ тагини янгилаш керак, турган гапки, ушбу тузатишлар жужуқ ҳазратларини тинчини бузиб ёмон ғашига тегдики, бу ҳақда ҳеч пайсалга солмай оламга жар солинди

— Увааа уваува, ааа.

Унинг кўзларидан иккита катта-катта думалоқ ёш юзини ҳўл қилиб оқиб тушди. Овутишнинг иложи бўлмади, нима бўлди, а, нима бўлди шириним, вов-вов, миёв-миёвлар ҳеч бир кор қилмади, аммо Сисси узоқ ўйлаб ўтирмай дарҳол унинг оғзига шиша сўрғични тутди, шундан сўнг митти тўполончи дарров жим бўлди.

Герти улар тезроқ йиғлоқи чақалоқни уйга олиб кетишларини хоҳларди, асабинга тегишади, умуман миттининг уйга қайтадиган вақти бўлди, манави мишиқилар ҳам ўйнаб чарчашди. Қизгинанинг нигоҳи денгиз уфқларига қадалганди. Бу манзаралар кўча рассоми йўл

устига рангдор бўрлар билан чизган суратларни эслатарди ва жуда ҳам ачинарли эди уларнинг кўча бетида қолиб, сўнг ўчиб кетиши, оқшом, сузиб юрган булутлар, кўрфаз томондаги Бейли маёғи, сен эса шундай осуда ўтириб, музыка оҳанглари эшитасан, димоғингга хушбўй ҳидлар урилади, улар черковда кундур тутатишяпти. Аммо олисларга кўз ташлаган сайин унинг жажжи юраккинаси тинмай дукур-дукур урарди. Ҳа, у киши фақат менга қаради, қарашлари ҳам яна бир бошқача-ей. Унинг кўзлари юрагининг туб-тубига боққандай ва уни англамоқчи бўлгандай кўнглига ўт ёқарди. Бу кўзлар жуда ажойиб эди, улардан мислсиз бир ифодавийлик ёғилиб турарди, фақат уларга ишониб бўлармикин? Одамлар жуда ғалати-я. Унинг қора кўзлари ва оқариб турган зиёли чеҳрасидан бу ерларнинг одами эмаслигини дарров билиб олса бўлади, қизгинада энг машҳур актёр Мартин Харвининг сурати бор, агар мўйловлари демаса бу киши унинг худди қуйиб қўйган ўзи, аммо бу мўйловлар қизгинага бирам ёқади, нега деганда қизгина Уинни Риппингамга ўхшаб театр жинниси эмас. Уинни ҳатто кел, иккаламиз бир хилда кийинамиз дейди, нега деганда пиесада шунақа экан, бироқ қизгина ўтирган жойдан қараганда актёрнинг бурни қандайлигини, шунқордайми ёки бироз *retrousse* ми, билиб бўлмайди. У бошдан-оёқ мотам либослари кийган, қизгина бунинг дарров пайқади, юзидан ҳам қайғу ва азоблар қиссасини ўқиш мумкин. Қизгина дунёдаги бор нарсасини беришга тайёр эди бунинг сабабини билишлик учун. Нигоҳини узмай қаттиқ тикилиб қаради-я. Қизгина коптокни қандай тепиб юборганини у кўрди, шунинг учун қизгинанинг туфличасидаги тамғачалари қандай ярақлаганига кўзи тушгандир, ҳойнаҳой, агар мана бундай қилиб учини пастга қилиб қимирлатиб ўтирса, айниқса. Эрталаб мана шу шаффоф пайпоқни кийишни кўнгли сезиб айтиб турди, бирам яхши-я, лекин унда балки Регги Уайлини кўриб қолармикинман деб ният қилганди, аммо энди булар ҳаммаси орқада қолди. Қизгина шунча орзу қилган кимса мана кўз ўнгида намоён бўлди. Шу киши ва фақат шу киши унинг қўзлагани қизгинанинг чеҳраси шодликдан ял-ял ёнарди, нега деганда қизгина ёлғиз шу кишини дерди, нега деганда қизгина бутун юраги ва жони-жаҳони билан ўзининг яккаю ягонаси, атовлиси эканлигини сезиб турарди. Бор аёллик қизлик қалби билан қизгина унга, орзуларида ардоқланган ёрига талпинарди, нега деганда бир қарашдаёқ бу ўша ўзининг ёлғизи эканлигини билганди. Агар у киши дардга ботиб, бошқалар олдида гуноҳкор бўлмаса, аксинча, фақат бошқалар унинг қошида айбдор эса, мабодо ҳатто бунинг аксича бўлсин, мабодо ҳатто илгари унинг ўзи гуноҳкор, чакки одам бўлсин, бу қизгинани асло тўхтатиб қололмасди. Мабодо у киши қизгинани чин юракдан севса ҳаттоки у протестант ёки методист бўлганда ҳам, барибир қизгина уни ўзига осон оғдириб ола биледи. Жароҳатларни даволашга қодир биттагина юрак малҳами бор. Қизгина чинакам аёл эди, у зигирча ҳам латофати бўлмаган ҳозирги енгилтакларга ўхшамайди, у кишим билса ҳам керак шу велосипед минадиган ҳамма нарсаси очиқ-сочиқ кўзга ташланиб турадиган қизларни. Алқисса, қизгина ҳаммасини билишга ташна эди, ҳаммасини кечириш ўтида ёнарди, қанийди у кишим чин дилдан севишига эришса, қизгина буларнинг барини адо этарди, ўша ўтмиш хотиралар кучини йўққа чиқара оларди. Ана ўшанда эҳтимол у кишим уни ҳақиқий эр йигитлардай авайлаб-ардоқлаб кучган, нозик белларидан

¹ Танқайган (франц.).

маҳкам ўзига тортиб бағрига босган, жажжи қизчам, ёлғизим деб суйган, эркалаган бўларди.

Мужримлар паноҳи. Барча гамбодалар саодати. Ора pro nobis¹. Қандай яхши айтилган-а, унга имон-эйтиқод билан чин дилдан ибодат этган кимса ҳеч қачон ора йўлда қолмас ва рад этилмас, ва яна қанчалар яхши-я, у барча аламдийдаларни ўз ҳифзи ҳимоятига олади, уларга паноҳ беради, нега деганда Бибимизнинг қалбини етти гам-алам тешиб ўтган. Герти черковдаги бутун манзарани, деразаларда жилоланган рангдор ойналар, шамлар, гуллар ва Муқаддас Биби маз-ҳабининг мовий туғроларини шундоқ кўз ўнгига келтирди, меҳроб томонда эса ота Конрой ҳазрат Каноник О'Ханлонга кўмаклашади, бошини куйи эгиб турли-туман ашёларни олиб келади ва олиб кетади. У авлиёга ҳам ўхшаб кетар, унинг изҳорхонаси доимо бирам тоза ва осуда бўларди; бу ерда майин ним қоронғулик ҳоким эди ва унинг қўллари ҳам худди оппоқ шағамдан ясалгандай кўринарди, мабодо бир кунмас-бир кун уларнинг оқ либосларини кийиб, Доминик роҳибаси бўлиб қолса, унда балким у кишим дайрхонага авлиё Доминик пучмоғига уни кўргани келармиди баногоҳ. Анов бир сафар қизгина ҳазрат ота хузурига бориб изҳори дил айтаркан, ҳайз ҳақида сўради ва сочининг тагигача дув қизариб кетди, у ҳозир менга тикилиб қарайди деб юраги пўкиллади, ҳазрат бундан ташвиш чекманг, деб жавоб берди, бу табиатнинг муждаси, холос, ухровий ҳаётимизда биз ҳаммамиз унинг қоидаларига бўйсунамиз, бунинг ҳеч қандай айби йўқ, нега деганда Худо аёлнинг табиатини қандай яратган бўлса ўшандан келиб чиқади, ҳазрат шундай деди ва ҳаттоки бизнинг ҳукума Онамиз Жаброил алайҳиссалом ҳазратларига айтдики, майлига, менинг ҳолим Сенинг Сўзингдек бўлгай. Ҳазрат шундоқ нуруний ва шундоқ меҳрибон эдики, қизгина тез-тез унга қандайдир совға-тортиқлар қилгиси келар, кашталар солиб тикилган чойнак ғилофими, ёки соатми, гарчи ундоқ деганда уларнинг соатлари бор, қизгина бу соатни камининг токчасида кўрган олтин халли оқ соат тепасида кичкина уячаси бор, ҳар ярим соатда у ердан қушча учиб чиқади-да, янгроқ овоз солиб қичқиради, қизгина ўша кун қирқ соатлик таъзим ибодати учун гуллар ҳақида сўрагани кирганди, нега деганда ахир совғот учун нарса танлашнинг ўзи қийин-да, балким Дублин ёки бошқа бирон чиройли жойнинг кўринишлари тасвирланган албом олиш керакмикин.

Афтинг қурғур тирмизаклар яна шовқин-сурон кўтаришяпти. Жекки тўпни денгиз томонга бор кучи билан тепди, кейин икковлари копток кетидан чошиб кетишди. Баттол маймунлар, куздаги кўлмаклардек жонга тегишди. Уларнинг боглаб таъзирини бериб қўйиш керак, вақт етди. Эди билан Сисси ҳозир тўлқин ёпирилиб келиб уларни кўмиб кетмасин деб, кўрқиб, ҳовлиқишиб, орқага қайтларинг, деб қичқира бошлашди.

– Жеки! Томми!

Қайрилиб ҳам қарашмайди! Ўзларига етгунча ақлли булар! Шундан кейин Сисси энди сизларни ҳеч қачон ўйнатгани олиб чиқмайман, деб қичқирди. У сакраб турди-ю, сочларини йўл-йўлакай елкасидан ошириб силтаб ташлаб, уларнинг орқасидан нишоблик томон югурди, сочларининг ранги-туси ёмон эмас, лекин яна бирозгина узунроқ бўлгандайди; айтмаса, сочига нима-нималарни сурмади-я, қайсинисини айтасиз, лекин барибир тирноқча ҳам ўсгани йўқ, нега деганда тагида бори ўзи шу, нима ҳам қилсин бечора, чидайди-да. Сисси худди турнага ўхшаб оёғини силтаб чопар, бунақа чопишда юбкасининг тириллаб йиртилиб кетмаганига ҳайронсан, Сисси Кэф-фрининг кўп қилиқлари ўғил болаларга ўхшар, бунинг устига доим

¹ Бизни дуо қил (лот.).

ўзини бир кўрсатиб қўйгиси келиб турар, ҳозир эса ўзича ҳаммадан ҳам чиройли чопаётгандай бўлар, анов кишим кўриб қўйсин деб жони борича тиришар, ички кўйлагининг этакларини ҳилпиратар болдирларини уялмасдан яланғоч жойларигача кўз-кўзларди. Хўб ажаб бир иш бўларди-да, агар-да ҳозир унинг баланд ингичка французча пош-наси бирон нарсага илиниб, қоқилиб, бурни билан йиқилса, ана унда бўйини доим баланд қилиб кўрсатиш нималигини биларди.

Ана томоша! *Tableau*¹. Тўйгунингча қара, эркак кишининг кўзлари кувонади.

Фаришталар маликаси, бузрук оталар маликаси, набийлар ва барча валийлар маликаси, деб дуо ўқишарди улар, уч карра Муқаддас Чорбогнинг маликаси, шундан сўнг ҳазрат ота Конрой бухрдонни ота каноник О'Ханлонга узатди ва у идишга ладан (кундур) тутатиб, Муқаддас Ҳадяларни табаррук этди, Сисси Кэффри эса шумтакаларни тутиб олди, яхшилаб уларнинг қулоқларини чўзиб қўймоқчи бўлди, лекин яна бу фикридан қайтди, нега деганда анов кишим менга қараб турган бўлса керак деб ўйлади, лекин сираям у ўйлагандек эмасди, нега деганда Герти қарамай турибоқ у кишимнинг ўзидан асти кўз узолмай турганини сезаётган эди, ундан сўнг ота Каноник О'Ханлон яна бухрдонни ҳазрат ота Конройга қайтарди-да, тепага, Муқаддас Ҳадяларга қараб тиз чўкди, шунда хонишчилар *Tantum ergo* ва шунда Герти музика оҳангига берилиб оёғини қимирлата бошлади, тантум ерго сакрамен тум². У мана шу пайпоқни уч шиллингу ўн бир пенс бериб Жорж-стритдаги Спэрроу дўконидан харид қилди, бу сешанба, йўқ, душанба куни эди, мана ҳозиргача барча илгаклари жойида, шаффоф таги кўринади, анов кишим мана шунга қараган, анов қизнинг нимасига қарайди, на тарҳи на жисмининг тайини йўқ (вой бети қаттиқ!) у кишим кўр эмасдир-ку ахир, фарқласа керак ўзи.

Сисси денгиз томондан икки шумтакани етаклаб коптокни кўлида тутиб келарди, бошқа ҳар қандай стрил³. Дан сира фарқи йўқ эди, чопганидан шляпаси ёнига қийшайган, икки ҳафта бурун сотиб олган нафис уст кўйлаги гижимланган ва булар ҳам етмагандай орқасидан ички кўйлагининг этаклари чиқиб турарди, нақ кулгили суратларда чизилгандай. Ва худди мана шу онда Герти сочларини тўғрилаш учун бошидан бир зумга шляпасини олди. Худо шоҳид, бундан кўра нафисроқ, мафтункорроқ бошни қиз елкалари ҳеч қачон кўтариб юрган эмас, ўзининг латиф малоҳати билан ақлдан оздиришга қодир мўъжиза каби порлаган чеҳра. Нимтатир ёнғоқ тусидаги бундайин соч, жамила соч жамалакларини топаман деб уринган кимса ер юзини жуда узоқ айланиб қидириши керак. Қизгина ул кишимнинг кўзларида бунга жавобан ҳайрат учқунлари ялт этиб чақнаб кетганлигини кўргандай бўлди-да, бундан бутун юрагининг қиллари титраб, таранг тортилди. У яна шляпасини бошига илди-да, нигоҳи билан қузатиб туриш қулай бўлсин учун соябони тарҳини манг-лайига андак бостириброқ қўйди, бошмоқ тўқаси ярақлаган мўъжазгина оёқлар энди андаккина тезроқ чайқала бошлади, нега деганда ул кишимнинг кўзларида чақнаган ўша ўтти кўрганда, Гертининг нафаси ичига қайтиб кетди. Бўғма илон ўз емишига қандай қараса, у ҳам қизгинага шундай қарамокда эди. Қизгина аёллик кўнгли билан ул кишимнинг ичидаги шайтонни уйғотиб юборганини сездди ва шу фикр хаёлидан ўтиши ҳаманоқ қайноқ қон унинг бўйнидан пешонасига томон кўтарилди-да, юзи қип-қизил атиргул тусига кирди.

¹ Томоша! (*франц.*)

² *Tantum ergo sacramentum* — Мана буюк синоат (*лот.*).

³ С т р и л — палпис хотин (*ирл.*).

Бу ҳолат Эди Бордменнинг назаридан қочмади, нега деганда у лабини қийшайтириб кулганча қариқизларга ўхшаб кўзойнак остидан сира Гертидан кўзининг қирини узмасди, шу билан бирга ўзини гўдакни аллалаётгандай қилиб кўрсатарди. Ҳар қандай нишдор чивиндан ҳам хирароқ бу қиз бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади, мана шунинг учун ҳам ҳеч ким билан чиқишолмайди, нега деганда ҳар доим бировларнинг ишига аралашиб юради. Шунда Эди Гертига:

– Вой, қизиқ бўлиб кетди-ку, ниманинг хаёлини суряпсан? – деди.

– Нима. – деб оппоқ тишларини кўрсатиб табассум қилди Герти. – Кеч бўлиб кетмадимми деб ўйлаб ўтирган эдим.

Нега деганда қизгина манов мишиқи тирмизаклар билан анави гўдак ниҳоят қачон уйга омон-эсон жўнашаркан, деб маҳтал бўлиб кутар, шунинг учун ҳам жуда одоб билан кеч бўлмадимми деди. Сисси уларнинг ёнларига қайтиб келгач, Эди ундан соат неча бўлди деб сўради, оғзидан чиққанини ёқасига ёпиштирадиган мисс Сисси эса бешта бўса кам бўса оладиган вақт бўлди деб ҳазиллашди. Аммо Эди аниқ билишни истар, негаки унга вақтлироқ қайтинлар деб тайинлашганди.

– Унда тўхтаб тур, – деди унга Сисси, – чопиб бориб хув анави кўнқайиб ўтирган амакимдан сўраб келаман, осма соатингиз неччи бўлди дейман.

Шундай деб Сисси анов киши томонга юрди, у киши Сисси ўзи томонга келаётганини кўриб, қўлини чўнтагидан чиқарди-да, безовталаниб қолди, осма соатининг занжирини ўйнаб, черков ёққа қараб олазарак бўлди, Герти буни сизди. Рост, бу кишим жуда қизиққон одамга ўхшайди, шунга қарамасдан у ўзини ғоятда вазмин ва сипо тутарди, бу Гертига аён кўринарди. Ҳозиргина у қизгинага росмана мафтун бўлиб, сира ундан кўзини узолмай турганди – мана энди кўз ўнгимизда ниҳоятда жиддий жентльменга айланди-қолди, басавлат гавдасининг ҳар бир чизигидан ўзини яхши тутадиган одам эканлиги кўринарди.

Сисси узр сўраб, ундан соат неча бўлди, айтолмайсизми, деди, у соатини чиқарди-да, қулоғига тутди, кейин кўзини кўтариб, йўталиб қўйганча, минг афсуски, соатим тўхтаб қолибди, лекин назаримча ҳозир саккиздан ошиб қолди, нега деганда, куёш ботди, деб айтди. Герти буни кўриб турди. У босиқ овоз билан гап оҳангини келиштириб сўйларди, лекин шунга қарамасдан унинг мулойим гап йўсинида қандайдир титроқ сезиларди. Сисси унга ташаккур айтиб қайтиб келди-да, тилини чиқариб, амакимнинг осма соати ётиб қолибди, деди.

Сўнг улар «Tantum ergo»нинг иккинчи бандини қуйладилар ва ота каноник О'Ханлон яна ўрнидан туриб Муқаддас Ҳадяларга кундур тутатди-да, тиз чўкди, шунда у ота ҳазрат Конройга битта шам қоғоз гулларга яқин ёняпти, деб қўйди, шунда ҳазрат ота Конрой ўрнидан туриб шамни ҳам, гулни ҳам тўғрилаб қўйди Герти эса анов кишим соатини бураб юряптимикин деб қулоғига тутганини кўрди-да, яна музика товушига мослаб оёқларини ликиллата бошлади. Анча қоронғу тушиб қолган, лекин барибир у кишимга ҳамон ҳаммаси кўришиб турар, шунинг учун у соатини бураркан ё бошқа нима ҳам қилаётган экан, қизгинадан кўзларини узмасди, кейин у соатини яна қайтиб киссасига солди-да, яна қўлини чўнтагига тикди. Қизгина бутун вужудида нимадир жимирлаётганини ҳис қилди: боши тўхтовсиз қичишар, белидаги тасмалари қисар ва қизгина энди анов касали бошланаётганини аниқ билди, нега деганда бу охириги маротаба янги ой чиққан кези сочларини калта қилиб кесганида рўй берганди. У кишимнинг қора кўзлари яна қизгинага қадалди-да, худди уни ютиб юборадигандек ва худди уни илоҳдек кўриб таъзим қилгандек бўлди,

буни қиз аниқ-таниқ билди. Ва умуман эр кишининг нигоҳи қачондир эҳтирос билан суюб, очиқ-ошкора тикиларкан — мана ҳозир худди шундай ҳол рўй бермоқда эди, бу унинг башарасига ёзилганди. Ушбу суюш хирожиди сенга, Гертруда Макдауэлл, буни ўзинг ҳам яхши биласан.

Эди йўлга отлана тушди, вақт алламаҳал бўлиб қолганди, Герти ўзининг бояғи гапи нишонга текканини сизди, нега деганда қумлоқ соҳилдан то бола аравачаси олиб чиқиладиган ергача анча-мунча бор эди. Сисси эса эгизакларнинг бош кийимларини ечиб, уларнинг соч-ларини ҳафсала билан тарай бошлади, албатта, у ўзини чиройли кўрсатишни жуда яхши кўради, ота каноник О'Ханлон эса тиз чўккан еридан турди, унинг узун хирқаси йиғилиб, елкаси устида дўппайиб қолди ҳамда ота ҳазрат Конрой унга бир ёзилган варақни узатди ҳамда ота Каноник *Panem de coelo praestitisti eis*¹ни қироат қила бошлади. Эди билан Сисси эса ҳануз вақтни сўрашар ҳамда Гертини ҳоли-жонига кўйишмасди, аммо Герти уларга бошлаб жавоб берди. Эди энг яхши ошигинг кутилмаганда ташлаб кетиб юраккинангни вайрон қилиб юбормадими, деб сўраган эди, қизгина одамнинг жигарини эзадиган одоб билан қисқагина жавоб қила қўйди, лекин юрагига худди ханжар санчилгандай гужанак бўлиб қолди. Кўзлари шу ондаёқ мислсиз нафрат ёғдириб, совуқ ўтлар чақнатди. Бўлмасам-чи, бу унга азоб беряпти, бу вужудини қиймалаяпти, нега деганда бу Эди нақ маккор мушук, худди ҳеч нарсани билмагандай бўлиб одамнинг юрагини қиймалайдиган, одамни ўлдирадиган гапларни гапирди, буни ўзи жуда яхши билади. Гертининг дудоқлари очилди, сўзлар ҳам отилиб чиқишга тайёр эди, лекин айтолмади уларни, ўкраб йиғлагиси келди, томоғи гиппа бўғилди, ҳар қандай мусаввирни ҳайратга солишга қодир шундай узун ва мавзун ажойиб юмшоқ бўғзида айтар сўзлари тикилди-қолди. Ўша бола қизгина уни қанчалар қаттиқ севишини билмасди. Енгилтак бетайин алдоқчи, шу жинсга тегишли барча кимсалар каби бевафо йигитча шу қизгина учун дунёда ҳамма нарсдан қимматли эканлигини ҳеч қачон ҳаёлига ҳам келтирмасди, шунда қизгинанинг кўзларини бир зумгина куйилиб келган аччиқ ёш ачиштирди. Лекин рақибалар бераҳм кўзларини ўқдай тикиб унга қараб туришарди, шунинг учун у ўзини қаҳрамонларча енгиб босиб олди-да, атай уларни куйдириш учун ўзининг янги валломатига ийдириб юборадигандай сузилиб боқди.

— О, — чақмоқдек тез жавоб қайтарди Герти кулиб, бошини мағрур кўтарганча, — бу кабиса йили-ку, кимни хоҳласам, ўзим шуни танлайман.

Қизгина ёввойи кўкарчиндек молиш қилиб, соф жарангдор овоз билан сўзлади, шунга қарамай орага чўккан сукунатда унинг сўзлари кескин ва совуқ эшитилди. Бу навқирон сасда нимадир аниқ-равшан эшитилиб кетди ва шундан очиқ дарак бердики, қизгина ҳеч қачон ҳеч кимнинг кўлида ўйинчоқ бўлмажак. Мистер Реггини эса қизгинанинг барча бойликлари-ю мақтанчоқликлари билан бирга кўшиб, кўчадаги ахлатни сургандай оёғи билан осонгина бир четга суриб қўя биларди, кейин ҳеч қачон эслаб ҳам ўтирмасди ҳамда анави қуриб кеткур хатини ҳам майда-майда қилиб йиртиб ташларди. Ва мабодо йигитча қачондир яна хиралик қиладиган бўлса, қизгина унга шундай бир нафрат билан боқар эдики, у турган жойида тахтадай қотиб ўлиб қоларди. Шўринг қурсин, мисс Эдининг юзи мунча чўзилиб кетмаса, ҳатто қора булутдан ҳам қорароқ деса ҳам бўлади, Герти кин-адоват зўридан унинг паққос ёрилиб кетай деб турганини

¹ Уларга самовий ўтмак ҳада эттинг (*лот.*).

кўрди, лекин кичкина киннат¹, ўзига сув юқтирмайди, нега деганда унинг энг нозик жойи кунчилигига тегиб кетди, бўлмаса, ҳар икковлари ҳам билишади, бу ишларга у сира ҳам бефарқ қаролмайди, ахир ва мана шу ҳаёт байрами унга мангу бегона ва яна аллаким ҳам буни жуда яхши билади ҳамда кўриб туради, шундоқ экан, энди фақат бурнингни артиб олсанг, ўзингга яхши бўлади, холос.

Эди уйга отланиб, гўдакни қулайроқ ётқизди, Сисси белкураклар, челақчалар, тўпларни йиғиштирди, вақт аллақачон бўлди, кичкина Бордмен ухлайдиган чоғ етди. Сисси ҳам унга шипшиди, шу яқин атрофда Вилли Кўзингни Юм ҳам айланиб юрибди, демак, ширинтойлар ал-ло қилишади, аммо ширинтой гапга ҳеч кўнмай, кўзларини катта-катта чарақлаб очиб қийқириб куларди, бундан Сиссининг ҳам кулгиси қистади-да, гўдакнинг дўмпайган қоринчасини енгилгина таталаб кўйди, ширинтой эса ҳеч кимдан сўраб-не-тиб ўтирмай жўшқинлик билан янгигина тутилган фартукка сўлакларини оқизди.

– Ана, холос! – хафа бўлди Сисси. – Қилар ишимизни қилдик. Фартук расво бўлди.

Бу енгилгина *contretemps*² унинг қўлини ушлади, аммо у бир пасда яна тартибга келтириб қўйди.

Гертининг бўғзидан бўғиқ бир индов эшитилди, у асабий йўталиб қўйди, Эди ҳам шу заҳоти нима-нима деб сўради, қизгина унга карлар учун ибодат икки карра ўқилмайди демоқчи бўлди, аммо у ҳеч қачон одоб-икром доирасидан чиқмасди, шунинг учун назокат билан дуо-фотиҳа ўқилипти деб қўйди, нега деганда худди мана шу дамда соҳил узра сукунат бағрида черков жоми бонг урди, нега деганда каноник ота О’Ханлон ҳазрат ота Конрой унинг елкасига ташлаган либосда меҳробга кирди-да, қўлида Муқаддас Ҳадяларни тутган ҳолда дуо-фотиҳа ўқирди.

Ёпирилиб келаётган шом қоронғулигида бу манзараларнинг бари, ва ҳам Эринанинг видолашаётган гўзаллиги, ўйларга ботирувчи жомнинг хуфтон садолари, ва ҳам чирмовуқ чирмаган жомхонанинг пучмоқларидан чиқиб учиб юрган кўршапалакнинг пириллаган шарпаси юракларни ҳаяжонга соларди, кўршапалаклар ранг-қути ўчиб бораётган осмон бағрида шикояткор бенажот чириллаб чарх уриб айланишарди. Узоқ-узоқларда машғал маёқларнинг чироқлари шундай чиройли шуъла сочарди, қизгина буларнинг ҳаммасини бўёқлар билан чизгиси келарди, ахир бу одамни чизишга қараганда осон-да, ҳали тезда фонусчи черков ёнидан ўтиб йўлга тушади, кейин жуфт-жуфт бўлиб серсоя Трайтонвиллда сайр этиб юрганлар орасидан ўтади, кейин қизгинанинг дарчаси яқинидаги фонарни ёқади. Регги Уайли доим велосипедни мана шу ердан қайтариб кетади ва ҳаммаси мисс Камминс ўзининг «Фонусча» деган китобида ёзгандек давом этади, бу хоним ойим ундан ташқари «Мейбл Вохен» деган китоб ва бошқа асарлар ҳам ёзган. Гап шундаки, Гертининг ўз сирли орзулари бўлиб, уларни ҳеч кимсага ошкор этмасди. У шеърларни севарди, бир куни Берта Сапл унга турли фикрларни ёзиб юриш учун маржон муқовали жуда шинам пушти альбом тортиқ қилди, қизгина альбомни ўз безак қутичасига солиб яшириб қўйди, безак қутиси албатта у қадар ҳашамдор бўлмаса ҳам, лекин ҳар доим саранжом-сариншта, чиннидай тоза, ярақлаб турарди. Қизгина қутичада ўзининг қизлик хазиналарини сақларди, бу ерга тошбақа

¹ Манжалақи (*ирл.*)

² Ишқал (*франц.*).

қалқонидан ясалган тароқлари, Мария болалари тамғаси, «Оқ атиргул» атри, қошининг бўёқлари, атир соладиган қутигаси, ювилган кийим-кечагига тақадиган тасмаларини жойлаб кўярди, альбомига турли чиройли сўзлар ёзилганди, у ҳикматли сўзларни Дэйм-стритдаги Хили дўконидан сотиб олган бинфшаранг сиёҳ билан ёзарди, у ўзини худди шеър ёза оладигандай ҳис қиларди, қанийди анови шеърдагидай қилиб силлиқ, чиройли ёза олсайди, ўша шеърни у тасодифан мева-чева ўралган газетада кўриб қолди, шеър шунчалар ёқиб қолдики, дарров бошидан охиригача кўчириб олди. У «Гўзалим маним, сен армонимсан» деб аталарди, уни Маэртфелтлик Луис Жо Уолш деган ёзганди, у «оқшом чоғлари, о сен, о қачон ахир?» — деганга ўхшаш сўзлар билан давом этарди, ўзининг нафис гўзаллигида шунчалар маънос бу сатрларни ўқиганда қизгина кўзларида сассиз ёшлари ҳалқаланар, нега деганда йиллар тўхтамай бири кетидан яна бири ўтиб борар, у буни жуда ҳам қаттиқ ҳис қилар ва агарда мана шу битта-ю битта камчилиги демаса унга ҳеч қандай рақиб дош беролмасди.

Ҳаммасига ўша Долки-хилдан тушиб келаётганда рўй берган воқеа сабабчи бўлди, энди қизгина буни қандай қилиб бўлмасин яшириш, билдирмасликка урингани-уринган. У сезиб юрибди, қачонгача бундай аҳвол давом этади, ахир. Агар қизгина анов кишимнинг кўзларида чақнаган фусункор чорловни илғаб олсайди, унда ҳеч нарса уни тўхтатолмасди. Севгини қулфлаб бўлмайди. У ўзини тамомила бағишлаб юбориши мумкин. Бутун куч-қувватини сарфлаб, унга ҳам-фикр бўлишга интилади. Унинг учун дунёдаги ҳамма нарсадан кўра ҳам қимматлироқ одамига айланиши, унинг кунларини бахту саодат билан лиммо-лим тўлдириши мумкин. Бироқ бу ўринда яна бошқа бир муҳимдан муҳим масала ҳам кўндаланг турарди, у кишим уйланганми ёки сўққабошми, қизгина қандай бўлмасин, буни аниқ билиши керак, балки хотинидан айрилгандир, балки бирон фожиа рўй бергандир, анов кўшиқлар диёридаги аслзодага ўхшаб, севгилсини жиннихонага элтишга, ҳам раҳм-шафқат ва ҳам тошбағирлик қилишга мажбур бўлгандир. Бундай қараганда, хўп, нима қилибди? Ўртада фарқ унча катта эмас, шекилли? Юраги тубида жуда чуқур ўрнашган ҳиссиёт уни андак бўлсин андишасизлик, кўполлик қилишдан сақларди. У тубан кетган аёллардан нафратланарди, улар Доддер соҳилида айланиб юришади, аскарлару ҳар хил эркакларнинг қўйнига киришади, номусларини унутишади, қизлик шаънига доғ туширишади, уларни ҳатто полиция тутиб олиб кетади. Йўқ, йўқ, нима бўлса бўлсин, фақат бу эмас. Улар икковлари яхши дўст бўладилар, худди вояга етган ака сингилдай, бошқа ҳеч қандай унақа нарсаларнинг ҳожати йўқ, катта ҳарф билан ёзиладиган Жамиятнинг бутун одатларига зид ўлароқ, худди шундай бўлади. Балки эсдан чиқиб ҳам кетган кунларда бошидан кечирган ўтмиш ҳою ҳавасларини хотирлаб шундай қора кийиб юрармикин? Қизгинанинг назарида у буни англагандай эди. Қизгина уни тушунишга уринган бўларди, нега деганда, эркаклар бири-биридан фарқли бўлади. Аввалги севги кутар, ҳамон кутар, чўзар пешвоз оппоқ нозик қўлларин ва ёлворар, ёлворар мовий кўзлар олға боқиб. Оҳ юрагим! Қизгина ўз севгиси, орзуси деб ҳеч орқага қарамай кетган бўларди, фақат юрагининг амрига қулоқ соларди, юраги эса ул кишини бутун дунёда ёлғиз, ягона дерди, ҳамма-ҳаммаси ўшанда дерди, зотан оламда фақат муҳаббат ҳаммасига ҳоким. Бошқаси ҳеч нарсага арзимаиди. Нима бўлса бўлаверсин, қизгина барча занжирларни, барча тақиқларни узиб ташларди, озод бўларди.

Каноник ота О' Ханлон Муқаддас Ҳадяларни ҳадядонга қайтариб қўйди, тиз чўкди, хонишчилар «Laudate Dominum omnes gentes»¹ни куйлашга тушди ва у ҳадядонни ёпди, нега деганда дуо-фотиҳа маросими тугади ва ота ҳазрат Конрой унга шляпасини узатди. Анави Эди бўлса, ярамас мушук, нима, сен кетмайсанми, деб сўради аммо шунда Жеки Кэффри қичқириб юборди:

– Вой, Сисси, анавини қара!

Ҳамма ўша ёққа қаради, балки бу ёлқинлардир, лекин Томми ҳам буни кўрди, ўша ёқда, дарахтлар ва черков орқасида қизил ва мовий ва яшил шуълалар порилларди.

– Эй, бу мушак-ку, – деди Сисси.

Шундан сўнг ҳаммалари қумлоқдан ўша ёққа чошиб кетдилар, черков ҳамда уйлар оша ёлқинларни кўришга ошиқдилар, Эди гўдак Бордмен тушган аравагани тортди, Сисси Томми билан Жекининг қўлидан ушлаб етаклади, бўлмаса югураман деб йиқилишлари ҳеч гапмас.

– Герти, бу ёққа кел, – чақирди Сисси. – Хайрия байрамига мушак отишяпти.

Аммо Герти ўз айтганидан қолмади. Уларнинг орқасидан бўйнига бўйинтуруқ солингандай чопишга тоқати йўқ. Сизларга ёқса, ўзларинг ит қувгандай югураверинглар, мен шу ерда ўтираман, менга шу ердан ҳам яхши кўринади. Унга қадалган кўзлар қизгинанинг юрагини ёқиб, қонини жўштирмоқда эди. Бир зум қизгина у кишимга тик боқди, шунда уларнинг кўзлари тўқнашди, бутун вужудини чақмоқ ич-ичдан ёритгандай бўлди. У кишининг нигоҳида ёндирувчи бир ўт ёнарди, у мисоли қабр каби сассиз эди ва мана шу ўт қизгинани унга ошуфта қилди. Ниҳоят икковлон ёлғиз қолишди, энди бошқалар халал беришмас, жонларига тегишмасди, қизгина мана шу одамга ҳаёт ва ўлим онида тўла ишониш мумкинлигини биларди, у шундай садоқатли ва маҳкам, ҳар бир тукига қадар номусли инсон. У кишининг қўллари ва башараси титрарди, шундан қизгинанинг вужудига қалтироқ кирди. Қизгина мушакни кўриш учун орқасига қаттиқ энгашди, мувозанатни йўқотмаслик учун тиззаларини қўли билан кучоқлади, бошқа ҳеч ким мутлақо кўрмайди, фақат у киши-ю ўзи, у чиройли оёқларини бутунлай очди, мана шундай қилиб, оёқлари ипақдай майин, худди сайқал берилгандай нафис ва бўлиқ эди, қизгина назарида у кишининг оғир ҳансираган нафасини, юрагининг гурсиллаб ураётганини эшитгандай бўлди, нега деганда у мана шундай қони жўшқин, эҳтиросли эркаклар тўғрисида аллақачон эшитганди, нега деганда Берта Сапл бир куни ҳеч кимга ҳеч қачон оғиз очмайсан деб, ўлардай яшириб бир гапни айтиб берганди. Аҳолиси зич Районлар бўйича Комиссияда ишлайдиган бир киши ҳақида, уларнинг уйида ижарада яшаркан, у журналлардан яланғоч ва ярим яланғоч, оёғини кўтарган ашулачи ва ўйинчи хотинларнинг суратларини қирқиб йиғаркан, Берта, у аллақандай бемаза, ёмон ишлар билан шуғулланарди, энди ўзинг билиб олавер унинг тўшакда ётганда гоҳида нималар қилишини, деди. Лекин ахир ҳозир бу ерда бутунлай бошқача-ку, нега деганда жуда катта фарқи бор, нега деганда қизгина у киши юзини ўзига тортганини ҳис қилиб турарди, бу ўт каби қуйдирувчи чиройли дудоқларнинг илк маротаба шиддат билан жазиллаб босилганини бутун жони билан туйди. Агар-да, анави нозик ишларга то никоҳ ўқилгунча йўл қўйилган бўлса, ахир ота руҳоний томонидан гуноҳларнинг кечирилиши ҳам йўқ эмас-ку, ундан кейин руҳонийлар ҳам аёллардан бўлса яхшийди, уларга ҳаммасини сўз билан тушунтириб ўтиришнинг ҳожати қолмасди, улар шундоғам

¹ Раҳмонни ҳамд айлангиз бандалар (лот.).

тушуниб туришади. Сисси Кэффрининг юзи ҳам баъзан шундай мулойим бўлиб қолади, кўзларидан ҳам мулойимлик ёғилади, шундай экан, сен ўзинг ҳам, азизам, анави Уинни Риппингам-чи, актёрларнинг суратини кўрса, жинни бўлиб қолади, ундан ҳам қолаверса ҳаммасининг сабаби анави иш бошланиб қолганидан, ҳаммаси ўшандан.

Шунда Жеки Кэффри ана, қаранглар яна, деб қичқирди, шунда қизгина ўзини янада орқага ташлади, тасмалари мовий эди бу шаффоф пайпоққа ғоят ярашарди шунда барчалари қаранглар, қаранглар, ана, у ерда деб бақирдилар ва кўрдилар, қизгина эса мушакка қарайман деб, орқасига яна кўпроқ эгилди, шунда ҳавода қандайдир тушуниб бўлмайдиган қора бир нарса ҳаракатга келиб, у ёққа-бу ёққа лаплап бориб келарди. Шунда қизгина дарахтлар узра кўтарилаётган улкан Рим шамини кўрди, у тобора, тобора баланд ҳаволарди, ҳамма лол қолиб нафасини ичига ютганча овоз чиқармай шамнинг янада ва янада юқорироқ кўтарилиб боришини оғизларини очиб кузатишар, қизгина эса то шам деярли кўздан йўқолгунча тагин, тагин юксалиб учишини кўриб қолиш учун яна ҳам, яна ҳам ўзини то кураги ерга теккунча орқага ташлар ва мана шундай ҳолатдан қизгинанинг юзига ажиб бир фусункор қизиллик югурарди, ана шунда у киши ҳам энди кўп гарибнарсаларни кўрди, матоси одамнинг баданига ёқадиган ва анов қидириб-қидириб топилган ва тўрту ўн бирга олинган кўк матоҳдан минг марта яхши батист иштон, бунинг устига ўзи ҳам оппоққина, қизгина шундоқ, у кишимга йўл кўярди ва кўраётганини ҳам кўрарди, шам эса шунчалар баландлаб кетдики, бир зумга бутунлай кўздан ғойиб бўлди ва мана шундоқ ўзини чалқанча ташлаганидан қизгинанинг барча пайлари титрай бошлади, у кишимнинг кўз ўнгида эса қизнинг тиззасидан юқори барча жойлари тўла очилган қизгина бунақасини ҳеч кимга ҳеч қачон кўрсатмаган ҳатто аргимчоқ учганда ёки сувни кечиб ўтганда ҳам тиззасидан юқорини сира очмаганди, аммо қизгина бундан заррача уялмасди, у киши ҳам еб кўядигандек тикилиб турганидан асло тортинмасди, кўз ўнгида ҳаммаси бунчалар худди оёқларини қип-яланғоч очиб юборадиган раққосалар каби очиқошқора намоёиш этилаётгани боис у бундай ажиб томошадан ўзини тўхтатолмасди. Қанчалар уят бўлмасин, эркаклар уларга қарашади, у кишим ҳам ҳеч кўзини узмай тикилгани-тикилган эди. Қизгина қичқиргиси келар, қалтираган овоз билан уни чақирмоқчи бўлар, келинг ахир, деб оққушдек оппоқ нозик қўлларини ёзишни истар, ўзининг тиниқ пешонасида унинг лабларининг алангасини ҳис қилгиси келар, барча замонлар ва давру давронлар оша жаранги ҳали ҳамон акс садо бераётган, беихтиёр унинг кўксидан отилиб чиққан ожиз, босинқи, навниҳол қиз севгисининг қичқирғини туйсам дерди. Шунда ракета тиккасига осмонга учди, бир зум кўзларни қамаштирди, Оҳ! ва Рим шами поқ этиб ёрилди, хўрсиниш овози келди, худди Оҳ! торгандай ва шунда ҳеч ким ҳавас-ҳаяжондан ўзини тўхтатолмади, Оҳ! Оҳ! ва ўша ёқдан тилла иплар ёмғири ёғилди, улар ярақлаб оқиб борар, оҳ! ва пастга худди зумрад-олтин юлдузларнинг шабнам томчилари каби учиб тушарди, оҳ, бу қандай гўзал! Оҳ, бу ажойиб, эртак мисол, мўъжиза!

Ва худди шабнам томчилари каби қуюқлашаётган оқшом қоронғулигида эриб кетдилар-да, сўнг жимлик чўкди. Оҳ! Қизгина апилтапил қад ростлади ва у киши томонга майин иболи бир таъна, журъатсизгина норозилик билан тўла андишали нигоҳ ташлаб ялт этиб қаради, бу қарашдан у кишим мисоли қиз боладай дув қизарди. У елкаси билан қояга суяниб турарди. Леополд Блум (ҳа, бу кишим айни унинг ўзи эди) қизгинанинг мусаффо, маъсум нигоҳи остида

индамай бошини қуйи эгганди. Қандай ярамас нусха! Яна эски қилиғини бошладимми? Навниҳол моҳпора бир қизгина уни ўзига чорлади, у нотавон бўш-баёв бандаи ожиз, бунга жавобан нима қилди? Ўзини энг тубан махлуқ каби тутди! Яна ким денг? Ўзи! Аммо қизгинанинг нигоҳларида чексиз бир раҳмдиллик чарақларди, майлига у адашган ва гуноҳ ишлар қилган бўлсин, майлига йўлини йўқотгандир, бу нигоҳлар ҳамма-ҳаммасини кечиришга тайёр эди. Ахир қиз буни сўйлаб берсинми? Йўқ, минг карра йўқ. Бу уларнинг сири, шахсий ўз сири, уни оқшом қоронғуси ёпиб кетди, уни фақат икковларигина ва яна ёлғиз хуфтон чоғи кўршапалагигина билади, ана у дам у ёқ-дам бу ёққа майин чарх уради, ҳар ҳолда кўршапалаклар сир сақлашни биладилар.

Сисси Кэффри ўғил болаларга ўхшаб ҳуштак чалди, ўзининг фавқулодда қобилиятларини кўрсатиб қўйгиси келди-да, овозини баландлатиб чақирди:

– Герти! Герти! Биз кетяпмиз, юр! Биз ҳали яна тепадан туриб ҳам томоша қиламиз.

Шунда Гертининг миясига бир фикр келиб қолди, севгининг шунақа ҳийла-найранглари бўлади. У бармоқларини кўкрак киссасига суқди, атир сепилган пахта бўлагини чиқарди-да, гўё унга жавобан пахтани кўтариб силкитди, кўзлари билан у кишини таъқиб қилиб турди, кейин пахтани яна жойига солиб қўйди. Дарвоқе, у кишигача бу ердан анча узоқмасмикин? Қизгина ўрнидан кўзгалди. Хайрлашадиган пайт бўлдимми? О йўқ, ҳозир кетиши керак, лекин улар яна кўришадилар, яна шу ерда кўришажаклар, унгача ўша дақиқалар келишини орзу қилиб яшайди, эртан яқинда рўй берган воқеани орзулайди. Қизгина қадди-бўйини ростлади. Уларнинг қалблари сўнгги, узун ва хумор нигоҳда бирлашди, унинг ғалати сирли шуъла сочган кўзлари қиз юрагининг энг тубига бориб етди ва ўзи худди сеҳрлаб қўйилгандай қизнинг гулдай нафис юзидан асло узилолмади. Қизгина унга заифгина табассум қилди, бу мунис ва ҳаммасини кечирувчи табассум эди, сал ўтмай кўзёшларга айланадиган табассум эди, – сўнг улар айрилдилар.

Қизгина орқасига қарамай нотекис қумлоқдан Сисси, Эди, Томми, Жек Кэффри ҳамда бўбак Бордмен томонга оҳиста юриб кетди. Хийла қоронғу тушиб қолди, қумлоқнинг ҳар қадамида дам тошлар, дам ёғоч бўлаклари, дам шилимшиқ сув ўтлари учрарди. Қизгина табиатига сингиб кетган вазмин ғурур билан ва шу билан бирга ғоятда эҳтиёткор ва ниҳоятда секин қадам ташларди – нега деганда Герти Макдауэлл...

Туфлиси қисмоқдамикин? Йўқ. У чўлоқ-ку! О-о!

Мистер Блум чўлоқланиб бораётган қизнинг орқасидан қараб турарди. Бечорагина! Ҳамма югуриб кетганда шунинг учун жойидан турмай ўтирган экан-да. Ўзим ҳам ўйлаган эдим-а, қизнинг равишрафторига қараганда нимасидир бошқача деб. Ташлаб кетилган ойимча. Аёл зоти бунақада жуда чатоқ бўлади. Бошқа бир ёқдан жуда хушмуомала бўлиб қолишади. Қизгина намойишини бошлаганда буни билмаганим ҳам тузук бўлган экан. Лекин барибир жуда ўт-олов экан, қурмағур. Йўқ демасдим. Ажойиб-ғаройиблар тоифасидан, Роҳиба дейсанми, Қора Занжи дейсанми ё анов кўзойнак тақадиганларданми дейсан. Анови кўзи қийиғи, айтганча, жуда хипча экан. Ой кўрадиган қуни яқин, шекилли, бундай пайтда қитиқлари кўзийди. Бугун бошим қаттиқ оғрияпти. Қаерга қўйдим анов хатни? Бу ерда экан, ҳаммаси жойида. Ҳар хил алмойи-алжойи қилиқлар чиқаришади. Тангаларни ялашади. Транквилл монастиридаги роҳиба ҳикоя қилиб берганди, ўша ердаги бир ойимқиз қорамойнинг ҳидини жонидан ҳам яхши кўраркан. Қарикизларни-ку қўяверинг, охири бориб эс-хуш-

ларидан айрилишади. Ҳамширанинг оти нимаиди? Дублиндаги қанча хотин-қизлар ҳозир шуни бошларидан ўтказишаётган экан-а? Анов, Марта. Ҳавонинг ўзида нимадир бор. Ой таъсир қилади. Унда нима учун ҳамма хотинлар бир пайтда ҳайз кўрмайди? Ойнинг чораклари бир хил-ку? Афтидан туғилган пайтига ҳам боғлиқ бўлса керак. Балки аввалига ҳамма бир хил бошлаб, кейин тартиб бузилса эҳтимол. Молли билан Миллида бир пайтда бошланади. Қандай бўлмасин, мен ўзим вазиятдан фойдаланиб қолдим-ку. Эрталаб ҳаммомда унинг аҳмоқона мактубига қараб ўтирмай тўғри қилдим, мен сенга ўргатиб қўяман эмиш. Эрталабки анави трамвай эвазига бу менга таскин. Тентак Маккой майда-чўйдалар билан бошимни қотирди. Унинг хотини вилоятда концертлар бермоқчи, бир чамадон таклиф, чийилдоқ овози белингни арралаб қоқ иккига ажратиб ташлайди. Андак ёрдам кўрсатганингиздан миннатдорман. Бунинг устига жуда арзон. Гапимни қайтармадингиз. Нега десангиз, ўзлари шуни хоҳлашади. Табиий истак. Ҳар куни кечкурун идоралардан гала-гала бўлиб чиқишади. Ўзингни сақлаганинг маъкул. Агар орқаларидан чопмасанг, ўзлари ёпишиб олишади. Иссиғи кетмай бағринга бос. Эҳ, афсус, улар ўзларини ўзлари кўришмайди-да. Ичига иштаҳани очадиган гўшт тўлдирилган бир нарсалар бўлса уларга. Қаердайди? Ҳа-ҳа. Кейпл-стритдаги ёйма бозордаги суратлар, фақат эркаклар учун. Томнинг кўзи нимага тушди. Виллининг шляпаси ва қизлар уни қандай ўйин қилганлари. Уларни шундай қилиб суратга олишармикин ёки бу шунчаки бир оҳанжамами? Lingerie¹ жуда чиройли кўрсатади. Ҳарир кўйлақлар устидан унинг кўкраklarини силадим. Бундан улар жўшга тушишади. Қара, қандай оппоққинаман, кел, булга мени. Ўзларини қурбон қилишдан олдин бир-бирларини роса безантиришади. Моллининг янги кўйлагига Миллининг хурсанд бўлгани. Бошламасига. Ҳамма нарсани кияди, кейин ҳаммасини ечади. Молли. Нега ҳам унга кулранг боғичлар сотиб олдим. Биз ҳам чакки эмасмиз: бўйинбоғини кўринг, шимининг почасига қаранг, пайпоқлари мунча чиройли. Ўша биринчи учрашувга у янги гетр кийиб келди. Кўйлаги посон, сочининг жингалаларига, нима деб ўйлайсиз? – гулжамалак. Сочининг тўғноғичини тушириб қолдирса, назарида севгилисини йўқотиб қўйгандай бўлади. Қадаб қўйишади. Эҳ, Мэрининг иштони, фақат тўғноғич қадалган. Ким учундир худди мода кўғирчоқдай ясанган. Кўпинча мода ҳисобига мафтункор кўринишади. Мода жонларига тегса, уни дарров ўзгартиришади. Шарқда эса ундай эмас: Мария, Марфа, илгари қандай бўлса ҳозир ҳам ўшандай. Ҳеч қандай жиддий таклифдан юз ўтирилмайди. Анов қиз ҳеч қасққа шошгани йўқ. Улар фақат учрашувга шошишади. Кейин буни ҳеч эсдан чиқаришмайди, чамаси, шунчаки ўз бахтини синагани чиққан бўлса керак. Уларнинг ҳаммалари тасодифга ишонишади, бу табиатларида бор. Дугоналари анов қизга нуқул кесатиб гапиришди. Сабоқдош дугоналар доим кучоқлашиб, кўлларини бир-бирларига чалкаштириб юришади, дам-бадам ўпишишади. Биронта хонақа монастирнинг боқчасида ўлардай махфий қилиб, бир-бирларига бўлар-бўлмас олди-қочдиларни пичирлашиб айтишади. Тоза ўраниб чирманган, юзларини бўр солинган сутда чайган роҳиба қизлар тасбиҳларини айлангиришиб, ўзларига ман этилган барча нарсалардан аччиқлари чиқади. Тиканли сим. Ғам чекма ва менга хат ёзиб тур. Мен жавоб қиламан. Фақат ёзармикинсан? Молли ва Жози Пауэлл. Ўзига топиб олмагунча, кейин йилда бир маротаба кўришиб туришади ваъда бўйича. Tableau! Об-

¹ Ички либос (фр.).

бохолам, йўқ, қаранг, бу ким экан! Қани қандай, сен нечуксан? Сен томонларда аҳвол қалай? Ўпишишади, вой мунча яхшисан, ўпишишади, яхшиямки, сени кўрдим – бир-бирларидан камчилик қидириб, тоза зеҳн солишади. Мунчаям чиройли бўлиб кетибсан, жонажон кўнгиллар жононча табассум қилишади. Қани-қани, тишларинг ҳаммаси бутми? Бир-бирларидан бир чимдим тузни аяшмайди.

Эҳ!

Улар ҳайз кўрганларида азбаройи шайтонлаб қолишади. Юзлари тунд, иблисона тусга киради. Арзимаган нарсалар худди бир тонна юк бўлиб кўринади, дейди Молли. Ёки, қани, менинг оёғимнинг тагини қитиқла дегандай. Аҳа, аҳа, ана шундай! Оҳ, қандай яхши! Менда ҳам шундай бўлиб туради. Ўзига яраша нафас ростлаш, қизиқ, улар билан шундай кунлари алоқа қилиш зарарли эмасмикин? Бир чеккаси, бехавотир. Шундай кунларида сутлари ивиб қолади, гижжакнинг қиллари узилиб кетади. Қаердадир ўқигандим, боғда очилиб ётган гуллар сўлиб қолариш. Агар хотин гул тақса-ю, гул тез сўлиб қолса, демак, у хотиннинг қичиғи зўр дейишади. Э уларнинг ҳаммаси ҳам. Анов қизча мени пайқаб қолди-ёв. Бунақа ишга иштиёқинг келиб турган бўлса, албатта, рўпарангдан чиқади. Нима, у қизга ёқиб қолдимми? Улар доим қандай кийинганинга қарашади. Агар эркак кимгадир илакишиб юрган бўлса, шу заҳоти пўрим ясан-тусанидан аниқлашади. Табиатда ўзи шунақа – хўрозлару арслонлару ёки кийиклар дейсизми, ҳаммаси шунақа. Агар баъзан бўйинбоғингми, ё бошқа бирон буюминг қийшайиб қолган бўлса, бу уларга бирдан ёқиб қолади. Шимингми? Э, мабодо бирдан мен анави ҳолда, анави аҳволимда? Йўқ-йўқ. Жуда эътиборли бўлиш керак. Ҳайвонга ўхшаб ташлансанг, ёқтиришмайди. Кеча қоронғусидаги бўса ва мангу сир. Анави қизгинага мен ёқиб қолдим чоғи. Нима ёқдийкин? Аллақандай назмбоздан мен тузукроқман-да, сочларига айиқнинг мойини суртади, пешонасига жингала соч ёпиштириб юради. Жентльменга адабиёт ишларида ёрдамчи. Менинг ёшимда одам ўзига эътибор бериб юриши керак. Мен қизгинага тик қараганим йўқ. Лекин бу ишларни билиб бўлмайди. Туппатузук қизлар бадбашара одамларга турмушга чиқишади. Тасқара ва офатижон. Кейин мен ҳар қалай Молли эмасдирман. Қизгина сочларини кўз-кўзлаш учун бошидан шляпасини олди. Айвони кенг шляпа. Бунақаси танишини кўриб қолса, юзини яшириш ёки, вой, ҳиди мунча ўткир, деб гулдаста ҳидласа, бошини қуйи эгиш учун сотиб олинади. Ишқ-муҳаббат чоғида соч-ларни. Холлс-стритда ночор яшаётганимизда мен Моллининг тўкилган сочларини ўн шиллингга пуллаган эдим. Нима бўлибди? Ёки у Моллига пул берди дейлик. Нима бўлибди? Эскича қарашлар. Моллига қанча деса шунча, ўн, йигирма ё анча кўпроқ берса арзийди. Ҳадеб теп-текинга бўлаверадими. Хатининг гўдайганлигини айтмайсизми. Ойимқиз Мэрионга. Мен хатда кўрсатилган жой номини унуганим йўқ, акс ҳолда худди Флиннга жўнатилган анов очиқ хатдай бўлиб қолиши мумкин. Эсингдами, бир куни Дримминг хузурига йўл олиб, бўйинбоғ тақиб олишни унуганинг? Лекин ўшанда мен Молли билан бўлган жанжалдан адоий тамом бўлгандим. Йўқ, эсимда, ёзиб қўйгандим. Ричи Гулдинг эса ундай эмас. Ҳаммасини тарозуда тортиб кўради. Қизиқ, соатим тўрт яримда тўхтаб қолибди. Чанг ўтирган. Акула жигаридан олинган ёғ билан мойлашади. Ўзимнинг ҳам қўлимдан келади. Ҳам арзон. Балки бу худди у Моллининг олдига борган пайтидир?

Ҳа, у Молли билан бўлди. Олдига кирди. Молли у билан бирга қўшилди.

Эҳ!

Мистер Блум кўйлакнинг нам тортган этагини хафсала билан тўғрилади. Ҳаммасига чўлоқ шайтон айбдор. Нам тушяпти, эт жунжикади. Оқибати унчалар ҳам хайрли эмас. Нима қилиш керак, ўзини нима биландир чалғитиши керак-ку. Улар бундан уялмайдилар. Балки бундан кўнгиллари кўтарилади. Кейин қизгина уйга қайтади, кечки пайт сутга қўшиб юмшоқ нон ейди, уйқуга ётишдан олдин болалар билан бирга дуо ўқийди. Нима, уларни бошқача деб ўйлайсанми? Уни қандай бўлса шундайлигича кўрсанг, таъбинг тирриқ бўлади, холос. Бу ўринда хайлу ҳашам, либослар ва упа-эликлар, муқом ва музыка керак бўлади. Ном ҳам муҳим. Актриса аёлларнинг иштиёқлари. Неел Гвинн, миссис Брейс — Гердл, Мод Брэнском. Парда кўтарилади. Кумуш зарларини сочган ой. Андоми ўйчан актриса чиқади. Кучоғимга кел, ширинзабоним. Лекин ҳар қалай, сезилади. Одамга куч-қувват беради. Бунинг бутун сеҳри мана шунда. Дигнамниқидан чиққанимда девор тагида роҳат қилиб бўшаниб олдим. Ширин сув. Бошқачасига чиқмас эди. Ундан сўнг кўшиқ айтгинг келади. Лакауз эсант¹, таратара. Боринги, қизгина билан гаплашдим ҳам дейлик. Лекин нима ҳақда? Қандай тугатишни билмасанг, яхшиси, гап бошламаган маъқул. Бир нарсани сўрасанг, дарров бошқа нарсани сўрашади. Гапнинг қаловини топсанг, яхши. Албатта, сен унга хайрли оқшом, деб айтсанг, бу жуда яхши, у ҳам дарров хайрли оқшом, деб жавоб қайтарса, қандай соз. Оҳ, бир куни Аппий йўлида кечки пайт миссис Клиничга гап отганим эсимга тушса борми, уни ҳалигиндақа хотин деб ўйлабман. Даҳшат! Эртасига кечда Мит-стритда ойимтиллани гапга солдим. Ҳар хил маза-бемаза сўзларни такрорлатдим. Фалчасига олди. Менинг тумбам дейди ановсини. Бошқачасини қидириб топиш қийин. Ҳа-ҳо! То кўникиб кетмагунча биров билан гап бошлаши мушкул бўлса керак. Ким ҳам унга эътибор берарди дейсиз. Икки шиллинг ошиқча берган эдим, кўлимни ўпди. Автоматлар. Тугмачасини боссанг, куш учиб чиқиб, чирқиллайди. Лекин сэр деб атамагани тузук эди. Қоронғуда унинг лаблари қандай эди-я, о! Уйланган эркак ва енгил оёқ қиз. Уларга уйланган бўлсанг, ёқади. Бошқадан унинг эрини тортиб олаётгандай ҳис қилади ўзини. Ёки бунинг ҳикоясини эшитгиси келади. Менда бунақа одат йўқ. Бировнинг хотинига илакишиб юрмайман. Бегона кишининг сарқити. Ошхонада анов кишининг олдидаги чала чайналган кемирчакларга ўхшайди. Муҳофазам эса ҳамон чўнтагимда турибди. Ишининг ярмини енгиллатади. Лекин бир кунмас-бир кун рўй бериб қолиши мумкин-ку, тўғрими? Кириб борасан. Ҳамма нарса тайёр. Мен бунда кўзим илинибди, дей-ди. Нима? Ҳаммасидан қийини нимадан бошлаш. Дидига тўғри келмайдиган одамни кўришса, бир пасда сеҳрлангандай ўзгаришади. Савол ташлайди: сиз кўзиқоринни яхши кўрасизми, бу аллакимнидир танирдим дегани. Ёки яна шундай: сиз нима деб ўйлайсиз, ўша аллакимдир бирдан айниб қолиб, ишни бажармай қўйганига нима дейсиз? Лекин ниятинг жиддий бўлса, хоҳлайман деб айт, гапни ўғил болача қил. Дангалига ўт. Буни у тушунади. Унинг жигига теккандай бўл. Кейин сипориш қил. Ниманидир жонингдан ҳам яхши кўргандай қилиб кўрсат ўзингни, кейин айни уни деб бундан воз кечаётганингни билдириб қўй. Буни улар жуда ёқтиришади. Бу орада у ҳамма вақт кимнидир аллакимнидир ўйлаётган бўлади. Нима бўлибди? Уйлашни ўрганганидан бери уни бўлмаса, буни ўйлайди. Ҳаммасини биринчи бўса ҳал қилади. Сирли дам. Таранглик кетади.

¹ La causa e santa (итальянча бузилгани) — иш муқаддас.

Киши билмас эриб кетади, ҳамон бўш келмаса ҳам, кўзидан эригани билинади. Илк бўсани бошқа ҳеч нарса билан қиёслаб бўлмайди. То ўла ўлгунча эсида туради. Мавритания девори ёқасидаги боғда лейтенант Малви Моллини илк бора ўпганда, шундай бўлган. Ўзининг айтишича, ўшанда ўн беш ёшга кирган экан. Аммо кўкраклари чиққан. Кейин жуда қаттиқ ухлаб қолибди. Эсингдами, Фезербед тоғи устидан йўлда кетаётганимиз, ўшанда Гленкридаги зиёфатдан кейин уйга қайтаётгандик. Уйқусида тишларини гижирлатарди. Лорд-мэр ҳеч ундан кўзини узолмасди. Вэл Диллон. Қоқшол.

Ана, қизгина шериклари билан бирга мушакларни томоша қиляпти. Менинг ҳам мушакларим жунбушда, худди ракетадай кўтарилиб, ипдай осилиб тушяпти. Болакайлар эса худди эгизакларга ўхшашади ва бир майнавозчилик томоша бўлишини кутишади. Катта одам бўлиб қолишни исташади. Ойисининг кўйлаklarини устиларига илишади. Ҳали вақт бор, ҳали дунёда ҳамма нарсалар қандай қурилганлигини билиб улгуришади. Анали сочлари тўзғиган қора қизни қаранг, лаблари занжиникидай дўрдоқ. Ўзим ҳам билувдим унинг хуштак чалишини. Лаблари ҳам шунга мос. Худди Моллига ўхшаган. Анов Жамметдаги офатигон фоҳиша қиз, аммо нега унинг юзига тушган тўри мунчалар калта, фақат бурнигача тушган? Айбга буюрманг, соат неча бўлди, айтолмайсизми? Ўз вақтида албатта айтаман, фақат пана бир жой топайлик. Агар лабларинг қалин дўрдоқ бўлса ҳар куни эрталаб қирқ марта: питир-питир, пир-пир деб такрорла. Гўдакка жуда меҳрибон экан. Ташқаридан яхши кўринади. Рост улар ҳайвонларни гўдакларни қушларни яхши тушунишади. Бу уларнинг маҳрига тушган.

Қумлоқдан ўтаётганда қизгина ўгирилиб қарамади. Ўзига эп кўрмади. Шимол денгизи бўйларидаги анов гўзаллар-чи. Қизгинанинг кўзлари чиройли, чарақлаган. Одам кўзининг оқи кўзга ташланади, қорачиқлар унчалик эмас. Ҳар қалай, қизгина сездимикин мени? Билмасинми-я? Мушук шундай ит етолмайдиган жойга сакраб чиқади-да, унга қараб туради. Хотинлар бизнинг Уилкинсга ўхшаганлардан эҳтиёт бўлиб туришади, у мактабда Венеранинг расмини чизади, ўзи эса гўдайиб туради. Балки маъсумликнинг ўзи шудир? Бетамиз шўрлик! Ҳали хотинига томоша бўлади. Улар ҳеч қачон янги бўялган ўриндиққа ўтирмайдилар. Бутун атрофга кўз югуртириб чиқишади. Ўзлари ҳам негалигини билмай каравот тагига қарашади. Доим ўткир бир нарсаларни қидириб юришади. Ўзлари ҳам худди игнадай ўткир бўлишади. Кафф-стритнинг муюлишида учратган кишимиз келишган одам экан деб Моллига айтсам, унга ёққандай бўлиб кўринган эди, нима деб жавоб берди денг, қўллари унинг ясама-ку. Ҳақиқатан ҳам. Уларнинг бундай нарсаларга қандай ақллари етаркин-а? Рожер Гриннинг котибаси зинапоядан икки ҳатлаб кўтарилади, орқа томондан барча латофатларим кўриниб турсин дейди. Одатлар отадан, тўғрироғи, онадан болага ўтади. Уларнинг қонида бор. Миллини олсак, у дастрўмолларини дазмоллаб ўтирмаслик учун ойна устида қурилади. Агар аёлларнинг бирор нарсасини реклама қилиб кўрсатмоқчи бўлсанг, бунга ойнадан яхши жой йўқ. Ёки Миллини шотланд шол рўмолини Прескоттдан олгани юборганимизда, дарвоқе унинг ҳақидаги эълонни жойлаштириш эсимдан чиқмасин, қайтиб келаётганда, ортган пулни пайпоғига беркитибди. Ўлгудай айёр! Ҳеч ким буни унга ўргатган эмас. Бирон нарсани қўлида кўтарса, чиройли, осон қилиб кўтаради. Бунақа нарсалар эркакларнинг эътиборини тортади. Агар қўли қизариб қолган бўлса, юқорига кўтариб силкитади, қон қайтиб, қизаргани йўқолади. Буни сенга ким ўргатди а? Ҳеч ким. Менга

энага айтди. Уларни ўқитиш ҳам ортиқча! Уч яшар пайти бир куни онасининг безак столчасига ўтириб олибди, ўшанда Фарбий Ломбард-стритдаги уйимиздан кўчмоқчи бўлиб турган эдик. Мен чилойлиман дейди. Маллинггар. Ким билади? Ҳаёт ўзи шундай. Ёшгина талаба. Лекин нима бўлганда ҳам, маҳкам оёққа турди, анави қизгинага ўхшаган эмас. Лекин бу қизгина ҳам чаккимас. Э, худойим-ей, мунча нам бўлмаса. Кургур, яна қандай денг. Оёқлари дўмбоққина. Пайпоқлари шаффоф, шунчалар тортиб боғлаганки, худди ситилиб кетаётгандай. Анов тасқара А.Э. эмас. Пайпоғи оёғида йиғилиб қолган. Ёки анави Грэфтон-стритда учраган хотиндай. Оқ пайпоқ. Фу! Лаққа гўшт!

Чарсиллаб учқунлар сачратиб мушак пақиллади. Пақ-пақ — парақ! Шу заҳоти Сисси ва Томми Жеки билан томоша қилгани чопишди, улар ортидан Эди аравагани тортиб югурди, кейин Герти қоятошни айланиб ўтиб уларга эргашди. Ўгирилиб қарармикин? Бир қараб кўй! Қарасанг-чи. У қаради. Худди сезгандай. Гўзалим, мен сени хўб кўриб олдим. Ҳамма-ҳаммасини кўрдим.

О, Худойим-эй!

Нима деманг, мен ҳар қалай, енгил тортдим. Кирнандан сўнг, Дигнамдан сўнг жуда бўшашиб кетгандим. Кайфимни чоғ қилганингиз учун сиздан миннатдорман. «Ҳамлет»дан. О, Худойим-эй! Ҳаммаси бир вақтга тўғри келганини қаранг. Одамни жўштиради. Унинг энкайганини кўриб тилимнинг учигача жимирлашиб кетди. Шўрлик қизгинанинг бошини айлантеришади. Буни тўғри айтди. Бундан баттарроқ қилиши мумкин эди бемаънидан бемаъни бидир-бидир қилгандан кўра шу ҳам яхшироқ. Ўшанда сенга ҳаммасини айтиб бераман. Бир ёқаси, бирозгина муомала ҳам қилганмиз. Айтганча, тагин унинг ўзи бўлиб чиқмасин? Йўғ-ей, уни ўртоқлари Герти деб чақирди. Яна ким билади, меникига ўхшаган сохта ном бўлса ҳам ажабмас, Долфинс-барн деган манзилимиз ҳам ахир ясама.

Қизлигида оти эди Жемма Браун,
Келинг, дерди, маконимиз Айриштаун.

Шу жой хаёлимни олиб қочди. Уларнинг бари бир гўр. Патларини пайпоқларига суртишади. Лекин копток худди билгандай унинг оёғи тагига думалаб борди. Ўқ ўзи нишонини топади. Рост, мен мактабда ҳам коптокни тўғри отолмасдим. Доим бошқа ёққа бориб тушарди. Одамнинг ичи ачийди, уларга икки-уч йил гуллаш вақти берилган, ана ундан кейин идиш-товоқ бошланади отасининг иштони Вилига лоплоийқ келади гўдакни “а” қилгани ўтқазинш кейин оёқлари орасига ула сепиш дегандай. Ҳаёт қанду новвот эмас-да. Бироқ Халоскор. Имондан чиқишдан сақлаб туради. Жисмоният. Гўдакларни чўмилтиришади, ўликларни ювишади. Дигнам. Этакларидан бола аримайди. Бошлари худди ёнғоқдай, ҳали миялари қотмаган, маймунчанинг худди ўзи, тагликлари сузмага тўла, ачимсиқ чучмал ҳид. Анави гўдакка ичи бўш сўргични бермаслик керак эди. Бу уларнинг ичини дам қилади.

Миссис Бюфой, Пюрфой. Туғруқхонага ўтсам бўлармиди. Анави ҳамшира Каллан ҳам ўша ердамикин. Молли қаҳвахонада ишлаб юрганида, гоҳо болага қараб тургани келарди. Ҳа анави ёш доктор О’Хейр, бир куни ўша ҳамшира унинг пальтосини тозалаётганини кўрдим. Бир замонлар миссис Брин билан миссис Дигнам ҳам худди мана шундай узатиладиган қизлардай эдилар. Энг ёмони кечалар, менга миссис Дугган «Шаҳар тамғаси»да сўйлаб берган эди. Эр уйга оёқда туролмайдиган бўлиб келади, унга қовоқхонанинг ҳидлари

ўтириб қолган, худди сассиққузандек сасийди. Тун бўйи шу бадбўй уфунатни ҳидлаб ётишдан бошқа чора йўқ. Эр эрталаб кўзини очиб, кеча андак отиб қўйибманми? — дейди. Лекин барибир ҳаммасини эрнинг устига ағдариш ҳам тўғри эмас. Ўхшатмасдан учратмас. Пес песни қоронғида танийди. Аёлларни ҳам айбсиз деб бўлмайди. Шу ерда Моллига ҳеч тараф йўқ десак бўлади. Жануб қизи. Марокаш гўзали. Чеҳраси, қоматини айтмайсизми. Сўлқилдоқ хотин, қўлларим эркалаб тўймайди. Ҳеч қиёси йўқ. Баъзилар хотинни қоқ суяк қилиб уйга яшириб қўяди. Аммо ижозат этинг, хотинимни сизга танитай. Шунда бир нарса сузиб, сузилиб чиқадики, нима деб аташингни ҳам билмайсан. Эркакнинг нозик жойларини доим хотинидан билиб олса бўлади. Бошқа бир томондан, бу пешонага ёзилгани, кимни севиб қолишинга боғлиқ. Ҳар бир эр-хотиннинг ўз сири-синоати бор. Агар хотин киши маҳкам тутмаса, баъзи эркаклар аллақачон чўкиб кетардилар. Ёки олингни, хотини читтак, эри ҳам читтак. Худди бир-бирлари учун яратилгандай. Бундай қарасанг, болалари ноппа-нозандай, будди-шудди. Нимчорак нимчорак чорак. Ёки етмишга етай деб қолган бадавлат чол — унинг ёнида лолодай очилган навнихол қиз. Мияси айнаб уйланиб, эртасига қолади айниб. Уҳ-уҳ, чилпиллаган нам хўпам ёқимсиз-да. Чип-чип ёпишади. Яхшиямки чиппа эмас. Қани, аста кўчирайлик-чи.

Им-мо!

Ёки айтинг, марди калонча, завжаси эса келмас тиззасигача. Узун ва қисқа. Калон ва чучалон. Бу соатимга бир бало бўлди ўзи. Қўлсоатлар узоққа чидамайди. Балки одамлардан қандайдир магнит тўлқинлари ўтиб таъсир қилса керак, э ахир худди шу дамларда анов. Ҳа, ўйлашимча бирданига. Мушукнинг қочгани — сичқоннинг байрами. Эсимда, мен Пилл-лейнга қараб турган эдим. Ҳозирги нарса ҳам магнетизм. Ҳар бир нарсанинг ортида магнетизм яширин. Мисол учун ер, ўзи ҳам тортади ҳамда тортилади. Ҳаракат шундан ҳосил бўлади. Вақт-чи? Бу ҳам тушунарли, Ҳаракат бўлгандан кейин унга вақт керак. Демак, қайлардадир нималардир тўхтаб қолса, бутун астрология ҳам шундай секин-аста тўхтайди. Шундай қурилган бу дунё. Магнит мили куёшу юлдузларда нима бўлаётганлигини билдириб туради. Бир парча оддий темир. Магнитни аста темирга яқин олиб борсанг. Яқин Яқин. Хўп! Худди эркак билан аёлдай. Магнит ва темир. Мен ва Молли. Ясан-тусан қилишади, кўзларини сузишади, ноз-ишва, кўзингни ўйнатишади, қитиғинга тегишади, қани, яхшилаб қарасанг-чи, эркакмисан, йўқми, бу ёғи худди акса ургинг келгандай, оёқлари, тикиласан, тикилаверасан, ёғоч эмассан-ку, эркаксан-ку ахир. Хўппала! Дунёдан умидингни уз.

Қизиқ, нозик жойларининг аҳволи қандай экан? Уялгандай бўлиб фақат томошабинга кўринишади. Аслида кўпроқ пайпоғидаги тешикни ўйлайди. Моллини олинг, бошини орқага ташлаган, лаблари қимтилган, у отлар кўрғазмасига борганда ўзини шундай кўрсатганди анов кўнжли этигига ниқа таққан фермернинг олдида. Фарбий Ломбард-стритда рассомлар бор эди. Битгасининг овози зўр эди. Жулсини бошида шундай айтарди. Менинг буюғимни бир ҳидлаб кўр. Худди гулдай. Ҳа, рост. Бинафша ҳиди келади. Бўёққа кўшилган новшадилдан чиқса керак. Нима ҳунарлар қилишмайди-я. Бу ишлар билан шуғулланганда, улар эшитишмасин деб, полда юмшоқ шиппагини судрарди. Менимча, уларнинг кўплари жазавани охирига етказишмайди. Соатлаб давом этишади. Бутун аъзойи бадани билан орқа белидан ўтади.

Тўхта-чи. Ҳим-ҳим худди ўзи. Унинг атир ҳиди. Қўли билан шуни силкитаётган экан-да. Мен узоққа кетганимдан кейин, кўрпа тагига кирганимдан кейин мени эсла, мени ўйла, шунинг учун сенга эсда-

лик қилиб қолдирдим. Бу ниманинг ҳиди бўлди? Ҳаворанг қуёш кўкма-разими? Йўқ. Сунбулми? Эҳм-м. Атиргул шекилли. Қизгина шундай-ни севса эҳтимол. Арзон ва таранг, лекин тез айнайди. Шунинг учун Молли опопонакс¹ни маъқул кўрса керак. Озгина ёсуман қўшилса, унга жуда ярашади. Худди унинг овозидаги қуйи ва юқори ноталар каби. Молли у билан танса кечасида танишган, соатлар тансаси. Ис-сиқда ҳидлар ўткирроқ кўтарилади. Молли қора қўйлагини кийганди, қўйлақда илгари сепилган атирнинг иси сақланиб қолганди. Қора яхши ўтказувчан бўлади. Ё бўлмайдими? Ёруғ ҳам шунақа. Балки бунинг алоқадорлиги бордир. Мисол учун, қоронғу ертўлага тушсанг, биласан. Умуман сирли. Мен нега ҳозир пайқаб қолдим? Худди унинг ўзи каби аста, лекин оғишмай ҳаракат қилади. Ахир буни тасаввур қилиш мумкин, миллионлаб-миллионлаб кўринмас зарралар ҳавода учиб юради. Баайни шундай. Нега деганда Зираворлар Ороллари, айтгандай, эрта-лаб сингалез одамларини эсладим, узоқ-узоқ чақиримлар наридан сезилади. Ҳозир бунинг нима эканлигини айтаман.

Бу уларни бошдан-оёқ чулғаб олган ҳарир тўр ёки ўргимчак уясига ўхшайди, жуда-жуда ҳарир, қандай-қандай дейми, бамисоли унинг ҳарир рўмоли каби ва улар бу ҳаво каби нозик бу нарсани ўзларидан чиқариб тинмасдан тўқийдилар, ўзлари сезмаган ҳолда камалакнинг сингари рангларга чулғайдилар. Ва у ўз жисмидан ечган ҳар бир нарсада йўқолмайди, қолади. Пайпоғининг товонлари. Илиқ туфлича, Белдам. Лозим. Уни итқитиб ташлаш учун аста оёғини силтайди. Хайр, кўришгунча. Мушук ҳам унинг либосларига бошини тиқишни яхши кўради. Минглаб ҳидлар ичида унинг ҳидини топиб олардим. У ваннада чўмилган сув. Маймунжон ва қаймоқ иси келади. Қизиқ, қаердан чиқаркин бу ҳид? Анави ёқданми, қўлтиқданми, ёки икки кўкраги орасиданми? Худди барча тешикчалардану барча чуқурчалардан келаётгандек бўлиб туюлади. Чамаси, сунбул атрини унинг буғланган мойидан ясашади. Мушк каламуш. Унинг думчаси остида кичкина халтачаси бўлади, унга уруғчалар жойлашган, ҳар биридан чиққан ҳид йиллаб сақланиб туриши мумкин. Итлар бир-бирининг орқасидан келади. Пақ-пуқ. Ҳурматимиз. Сизга ҳам. Ҳидлаб маза қилдингизми? Пақ-пуқ. Пақ-пуқ. Жуда соз. Миннатдорман. Ҳайвонларни сезги бошқаради. Яхшилаб зеҳн солсанг, ўзимиз ҳам шундай. Мисол учун баъзи аёллар ҳайз кўрганда, олдида туриб бўлмайди. Яқинига борсанг, димоғинга шундай бир ҳид уриладики, қорнингни ёриб ташлагинг келади. Нимага ўхшайди? Сасиган балиқ ҳидигами? Пуф-ф! Мана шу гулхонага қадам босманг, илтимос.

Улар эса бизнинг эркаклик ҳидларимизни сезишар балки. Нимаси бор бунинг? Сигара ҳиди анқиган қўлқоп, Найнов Жоннинг столи устида ётувди. Оғиздаги нафасми? Ундан фақат нима ичган ва нима еган бўлсанг, шунинг иси келади. Бу эмас. Эркакнинг ҳиди маъносида. Анов иш билан боғлиқ бўлса керак, нега деганда, бу иш билан шуғуланмайдиган руҳонийлардан бошқача ҳид таралади. Аёллар қиёмга ёпишган пашшалардай уларнинг атрофида айланишади. Меҳробга киритишмаса, бошқа ҳар қандай йўлини топиб яқинлашадилар. Ман этилган поп уларга жуда ширин. Оҳ, падарим, хоҳлайсизми? Мен кўз очиб кўрганингиз бўлай. Буларнинг бари вужудга нечукдир тар-қайди ва ҳар бир ҳужайрага сингийди. Ҳаёт булоғи. Ҳиди ҳам шундай ажойиб, бир ғалати. Селдер қайласидай. Қани бер-чи.

Мистер Блум бурнини тикди. Пақ-пуқ. Нимчасининг. Пақ-пуқ. Қўлтиғига. Писта ҳидими? Йўқ. Лиму ҳиди. Э-ҳа, совун-ку.

¹ О п о п о н а к с — Ўрта Ер денгизи теварагида тарқалган, соябонли кўп йиллик ўсимлик. Илдизидан парфюмерияда фойдаланилади (*Тарж.*).

Айтмоқчи, айтмоқчи, лосйон-чи. Эсимда, бошимда бир нарса турганди. Кирмадим, совуннинг ҳам пулини бермадим. Анави қарга кампирга ўхшаб эрталабдан шишалар кўтариб юришни ёқтирмайман. Хайнс энди уч шиллингни берса бўларди. Эсига солиш учун Маэрни тилга олсам бас. Лоақал у анави эълонга ёрдам берсайди. Икки-ю тўққиз. Энди у мен тўғримда нима деб ўйлайди? Эртага кириб ўтиш. Сиздан қанча қарзман? Учу тўққизми? Икки-ю тўққиз, сэр. Э-ҳа. Бошқа маҳал у қарзга бермаслиги мумкин. Шундай қилиб мижозлар камайиб кетади-да. Қовоқхоналарда ҳам аҳвол шундай. Баъзи бировлар қарз ҳисоби бир қулоч бўлиб кетишини кутишади, кейин бошқа қовоқхонани топишади, бунисини эса доим четлаб ўтишади.

Яна анов сипо ўтяпти. Нима шамол учирди? Ҳозиргина ўтганди, дарров қайтяпти. Кечки овқатга ўз вақтида боради. Сип-силлиқ йилтираб турибди. Иштаҳа билан овқат еган. Энди табиатдан роҳатланади. У овқатдан сўнг бир чақирим пиеда юришни канда қилмайди. Банкда ўзининг ҳисоб рақами бор, давлат хизматчиси. Унинг орқасидан изма-из бориб, бугун болалар кетимдан дувиллаб юришгандай. Ўнгайсиз аҳволга солиш мумкин. Лекин бу нимагадир ўргатади. Унинг ва бошқаларнинг нигоҳи нималарни кўраркин? Фақат хотинлар қулмаса бўлди, қолганининг нима аҳамияти бор? Шу йўл билан билиб олиш мумкин. Ё шундоқ ўтириб унинг кимлигини тахмин қил. «Қумлоқ соҳилдаги ғалати киши», мистер Леополд Блумнинг мукофот олган ҳикояси. Бир устунига бир гиней қалам ҳақи. Бугун мозордаги анов жигарранг макинтош кийганга ўхшаган. Афтидан унинг омади пўст ташлаганга ўхшайди. Аммо соғлом одам енгиб ўтади. Ҳуштак ёмғир чақиради дейишади. Бирон ерда балки ёғаётгандир. «Ормонд»даги туз нам. Одамнинг бадани ҳаводаги ўзгаришни сезади. Бетти кампирнинг суяклари қақшайди. Онахон Шиптон кемалар борасида башорат қилди, бир зум ичида ер юзини айланиб чиқади деди. Йўқ. Ёмғир ҳиди келяпти. Қиролича башоратчиси. Шунда узоқ адирлар яқиндай бўлиб қолди.

Хоут. Бейли маёғи. Икки, тўрт, олти, саккиз, тўққиз. Чироғи пирпираши керак, бўлмаса буни уй деб ўйлашади. Қутқарувчилар. Грейс Дарлинг. Одамлар қоронғудан қўрқишади. Йилтироқ қўнғизлар, велосипедчилар улар ҳам чироқларини ёқадиган вақт бўлди. Ҳаммасидан ҳам қимматбаҳо тошлар, олмослар яхши ярқирайди. Хотинлар. Ёруғ кишини тинчлантиради. Хатар қочгандай бўлади. Албатта ҳозир илгаригига қараганда яхши. Катта йўлда. Ичак-чавоғингни ағдариб кетишади ҳеч қандай сабабсиз. Тўқнаш келадиган одамлар икки турли бўлади. Бадқовоқлар ва чеҳраси очиқлар. Пардон! Йўқ, йўқ, ҳечқиси йўқ. Ўсимликларга сув қуядиган энг яхши пайт, куёш ботгандан кейин. Ҳали бироз ёруғ. Ҳаммадан узун қизил шуълалар. Ўқитарди бизни Вэнс, бир кун келиб Жак Зангчи калла уриб фонарни қулатди: қизил, зарғалдоқ, сариқ, кўк, мовий, ҳаворанг, бинафшаранг. Ана, юлдуз ҳам чиқди. Зухроми? Ҳали билиб бўлмайди. Ана, иккинчиси кўринди, учта бўлганда тун чўккани. Тунги булуллар, улар олдин ҳам бормиди? Худди кема шарпаси. Йўқ. Шошма. Балки бу дарахтлардир? Баъзан кўз алдайди. Сароб. Бу ер кунботар мамлакати. Гомрул куёши жануби шарққа ботади. Она ерим, сенга хайрли тун.

Шабнам тушди. Қизгина, сенга тошда ўтириш зарарли. Оқиш мараз оқмалар. Чақалоқ туғилишда қийналади, мабодо паҳлавон бўлсагина зўр бериб ташқарига чиқади. Ўзим ҳам бавосил орттириб олишим ҳеч гапмас, ёзги тумов каби ё лабларнинг қалтираши каби одамга қаттиқ ёпишиб олади. Агар қоғоз ёки қуриган хашак тилиб кетса

ундан ҳам чатоқ. Ўтирган ўрнинг силлиқланади. Қанийди, қизгина ўтирган қоя бўлиб қолсам. Оҳ, дилбар шакарим, қанчалар ширин бўлганигни сен ўзинг ҳам билмайсан. Менга шу ёшдагина гўргина қизчалар ёқа бошлади. Нима десанг, ҳаммасига кўнади. Менимча, фақат мана шу ёшдагина оёқларини чалиштириб ўтиришни ёқтиришади. Бугун кутубхонадаги диплом ёзаётган қизларни кўрсанг. Уларнинг тағларидаги курсиларга маза. Лекин бунга оқшом ҳам таъсир қилади. Улар ҳаммалари буни ҳис қилишади. Ўз вақти-соатларини билишади, худди гуллар каби очилишади, кунгабоқарлар, ноклар, улкан заллардаги қандиллар, хиёбонлардаги фонарлар мисоли ял-ял ёнишади. Мэт Диллоннинг боғидаги турфа тунги чечак, мен Моллининг елкасидан ўпгандим ўшанда. У ўша пайтлар қандай бўлса шундай бор бўйича мойбўёқ билан ишланган суратини чиздирсам эди. Мен унга ошиқу беқарор бўлиб юрганимда шундай июн ойи эди. Йил қайтади. Тарих қайтади. О, тоғ зирвалари, мен яна қайтиб келдим ҳузурингизга. Бизнинг кичкинагина куррамит атрофида ҳаёт ва муҳаббат айланиб юради. Бу галгиси нима бўлди? Унинг чўлоқлиги ачинарли, албатта, аммо эҳтиёт бўлмоқ жоиз, ҳаддан зиёд раҳм-шафқатга берилиш яхши эмас. Улар бундан фойдаланишади.

Хоут кўрфази жим-жит. Узоқ адирлар холи. Биз ўша ердамиз. Рододендронлар. Балки мен эшакдирман. Унга олхўрининг меваси тегди, менга данаги. Менинг насибам. Кўҳна адир бундай нарсаларни кўп кўрган. Номларигина ўзгаради, холос. Ошиқ-маъшукларга чўлп-чўлп.

Негадир хоридим. Ўтиравераманми ҳадеб? Оҳ, шошма-чи. Қизгина бутун эркаклик кучимни суғуриб олди. У мени ўпди. Менинг ёшлигим. Бошқа қайтмайди. Ҳаётда бир марта. У ҳам шундай. Эртага у ерга борсамикин? Йўқ. Бу унчалик ўхшамайди. Гўдак она курсоғига қайтмайди-ку. Янгиси бўлсин дейсан. Ёруғ дунёда ҳеч нарса янги эмас. Долфинсбарн, талаб қилувчига. Сен шундай оилавий ҳаётингда бахт-сизмисан? Менинг ёмонгинам, менинг асалгинам. Долфинсбарнда Люк Доил қаҳвахонасида топишмоқ топалоқ ўйнардик. Мэт Диллон бир гала қизлари билан иштирок этарди: Тайни, Этти, Флуи, Мэйми, Луи, Гетти. Молли ҳам қатнашарди. Ўшанда саксон еттинчи йил эди. Тўйимиздан бир йил олдин. Андак-андак отишни яхши кўрадиган кекса майор. Қизиги шуки, у ҳам, мен ҳам оилада ёлғиз фарзандмиз. Қайтар дунё. Қочиб қутулдим дейсану ўз-ўзингга тутиласан. Уйга қайтишнинг энг қисқаси — айлана йўл. У анов билан бирга бўлганда. Баайни циркнинг оти майдон бўйлаб айланаётгандай. Биз Рип ван Винкл ўйнадик. Рип — Хенни Доилнинг белига сурп ўрадик. Ван — уйдаги ванна. Винкл — Ювин ва Кул. Охирида мен Рип ван Винклнинг қайтишини кўрсатиб бердим. Молли жавонга суянганча томоша қилиб турарди. Ҳабаший кўзлар. Уйқу ёрида йигирма йил ухлаб қолди. Ҳаммаси ўзгарди. Уни унутишди. Ёшлар қариди. Шудринг тушиб, милтиқ занглади.

Пирр. Нима бу учиб юрган? Қалдирғочми? Кўршапалакка ўхшайди. Шабкўр мени ёғоч деб ўйлапти. Қушлар ҳид билмайдими? Метемпсихоз. Кўчиш. Улар дарду ғамдан дарахтга айланиб қолиш мумкин деб ишоншарди. Мажнунтолга. Ана, ана, учпти. Вой, сени қара-ю, митти Чиғой. Қизик, у қаерда яшаркин? Жомхона шу ердан кўриниб турибди. Ўша ерда яшаса, эҳтимол. Оёғида осилиб туради авлиёдай қимир этмайди. Жом садоси чўчитиб юборган, шекилли. Ибодат тугаганга ўхшайди. Ҳаммаси эшитилиб турди. Бизни дуо қил. Ҳа, бизни дуо қил. Такрорлаш қимматли усул. Худди рекламадай. Биздан сотиб ол. Ҳа, биздан сотиб ол. Руҳонийнинг уйидаги даричадан ёруғ тушиб туради. Камтарингина дастурхон устида кечки таом. Эсимда. Томнинг

қўлида ишлаётганимда мен баҳо беришда адашгандим. Аслини олганда, у ерда йигирма саккизта. Уларнинг уйи иккита. Габриэл Конройнинг акаси викарий (сўфи) бўлиб ишлайди. Пирр. Яна кўршапалак. Нима учун улар тунда сичқондай довдирашади? Алланечук бир турли чатишма. Қушлар худди сакраб-сакраб чопаётган сичқонлардай. Улар нимадан кўрқаркин, ёруғданми, ё товушданми? Яхшиси жим турилса. Анов қушни айтаман, ташна бўлгач, қўза ичини тош билан тўлдириб, сув ичгандай, ҳар бир инстинкт (савқ) худди шунга ўхшайди. Қўллари кичкина-кичкина, устига чопон ёпинган митти одамнинг худди ўзи, суякчалари ингичка. Йилтираб кўриниб туради, нимтатир кўкиш. Ёруғлик қандай ёритишга қараб бўлади. Мисол учун кўзингни юммай, худди бургутдай қуёшга тик қара, кейин оёқ ки-йимингга кўз ташла: сарғиш соя парчасини кўрасан. Ҳар нарсага ўтириб ўз изини қолдиришни истайди. Айтайлик, эрталаб зинада ўтирган анов мушук. Ғалати кўнғир ботқоқ ранг. Уч хил рангагиси бўлмайди дейишади. Ёлғон. «Шаҳар тамғаси»да шерзод мушук бор, кўнғир, қора ва оқ, манглайида эм ҳарфига ўхшаш тамғаси бор. Эллик хил рангдаги мўйна. Хоут ҳозиргина худди сафсар каби товланди. Маёқ нур сочди. Анов донишмандни айтаман, отинг кургур, кемаларни ойнаси билан ёндириб юборган. Баъзан буталар ўзидан ўзи ёниб кетади. Биров гугурт чақмаган бўлмаса. Унда нимадан? Балки тўхтовсиз шамолда қуруқ шохлар бир-бирига ишқаланавериб ўт чиқар. Ёки буталар орасида ётган синган шиша парчаси, қуёшнинг нури тушгач, у қуруқ буталарни ёндириб юборади. Архимед. Топдим! Хотираман ҳали чакки эмас.

Пирр, яна. Ким билади, нега улар тинмай учади. Ҳашарот овлайдими? Ўтган ҳафта хонага ари учиб кирди, шипдаги ўзининг соясини қувиб юрди. Мени чаққан анов ари мендан хабар олгани кирди-микин? Қушлар-чи? Нима демоқчи эканликларини ҳеч билолмайсан. Бизнинг чурқиллашимиз-чи? Мен нима дедим, у нима деди? Океан ошиб у ёққа, сўнг бу ёққа учиб ўтиш учун қанча куч керак. Бўронларда, симларга урилиб қанчалари ўлиб кетади. Денгизчиларнинг ҳам ҳаёти ҳаёт эмас. Улкан океан кемалари тун қучоғида пишқириб олдинга интилади, худди денгиз сигирлари каби ўкиришади. Faugha ballagh! Қоч йўлдан, э, онангни палон-пистон! Елканлари болаларнинг қўйлакчаларидай бошқа кемачалар кучлироқ шамол турса, тўлқинлар бағрида худди пўкакдек сакрашади. Уйида хотини қолганларни айтинг. Йилларча уйларига боришмайди, ер юзининг турли бурчакларида санғишади. Ернинг эса охири йўқ, у дум-думалоқ. Ҳар бир портда уларнинг хотини бор дейишади. Денгизчи хотинининг ҳаёти қаттиқ, агар Жонни қайтгунча ўзини ўзи овунтириб юрмаса мабодо. Ҳали қайтадими йўқми, бу ҳам номаълум. Унга энди барча бандаргоҳларнинг овлоқ кўчалари ҳидлари ўрнаб қолган. Денгизни яхши кўриб нима қиларкин? Аммо яхши кўрадилар. Лангарни кўтардилару денгизга чиқадилар, бўйинларига хочу қўлтиқларига тумор осиб оладилар омад учун. Хўп, ана нима бўлибди. Шўрлик отамнинг отаси — катта дадамнинг эшиги тепасида, анов, оти нимайди, тефиллим, йўқ, бошқачароқ эди, осилиб турар, унга тегиниб ўтиларди одатда. Миср маконидан чиқиш ва қуллик уйига кириш. Мана шу хурофотларнинг ҳаммасида нимадир бор, йўлга чиқа туриб, билмайсан ахир, бошингга нималар тушишини. Бир парча тахтага ёпишиб ё бир ёғоч устига ўтириб, ҳаво тўлдирилган қутқариш нимчасини кийиб абгор бўлган ҳаётини сақлаб қоламан дейди, томоғига дам-бадам ден-

¹ Йўл бўлсин! (ирл.).

гизнинг шўр суви тикилади, унинг охирги ичган нарсаси шу, кейин шўрликни акулалар парча-парча қилиб ташлайди. Қизик, балиқлар денгиз касаллиги билан оғришармикин?

Кўп ўтмай — денгиз ажиб тинчиди, теп-текис, осмонда бир парча булут йўқ, ҳаммаёқ тинч, осуда, сукунат. Кемачилар ва уларнинг юкларини денгиз подшоҳининг қурсоғига тушиб майда-майда бўлиб сингиб кетган. Самода ой осуда боқади. Азаматлар, бу менинг ишим эмас дегандай. Мерсер касалхонасининг эҳтиёжлари учун хайрия йиғишга отилган Майрас хайрия бозорининг кечиккан охирги мушаги ҳавога кўтарилиб сўнг пастга оқ юлдузчалардай сочилар, улар ичида биттаси нуқрадай ярақларди. Юлдузчалар осмонда учишар, қуйига шўнғишар, ўчишарди. Қоронғу хуфтон, қучоқлашлар, ўпичлар, ваъдалар палласи. Хат ташувчи кечки хатларни кўтариб эшикма-эшик юради, одати бўйича икки марта тақиллатиб одамларни қувонтиради, лавр буталари оралаб унинг белидаги фонарчаси дам у ер-дам бу ерда ярқ-юрқ қилади. Фонарчи Лихи-террасда бешта ёш дарахт қуршовидаги фонарни қўлидаги пиликни баланд кўтариб ёқади. Чироқлар ёруғи тушиб турган деразалар, гира-шира боғчалар оралаб ингичка янгроқ қичқириқлар жаранглайди: «Ивнинг телеграф! Шошилинч хабарлар! Олтин Кубок пойгасининг яқунлари!» Дигнамлар уйининг эшигидан бир бола югуриб чиқиб, уларнинг орқасидан чопади. Кўршапалак чийиллаб у ёқдан-бу ёққа чарх уради. Кўрфаз суви кўтарилиб, кўпириб, ифлосланиб тобора қутуриб олис-яқин қўмларни ямлайди. Узоқ чўзилган кун, родо-дендронлар орасида чўлп-чўлп ўпишлар чарчатган қария Хоут тунги уйқуга ётар, унинг қамиш-қиёқларини шитирлатиб сийпаб ўтаётган майин тун шамоли унга ғоят хуш ёқарди. У чироғини оламга ёқиб, қўриқлаб, оҳиста, босин-қи нафас олиб, бир вақтнинг ўзида ҳам мудраб, ҳам кўзларини юммай оромга толди. Узоқларда Киш саёзлигида сузиб юривчи маёқ мистер Блумга кўзларини қисиб им қоқарди.

У ердаги йигитларга осон эмас. Худди бойлаб қўйилгандай ўтир. Ирландия маёқлар бошқармаси. Қилган гуноҳларининг жазоси. Соҳил соқчилари. Уларнинг мушаклари, илаклари, сув белгилари, қутқарувчи қайиқлари бор. «Эрин қироли»да денгиз саёҳатига чиққаннимизда уларга бир боғлам эски газеталарни ташлаб келганмиз. Қафасдаги айиқлар. Бемаъни бир сайл. Жигарларини тозалаш учун чиққан ичкиликбозлар. Бортдан туриб қусишади, балиқларни боқишади. Денгиз касали. Барча аёллар титраб-қақшаб туришди. Милли эса ҳеч нарса бўлмагандай қиқирлайди. Зангори рўмолчаси шамолда ҳилпирайди. Бу ёшда ўлим нималигини билишмайди. Бунинг устига ҳали қоринлари соғлом. Фақат йўқолиб қолиш уларни қўрқитади. Кромлинда дарахт орқасига беркиниб олганимизда шундай бўлган. Мен рози бўлмадим. Ойи! Ойижон! Ўрмонга борган болалар. Уларни яна ниқоб кийиб қўрқитишади. Ёки осмонга отиб яна тутиб олишни айтинг. Ў-ў, ҳозир отиб юбораман, ерга қулаб тушасан. Бунинг нимаси эрмак? Уларнинг ўзлари эса уруш-уруш ўйнашади. Ростакамига. Қандай қилиб одамга милтиқ ўқталиш мумкин? Баъзан ўзидан ўзи отилиб кетади. Шўринг қурғур болалар. Қизим ҳеч оғримаган, фақат қизамиқ ва қизилча тошган. Эсимда дори олиб келганим. Дарров енгил тортди, Моллининг ёнида ухлаб қолди. Она-боланинг тишлари бир хил. Болаларни нимага яхши кўришаркин? Ўзига ўхшагани учунми? Бир куни унинг орқасидан соябон кўтариб югургандим. Балки шунчаки, оғритмасдан. Қизчамнинг томири қандай уришини ушлаб кўрганман. Дукир-дукир уради. Қўлчалари кичкина-кичкина эди — энди каттайган. Қимматли отажоним. Қўлини ушласанг, ҳамма нарсани айтиб

беради. Нимчамдаги тугмаларни санашни яхши кўрарди. Биринчи этакли кўйлак кийгани эсимда. Хўп қулган эдик. Кўкракчалари энди раста бўла бошлаганди. Чамаси, чап кўкрак сезгирроқ. Менда ҳам шундай. Юракка яқин бўлгани учунми? Агар бўлиқ кўкрак модада бўлса, пахта кўйишади. Балогатга етаётган кезлари кечалари оғриб чиқарди, инграрди, мен уйғониб кетардим. Табиат биринчи марта ўз кучини кўрсатганда, қандай қўрқиб кетган эди-я. Бечорагина болакай! Онаси учун ҳам бу ғалати бир ҳол. Узининг қизлик пайтларини эслайди. Гибралтар. Буэн Вистадан кўринадиган манзаралар. О'Хара минораси. Денгиз узра чағалайлар чағиллаши. Маймунлар, битта эркак маймун барча болаларини еб қўйган. Қўёш ботади, тўп отилади — ҳамма қалъага қайтсин дегани. Менга жавобини айтаётганда, денгизга қараб турди. Худди бугунгидай оқшом эди, фақат бундан ҳам тиниқроқ, бундан кўра ҳам булутсиз эди. Мен доим ё лордга, ё ўзининг чиройли кемаси бор бой кишига турмушга чиқаман деб ўйлардим. *Buenas noches, senorita. El hombre anua la muchacha hermosa*. Унда нега мен? Сен ҳаммадан бошқача эдинг.

Нега мен бу тошга шиллиққуртдай ёпишиб олдим? Бундай ҳавода миянг ишламайди. Ёруққа қараганда, соат кечки тўққизлар. «Лия»га ҳам, «Лилия Килларни»га ҳам энди кеч бўлди. Уйга. Э, йўқ, ҳали уйқуга ётмагандир. Касалхонага кираман, кўриб чиқаман. Кўзи ёриган бўлса, ажабмас. Бугун мен учун жуда узун кун бўлди. Марта, ҳаммом, ўлик кўмиш, Клитлар уйи, музей ва илоҳалар. Дедалнинг қўшиғи. Кейин Барни Кирнан дўконидаги анов бақироқ. Лекин мен уларга бўш келмадим. Бадмаст пўсироқлар. Унинг Худосини бопладим, башараси қийшайиб кетди. Зарбага зарба билан жавоб қайтариш — хато. Ё ундаймасми? Йўқ-йўқ. Яхшиси, уй-уйга тепа тўйга тарқалиб, кейин қотиб-қотиб, ичак узилгунча ўз-ўзингдан кулиш керак. Бир қисм тўда бўлиб олиб, ундан кейин кучаниш истаги. Худди ёш болалардай ёлғиз қолишдан қўрқишади. Агар отган нарчаси менга текканда-чи? Бунга унинг нуқтаи назаридан қарайлик. Унда ҳеч қўрқинчли ери йўқ. Балки у мени уришни, жонимни оғритишни хоҳламагандир. Исроилга уч карра шон-шарафлар. У оғзидан бол томиб мақтаган, оғзида охирги учта тиши қолган унинг қайлигига уч карра шон-шарафлар. Гўзалликнинг ўша нусхаси. Киборона зиёфатнинг дилбар аҳли. Борнеолик ёввойининг қайинсинглиси шаҳарга келибди. Эрталаб туриб ёнгинангда шунақасини бир кўз ўнгинга келтириб кўр-чи. Сигирнинг тумшугини ялаб, дид-фаросат ва ранг танлашнинг ўртоғи йўқ деган экан. Моррис. Аммо Дигнамникига бориб тоза ҳолдан тойдим. Мотам ичидаги уй одамни жуда эзиб юборади, нега деганда нима кераклигини билмайсан. Аммо бекага пул зарурлиги аниқ. Ваъда бериб қўйдим, энди «Шотланд бевалари»га кириб ўтишим керак. Қизиқ ном. Биз албатта олдинроқ кетишимиз назарда тутилади. Крамернинг яқинида бир бева — қачон эди, душанбадами? — менга шундай бир қарадики. Эрини ерга топшириб, энди суғуртасига кун кўряпти. Беванинг ҳиссаси. Нима бўлибди? Ундан нима истайсан? Яшаш учун буюғига нимадир қилиши керак-ку. Эркак беванинг аҳволини Худо кўрсатмасин. Эс-хушини йўқотгандай галдираб юради. Бечора О'Коннорнинг хотини билан бешта боласи чиғаноқ еб заҳарланишди. Оқава сувлар. Аҳволи жуда ночор. Биронта шляпа кийиб юрадиган раҳмдил тижоратчи хотин уни ўз бағрига олса бўларди. Юзлари тўлин ойдаи, олдига каттакон этак тутган хотин абгоргина шўрликни паноҳига олса нима қилибди. Бир жуфти уч шиллинг

¹ Хайрли оқшом, сеньорита. Эркак киши чиройли аёлни яхши кўради (*исп.*).

турадиган, бунақа арзонини асти топиш қийин, кўкиш фланелдан тикилган лозим-иштон. Хунук хотинни яхши кўриб қолсанг, кейин айнимайсан дейишади. Фақат биронтаси ҳам ўзини хунук деб ҳисобламайди. Сев, алда ва чиройли бўл, нега деганда, эртага ўламиз. Бир неча марта кўрдим, ҳалиям ким унга оғир ҳазил қилганини билмоқчи бўлиб изғиб юради. К.К.: ку-ку. Пешонаси. Унинг бошига тушди, менга етса бу бало нима қилардим? Кўпинча биронта савдосотик билан шундай бўлади. Худди аччиқ қисматдай ёпишиб олади. Бу кеча бирон-бир туш кўрдимми? Тўхта. Қандайдир чалкаш бир нарса. У оёғига қизил шиппак илган. Турклар тиккан. Эркаклар шимини кийган. У балки бир кийиб кўрар? У энгил уй кийимида менга ёқармикин? Бунга жавоб бериш жуда қийин. Нанетти жўнади. Почта поездида. Ҳозир Холихедга етгандир. Ключчи учун анов рекламани ўтказиш керак. Хайнс билан Кроуфордни кўндирсам, бас. Моллига ички кийим, кийса кийгудай бўйига ярашади. Бу нима экан? Балки, пулдир?

Мистер Блум энгашиб қумда ётган қоғозни кўтарди. Кўзига яқин келтириб диққат билан тикилди. Хатми? Йўқ. Ажратиб бўлмайди. Жўнай энди. Начора. Жуда чарчадим. Қимир этгани ҳолим йўқ. Эски дафтарнинг варағи. Бу чуқурчалар, тошчалар, ким уларнинг ҳисобига етади? Истаган нарсанг топилади. Кема чўкаётганда сувга ташлаб юборилган, кўмилган хазиналар ҳақида қоғозча солиб оқизилган шиша. Жўнатиладиган нарсалар почтаси. Болалар ҳар турли нарсаларни денгизга ташлашни яхши кўришади. Ишонувчанликми? Сувларга оқизилган нон. Э, манави нима? Уйинчоқ куракчами?

Оҳ, бу қизгина мени адойи тамом қилди. Ёшлигим ўтиб кетганга ўхшайди. Эртан қизгина келармикин бу ерга? Бирон ерда уни бир асп кутсанг. Қайтиб келиши керак. Қотиллар доим қайтади. Мен-чи?

Мистер Блум кичкина куракчани олиб, эринибгина уни қумга тикди. Агар қизчага бирон сўз ёзиб қолдирсам-чи? Балки ўчиб кетмас. Фақат нима деб?

Мен.

Барибир биронта маймоқоёқ эрталаб босиб кетади. Фойдаси йўқ. Ё ювилиб кетади. Сув кўпайганда шу ергача келади. Қизгинанинг шундоқ оёғи остида сув кўлмакчаси бор экан. Бошини андак қуйи эгса, кўлмакнинг қора ойнасида юзини кўради, пуфласа кўлмак бети мавжланади. Атрофда тирналган, расм чизилган, ёзиб ташланган қоятошлар. Оҳ, унинг шаффофлиги! Бунинг устига улар билмайдилар. Ўша шуъла нима эканлигини. Мен сени ярамас бола дедим, нега деганда менга мутлақо ёқмайди.

НОМИМ.А.

Жой йўқ. Бўлмаса бўлмасин.

Мистер Блумнинг оёқ кийими ҳарфларни аста ўчирди. Қум — чатоқ нарса. Унда ҳеч нарса ўсмайди. Ҳаммаси сўлади. Бу ерда катта кемалардан кўрқмасанг ҳам бўлади. Фақат Гиннеснинг баржалари. Киш атрофида саксон кун. Худди атайлаб қилингандай. У ўз таёғини қулочлаб силкитди, куракча сирганчиқ қумга тик ботди. Бошқа вақтда мана шундай қилиш учун ҳафталаб уриниш керак бўларди. Тасодиф. Биз бошқа ҳеч қачон кўришмаймиз. Аммо мазза қилдик. Хайр, шириним, раҳмат сенга. Мен яна ўзимни яшаргандай сездим.

Яна озгина мизғиб олсайдим. Ҳозир тўққизга яқинлашиб қолди. Ливерпулники кетиб бўлди. Тутуни ҳам кўринмай қўйди. Қизгина кетди. Майли. Айтганча, у аллақачон. Белфаст. Мен бормайман. У ёққа шошиб бориш, у ердан шошиб қайтиш Эннисга. Бўларича бўлди.

Майли у. Бир зумгина кўзларимни юмай. Ухламайман, фақат мизғиб оламан. Уйку аниқ икки марта такрорланмайди. Яна кўршапалак. Ҳеч зарари йўқ. Мен сал-пал.

Оқ шириним сенинг бутун оқ иштону кўйлақларингни кўрдим фоҳиша брейсгердал мени мажбур қилди сев ёпишқоқ биз икковлон ярамас Грейс Дарлинг у билан ерда ётди итнинг думи остига тақир-туқирлар Раулга сенинг хотининг қандай атр қора сочлар кўпирарди баланд кўтарилиб тушарди унинг бўлиқ сенёрита Малвининг маъсум кўзлари дўмбоқ-дўмбоқ тушлар қайтади овлоқ кўчалар Агендат шўх-шанг шириним менга кўрсатди нозик келаси йил иштонда келиб яна келаси йил ўз келаси йил.

Кўршапалак пир этиб ўтди. У ёққа. Бу ёққа. Яна у ёққа. Мистер Блумнинг оғзи очилиб қолган, чап оёғининг пойабзали қумга тиқилган, ёнига ёнбошлаганча аста хуррак отарди. Мен сал-пал. Қоронғуда узоқдан соатнинг жом чалгани эшитилди, унинг бир маромда бом-бум қилишидан равшан бир садо келарди

Шо-хи бор
Шо-хи бор
Шо-хи бор

Руҳонийнинг уйида камин токчасидаги соат ҳам занг урди, бу ерда каноник О'Ханлон, ота Конрой ва ҳазрат Жон Хюз, О.П устига ўткир қайла қуюлган қўйнинг юмшоқ этини тановул этишар, бўлиқ кулча еб, чой ичишиб, шу ҳақда суҳбат қуришардики

Шо-хи бор
Шо-хи бор
Шо-хи бор

Нега деганда худди шу соатларда қушча ўз уячасидан сакраб чиқиб шунчалар қичқирардики Герти Макдауэлл бу ерда бўлганида уни пайқагани нега деганда у ҳаммасини дарров пайқарди, шундай қиз эди-да Герти Макдауэлл, у яна шу заҳоти пайқаган эдики, тош устида ўтириб ундан кўз узмаган бояги хорижий жентлменнинг бошида

Шо-хи бор
Шо-хи бор¹
Шо-хи бор¹

Давоми бор

*Рус тилидан
Иброҳим ҒАҒУРОВ
таржимаси*

¹ Шохи бор — бу ерда «алданган эр», «гўсхўр», «хотини хиёнат қилган эр» маъносида қўлланган. (*Тарж.*).

Баҳодир АҲМЕДОВ

Оппоқ сукунат лаҳзалари

ҲАЁТ ҚОИДАЛАРИДАН

Кимсасизликни асранг,
Вақт ортидан юрманг эргашиб.
Абадият-ла дийдорлашин сиз кечган ҳаёт.
Ўтмиш қаъридан келаётиб,
қолдира кўрманг қақир-қуқурингизни.
Китобларингизни изтироб қопига жойланг.
Назокатни авайланг — асқотади кексайган маҳал.
Унутманг фақат,
исталган куни
сафар қилишингиз мумкин
ўзга маконга.

* * *

Тилсизлигим — дарахтлар гунглиги, куйган чақмоқлар...
Борлигим ранг-баранг, шишадаги сувратлар каби...
Толиқди мендаги дунё, йўлин йўқотган зиёратчидай...
Жон берар сўзларим дунёга келмай...
Шамолга сўз қотдим — қўлларимнинг бўшанг имоси,
Одамларга қолар мени тингламаслик имкони...

* * *

Ёмғирлар-ла дўстлашди феврал
Ўрганияпман томчилар тилин.
Эзгин шаҳар тўлдириб борар
Қароргоҳи йўқ одамларнинг.
Маъноларнинг узук иплари.
Яшасайдим то кўкламгача!
Тушлар харид қилиш ҳақдаги
Эълонларни ювади жала.
Артар увоқ сўзлар бўёғин

*Рус тилидан
Гўзал БЕГИМ
таржималари*

Баҳодир АҲМЕДОВ – 1967 йилда Тошкент шаҳрида туғилган. Москва Давлат университетининг физика факультетини тамомлаган, физика фанлари номзоди. Шоирнинг рус тилида “Шар сукунати” китоби нашрдан чиққан. Шеърлари “Мўъжаз ипак йўли”, “ARK 3”, “Малый щёлковый путь”, (Ташкент, 2007), “Анор – Гранат” (Москва, 2008), “Аннотированный Каталог” (Ереван, 2009) жамоа тўпламларида чоп этилган. Бир неча йил Буюк Британияда яшаб ижод этган. А.С.Пушкин номидаги Халқаро мукофот совриндори.

Очилади кулранг оҳанглар.
Унда митти ҳақиқат мўл-қўл,
Йўқдир фақат бизларнинг ранглар.
Қўлларини узатар феврал,
Бир меҳр ахтарган гадодай.
Ҳаёт яна ўз чизигида,
Қололмасман унинг четида.

* * *

Тўқиб олдим мунгли қувончни
Сукунатга дўнар кунларим.
Энгашади ойнада умид,
Кузатганча хазонлар рақсин.

Ўзимга мен ҳаёт тўқидим,
Очиқ якун қолмади унда.
Томошага чоғланиб ёмғир,
Муз ойнани чертади тунда.

Балки йиғлар, жилмаяр балки...
Бўшлиқ томон учади бирдай.
Самоларга қўл силқир шоир
Жон берётган ёзги ёмғирдай.

* * *

Ҳаёт — мазмун базми,
Чопаётган ниқоблар бир-бири билан
Қувлаб кетаётган бўшлиқни
ҳамда вақтнинг бурама сими.
Бу оқшом
совуқ ҳамда ёт ниқоблардан
ҳар ким излар ўз қиёфасин.
Ҳайқишар, байрам охирлашидан
мусиқанинг узилишидан,
бўғиқ сукунат қаърига
йўл олган
Кўз юмаётган қайиқ
мисоли...

* * *

Олам қорли. Чети, охири
кўринмайди, ялт-юлт оқликлар.
Очиқ китобида дунёнинг
Брайл ҳарфи¹ каби турибди уйлар.

* * *

“Назокат”ли шамол ром этар.
“Қайғу” деган осмон қўлимда.

¹ Б р а й л ҳ а р ф и — кўзи ожизлар учун нуқталардан ташкил топган ҳарф.

Нафис қуёш қирғоғин ўпиб,
Чарақлайди кунлар йўлимда.
Учсам, ҳадсиз-худудсиз парвоз...
Сукутимнинг тушмас қаърига.
Жисминг қандай сочишини нур
Кўрсам, тунни ойна олдида.

Исминг хушдир, ширин чайқалган
Тиллоларнинг уюми каби.
Табассумли сўзларингдан сўнг,
Кириб келган сукутинг майин.

Сенинг учун бўлгим келади,
Ҳовучингда само дил силкир.
Уни қачон юзимга боссам,
Кун тубига кўз ёшлар қулар.

* * *

Тунда ташриф буюр, биласан,
Гул жимлиги сочган чиройни.
Чангли йўллар кесишувида
Бўм-бўш ғурур, чайқалган — ойни.
Қелгин, англай оларсан балки,
Йўлим тушмас қорли изларга.
Жимжитликлар яна жамланар,
Тилим боғлиқ, етмас сўзларга.
Ташрифинг-ла қувонтир, тунда,
Сукутингдан таралган сасдай.
Йиллар ўтган сари тиниққан
Олисдаги овозларингдай.

* * *

Менинг шеърим — сукунат
Озодлигим — хомаки ёзув.
Дерзамни чертар изтироб
Бўғизимда қичқариқ — сулув.
Ортимдадир алдамчи ҳислар
Сўзлар кирмас маъно тилига.
Ёруғлик ва соя сувратин
Чизаяпман Сомон йўлига.

* * *

Қумларни безарди суврат билан у,
Елларга бахш этиб шаффоф бир олам.
Тилга кирган соғинч одимларида
Сирли балиқ ёди таралар мудом.

Асрларга ўтиш йўлин илғарди,
Само бўлишмасди тонг ва оқшомни.
Елкасига олиб мағриб шамолин,
Булутларга сафар қилди бир куни.

Сувратлар порлайди қум денгизида,
Каттаю кичикни сим-сим чақириб.
Саболар эртаги узундан-узун
Сирли дунёларнинг кўнглин тўлдириб.

Ўша мусаввира сўқир ва гариб...
Денгиз шивирларин тинглаб ёдида.
Оққушлар ахтарар нигоҳи ёниб,
Фамнинг излари бор қанотларида.

* * *

Тонгда етишмасди ҳаво рангли тош.
Намозшомда тақчил кўк-мовий туслар.
Настарин рангини қундуз топмадим.
Тунда тўлиб-тошар қирмизи-олов.
Фақат ўхшаши йўқ дақиқаларда
ҳар бир ранг
юракка яраша эди.
Шунда
уваланган мувозанатга
оппоқ сукунатнинг лаҳзалари
дея ном қўйдик.
Ён-верида турар эди Бахт
ҳадисини олди юракка
оёқ учида кириб боришнинг...

Гюстав ФЛОБЕР

Соддадил

Қисса

Эллик йил мобайнида Пон-л' Эвек аёлларининг Обен хонимга кўзи кўйиб келди.

Йилига юз франк эвазига Фелисите пазандалик ва оқсочлик қилар, парранда боқар, кув пишиб сариеғ олар, аёл боши билан отни эгарлаб аравага қўша биларди. Шуниям айтиш жоизки, анчайин сўхтаси совуқ бекага у итдек содиқ эди.

Хонимнинг суқсурдеккина эри касодга учраб, шўришу надоматларни кўтара олмади. 1809 йилда омонатини топширгач, ундан вояга етмаган икки бола ҳамда бир дунё қарз қолди. Шунда тул хоним Жефос ва Тукдаги нари борса беш минг франк даромад келтираётган фермаларини қолдириб, қолган амлокини сотди-да, Сен-Мелендаги уй-жойидан бозорнинг орқасидаги деярли таъмирталаб бўлмаган ҳовлисига кўчиб ўтди.

Оралиқ ва тор кўчалар ўртасидаги томи черепица бу уйдан шундоқ дарё бўйига чиқиш мумкин эди. Поли норавон хоналарда ҳамма қоқилиб-суриниб юради. Камбар даҳлиздан ўтиб бориладиган “зал”нинг деразаси ёнидаги кажава оромкурсида Обен хоним уззукун кўққайиб ўтиради. Оққа бўяб чиқилган девор ёқалаб арғувон оғочидан ясалган саккизта курси териб кўйилган. Барометрнинг тагидаги анча уринган фортепьяно устида картон қутилар бор. Сарик мрамрдан Людовик XV услубида ясалган каминнинг ҳар икки ёғини чўпонлар ҳаётини эслатувчи гобеленлар бежаб турибди. Энг кўринарли жойга Веста эҳромига ўхшаш соат кўрк бўлиб тушган. Поли чорбоғ сатҳидан пастлиги боис уйнинг ҳар кунжидан моғор иси анқийди.

Иккинчи қаватдаги илк кенг-мўл хона “бойвучча” хонимники; деворларига нимранг гулқоғоз ёпиштириб чиқилган хонага “тўра”-

¹ В е с т а э ҳ р о м и — қадимги рим мифологиясида Веста — хонадон чироғи ва олов маъбудаси; Веста эҳромида мангу олов ёниб турган.

Барча изоҳлар таржимонники.

Русчадан
Илҳом ҲАФИЗОВ
таржимаси

Гюстав ФЛОБЕР — машҳур фаранг адиби, кўлдан-кўлга тегмай ўқиб келинаётган “Бовари хоним” (1858) романининг муаллифи. Бундан ташқари ёзувчи “Ҳис-туйғуларни тарбиялаш” (1869), “Сентиментал тарбия” (1879) ва “Саламбо” номли тарихий романлар ёзган. Айниқса адиб 1877 йили сермахсул ижод қилди, “Содда дил”, “Авлиё Юлиан ҳақида афсона”, “Иродиада” деган асарлар битиб, уларни “Уч повесть” номи билан нашр эттирди. Буюк сўз дарғаларидан бири: “Агарда фарзандларим ва набираларим “Содда дил” (Флобер), “Уруш ва тинчлик” (Л.Толстой) ҳамда “Замин шарбати” (Кнут Хамсун) асарларини ўқимаган бўлишса, қаттиқ надомат чекар эдим”, деган экан.

нинг пўрим либосдаги сурати илиб қўйилган. Кейинги чоғроқ хонада иккита болалар қаравоти яланг турибди. Яккаш қулфлоғлик турадиган меҳмонхона бўлиб, у гилоф кийгизиб чиқилган мебелларга тўлиб кетган. Обнус оғочидан ясалган ёзув столи уч ёқдан китоблару иш қоғозлари билан қуршаб олинган. Одран чизган ажойиб манзаралар Обенларнинг ўтмишда серҳашам ҳаёт кечириб келишганидан дарак беради.

Деразасиям яшил ўтлоққа қараган учинчи хона бўлса, Фелисите-нинг хос хонаси эди.

Бомдод ибодатини қазо қилмаслик учун Фелисите тонг оқаргандан туриб олар ва шомга довури тиним билмасди. Кечки хўракдан сўнг идиш-оёқларни саранжомлаб, эшик-тирқишларни ёпиб чиқар, ўчоқдаги чўққа кул сепгач, тасбеҳ ўғирган кўйи пинакка кетарди.

Бозор-ўчарда ҳеч ким Фелиситечалик талашиб-тортишмасди. Озодалиқда оқсочлар орасида ундан ўтадигани топилмас эди: у ўта покизалик билан рўзғор тутар, ушоқларниям битта-битта териб оғзига соларди. Вазни ўн икки фунт¹лик ўзи ёпган нон унга йигирма кунга етарди. У йил бўйи сочларини бошининг орқасига тўгноғич билан санчиб қўяр ва устидан чит рўмол ўраб юрарди. Қолган энгил-боши — кулранг пайпоқ, алвон юбка ҳамда кофтасининг устидан боғлаб қўйиладиган пешбанддан иборат эди.

Чувак юз, овози шанғи аёл эди у. Йигирма беш ёшида қирққа кирганга ўхшаб қўринарди. Эллиқдан ошгач, унинг ёши нечадалигини ҳам билиб бўлмай қолди. Қоматини ғоз тутиб шошилмасдан қадам ташласа ҳам яккаш дамдуз эди ва ҳар қандай ишни ёғоч автоматдек бажариб кетаверарди.

II

Ҳар бир киши ҳаётида бўлганидек, у ҳам шайдоликни бошидан ўтказди.

Гишт терувчининг отаси ҳавозадан тушиб кетиб ҳалок бўлгач, сал ўтиб онасиям омонатини топширди. Кейин опа-сингиллар ҳар ёққа тарқалиб кетишди. Увоқдай қизчани бағритош бир фермер ишга олди; у шўринг қурғур етимчани далага мол боққани ҳайдаб юборар, бола фақир жулдур кийимда совуқда дириллаб подачилик қилар, чанқанганда чўккалаб қўлоб сувидан ичарди. Бояқишни ноҳақдан-ноҳақ нуқул дўппослашарди. Охири, арзимаган ўттиз су ўғирлаганликда айб-лаб, уни ҳайдаб юборишди. Сўнгра қизалоқ паррандачилик фермасига ишга кирди. Бу ерда қизни уриб-сўкишмас, шунинг учун кўплар унга ҳасад қилишарди.

Август оқшомларидан бирида бўй етган қизни танишлари яйраб келсан, деб Кольвилга олиб боришди. Дарахт шохларидаги ранг-баранг чироқлар, олақуроқ либосларининг ёқасига ипак тўр ва бўйнига тилла бутча тақиб олиб, қўл-оёқларини чолғу усулига мослаб рақс тушаётган йигит-қизларни кўриб Фелиситенинг боши айланиб кетди. У ийманганидан давранинг бир четида турар, сал нарироқда эса башанг кийиниб олган бир йигит араванинг четига суянганча қиздан қўз узмасди. У тамаки тутатганча қизнинг олдига келди-да, уни рақсга таклиф қилди. Сўнг олма шароби, қаҳва, обинон билан меҳмон қилди ва чиройли дурра олиб берди. Кеча охирида йигит қизни

¹ Ф у н т — оғирлик бирлиги, 453,6 грамм (*изоҳлар таржимонники*).

кузатиб қўйди. Суливорнинг этагига етганларида у қизга тегажқлик қила бошлади. Капалаги учиб кетган қиз бақириб юборди. Йигит ўзини тийиб, орқасига қайтиб кетди.

Кечга яқин Бомон йўлида кетиб бораётган Фелисите зичлаб пичан ортилган уловни қувиб ўтмоқчи бўлди ва ногоҳ аравакашни таниб қолди — у Теодор эди. Гуё ўрталаридан ҳеч гап ўтмагандай, у қизга яқин келиб ундан “ўшандаги густоҳлиги учун” узр сўради. Қиз нима дейишиниям билмас, бир кўнгли қочиб қолсамми дерди. Бироқ йигит бу йил ҳосил мўл бўлаётгани, унинг отасиям Кольвилдан Экодаги фермасига кўчиб ўтгани, шунингдек у ерлик донгдор кишилар ҳақида бир боғдан, бир тоғдан келиб роса вайсади.

Бу гапларга жавобан Фелисите чўзиб:

— Ҳа-а-а! — деб қўя қолди.

Шунингдек, йигит ота-онаси уни уйлантириб қўйишмоқчилигини, лекин сира шошилмаётганини, кўнглига ёққан қизни олмоқчилигини айтди. Қиз уялиб бошини қуйи солди. “Ўзинг менга тегарминдиг?” — деб сўради у қиздан. Фелисите жилмайганча, бировларнинг устидан кулиш яхши эмас, деди.

— Хаёлимгаям келгани йўқ! — деди йигит.

Йўл-йўлакай йигит қизни бағрига тортди; у ҳам монеликсиз ёнмаё кетаверди. Улар одимларини секинлатишди. Сарин ел эсиб турар, бошлари узра юлдузлар имлашаётганга ўхшарди. Пичан ортилган арава чайқалганча бошвоқсиз кетиб бормоқда. Отлар ўз-ўзидан ўннга бурилишди. Йигит тагин қизни қучоқлади, Фелисите бўлса уялиб кетганидан ўзини панага олди.

Ҳафта ўтиб, Теодор қизни хилватдаги ёлғиз дарахтнинг ёнига келишини сўради. Фелисите гаҳ деса қўлига қўнадиган ойимтилалардан эмас эди. Чўпонликдан кўзлари пишиб кетган ор-номусли қиз ўз маъсумалигини сақлай биларди. Унинг тиш-тирноғи билан қаршилик кўрсатиши Теодорнинг эҳтиросини баттар аланглатиб юборар, у хансираганча муродини ҳосил қилишга интиларди (эҳтимол, унинг ҳис-туйғулари самимий бўлгандир). Ахийри у “Мен сенга уйланаман!” деганча қизни аврашга тушди. Фелисите лаққа тушиб қолишдан қўрқар эди. Шунда йигит худони ўртага солиб қасам ичди.

Кўп ўтмай у қизнинг олдига бош эгиб келди. Ўтган йили ота-онаси уни аскарликка беришмоқчи бўлгани, бугун-эрта олиб кетишлари мумкинлигини, у бўлса ҳарбийга боришдан ўлгудай қўрқшини айтди. Йигитнинг юраксизлигини Фелисите вафодорликка йўйиб, Теодорни янаям қаттиқ севиб қолди ва кечаси унинг олдига қочиб борди. Йигит, ўламан Саттор, сендан бошқани демайман, сенсиз дунё қоронғи, ўзимни ўлдираман! — деб қизнинг ишончини қозонди. “Префектурага бориб гап нимадалигини суриштириб биланман. Янаги якшанбада кечаси ўн бир — ўн иккилар оралиғида олдинга бориб ҳаммасини тушунтириб бераман”, деди.

Белгиланган вақтда қиз унинг олдига чопди. Бироқ ошиғининг ўрнига уни йигитнинг ошнаси кутиб турарди. “Энди Теодорни бошқа кўрмайсиз”, — деди у. — Аскарликни бўйнидан соқит қилиш учун у туклик Леусе деган бойвучча кампирга уйланиб олганди.

Фелиситенинг кўзига дунё тор кўриниб кетди. У айюҳаннос соллар, дарду аламини худога тўкиб, ўкраб-ўкраб йиғларди. Қиз саҳарга довур яйдоқ далада жиғибийрон бўлди. Андак ўзига келгач, фермага қайтиб, ишдан кетмоқчилигини айтди. Ойнинг адоғида ҳақини олиб, бор-йўғини рўмолига тугди-да, Пон-л’ Эвекка қайтиб кетди.

Қовоқхона ёнидан ўтаётиб, ўзига ошпаз излаб юрган бева хоним билан гаплашиб қолди. Гарчи пазандалиқни эплай олмаса-да, у ўзини чаққон ва камсуқум кўрсатиб, хонимнинг меҳрини қозонишга муяссар бўлди.

– Яхши, сизни оламан! – деди Обен хоним.

Ҳаш-паш дегунча Фелисите Обенларникига кўчиб ўтди.

Бошида Обенларнинг “яшаш тарзи” ҳамда раҳматли уй соҳибининг ёди Фелиситени жонсарақ аҳволга солиб қўйди. Назарида беканинг етти яшар ўғли Поль ва эндигина тўртга кирган қизи Виргиния унга худди қимматбаҳо нарсадан ясалгандек туюларди. Оқсоч уларни суйиб эркалатар, от бўлиб елкасига миндириб юрарди. Аммо хоним: “Болаларни ҳадеб чўлпиллатиб ўпаверманг-да!” – дегач, унинг қаттиқ кўнгли ўксиди. Бироқ кек сақлаб ўтирмади, нима бўлгандаям бу ерда у ўзини хушбахт ҳисобларди. Чунки боёқишнинг аламли кечмиши турмуш уммонининг осуда гирватида бир лаҳзада гарқ бўлиб кетганди.

Пайшанба кунлари хонимникига дўстлари бостон¹ ўйнагани ташриф буюришарди. Уларнинг келишига Фелисите ҳамма нарсани тахбатах қилиб қўярди.

Ҳар душанба эрталабдан торкўчада яшовчи эски-туски сотувчи қасаба майдонига синган ва яроқсиз темир-терсақларини чиқариб ёйиб қўяр эди. Қасаба бир пасда отларнинг кишнаши, қўй-қўзиларнинг маъраши, чўчқаларнинг “хур-хури”, улов гилдирақларининг қуруқ тақир-туқурию, одамларнинг ғовур-ғувурига омухта бўлиб кетар эди. Олди-сотди айни авжига чиққан чошгоҳда бозорга дароз, қирғийбурун жефослик кекса зироатчи Робелен олди соябонли қалпоғини гарданига тушириб олганча кириб келарди. Сал ўтиб бу ерда гирдиғумдан келган туклик ширмойюз бақалоқ фермер Льебар кулранг куртқа ва темир тепкили этикда пайдо бўларди.

Улар Фелиситени пишлоқ ёки товукқа кўндирмоқчи бўлишар, бироқ қиз уларни бошлаб уялтириб қўяр, шунда қизга бўлган ҳурмати янаям жўш урганча иккаласи ҳам ортига қайтиб кетишарди.

Кўпдан бери Обен хонимни кўргани хонумонидан айрилиб, Фалездаги бир тутамгина ерида яшаб келаётган амакиси Маркиз де Греманвиль келиб турарди. У ҳамиша нонуштага ўтирилганда оёқлари билан жиҳозларни ифлослайдиган пудел²ини етаклаганча кириб келарди. Маркиз ўзининг аслзодаларга хос сулуқатини сақлашга зўр берар, ҳар сафар “Раҳматли падари бузрукворимиз” деганча шляпасини хиёл кўтариб қўярди. Тарки одат – амри маҳол деганларидек, у устма-уст мусаллас ичиб, ношоён ҳазиллари билан барчанинг гашига тегарди.

Фелисите бўлса:

– Бўлди-да, жаноб Греманвиль! Борақолинг энди! – деб унинг кавушини тўғрилаб қўяркан, кетидан эшикни қулфлаб оларди.

У Обенларнинг кекса гумаштаси жаноб Бурёга очиқ чеҳра билан пешвоз чиқарди. Доимо бўйнини оқ галстук ва жабо³ бебаб турадиган, эгнига сербар долчинтус сюртук ташлаганча, бармоқларини букиб бурунаки ҳидлаш пепатаси ҳамда қалбошига бориб тақаладиган жанобнинг бутун андомини кўриб Фелисите галати бир ҳолатга тушар эди.

¹ Б о с т о н – қарта ўйинининг бир тури.

² П у д е л ь – жуссаси ва туси турли кўринишда бўлган хонаки ит зоти.

³ Ж а б о – XVIII-XIX асрларда Франция, Испания ва Россияда русум бўлган эркақлар қўйлагининг ўзига хос ёқаси.

Бурё “бойвучча хоним”нинг хонасига соатлаб қамалиб олиб, ҳисоб-китоб ишларини юритарди. Ҳаммасидан ҳам ўз қадр-қимматини ерга уришларидан кўрқарди. У суд ҳакамларига чуқур эҳтиром кўрсатар, лотин тилини яхши билиши билан ифтихор этарди.

Болаларда илм-маърифатга рағбат уйғотиш учун жаноб Бурё уларга суратли жуғрофия китоби совға қилди. Суратларда дунёнинг томонлари, бошига парранда патидан баргак тақиб олган одамхўрлар, қиз болани ўғирлаб қочаётган маймун, саҳродаги бадавийлар ҳамда гарпун билан кит овлаш манзаралари ўз аксини топганди.

Поль суратларда нималар тасвирланганини Фелиситега изоҳлаб берди ва шу билан оқсочнинг сабоғи барҳам топди. Латиф хуснихати ҳамда қаламтарошини этигининг қўнжиги ишқалаб чархлаши билан ном қозонган мискин мэрия хизматчиси Гуйё болаларга таълим берарди.

Ҳаво очиқ кунлари Обенлар эрта тонгдан ўзларининг Жефосдаги фермасига жўнаб кетишади. Пастқамликка довр эниб кетган ферма ҳовлисидан олисдаги денгиз бўз рангда ястаниб ётади.

Улар олдинги дала ҳовлидан қолган ёлғиз уйчага бориб кўнишди. Фелисите саватдан яхна гўшт олиб столга қўйди. Шу ерда сут ҳам бор эди. Деворга илакишиб қолган гулқоғозларни шамол тортқилаб ўйнардди. Фамгин хотиралардан дили хуфтон бўлган Обен хонимнинг боши қуйи солинган. Поль билан Виргиния ҳам ойисининг раъйига қараб индамай ўтиришарди.

– Ҳовлига чиқиб ўйнай қолинглар! – деди ойиси.

Улар чопқиллаб кетишди.

Поль хирмонга чиқиб қуш овлайди ва сувини лойқалатиб қўлмакларга тош отиб ўйнайди, катта-катта вино бирмил¹ларини дўмбира қилиб чалади. Виргиния бўлса қўёнларга хўрак беради ва ўтлоқдан бўтакўз териб, уқасига ипак тўр урилган рангин иштончада у ёқдан-бу ёққа чопқиллаб ўйнайди.

Кечки куз кунларидан бирида улар ўтлоқлардан ўтиб уйга қайтишарди. Кўкнинг бир кунжини ҳилол ёритган. Тук дарёсининг қайирмалари узра бўйинбоғсимон туман ёйилиб бормоқда. Ўтлоқда дам олиб ётган яйдов буқалар ўтган-кетганга хотиржам қарайди. Бир маҳал учинчи яйловда ётган буқалар ўринларидан туриб келиб уларни ўраб олишди.

– Кўрқманглар! – дея Фелисите уларни тинчлантди.

У афсун ўқиётгандек пичирлаб, ёнгинасидаги буқанинг сағриси-ни силай бошлади; жонивор хуркиб нари кетди ва шунда бошқалари ҳам тисарилмоққа тушдилар. Бироқ кейинги даладан даҳшатли бўкирик эшитилди. Улар туманда буқани кўрмай қолишганди. Битта хўкиз лорсиллаб аёллар устига бостириб келаверди.

– Йўқ, йўқ, ундай эмас-да ахир! – бақирди Фелисите.

Барибир қочиб қолмаса бўлмасди, чунки буқа пишқирганча уларнинг ортидан қувлаб келар, залворли туёқлар босқон каби ерга гурсиллаб тушарди. Фелисите тўхтаб орқасига ўгирилди, сўнгра жонхўлатда ажриқни тупроғи билан қўпориб олиб, буқанинг юз-қўзига отди. Ҳазабдан кўзлари қонга тўлган махлуқ шохдор боши билан ҳезланганча бўкириб юборди. Обен хоним эса бу пайтда бор кучи билан яйловнинг этагидаги баланд ғовдан болалари билан бирга ошиб ўтишга уринар, Фелисите бўлса ортга тисарилиш баробарида ҳамон буқага қараб тупроқ отар эди.

¹ Б и р м и л – бочка (неологизм).

– Бўлақолинг! Тезроқ! – дея бақирганча оқсоч уларни шошилтирарди.

Бека олдин Виргинияни, сўнгра Полни зовурга итариб юборди, кейин ҳаллослаб чопганча яйловнинг ён бағрига етиб бориб, катта қийинчилик билан юқорига тармашиб чиқиб олди.

Буқа Фелиситенинг юз-кўзларига сўлак сачратиб, уни қозиққовгача тақаб борди – сал бўлмаса ҳўкиз уни ёриб ташларди. Бироқ аёл эпчиллик қилиб қозиқлар орасидан ўтиб олган, баҳайбат ҳўкиз эса меровланганча бир жойда тош қотганди.

Воқеа анчагача Пон-л' Эвекда оғиздан-оғизга кўчиб юрди. Бундан Фелисите мағрурланиб кетмади; кўрсатган жасорати хаёлининг кўчасига ҳам келмаганди. Фикри ёди Виргинияда эди унинг: кучли кўрқувдан қизчанинг асабларига шикаст етганди. Врач Пупар уни денгиз бўйига олиб боришни маслаҳат берди.

У замонларда Трувилни ҳаммининг ҳам чўнтаги кўтаравермасди. Обен хоним сўраб-суриштириб, бу ҳам камдек жаноб Бурё билан маслаҳатлашиб олди-да, олис сафар тараддудини кўра бошлади.

Йўлга тушмасларидан бурун жамадонларни Льебарнинг аравасига ортиб жўнатиб юборишди. Эртасига Льебар етаклаб келган отлардан бирига Фелисите билан Виргиния, иккинчисига эса Льебар ва Обен хоним миниб олишди. Жаноб Лешаптуанинг шалпангқулоғига бўлса Поль ўтирар экан, у эшакни емиш ва сувдан қантариб қўймасликка ваъда берди.

Ийиғи чиқиб кетган йўлнинг саккиз чақиримини икки соат деганда зўрға босиб ўтишди. Уловлар тўпигигача лойга ботиб кетар, орқа оёқларини силтаб отиб шалтоқдан чиқиб олар, баъзан ўнқир-чўнқирларга мункиб кетиб, сўнг йўлида давом этарди. Гоҳо Льебарнинг байтали бир жойда таққа тўхтаб қолар, то от юриб кетмагунча у сабр-тоқат билан кутиб турар ва йўлнинг четида жойлашган заминдорлар ҳақида сўзлар экан, қиссадан ҳисса чиқаришга ҳаракат қилар эди. Тук қишлоғидан ўтаётганда эса дераза токчаларидаги хонаки гулларни кўриб, ияк қоққанча деди:

– Шу уйда Леусе деган бойвучча хоним яшайди. Ёш бир йигитга рўзгор ишларини қилдириш ўрнига...

Фелисите гапни охиригача эшита олмай қолди; уловлар йўртиб кетишди.

Кичик қарвон Товни айланиб ўтиб, ш алтоi ia туш иб кетмаслик учун иккита болакай чиқиб олган уй бгсаЛасининг лабита бориб тгхтади.

Бекани ктриб Льебарнинг кампири гзида йггi хурсанд бглди. У меҳмонларга дастурхон ёзди, уларни жгжа тгш ти, филё¹, қонли колбаса, кўпирадиган олма виноси, олхўри ароғи ҳамда мевали торт билан сийларкан, меҳмоннавозлик уй бекасининг Обен хонимга юзланиб, “ҳалиям сўлимгинасиз”, Виргиниянинг бошини силаганча “ҳурилиқонинг ўзи бўпти”, Полга қараб “суқсурдеккина йигит”-га айланганини айтиб мақтаганлари билан бўлиниб-бўлиниб турди.

Эр-хотин Льебарлар узоқ вақт Обенлар хонадонидида хизмат қилишгани боис уларнинг авлод-аждодлари ҳам ёдга олиб ўтилди. Льебарлар сингари ферма ҳам алмисоқдан қолган эди. Томининг тўсинлари чириб, деворларини қурум босган, чанг-ғубордан полининг ранги ўчиб кетганди.

Катта эман шкафда турли-туман иш қуроллари ва уй-рўзгор буюмлари, чунончи – кўзалар, идиш-товоқлар, бўри овланадиган қоп-

¹ Ф и л ё – балиқ ёки биқин гўштидан тайёрланадиган мазали таом.

қонлар, жун қирқиладиган қайчилар сақланарди. Ҳуқна қилинадиган катта нарсани кўриб болалар кулиб юборишди.

Фермага қарашли ҳар учала ҳовлидаги дарахтларнинг тагида кўзи-қорин ўсиб ётибди. Дарахт бутоқларига чирмашиб чиқиб кетган манзарали омёла¹ ўсимлигининг икки-уч дастасини шамол учуриб ерга туширган. Долчинтус духобага ўхшаб кетадиган похол ёйилган нотекис томларни кучли довуллар ҳам кўтариб кета олмайди. Бироқ араваҳона буткул тўкилиб тушган. Обен хоним уни таъмирлаш кераклигини кўнглига тугиб, отларни эгарлашни буюрди.

Улар Трувилгача яна ярим соат юришди. Кичик карвон қош қораймасдан Экор қоядан ошиб ўтиши лозим эди.

Бир неча дақиқада улар Довуд кампирнинг соҳилбўйидаги “Олтин кўзичоқ” мусофирхонаси ҳовлисига кириб боришди.

Тез орада Виргиния денгиз соҳилида ўзини яхши ҳис қила бошлади. Иқлим ўзгариши ва денгизда чўмилиш қизчага ижобий таъсир этаётганди. Чўмилиш либосини ўрнига у енгил кўйлакча кийиб олди.

Пешинда улар эшакка мингашганча Энеквиль йўналишидаги Қора қоя сари йўлга тушишди. Улар ортларида гоҳ яйлов, гоҳ ҳайдалган далаларни қолдириб кетишарди. Онда-сонда йўл четидаги тиканли буталарнинг қувраган шохлари сокин чайқаларди.

Улар ўнг томонда Гавр, чап томонда эса Довиль шаҳарлари кўришиб турган ўтлоқда дам олгани тўхташди, шундоқ қаршида денгиз ястаниб ётибди. Кўзгудек силлиқ уммон қуёшда ялтираб кўзни қамаштиради, гарчи осуда мавжланса-да, унинг мудроқ шовуллашини илғаш мумкин. Қайлардадир чуғурчуқлар чуғурлайди ва буларнинг ҳаммаси беҳадду бепоён гумбаз бағрига сингиб боради.

Обен хоним ишпечини ёнига қўйиб нимадир тикиб ўтирибди, Виргиния қиёқ ўтларни эшиб алланималар тўқийди, Фелисите бўлса уларнинг олдига қучоқ-қучоқ хушбўй лаванда териб келади, ёлғиз Поль дилгирликдан уйини соғинган.

Гоҳо улар қайиқда Тукнинг нариги соҳилига сузиб ўтиб чиганоқ теришади. Тўлқинлар қайтган кезларда қирғоққа денгиз кирписи, медуза ва сув ўтлари чиқиб қолади; болалар шамол олиб қочаётган паға-паға кўпиклар кетидан қувлашади. Мудроқ босган тўлқинлар соҳил кумларини текислаш билан овора.

Соҳил нигоҳ илғагулик қадар олисларга чўзилиб борган, зеро қуруқликдан отчопарга ўхшаб кетадиган кенг ўтлоқдан иборат “Ботқоқлик” чегара вазифасини ўтайди. Улар келган йўлларида қайтишаркан, қир-ўнгирилларнинг ёнбағирларидан ҳар қадамда бош кўтариб чиқадиган катта-ю кичик уйларнинг ҳаммаси биргаликда Трувиль шаҳарчасини ташкил этади.

Жазирама иссиқда улар остона ҳатлаб чиқишмайди. Чароғон қуёш чийпардалар орасидан йўл-йўл тасмачалар ҳолида ичкарига нур сочади. Шаҳарча тараф жимжит. Пастда ҳам зоғ кўринмайди. Теран жимжитлик киши руҳига осойишталик бағишлайди. Олис-олислардан кемаларни таъмирловчи усталарнинг болға ва ускуналарни тақиллатиб ургани қулоққа чалинади. Денгиздан эсаётган шамол эритилган смола исини олиб келади.

Ҳаммадан ҳам улар балиқчи кемаларнинг соҳилга қайтишини томоша қилишни яхши кўришади. Кемалар пўкак белгиларни четлаб ўтиб қирғоққа яқинлашаверади. Елканлар тушириб қўйилган эса-да,

¹ Омёла — дарахт ва говларга чирмашиб ўсадиган манзарали ўсимлик.

фок-мачт а¹ники ҳамон пуфакдай шишиб турибди. Баркаслар тўлқинда чайқалганча лангар ташлашга шайланмоқда. Кемалар тўхтагач, денгизчилар типирчилаётган балиқларни қирғоққа иргита бошлашди. Турнақатор араваларнинг ёнида туришган аёллар саватларини кўтарганча эрлари томон ошиқишади.

Битта аёл Фелиситега, у ёқда синглинг келиб сени кутиб ўтирибди, деди. Оқсоч севинганидан орқасига қараб чопди.

Эшикни очиши билан кўзи Настазига тушди.

Настази гўдагини кўксига босиб, ўнг қўли билан иккинчисини етаклаб келган, юнгаларнинг матросча қалпоғини бошига қия кўндирганча тўнғичи дастини белига тираб олган эди.

Синглиси чурвақаларини етаклаб олганча гоҳ ўчоқбошида, гоҳ ҳовлида ҳадеб кўзга ташланавергач, Обен хоним уларнинг ковушини тўғрилаб қўйди. Яхшиям Настазининг эри кўринмади.

Жиянларига қаттиқ боғланиб қолган Фелисите уларга адёл, ички-йим, печка сотиб олиб берди. Улар андишасизлик билан холасининг елкасига миниб олишганди. Оқсочининг бағри кенглиги беканинг зардасини қайнатиб юборди; бу ҳам етмагандай жиянининг Полни “сенлаб” чақиритиши бекани қуюшқондан чиқариб юборди. Ҳаво айниб Виргиния йўтала бошлагач, Обен хоним Пон-л’ Эвекка қайтишга қарор қилди.

Хоним ўғлини коллежда ўқитмоқчилигини айтиб, жаноб Бурёга маслаҳат солди ва Поль нуфузли билим юртларидан саналган Канн коллежига қабул қилинди. Катта шаҳарда кўп дўстлар орттириши мумкинлигидан йигитча беҳад мамнун эди.

Ўғлим ўқиб одам бўлиши керак, деб Обен хоним барча машаққатларга чидашга тайёр эди. Виргиния ҳам аста-секин акасини унута борди. Фелисите анчагача боланинг шўхликларини қўмсаб юрди, бироқ у энди ўзига янги овунчоқ топиб олганди: ийди Мавлуддан бошлаб у кунда қизчани илоҳиёт сабоқларига олиб борадиган бўлди.

III

У жомеъ эшиклари пойида тиззаларини хиёл букиб, баланд равоқли ибодат залига кириб борар, икки қатор ўриндиқлар орасидан холи жой топгач, бека билан ёнма-ён ўтирганча атрофга бир қур назар солиб чиқарди.

Клирос²нинг ўнг ёғини ўғил, чап ёғини қиз болалар тўлдира бошлади. Аналой³енидан сарроҳиб жой олди. Витраж⁴лардан бирида Биби Марямнинг боши узра Муқаддас Руҳ қанот қоқиб турган бўлса, бошқасида эса Биби Марям сабий Исо пойида тиз чўккан ҳолда тасвирланган, шоҳсупанинг табаррук соясида эса аждаҳони найза санчиб маҳв этаётган Архангел⁵ Микоилнинг ёғоч санами бор эди.

Сарроҳиб аввал Сирри Илоҳийдан мухтасар баён қилди.

Фелисите кўз ўнгида равзай ризвону Бобил минораси, Нуҳ тошқини-ю чўғга айланган шаҳарлар, ер ютиб бораётган лак-лак одамлару чил-парчин этилган санамлар бирма-бир намоён бўла бошлади. Дам ҳуш, дам беҳуш манзаралар, бир ёқдан худо таоло унинг ҳам

¹ Ф о к - м а ч т а — кеманинг олд қисмидаги мачта.

² К л и р о с — насронийлар жомеъсидаги хор аъзолари жойи.

³ А н а л о й — насронийларнинг православ черковида илоҳий китоблар қўйиладиган столча.

⁴ В и т р а ж — рангли шиша қопланган рамка.

⁵ А р х а н г е л — Инжилда фаришталар ва малоикаларнинг саркори.

қалбини ўз тоатига мойил этаётганидан дарак берса, иккинчидан, гуноҳга ботаётган бандаларига нисбатан қаҳри ниҳоятда қаттиқлигидан огоҳлантирмоқда эди.

Оқсоч аёл Исойи Масиҳо чеккан жабру жафолар ҳақида эшитиб, изиллаб йиғламоққа тушди. Сабийларни жони жаҳонидан ортиқ кўргани, оч-юпунларга емак-киймак улашгани, сўқир кўзларни очгани, силаи раҳмда бемисл бўлгани ҳамда йўқсил бир оиланинг шалтоқ оғилхонасида дунёга келишни ихтиёр қилгани учунми?

Ерга уруғ сепиш, экин-тикинни сабр-тоқат билан парваришлаш — Таборак Инжилда баён этилган оддий турмуш ташвишлари ҳамда уй-рўзгор анжомлари бу аёл учун бегона эмас эди. Худонинг биру борлиги жумлаи мўминларни рушди ҳидоятга йўллайди. Шундан бери Фелисите кўзичоқларни аввалгидан-да кўпроқ яхши кўради, тангрига қурбонликка аталгани боис Уни ҳамда Муқаддас Рухнинг тимсолига айланган кабутарларни алоҳида муҳаббат қўйиб ардоқлайди.

Фелисите Муқаддас Рух ҳақида дудмал тасаввурга эга эди: зеро у наинки парранда, балки ўт-олов куши — самандар эди, оббаҳолам у илоҳий сабоҳ ҳамдир. Эҳтимол, қоронғи кечаларда ботқоқликлар лабида учиб-қўниб юрган ул ҳилқатдан зиё таралар; балки у қора булутларни ҳайдаб солувчи шамол ёхуд кўнғироқлар овозига илоҳийлик бағишловчи сасдир-садодир. Айни шу лаҳзаларда у жоменинг тош деворларидан уфураётган соя-салқиндан роҳатланиб, унда ҳукм сураётган ҳузур-ҳаловатдан завқ-шавққа тўлиб бормоқда эди.

У ақидаларга мутлақо тушунмас, уларни тушуниб етишга-да интилмасди. Муаллим роҳиб савол-жавоблар ёрдамида болаларга сабоқ берар, бу вақт мобайнида Фелиситени мудроқ босиб пинакка кетар, дарс тугаб болалар шоша-пиша оғоч бошмоқларини тақиллата бошлашидан уйғониб кетарди.

Устоз роҳибнинг Илоҳиёт сабоқларини тинглаб бораркан, оқсоч ҳам анча-мунча нарсага тушуна бошлади. Беғубор болалиги бировларнинг эшигида мол боқиш билан ўтган етимчага ким ҳам раҳнамолик қиларди. Энди бўлса у ҳамма нарсада Виргинияга иқтидо қилар, қизчага қўшилиб рўза тутар, истиғфор айтарди. Исойи Масиҳо чормихланган кунни иккаласи биргаликда гам-гуссага чўкиб нишонлашарди.

Виргинияни дафъатан чўқинтиришга олиб боришганда уни теран ҳаяжон чулғаб олди. Қизчанинг бошмоғи ва қўлқопини кийгизиб, қўлларига тасбеҳ ва ҳафтйак тутқизиб қўйиш ҳам оқсоч учун ўта муҳим вазифа эди. Унинг ҳис-туйғулари жўшиб, қизалоқни кийинтиришда бекага қараша бошлади.

Бутун пешин ибодати мобайнида унинг жони ҳалакда бўлди. Жаноб Бурё гавдаси билан клироснинг битта ёғини тўсиб қўйганди. Тўғрида эса ҳижоби устидан оқ баргакдан гулчамбар тақиб олган қизлар қорли далага ўхшаб оқариб кўринади. Фелисите анча наридан ўз нури дийдасидай мўтабар қизчани зингил қараганча бутун диққатини бир нуқтага жамлаб турганидан таниб қолди. Кўнғироқча чалиниб, бошлар қуйи солинди ва атрофга теран сукунат чўмди. Хоннишчилар орган садолари остида намозхонларга қўшилиб, “Тангрига аталган кўзичоқни” қуйлашга тушдилар. Сўнгра ўғил болалар виқор билан юриб кетди ва уларнинг кетидан қизлар ҳам эргашишди. Улар қўл қовуштириб чароғон меҳроб пойига қадам-бақадам яқин келиб, сарроҳибнинг оёқлари остига тиз чўкишар ва унинг ридоси этагини тавоф қилишгач, яна шу тартибда жойларига бориб туришарди. Навбат Виргинияга келганда Фелисите уни яхшироқ кўриб

олиш учун пастга эгилди. Тангрига ишқи чинакамлигидан тахайюлининг комиллиги ўлароқ шу топда унинг ўзи қизчага эврилиб қолгандек бўлиб туюлди. Қизчанинг орази гўё унга кўчиб ўтгандек, байни кўксида ҳам сабийнинг жажжи юраги тепаётгандек, ҳаттоки эгнига ҳам қизалоқнинг либосини илиб олгандек эди. Виргиния оғизчасини очиб, чашмани юлиб олган лаҳзаларда Фелисите ҳушидан кетишига сал қолди.

Фелисите эртасига тонг пайти жомега кириб борди ва руҳонийга алоҳида истиғфор келтирмоқчилигини айтди. У гарчанд астойдил тавбатазарру келтирган эса-да, барибир кечагидек қалби таскин топмади.

Обен хоним қизини баркамол қилиб вояга етказмоқчи эди. Гуййо унга на мусикадан, на инглиз тилидан етук билим бера олди. Шундан сўнг Обен хоним уни Гонфлёрдаги урсулинка¹лар пансионида ўқитишга қарор қилди. Виргиния итоат этишга мажбур эди. Фелисите оғир бир сўлиш олди — у бекани бағритошликда айбларди. Эҳтимол, бека ҳақдир, ахири бу нарсаларга умуман тушунмайман, деб ўзини овутган бўлди у.

Ушанда кўча эшигининг олдига эски извош келиб тўхтади — оймқизни олиб кетгани пансион роҳибаси келиб эди. Юкларни уловнинг томига жойларкан, Фелисите жиловдорга тегишли кўрсатмалар бериб, ўтирғичнинг тагига олти банка мураббо, беш-ўн дона нок ҳамда бир даста бинафша солиб қўйди.

Виргиния ойиси билан хайрлашаркан, ўпкаси тўлиб ҳўнграб юборди; у ойисини маҳкам кучоқлаб олганди, бека эса жигаргўшасининг пешанасидан ўпиб қўяркан, ҳадеб:

— Бўлди, бўлди, етар! — деб такрорларди.

Пиллапоя йиғиб олингач, извош жойидан жилди. Айрилиқни кўтара олмаган бека ҳушидан кетиб йиқилди. Кечқурун унинг кўнглини тинчитгани уйига Лормолар, Лешаптуа хоним “ўша оймтилла” Рошфейлар, де Гупвиль ва Бурё жаноблар келишди.

Аввалига айрилиқ сабаб беканинг кўнглига қил ҳам сигмай юрди. Яхшиям у ҳафтада уч марта қизидан мактублар олиб турар, унинг хатларига жавоб ёзар, чорбоғни айланиб, бир оз мутолаага берилар, шу аснода вақтини ўлдирар эди.

Эрталаблари Фелисите одатан Виргиниянинг хонасига кириб, ҳамма ёққа кўз солиб чиқарди. У энди қизалоқнинг сочини ўриб, бошмоғининг боғичларини боғлаб қўя олмаслиги, уни тўшакка ўзи ётқизиб сўлим чехрасига меҳр билан боқолмаслиги ҳамда қўлчасидан тутиб кўчага чиқолмаслигидан надомат чекарди. Бўш ўтирмаслик учун у ипак тўр тўқиб кўрди; аммо панжалари дағаллигидан нафис ип толалари дам-бадам узилиб кетаверди. У саранг аҳволга тушиб қолди, уйқусизлик дардига йўлиқди, ўзи айтганидек, “дунёдан этак силкиди”.

“Дилининг губорини ёзиш” учун у бекадан уйга баъзи-баъзида жияним Виктор келиб турса майлими, деб сўради.

Якшанба кунлари пешин ибодатидан кейин кириб келадиган ширмой юз, кўйлагининг олди очиқ жиянидан ям-яшил далаларнинг ифори таралиб турарди. Фелисите жияни билан бақамти ўтириб тушлик қилар эди. У тежамкорлик важдан кам еб-ичар, лекин боланинг оғиз-бурнидан тикқани-тикқан эди. Охири жияни донг қотиб ухлаб қоларди. Шом ибодатига жом чалиниши ҳамон Фелисите уни уйғотар; уст-бошини тозалаб, бўйинбоғини тақиб қўяр ва оналарга хос ифтихор билан Викторнинг қўлига таянганча черковга йўл оларди.

¹ У р с у л и н к а — роҳибаликка тайёрланаётган қизлар.

Викторни ота-онаси ҳар сафар унга холангникидан бир қути шакарми, бир қулча совунми, бир шиша ароқми ундириб кел, ҳеч қурса озроқ пул сўра, деб тайинлашарди. Бола ҳар гал холасига кўйлаги ё шимини кўтариб келар, хола ҳам жиянини яна кўришга баҳона топилганидан боши осмонга етарди.

Августда отаси Викторни ўзи билан бирга денгиз сафарига олиб кетди. Ёзги таътил пайти эди. Бироқ Виргиния билан Полнинг таътилга келиши оқсоч аёлнинг кўнглини кўтарди. Лекин Поль тегма нозик бўлиб қолган, Виргиния ҳам анча улғайиб, энди унга мулозамат кўрсатишга тўғри келарди. Ака-сингил бир-биридан уяладиган ёшга етган эди.

Виктор кемада Морль, Дюнкерк ва Брайтон порт шаҳарларида бўлди. Сафардан қайтишда у албатта Виргинияга нимадир олиб келарди. Даставвал у қизга чиганоқлардан ясалган қутича совға қилди, кейин финжон ва учинчи сафар ўйинчоқ шаклидаги ширинкулча олиб келди. Энди Виктор ҳам бўй-баста келишган, мўйлаби сабз уриб, мунис ва покдомон, кўзлари кулиб турадиган йигит бўлганди. У олди соябонли чарм қалпоқ кийиб, уни лоцман¹ларга хос гарданига тушириб олиб, сафар таассуротларини ҳикоя қила бошларди; ҳикояси тушуниксиз атамаларга тўлиб кетар эди.

1819 йил 14 июл душанбада (аёл бу санани унутмаганди) Виктор холасига индин пакетбот²да Гонфлёрдан Гавргача, у ердан шхуна³да икки йиллик денгиз сафарига жўнаб кетяпман, деди.

Бу хабардан Фелиситени ғам босди. Чоршанбада у беканинг кечки овқатини бериб бўлгач, ёғоч таглик бошмоғини оёғига илганча Гонфлёргача бўлган тўрт милялик йўлга тушди.

Кемалар портида билмасдан чапга эмас, ўнгга қараб кета бошлади ва верф⁴лар орасида адашиб яна ортига қайтди. Порт ишчилари, шошилмасангиз жиянингизни кўролмай қоласиз, дейишди. У йўгон занжирларга қоқилиб-суриниб, таъмирталаб кемаларга тўлиб кетган док⁵ни четлаб ўтди-да, порт лабига тушиб борди. Кемага ортилаётган отларни кўриб ўтакаси ёрилай деди.

Соҳилдаги бошқа отлар ҳуркиб кишнаиб бошлади. Денгизни кўриб ваҳима босганди жониворларни. Олма виноси солинган идишлар, сават-сават пишлоқлар, қошлардаги дон-дунлар оралаб йўловчилар туртиниб-суртиниб ўтишар, ҳаммаёқни говур-ғувур, кема сардорининг сўкингани, товуқларнинг “қа-қа”лагани тутиб кетган. Анча нарида лангар мосламасига суяниб турган ёш денгизчини кўриб, таниса-танимаса “Вииктоо!” дея чақирди. Йигитча бошини кўтариб қаради, аёл у томонга талпингани ҳамон трапни йиғиб олиб қўйишди.

Аёллар қўшиқ айтиб кемани очиқ денгизга кузатмоқда эдилар. Залворли тўлқинларнинг босимидан кема корпуси қисирлаб кетди. Елканлар шамолда қаппайиб, палубадагиларни тўсиб қўйди. Ойнинг шуъласида уммон сирти кумушдек ярқираб, кема соҳилдан узоқлаша боргани сайин кичиклашиб, аста-секин йўқолиб кетди.

Фелисите кальварий ёнидан ўтиб бир жойга бориб тўхтади: кўзларини осмону фалакка қаратганча худога ёлвориб, энг азиз кишиси — омонат жиянининг ҳаётига паноҳ сўради, кўзларидан дув-дув ёш тўкиб Парвардигорга узоқ тавалло қилди. Гарчи бутун шаҳар осуда

¹Л о ц м а н — денгизчиликда махсус билим ва тажрибага эга бўлган мутахассис.

²П а к е т б о т — унча катта бўлмаган денгиз алоқа-йўловчи кемаси.

³Шхуна — икки ёки уч мачтали елканли кема.

⁴В е р ф ь — кемалар қуриладиган ва таъмирланадиган корхона.

⁵Д о к — кемалар созланадиган жой.

уйкуда бўлса-да, бироқ божхона ходимлари сергак туришарди. Шлюз¹ рахнамоларидан тинимсиз қуйилаётган сувнинг шалдираши шаршара шовуллашини эслатади.

Соат икки. Бу пайтда монастиргаям киритишмайди. Айтган вақтдан кечикиб борса бекадан роса гап эшитишини ўйлаб дарҳол йўлга тушиди ва меҳмонхона малайлари энди-энди кўз уқалаб уйғонаётганда Пон-л' Эвекка кириб борди.

Фелиситенинг хаёлидан ҳануз жияни кўтарилмасди. Бола пақир энди ойлаб уммонларда сузади! Авваллари холаси ундан кўп ҳам хавотир олавермас эди. Зотан одамлар Англиядан ҳам қайтиб келишарди, бироқ олис Америка, мустамлака ороллар — буларнинг ҳаммаси дунёнинг одам оёғи етмаган бир чеккасида эди.

Шу-шу Фелисите яланг жиянини ўйлайди. Кун қизиганда боёқишни ташналик қийнаётди, деб ичи ачиса, момақалдироқ гумбураб, йилдирим чаққанда, болани чақмоқ уриб ўлдирмасайди, деб кўрқарди. Мўриконда шамол увиллаб, уйнинг томини кўтариб кетган кезларда эса худди уларнинг кемаси ҳалокатга учраб, Виктор мачта огочига осилиб жон сақлаётгандек бўларди. Баъзан аёлнинг ёдига суратли жуғрофия китоби тушиб, гўё жиянини одамхўрлар гажиётган, ё бўлмаса маймунлар ўрмонга судраб кетаётган, ёхуд у кимсасиз соҳил бўйида жони узилаётган ҳолда намоён бўларди. Лекин бу ҳақда у ҳеч кимга оғиз очмасди.

Обен хоним бўлса нуқул қизининг гамини ер эди. Роҳибалар Виргинияни ёқимтойгина, лекин рамақижон экан, дейишди. Жиндай дилгирлик ҳам қизчага ёмон таъсир қиларди, шу боис у мусиқа сабоғини ҳам йиғиштириб қўйди. Бека роҳибаларга, қизимнинг аҳволдан хабар бериб турунлар, деб тайинлади. Бир гал монастирдан хабар келмай қолса бўладими. Бека таҳликага тушиб у ёқдан-бу ёққа танда кўяр, оёғи куйган товукдай типирчилар эди. Э худо, бу не кўргулик! Тўрт кундан бери на хат, на хабар бор.

Хонимга таскин бериш учун оқсоч ўзидан қиёс келтирди.

— Бекам, ҳадеб эзилаверманг, мана менга ярим йилдан бери хат келмайди.

— Кимдан келмайди?

— Кимдан бўларди, жиянимдан-да! — очиққўнгилик билан деди Фелисите.

— Э, ҳа, ўша жиянингизданми? — беписанд қўл силтади Обен хоним.

— “Билмабманам!... Дарвоқе, жиянингиз билан менинг неча пуллик ишим бор! Ялангоёқ, денгизчиларнинг бир малайи-да ўша, шунгаям ота гўри қозихонами! Мана менинг қизим... Ахир бу...”, — деганча бека хонада юра бошлади.

Кичкиналигидан бағритошлик, бемеҳрликка кўникиб келган Фелисите барибир ўксинди, лекин кейинчалик буни унутиб юборди. Жигаргўшасини деб хоним ақлини йўқотиб қўйиши табиий ҳол эди.

Виргиния ҳам, Виктор ҳам оқсоч аёл учун бирдек ардоқли эди. Уларнинг иккаласига ҳам худди ўз оналари сингари меҳр-муҳаббат қўйган ва ҳар икки ёшни ҳам олдинда бир хил қисмат кутаётган эди.

Аптекачи газетадан Виктор хизмат қилаётган кема Гаванага етиб боргани ҳақида ўқидим деди. У ерликлар сигара чекишдан бошқа ниманиям биларди, дея ўйлади оқсоч. Ҳойнаҳой, Виктор ҳам шу топда

¹ Ш л ю з — сув сатҳнинг баланд, пастлигига кўра кемалар йўналишини тартибга солиб турадиган гидротехник иншоот.

ҳабашлар билан бирга тамаки бурқситиб юргандир. Аёл андилик билан “Тавана дегани бу ердан узоқми? Зарурат юзасидан орқага қуруқликдан қайтса бўладими?”, — деб сўради. Жаноб Бурё столга дунё харитасини ёйиб қўйиб, меровланганча турган Фелиситега бир фурсат масхараомуз тикилиб қолди-да, сўнг қаламининг учини аранг илғанадиган тухумсимон нуқтага нуқиди ва “Мана ўша жой!”, — деди.

Фелисите харитага энгашиди, кесишган рангин чизиқлардан кўзлари жимирлаб кетди: у анграйиб қолди.

— Ниманидир сўрашдан истиҳола қилиясиз-а? — деди жаноб Бурё.

— Менга Виктор қўнган уйни кўрсатсангиз?

Бурё акса уриб юборди, кейин қўлларини бир-бирига уриб ўзини тўхтата олмай кула бошлади — аёлнинг гўллиги унинг завқини келтириб юборганди. У нега кулаётганини Фелисите тушунмас, ҳатто шу топда аёл жиянининг суратини кўришдан ҳам хомтама бўлаётганди. Ҳамин қадар авом эди у.

Икки ҳафтадан сўнг Льебар одатдагидек тўғри ўчоқбошига ўтиб, оқсочнинг қўлига куёвидан келган мактубни тутқазди. Льебар-да саводсиз эди, шу боис аёл хатни бекасига олиб борди.

Обен хоним ишпечини четга суриб қўйиб, хатга бир кўз югуртириб чиқди-да, оҳиста деди:

— Сизга ёзишларича,... Э худо, жиянингиз... оламдан ўтибди. Хатда бошқа ҳеч нарса дейилмаган.

Фелисите курсига қулаб тушди, бошини ёғоч тўсиққа қўйганча, бир зумда қизариб кетган кўзларини юмиб олди. Унинг боши ва қўллари осилиб тушган, кўзларини бир туқтага тикканча дам-бадам:

— Вой шўрликкина-я! Вой бечора-я! — дея бот-бот такрорларди.

Льебар унга қараб чуқур сўлиш олди. Беканинг елкалари хиёл силкиниб қўйди.

У Фелиситега, Трувилдаги опангизникига бориб келсангиз, бир оз енгил тортарминдигиз, деди.

Фелисите нима фойдаси бор дегандек қўл силтаб қўйди.

Орага жимлик чўкди. Уни ёлғиз қўйиш жоизлигини фаҳмлаган Льебар эшикка талпинди.

— Уларга барибир! — деди оқсоч ўзича.

Сўнг бошини тагин осилтирганча, ўзиям англамаган ҳолда сочидаги пилтакачларини ўйнаб ўтираверди.

Ҳовлида устига кирлар ёйиб қўйилган хода кўтарган аёлларни кўриб, ўзининг кирлари кечадан буён жомашовда ивиб ётганини эслади-да, хонадан чиқди.

Кир ювиш жиҳозлари Тук соҳилида ётарди. У енгини шимариб, бирмилда ивиб ётган кир-чирларини дарё бўйига ағдариб ташлади-да, бор кучи билан калтаклай кетди. Кучли зарб садоси атроф-жаво-нибга ёйилиб борарди.

Теварак ҳувиллаб ётибди; шамол дарё сувини мавжлантирар, ўсиқ ўт-ўланлар худди чўкиб ётган ўликнинг сочларига ўхшаб эшилиб-эшилиб чайқаларди. Фелисите тишини-тишига босиб, бўғзига тикилиб келаётган хўрсиниқни ташига чиқармай кечгача чидаб юрди, аммо кечқурун хонасига кириб келгач, ўзини тўшакка юзтубан ташлади-да, юз-кўзларини ёстиққа босиб ҳис-туйғуларига эрк бериб юборди.

Орадан анча ўтиб, кема сардори Викторнинг ўлимини тафсилотларигача сўзлаб берди. Виктор сариқ безгакка чалинган, касалхонада

ундан ниҳоятда кўп қон олиб юборишган. Оёқ-қўлларидан тўртта доктор босиб турган йипит бир лаъзада жон берган.

– Ана! Тагин биттаси тайёр! – деган бош врач гш анда.

О та-онасидан ктрлик-зорлик ктриб катта бгглан эди у. Ш у боис Ф елисите улар билан алоіани узиб юборган, улар мам жим бггиб келиш ганди. О іибатсизликданми ёки іаш ш оіларга хос баҒритош ликданми, маріалай, улар Ф елиситени мам унутган эдилар.

Бу орада Виргиниянинг соҒлиҒи ёмонлаш аверди: наф ас бгҒилиши, йгтал, муттасил эт увишиши, ёноіларидаги доҒлар касаллик жиддийлигидан дарак бериб турарди. Ж аноб П упарнинг маслаҳатита ктра Виргинияни П рованста олиб борадиган бггиш ди. П он-л'Э векда иілим мғтадил бггганда, Обен хоним іизини у ёіа зиндор жгнатмасди.

И звош чи бекани мар сеш анбада П рованста олиб бориб келадиган бггди. М онастир чорбоҒидан С ена дарёси ш ундоі кгга таш ланиб туради. Виргиния ойисининг іггггидан олиб, узум баргларини бир-бир бостанча одим таш ларди. Баъзан булуғлар орасидан оф тоб мғгалаб іолар, ш унда іиз кгэю зларини жиғириб, Танкарвиль іальасидан Гавр маё-Лгача чгзилиб кетган олис уф іа тикилиб іоларди. Кейин она-бола ям-яш ил буталар чирмаб олган ш ийпончада дам олгани гҒириш арди.

“М анави винодан татиб ктрин-а”, – дейди ойиси унга иччимлик солинган идиш ни узатаркан. “С архуш ланиб іолмайин таҒин”, – деган иш тиборда Виргиния аж ойиб малагадан икки мғглам гина тотиб ігярди, холос.

Виргиния энди тузалаётган, куч-іувватта эниб бораётган эди. К уз радик-хавотирсиз ггди. Ф елисите бекага далда берарди. Бир саф ар іош іорайганда у іаергадир юмуш билан келиб іайтиб келса, кгча эш ипининг олдида ж аноб П упарнинг кабриолет¹и турган экан. Табиб остонада турганча йўл тадоригини кўраётган Обен хонимни кутмоқда эди.

– Ҳамёним билан кўлқопимни узатиб юборинг, тезроқ! – деди бека оқсочга.

Виргиния зотилжам бўлган, эҳтимолки тузалмасди ҳам.

– Оғир ётибди, – таъкидлади врач Пупар.

Қор бўралаб ёғар, ҳаво жуда совуқ эди. Обен хоним билан жаноб Пупар шом ғира-ширасида йўлга тушдилар.

Фелисите худодан ўзи ва бекасининг дилига умид, Виргиниянинг дардига шифо сўраб шам ёққани черковга чопди. У ердан чиқасолиб кабриолетнинг ортидан югурди ва бир соатда унга етиб олди. “Ҳамма ёқни очиқ-сочиқ ташлаб қасққа кетяпман ўзи? Тагин ўғри тушиб...”, деган ҳадикда аравадан сакраб тушиб қолди.

Эртасига сўфи азон айтмасдан Фелисите докторникига жўнади. У монастирдан қайтиб келиб, касал кўргани қишлоққа кетганди. Фелисите қовоқхонада монастирдан хабар келишини кута бошлади. Хат-хабар бўлавермагач, эрта тонгда Лизьедан келаётган дилижонга ўтириб, Провансга жўнаб кетди.

Монастир тоққа тик кўтарилиб борадиган жинкўчанинг адоғида жойлашганди. Етай деганда Фелиситенинг қулоғига ғалати овозлар чалинаверди – бу мотам садолари эди.

“Биронтаси омонатини топширгандир-да!” деган хаёлга борди у. Етиб боргач эса эшикни қаттиқ қоқа бошлади.

¹ К а б р и о л е т – битта от қўшилган, жиловдорнинг жойи бўлмаган икки гилдиракли енгил извош.

Ийиғи чиқиб кетган бошмоғини шапиллатганча кимдир келиб эшикни очди. Одамжон роҳиба гамбода сиёқда, “Виргиния ҳозиргина дорилбақога кўчиш қилди”, – деди. Авлиё Леонар жомлари янаям баралла жарангламоққа тушди.

Фелисите бинонинг учинчи қаватига кўтарилди.

Нозик қўлчалари кўксига чалиштириб қўйилган Виргиния оғзини очганча тепага қараб ётарди; боши узра, гарчи унинг юзларидек оппоқ бўлмаса-да, бироқ андоми сингари қилт этмай турган пардалар орасидан қоч-қора бут осиб қўйилганди. Обен хоним эса қизининг оёқларини қучганча унсиз йиғлаб ўтирарди. Хонани уч томондан шамлар ёритиб турар, маййитнинг ўнг ёғидан абатисса¹ жой олганди. Роҳибалар келиб Обен хонимни ташқарига суяб чиқиб кетишди.

Фелисите икки кеча мурданинг ёнидан жилмади. У нуқул бир хил сураларни такрорлар, тўшакни муборак сув билан поклаб, маййитдан кўз узмай ўтирарди. У эртасига мурданинг туси гезариб, лаблари кўкариб кетганини, бурни ҳам сўррайиб, қовоқлари ичига тортиб чуқурлашганини кўрди. Аёл тийрак бўлган қизчанинг юз-кўзларидан ўпиб қўйди. Башарти шу тобда Виргиния кўзларини катта очиб юборганда ҳам, Фелисите хориқулудда бу ҳодисадан даҳшатга тушиб қолмас, буни оддий бир ҳол деб қабул қилган бўлар эди.

Фелисите мурдани яхшилаб кийинтирди: сочларини тараб ўриб қўйди; сўнг тобут ичига кафан тўшаб, қизни ётқизди-да, бошига чамбар қўндирди. Виргиниянинг сочидан анчагинасини қирқиб олиб, ўз кўкраклари орасига яширди, зеро қизнинг оқ малла сочлари ёшига нисбатан ниҳоятда узун эди.

Обен хонимнинг хоҳиш-истагига кўра мархуманинг жасадини Пон-л’ Эвекка дафн этадиган бўлишди. Бека усти ёпиқ извошда тобут ортилган уловнинг ортидан изма-из борар эди.

Жаноза ўқиб бўлингач, маййитни қабристонга етказгунларича чораккам бир соат вақт ўтди. Ҳаммадан олдинда Поль йиғлаб борар, ундан орқароқда жаноб Бурё, янаям кейинроқда Пон-л’ Эвек пешволари, бошларига мотам матоси ташлаб олган аёллар ҳамда Фелисите оҳиста қадам ташлашарди. Шу чоғда ҳам у сўнгги бор иззат-икром кўрсатолмаган жиянини ўйлаб борар ва бамисоли Виргиния билан бирга Викторни ҳам сўнгги йўлга кузатайпмиз, деб хаёл қилар эди.

Оғир мусибатдан Обен хоним адоий тамом бўлди.

У навҳа қилиб худога зорланди: “Бағримдан жигаргўшамни юлиб олиб, юрагимни сўзон айладинг, беайб, бегуноҳ қизимни қаро ерга тикдинг, ахир унинг виждони пок, ҳеч кимга ёмонлик қилмаган бўлса? – деб айтиб йиғлади. Аввал бошдан боламни жанубга олиб кетиб, у ерлик шифокорларга қаратганимда, эҳтимол ўлмасмиди? Эй худо, эртароқ жонимни олақолсанг-чи, зора қизалоғим билан топишсам...” деб ўнгида ҳам, тушида ҳам тангрига тавалло қилди. Бека яланг бир хил туш кўриб чиқарди – олис денгиз сафаридан қайтиб келаётган эри унга йиғлаб-сиқтаб, менга Виргинияни тутиб кетиш буюрилган, икковлашиб уни ҳеч ким топа олмайдиган жойга яшириб қўйишимиз керак, деб зор қақшар эди.

Бирда Обен хоним юрагини ҳовучлаганча чорбоғдан чопиб келди. Бека: “Ҳозиргина у ёқда эрим билан қизимни учратдим (ҳатто улар турган жойни ҳам кўрсатди), улар лом-лим демасдан менга қараб туришарди”, – деди.

Шундан кейин бека ҳамма нарсага этак силкиб, ойлаб хонасида қамалиб ўтирди. Фелисите унга оғир ботмайдиган оҳангда “ўзингиз-

¹ А б а т и с с а – католикларнинг аёллар монастри ходимаси.

ни эҳтиёт қилишингиз керак, наинки Польша, балки “унинг” ёдини эъозлаш учун”, – деди.

– “Унинг” дедингизми? – худди оғир уйқудан уйғонгандек қайта сўради Обен хоним, – Э-ҳа!.. Дарвоқе, сиз уни унутмабсиз!

Бека оқсочига зинҳор-базинҳор қабристонга бормасликни тайинлаган ва ҳозир ҳам шунга ишора қилаётганди.

Фелисите қабристонга ҳар куни борар эди. У соат тўртда уйдан чиқиб, жин кўчалар оралаб тепаликка кўтарилиб, қопқадан ичкарига ва у ердан тўғри Виргиниянинг қабри томон борар эди. Ёдгорлик лавҳасининг тепасида пушти мармардан устунча ўрнатилган, лавҳа билан гулзор гирдини занжир ўраб олган. Фелисите чўккалаб гуллар тагини юмшатди, янги қум сепиб яна суғориб ҳам қўйди. Обен хонимнинг ўзига ҳам рухсат берилгач, у бу ерга тез-тез келиб турадиган бўлди: қабристон беканинг дили ҳушига айланди.

Кейин бўлса якнасақ йиллар алмашилиб келаверди: Пахса, Ийди кулли авлиё ва Успение каби катта сайиллар ўзининг шуқуҳи, кўлами билан ёдда қоларди. Обенлар хонадониди юз берган воқеалар, чунончи 1825 йилда икки бўёқчи йўлакни бўяб чиққани, 1827 йилда томнинг бир чети кулаб тушиб кимнидир босиб қолай дегани, 1828 йилнинг ёзида хоним одамларга ош берганигача ҳаммаси унутилмаган эди. Бу пайтга келиб жаноб Бурё сирли равишда ғойиб бўлган, эски қадрдонлари – Гуййо, Льебар, Лешаптуа хоним, Робелен, Гремenville амакиларнинг қазосини худо бирин-кетин қаритган эди.

Бир оқшом мальпост¹ чиптачиси Пон-л’ Эвекка Июль инқилоби ҳақида хабар келтирди. Сал ўтиб, шу чоққача Америкада консуллик вазифасини ўтаб келган барон де Ларсоньер янги суперфект² этиб тайинланди. Рафиқаси, қайинэгачиси ва уч нафар ёшлари ўтинқираб қолган қизларидан иборат эди бароннинг оиласи. Қизлар энгил либосда сайр қилгани тез-тез чорбоққа чиқиб туришарди. Бундан ташқари улар уйда битта ҳабаш хизматчи билан тўтикуш ҳам асрашарди.

Бир куни улар Обен хонимникига меҳмонга ташриф буюришди. Фелисите узоқдан меҳмонларнинг қорасини кўриб, бекани огоҳлантиргани уйга қараб чопди. Бироқ беканинг хаёли мудом ўғли билан банд эди.

Польша бўлса қўлини совуқ сувга урмас, отамерос бойликни совуриб, уззукун майхонадан чиқмасди: у товонигача қарзга ботиб борар, ойиси уларни тўлаш билан овора эди. Хонимнинг оҳ-воҳлари ўчоқбошигача етиб келар, Фелисите эса жойидан жилмай бекасига ип йиғириб берарди.

Баъзан оқсоч беканинг қўлтиғидан олиб узумзорда сайр қиларкан, улар нуқул Виргиния ҳақида гаплашишар, бир-бирининг кўнглини кўтаришга саъй қилишарди.

Виргинияга тегишли нарсалар иккита болалар каравоти бор хонанинг деворий шкафига жойланган эди. Обен хоним камдан-кам ҳоллардагина у ерга кирарди. Ёз кунларидан бирида у хонага кириши билан шкафдан куя учиб чиқди.

Виргиниянинг кўйлаклари илиб қўйилган бўлманинг тепасидаги жавонда учта кўғирчоқ, серсо³ ўйини, идиш-товоқлар ва тоғорача бор эди. Обен хоним билан Фелисите шкафдан қизининг кийим-кечакларини чиқариб каравотнинг устига ёйиб ташлашди. Чароғон

¹ М а л ь п о с т – йўловчи ва почта ташишга мўлжалланган почта улови.

² С у п е р ф е к т – шаҳар ва префектурага тайинланадиган юқори доирадаги ҳукумат раҳбари.

³ С е р с о – энгил ва юпқа ҳалқачани бир-бирига отиб, таёқча билан тутиб олиш ўйини.

офтоб нурлари остида улардаги доғлар яққол билиниб турар, либослар кийилмаганлигидан уларнинг тахиям бузилмаганди. Уларга жу-доликнинг қайғули нуқси соя солиб турар эди.

Хонага илиқ мовий нур таралган, бутун борлиққа инган теран сукунат кишига ҳузур-ҳаловат бағишлайди. Баногоҳ улар момикқина долчинтус духоба қалпоқча топиб олишди. Қалпоқчани куя илма-тешик қилиб ташлаган, унинг кийгулик жойи қолмаганди. Фелисите бекадан, қалпоқчани эсдаликка олиб қолсам майлими, деб сўради. Бир зумда иккаласининг кўзлари ёшга тўлди. Бека кучоғини очди — оқсоч ўзини унинг бағрига отди. Улар бир-бирини маҳкам қучганча пиқиллаб йиғлашар, бир-бирининг дардини аритишни истарди.

Бунақаси илк маротаба юз бераётгани боис Обен хоним ўзини анчайин сипо тутиб турди. Фелисите бекадан шу қадар миннатдор эдики, гўёки бека бу билан оқсочига буюк эҳтиром кўрсатаётганди. Ушбу лаҳзалардан эътиборан у хонимга юкунадиган бўлди, у бекага итдек вафодор эди. Энди Фелиситенинг қалби бани одамларга эзгу амаллар кўрсатиш ишқи билан ёнади.

Бирдан кўчадан барабан садолари эшитилиб қолди: полк сафарга отланаётганди. У кўча эшик остонасидан туриб аскарларни олма шароби билан сийлашга тушиб кетди. У вабога чалинганларга ғамхўрлик кўрсатар, толиққан поляк аскарларига қарашарди. Ҳатто улардан биттаси унга уйланмоқчиём бўлди. Бироқ аёл уни жеркиб берди. Бир куни эрта билан қайгадир бориб келди-да, ошхонага кириб олиб ўзи тайёрлаган винегретни паққос тушираётган аскарнинг устидан чиқиб қолди.

Поляклар жўнаб кетишгач, Кольмиш дегани пайдо бўлди. Айтишларича, у 93-йилнинг хунрезликларида қатнашган экан. У дарё бўйидаги тўкилиб битган чўчқахонадан кўним топганди. Болакайлар ёриқтирқишлардан мўралаб, чолга тош отишар, бояқишнинг “қув-қув” йўталдан бутун вужуди ларзага тушарди. Сочлари елкасига тушган, кўзининг жияклари эликиб, силласи қуриб битган қария кўлидаги нақ калладай шишни авайлаб ушлаб ётади. Фелисите унга топ-тоза ичкийим топиб берди, олачигини супириб-сидирди. У, бека кўнганда, бечора чолни иссиққина новвойхонага ётқизиб қўярдим, деб ўйлади.

Чол саратонга чалингани маълум бўлгач, оқсоч уни кунда ювинтириб қўяр, обинонлар билан сийлар, оғилнинг кунгайига похол тўшаб авайлаб ётқизарди. Шўрликни оғзидан тупуги сачраб, титраб-қақшаб Фелиситега миннатдорчилик билдираркан, аёл кетаётганда худди ундан айрилиб қолаётгандек, ортидан кўллариани анчага довур узатиб турарди. У омонатини топширгач, оқсоч черковга бориб, марҳумнинг ёдига дуои-фотиҳа тиловат қилдирди.

Ушанда Фелиситега бахт кулиб боқди: тушлик пайти де Ларсоньер хонимнинг ҳабаша тўтиқушни кўтариб келиб қолди. Қуш осма қулфча билан маҳкамланадиган қафаснинг чўп кўндоқчасида ўтирарди. Баронесса бир энлик қоғозга эри префект¹ этиб тайинлангани ва шу боис бу ердан кўчиб кетаётгани учун тўтиқушини ҳурмат-эҳтиром юзасидан Обен хонимга ҳадя қилмоқчилигини айтган эди. Тўтиқуш анчадан бери оқсочнинг хаёлини банд этиб келарди: зотан у Америкадан келтирилган, демакки шу каломнинг ўзиёқ унга Викторни эслатиб турар ва у баъзи-баъзида ҳабашдан қушни сўраб қўярди; ҳатто бир дафъа:

— Бекадаям шунақа қуш бўлганда, у бизга нечоғлик севинч бағишлаши мумкин эди, — деганди.

¹ П р е ф е к т — Франция ва бошқа Европа давлатларида олий ҳукумат амалдори.

Ҳабаш бирда бу гапни бекасининг қулоғига етказганди. Бекаси ҳам тўтиқушни кўч-кўронига қўшиб қўтариб кета олмас, энди у шу йўсинда қушдан осонгина қутилиб қўймоқчи эди.

IV

Унинг лақаби Лулу эди. патлари яшилворийдан келган, чақа тангадек ложувард пешонаси ҳамда зарҳал бўйинчаси ўзига бирам ярашиб турардики...

У қўндоқчасини чўқилагани-чўқилаган эди; ўзининг патини юлиб, тезагини ҳар ёққа сочар, сувдондаги сувни сачратиб ўйнардди. Бека бозор бўлиб, қушни Фелиситега бериб қўяқолди.

Фелисите қушни сўзлашга ўргатмоқчи бўлди; тез орада у бемалол: “Ҳой болажон! Камтарин қулингиз, тақсир! Салом Мэгий!” деб сўрашадиган бўлди. Қуш эшик олдидан жой олди. Одамларнинг “Жако!” деб чақирришига у жавоб бермас, ваҳоланки тўтилар шу ном билан аталарди. Уни “Фулгун” дейишди, “Тўнка!” дея масхаралашди. Бу лақаблар аёлнинг юрагига ханжардек ботарди. Лулу бўлса аллақандай кажбахслик билан индамай тураверарди.

Шунга қарамай тўтиқуш ғала-говурни яхши кўрарди; бозор кунлари гап-гаштакларнинг “қаймоғи бўлган” оиймитилла Рошфейлар, жаноб де Гупвил ҳамда хонадоннинг кунда шундалари — аптекачи Онфруа, жаноб Варён ва капитан Матье ҳаммаси биргаликда қарта ўйнашар, Лулу бўлса жиннилик қилиб жазавага тушганча қанотларини деразага ура бошларди.

Бурёнинг андоми қушга ниҳоятда кулгили туюлса керакки, тўти уни кўрган заҳоти ўзини тўхтата олмай қула бошлар, унинг кишиларникига ўхшаб кетадиган қаҳқаҳаси ҳамма ёқда акс-садо берар, қўни-қўшнилари ҳам деразаларидан бошларини чиқариб унга қўшилиб хахолаб кетишарди. Тагин тўтиқуш мени кўриб қолмасин, деган хавотирда жаноб Бурё бетини шляпаси билан бекитганча, девор ёқалаб чорбоғ даричасидан кириб борарди-да, ичкарига шўнғиб кетарди.

Бошини гўшт дўконидаги боланинг саватига суққани учун Лулу ундан бошлаб чертки еди; шу-шу у пайт пойлаб, қўйлагининг устидан бўлсаям болани чўқиб-чўқиб олади. Гарчанд қаҳри қаттиқ бўлмаса-да, чакка сочларини ўстириб елкаси ва қўлларига алланималарни чизиб олган сўхтаси совуқ Фабю, бир кун келиб бошчангни сапчадай узиб ташлайман, деб қушга дағдаға қилди. Аксинча Фабюга Лулу ёқарди, у эрмак учун қушни сўкишга ўргатмоқчи бўлди. Даҳшатга тушган Фелисите уни ошхонага олиб кириб қўйди. Занжирчаси ечиб қўйилган қуш энди бемалол ўйни айланиб юрарди.

Лулу чангаксимон тумшуғини зинанинг четига тираб, аввал ўнг, сўнгра чап оёқчасини кўтариб пастга туша бошларди. Ишқилиб бунақанги машқдан тўтининг боши айланиб пастга думалаб кетмаса гўрга эди, деб кўрқарди Фелисите.

Кейин Лулу бирдан оғриб қолди: на ея олади, на гапиради. Маълум бўлишича, товуқларга ўхшаб тилининг остидан ўсимта ўсиб чиққан экан. Фелисите шишни юлиб олиб ташлагач, тўти тузалиб кетди. Жаноб Пупар бехосдан унинг тумшуғига тутун пуфлаб юборди; бошқа сафар Лормо хоним зонтигининг учини унга нуқиб, роса гашига тегди.

Нима бўлди-ю, бир куни тўти йўқолиб қолди. Очиқ ҳавода ўйнаб яйрасин деб Фелисите Лулуни чорбоққа қўйиб юборган, ўзи бирров-

га кўчага чиққан эди. Қайтиб келиб қараса — тўтиқуш йўқ! Оқсоч ҳаммаёқни тинтиб чиқди — буталар орасини, томларнинг устини, дарё ёқасини ахтарди, беканинг:

— Эҳтиёт бўлсангиз-чи, нима бало, эсингиз жойидами ўзи? — деб бақирганигаям қарамасдан, чордоқларни чиқиб кўрди. Пон-л' Эвек-даги чорбоғларнинг барига кириб чиқди.

Олдидан ким чиқса: ол таҳоратингни, бер кавушимни дегандай, тўтиқушини сўроқлади. Билмаганларга уни тасвирлаб берди. Бир пайт хаёлига бирдан яшилпат парранда тегирмон ортидаги тепалик атрофида учиб юргандек бўлиб туйилди. Бироқ у ерда ҳам тўтиқуш йўқ экан! Хат ташувчи, ҳозиргина қушни Сен-Мелендаги Симон кампирнинг дўконида кўрдим дейиши билан оёғини қўлга олиб ўша ёққа югурди. У ердагилар мунчоқ йўқотган соқовдек гўлдираётган аёлнинг гапларига мутлақо тушунишмади. Ниҳоят бошмоғининг ийиғини чиқариб, силласи қуриб ғам-ғуссага ботганча уйга кириб келди; сўнгра ўриндиққа — бекасининг ёнига чўкиб, бошига не савдолар тушганини бир бошдан сўйлай кетди. Бир маҳал гоздай енгил нарса кифтига келиб қўнгандай бўлди — бу Лулу эди! “Қаёқларда дайдиб юриб эдинг? Бир айланиб учиб келай дебсан-да!”

Бу кўргуликдан Фелисите баъзур ўнгланиб олди, — тўғрироғи ўшандан сўнг у қайтиб ўзига келмади.

Кўп ўтмай кунлар совиб, у тумовга чалинди, қулоғи оғрийдиган бўлди. Уч йилдан кейин қулоқлари куллан том битиб, ҳатто черковда ҳам бақириб гапирадиган ҳолга келди. У покдомон инсон эди, зеро у зиғирдек гуноҳ иш қилган тақдирдаям, у маъсият ҳисобланмас ва бу нарса Фелиситенинг юзини ғамгин эта олмасди. Шунга қарамай, у черковга бориб истиғфор келтирди.

Қулоқлари шанғиллаб, эси кирди-чиқди ҳолга келган оқсочни бека бўлар-бўлмасга уришаварди.

— Худо урди-кетди, намунча галдирсиз-а!

Койишларга тушунмаган Фелисите:

— Шундай, хоним, — деганча каловланар эди.

Буларсиз ҳам ақли қосир аёлнинг мияси айниб бораверди: буқалар бўкириши ва жом садоларини у энди эшитмас, назарида жумлаи жаҳон кўлага — шарпаларга ўхшаб сассиз-садосиз ҳаракатланаётганди. У энди Лулунинггина овозини эшитарди.

Гўё аёлнинг дилини хушламоқчидай, Лулу урқучнинг товушини чиқарар, рўпарадаги балиқфурушга ўхшаб бақириб-чақирар, дурадгорнинг аррасидек визиллар, иттифоқо кўча эшик қўнғироғи жиринглаб қолса, Обен хонимга таассуб қилиб:

— Фелисите, эшикка қаранг, эшикка! — деб қичқира бошларди.

Лулу нуқул ўзига ёд бўлиб кетган учта иборани қайтарарди. Гарчи аёл пойинтар-сойинтар жавоб берса ҳам, оғзидан чиққан ҳар бир каломга бутун қалб кўрини тўкиб соларди. Шу пайтгача ўзини бутунлай ёлғиз санаб келган аёлга Лулу энди жигаргўша ёки севиқли ёр мисоли эди. Қуш унинг шаҳодат бармоғига чиқиб олиб, дудоқларидан чўқилар, бошидаги дуррасини тортқилаб ўйнардди. Аёл худди энагадек унга энгашган лаҳзаларда, каллапўшининг қанотлари тўтининг қанотчалари билан бир маромда тебранишга тушарди.

Осмонни қора булутлар чулғаб, момоқалдироқ қарсиллаган лаҳзаларда, тўтиқуш ўзининг қадрдон ўрмонлари ва жала-ёмғирларни эслаган бўлса ажабмас. Сувнинг шилдирашидан юраги ҳапқирган тўти жиннига ўхшаб ўзини ҳар ёққа ура бошлар, ҳаммаёқни ағдар-тўнтар қилиб деразадан чорбоққа учиб чиқарди-да, қўлмак сувда ағанаб-

яйраб, ҳаял ўтмай тагин ичкарига учиб кирар, каминнинг панжарасига кўниб олиб, гоҳ тумшуги, гоҳ думини ликиллатганча ўзини куритарди.

1837 йилги қиш қаҳратонида Фелисите тўтиқушни совуқдан сақлаш учун камин олдига келтириб қўйди, бироқ эрталаб уни ўлиб ётган ҳолда топди: тўти бошини осилтирганча қафасда қотиб ётар, оёқлари билан инининг темир чўпларини чангаллаганча жон берган эди. У миясига қон қуйилиб ўлган бўлиши мумкин. Ҳойнаҳой, унга дориланган кашнич беришган деган шубҳага борди аёл, ашёвий далиллар йўқ бўлса-да, у Фабюдан гумон қилди.

Йиглайвериб бекани хит қилиб юборгач, хоним:

— Бўлди-да энди! Намунча дийдиё қилмасангиз! Шунчалик яхши кўраркансиз, қушнинг жасаидан тулум ясашиб олақолинг, — деди.

Оқсоч тўтиқушга меҳр қўйиб қолган дорихоначига маслаҳат солди. У гаврлик Фелаше деган устага хат ёзиб берди. Жавоб хати етиб келгач, қушнинг жасади йўлда йўқолиб кетмасин деб, Фелиситенинг ўзи уни Гонфлёргача етказиб берадиган бўлди.

Йўл четидаги олмаларнинг шохлари яланғоч, зовур сувлари музлаб ётарди. Фермалар ҳовлисидан кўриқчи итлар акиллаганча чопиб чиқишарди. Фелисите саватини билагидан ўтказиб олиб, совқотган қўлларини плашининг ичидаги ихчамгина сабо¹га тикиб тош йўлнинг ўртасидан жадал кетиб борарди. У ўрмонни кесиб чиқиб О-Шенни ортда қолдирди ва яна анча йўл юриб, ниҳоят Сент-Гатьенга етиб келди.

Мальпост² чанг-тўзон кўтариб, қуюндай елиб келарди. Жувон четга чиқмаётганини кўриб, чиптачи деразадан бошини чиқариб қаради. Жиловдор бўлса тўрт от қўшилган уловни осонликча тўхтата олмаслигига кўзи етиб жон ҳолатда бақирар, ҳуркиб кетган отлар янаям тезроқ чопарди. Олддаги икки от аёлга сал тегиб ўтди; жиловдор тизгинни қаттиқ силтади; улов аёлга жудаям яқин келган лаҳзада у қўлидаги узун қамчисини жаҳл билан қиялатиб унинг бошига урди. Фелисите ерга юзгубан йиқилди.

У ҳушига келиб, дафъатан саватини очиб қаради — яхшиям Лулуга шикаст етмабди. Бироқ ўзига нимадир бўлган, ўнг ёноғи ловулларди. Қўлини бетига тегизди — ёноғидан қон оқаётганди.

Фелисите йўлнинг четидаги тош уюмига бориб ўтирди ва рўмолини ечиб ярасига босди. Кейин ҳар эҳтимолга қарши саватига солиб олган нондан ушатиб еди. Саватдаги қушга нигоҳи тушиб, жароҳатини ҳам унутиб юборди.

Фелисите оқсаб-тўқсаб Экемонвиль қоясига чиқиб олгач, Гонфлёр чироқларига, тун зулматида милтиллаётган саноқсиз юлдузларга боқди. Олисдаги бепоён денгизни туман оғушига олган. Унинг оёқлари мадорсизликдан иродасига бўйсунмасди. Фам-гуссада кечган болалиги, саробга айланган муҳаббати, жиянининг қайтмас бўлиб кетиши, Виргиниянинг вафоти — ҳаммаси соҳилга қайтаётган долгалар каби жолаларига қўшилиб унинг томоғидан бўға бошлади.

У Гаврга сузиб кетаётган кема сардори билан гаплашиб, нима жўнатаётганини айтиб ўтирмай, унга манзили ёзилган қоғозни берди.

Фелаше тўтиқушни ўзида сақлаб юрди. У тулумни ясаб келаси ҳафта жўнатиб юбораман, деб анчагача алдаб юрди. Ярим йил ўтиб, тулум-

¹ С а б о — чўнтаксиз плаш ва пальтоларда ичига қўллар тикиб олинадиган енгсимон нарса.

² М а л ь п о с т — йўловчилар ва почта юклари ташиладиган улов.

ни қутига жойлаб жўнатиб юбордим, деган хабар билан қуш изсиз йўқолди. Фелиситенинг назарида, Лулу энди ҳеч қачон қайтиб келмайдиганга ўхшарди. “Ҳойнаҳой, ўғирлаб кетишган,” деган хаёлга борди у.

Ниҳоят, тўтиқуш қайтиб келди – қойилмақом тулум бўлганди-да ўзиям! Лулу арғувон оғочидан ясалган пояга маҳкамланган бутوقда битта оёғини кўтарганча бошини хиёл буриб, тумшугида ёнғоқ тишлаб турарди. Уста ҳою-ҳашамга қизиқса керак, шекилли, ёнғоққа тилла суви югуртириб чиққан эди.

Фелисите қушни ўзининг хосхонасига бекитиб қўйди. Меҳробга ҳам, ашқол-дашқол бозорига ҳам ўхшаб кетадиган хосхона сифиниш буюм-анжомларига тўлиб кетганди. Нарсаларнинг кўплигидан жавон яхши очилиб-ёпилмасди. Битта дераза чорбоққа, рўпарадаги думалоғи бўлса ҳовлига қараб очиларди. Йиғма каравотнинг ёнгинасидаги столнинг устида сув солинган кўза, бир жуфт тароқ ҳамда сири кўчган ликопчада бир кулча ҳаворанг совун ётарди. Деворга тасбеҳ ва медаллар, бокираи муҳтарама Биби Марям сурати, кокос ёнғоғидан ясалган кропило¹ – сув сачратгич михга осиб қўйилган эди. Устига мовут тўшаб қўйилган комод гўё шоҳсупа-ю, унинг устида Виктор совға қилган чиганоқли қутича ва гулчелак, копток ва ҳуснихат дафтари, шунингдек, суратли жуғрофия китоби ҳамда Виргиниянинг бошмоқчаларигаям жой топилганди. Кўзгунинг ёнидаги михга бўлса, Фелисите ўша момик қалпоқчани тасмасидан илиб қўйган эди. У кўз қорачиғидек асраб келаётган буюмлар ичида жаноб Обеннинг сюртуги ҳам бор эди. Обен хоним кераксиз деб топган эски-тускиларнинг барини Фелисите ўзининг хонасига киритди.

Комоднинг бир бурчидан сунъий гуллар ҳамда граф д’Артуанинг сурати ўрин эгаллаганди.

Тахтачага маҳкамлаб қўйилган Лулу каминнинг устида турибди. Фелисите ҳар тонг уйғонаркан, мутлақо хотиржам ва беғам ҳолда кечмишининг аҳамиятга молик бўлмаган воқеаларига эслаб кетарди. Ҳеч ким билан гаплашмай, худди ойпарастга ўхшаб қандайдир карахт ҳолатда яшаб келмоқда эди у. Фақат Исоий Масиҳо Вужуди шарафига ўтказилаётган маросим кунларида унга жон кириб қоларди. Фелисите уйма-уй кириб шоҳсупани безатишга қўни-қўшнилардан шам ва пояндоз териб чиқарди.

Черковда бўлса, у зимдан қараб фариштани ўзининг тўтиқушига қиёслар ҳамда уларнинг ўртасида озроқ ўхшашлик топарди. Фелиситенинг наздида, фаришта ҳам қирмизи қанотчалар ва жажжи зумрад вужуддан иборат Лулуга қуйиб қуйгандек ўхшаб кетарди.

Фелисите санам сотиб олиб, уни илгари граф д’Артуаннинг портрети турган жойга осиб қўйди. Энди аёл Муқаддас Рухга ҳам, Лулуга ҳам бирдек буюк эҳтиром кўрсатадиган бўлди. Маликул Мутлақ кабутарлардан пайғом элтувчи сифатида фойдалана олмасди, чунки улар гапира олмайдилар. Индаллосини айтганда, Тангри шу мақсадда Лулуниг аждодини танлаган. Фелисите санамга топиниш баробарида, вақти-вақти билан тўтиқушга ҳам назар солиб қўяр эди.

У сочини қирдириб ташлаб монастирга кетмоқчи бўлганида, Обен хоним бундай қила кўрманг, деди.

Обенлар хонадонида муҳим воқеа рўй берди: Поль уйланди.

У қаерларда ишламади дейсиз: нотариус ходими, савдо идораси ҳамда божхона хизматчиси, солиқ нозири ва ўрмон хўжалиги идора-

¹ К р о п и л о – диний маросимларда муқаддас сув сепиладиган идиш ва чўткаси.

сида иш юритувчи... Ўттиз олти ёшида худди Яратганнинг Ўзи кушойиш бергандек, ўзига муносиб иш топиб олди: эгри солиқлар шўъбасига хизматга кирди. Полнинг жонбозлигига тан берган инспекция назоратчиси уни ўз қаноти остига олиб, унга ўз қизини бериб қўя қолди.

Анчайин иуйилиб юлган П оль хотинчасини олиб ойисини кўргани келди. Лекин ёш хотин П он-л'Э век расм-русумларини назар-писанд илмади, у ерда неча кун турган бўлса, Ф елиситенинг Турурини ерга букиб келди. У айтиб кетгачина, О бен хоним енгил тин олди.

Г аф та гтиб жаноб Бурёнинг иуйи Бретани мусофирхонасида иазоси еттани раида хабар келди. У г'з жонига иасд иилганди. У г'зига билдирилган иш ончни суистеъмол иилиб, ижара тгловларини г'злаш тириб ю борган, грмон оЮчларини хуф иёна сотган, мужж атларга сохта имзо чеккан, бу рам елмагандай, дозуллик аёл билан "донлаш иб" юриб, ундан ноионуний фарзанд ортириб олган экан.

О бен хоним бу ш грши у ТавЮларни кўтара олмади. 1853 йилнинг мартида кўкраги иатти оФрий бош лади, иурум бостандек итнЮр тус олган тили калмага келмай юлди. Табиб бгТилиш га иарши и зулук солди, у рам наф бермади. Бор-йгТи тгiiиз кун ётгач, куни битиб омонатини топши ирди.

Чечакдан чгтирлаш ган бетлари тупрои ёiiандек тусда эса-да, ионсиз чаккаларини ёпиб турган тийра сочлари бекани бир оз ёш кўрсатарди. К алондим оЮлиги ва кеккаймахонлиги важдан уни сгнги йггга узатгани жуда кам одам келди.

Ф елисите бекасига ш унчалик қуйдики, бу дунёда биров унингчаллик сгзона бглмагандир. Хоним ундан олдин вафот еттанини оисоч миясига сиИдира олмаётганди. Хонимнинг глими асло бглиш и мумкин бглмаган ф авиулодда юдуса эди унинг учун.

Бузан сондан П он-л'Э векка гн кунда етиб келган меросхўрлар дарров иш га кириш иб кетди. Г амма ёини тинтиб чиiан келин мебелларнинг бир иисмини г'зига ажратиб олиб, юлганини чиiариб сотди ва раммасы тезда ортларига иайтиб кетиш ди.

Беканинг каж ава оромкуриси, иш столчаси, саккизга курси ва иситичи бирдан Юйиб бгди. Гравюраларнинг бгш аб юлган девордаги грни тртбурчак бглиб сарТайиб турарди, холос. М еросхўрлар болалар каравотлари, ш каф даги Вирпинияга тегиш ли нарсаларнинг барини олиб кетиш ди. Аламга чидолмаган Ф елисите "оу-воу!" иилиб, г'зини мар ёiia урди.

Эртаси куни кгча эш икда "Уй сотилади!" деган эълон пайдо бгди: бу хабарни дорихоначи баириб оисочнинг иулоИига етказганда, у гандираклаганча гтириб юлди.

Боёиш Лулуни хилват тгш асидан мосуво этиш унга жудаям оЮр эди. Дилпир нигожини ундан узолмай, аёл М уiаддас Руига илтижо иилар, мажусийлар каби тгтиiуш нинг пойига чгк туш иб ю кинарди. Чирои нурлари деразадан тгТри тулумнинг ш иш а к'зига туш иб, у ф авиулодда суратда чаiнаб келган ларзаларда Ф елиситенинг иалби эви-ш авiia тглиб кетарди.

V

Беканинг васиятига кўра Фелисите йилига уч юз саксон франк нафақа оладиган бўлди. Томорқа сабзавот билан таъмин этса, беканинг кийим-кечаклари унга умрининг охиригача етиб ортади: чироқ ё шамга бўлса мутлақо зарурат йўқ эди — товуқ қўноққа чиқмасдан у ухлагани ётарди.

Сотувга қўйилган Обенларга тегишли эски мебелларни кўрмайин ҳам, қўймайин ҳам деб Фелисите деярли кўчага чиқмай қўйди. Гон-флёр йўлида ёмон йиқилганидан бери у оёғини судраб босар, жисми кучдан қолаётган эди. Дўкончасида қариб-чириб бораётган Симон кампир ҳар тонг унга ўтин ёриб, қудуқдан сув тортиб бергани келарди.

Фелиситенинг кўзлари яхши кўрмай қолди. Деразалари яхши очилмаганидан, у яланг нимқоронғи уйда ўтирарди. Кўп йиллар ўтиб кетса ҳамки, уйни сотиб ёки ижарага оладиган киши чиқмади. Тағин меросхўрлар қувиб юборишмасин деб, Фелисите уни таъмирлашга-ям ҳаракат қилмади. Томидан чакка ўтгани учун қиш-қировли кунларда тўшагининг бош томони қуримас эди. Пасхадан сўнг унинг соғлиги ёмонлашиб қон тупура бошлади.

Симон кампир уни докторга кўрсатди. Фелисите “Менга нима бўлаёпти ўзи?” деган ташвишга ботди. Қулоғи том битганидан “Ўпка яллиғланиши” деган таниш сўзларнигина эшитди, холос.

— Ҳа, бекамни дардидан экан! — деди у синиқ овозда.

Бекасига эргашиш вақти келганида у ҳеч қандай гайри савқи табиийлик кўрмади.

Шоҳсупаларни тиклаш куни яқинлашмоқда эди. Биттаси яккаш тепалик ён бағрида, иккинчиси почтанинг олдида, учинчиси-кўчанинг ўртарида қад кўтариб турарди. Учинчи шоҳсупанинг ўрни хусусида анча-мунча тортишувлар бўлди, бироқ охири аёл қавмлар Обен хонимнинг ҳовлисини танлашди.

Бўғилиш ва безгак Фелиситенинг силласини қуритмоқда эди. У шоҳсупани безашда қатнаша олмаслигидан ўқинар: “Қанийди мен ҳам унинг пойига нимадир қўя олсам?” — деб орзуманд бўларди. Шунда бирдан ёдига тўтиқуш келди. Қўшни аёллар: “Бўлмайди! Бу шаккоклик!” дейишди. Бироқ руҳоний розилик билдириб, бу билан Фелиситени хушбахт қилди. Қазоим етгач, бирдан-бир сарватим — Лулуни ўзингизга олсангиз, деб оқсоч ундан илтимос қилди.

Руҳуллоҳ Вужуди байрами арафасида Фелисите тинмай йўтала бошлади. Шанба куни кечга бориб авзойи бузилди: ўқчиб-ўқчиб қайт қилди. Тонгга бориб аҳволи баттар ёмонлашгач, руҳонийни чақириб келишди.

Танасига зайтун мойи суриш маросимида учта жафокаш аёл иштирок этди. Бир маҳал Фелисите Фабюга айтар гапим бор эди, деди. Фабю бу пайтда байрам либосларини киймоқда эди. Нохуш манзарани кўриб унинг таъби тирриқ бўлди.

— Маъзур тутинг, — деди қўл чўзишга ўзида зўрға куч топа олган Фелисите унга, — шу чоққача қушни сиз ўлдиргансиз, деб юргандим.

Ана холос! Фабюдек мусичаи беозор бандани қаттолликда айб-лашса-я. Ғазаби қайнаб ғалва кўтармоқчиам бўлди у.

— Кўрмаяпсизми, ахир у эсини еб қўйган-ку! — Фелисите алаҳсирай бошлагач, жафокаш аёллар чиқиб кетишди.

Сал ўтиб Симон кампир Лулуни кўтариб келди-да, Фелиситега тутди:

— Қани, энди у билан видолашинг!

Гарчи тўтиқушдан асар ҳам қолмаган бўлса-да, курт-қумурсқалар уни ҳануз кемирмоқда эди: Лулунинг битта қаноти синган, курсогидан қаноп лослари осилиб тушиб ётарди. Фелисите энди буларни кўрмаётганига қарамай, тулумнинг чақадек пешонасидан ўпиб, ёноғига босди. Шоҳсупанинг пойига элтиб қўйиш учун Симон кампир Лулуни қўлига олди.

VI

Ёбонлардан ёз ифори таралади: арилар ва қўнғизларнинг гўнғиллаб учгани эшитилади; дарё суви қуёшда ярқираб кўринади; томларнинг черепицалари тандирдай қизиган. Симон кампир мудраганча Фелиситенинг тепасида ўтирибди.

Кампирни жом садолари уйғотиб юборди — шом ибодати ўқиб бўлинди. Фелисите алаҳсирамай қўйган, фикри-ёди байрамда бўлиб, назарида унинг ўзиям унда қатнашаётганга ўхшарди.

Кўча майдонидан толиблар, хонишчилар ва ўт ўчирувчилар ўтиб боришарди. Ҳаммадан илгаридида қўлида ойболта тутган дарбон ҳамда катта бир хочни боши узра кўтариб олган пономар¹ иккаласи одимлашмоқда. Кейинроқда ўғил болаларни кузатиб келаётган эркак муаллим ва толиба қизларга бириктирилган роҳибани кўриш мумкин; жингала сочлари ҳуру филмонларникига ўхшаб кетадиган учта жажжи қизалоқ атиргул гулбарглари сочиш билан андармон; черков хорининг етакчиси чолғучиларга қараб қўлини силкиб-силкиб одимлайди; икки нафар черков хизматчиси ичига кундур тутатиб қўйилган идишни кўтариб олишган; улар ҳар қадамда муқаддас сила ташланадиган совғадонга қараб қўйишади; силадонни бўлса хушбичим жуббага ўраниб олганча, устига қирмизи духоба ёпилган тахтиравонда ўтириб кетаётган руҳоний қўлида тутиб борарди; тахтиравонни черков жамоасининг тўрт нафар аъзолари кифтларида кўтариб юришарди. Намойишчилар оқими деворлари оппоқ уйлар оралиғидан чиқиб келишмоқда эди. Ниҳоят маросим иштирокчилари тепалик ёнбағрига етиб боришди.

Фелиситенинг чаккаларини совуқ тер қоплади. Симон кампир сочиқ билан терни артиб ташларкан, бир кун унгаям қазову қадар етиб келишини эслаб қўйди.

Милтиқ овозидан деразалар зириллаб кетди. Одамлар табаррук эҳсонларга шукрона келтирмоққа бошладилар. Фелисите Симон кампирга қараб:

— Лулу яхшими? — дея базур сўради.

Жон талвасаси бошланди, — Фелиситенинг гарғараси жадаллашиб, кўкси тез-тез кўтарилиб тушаверди. Оғзи кўпириб, вужудини қалтироқ босди.

Мана, созлар чалиниб, ҳаммаёқни болаларнинг қўнғироқдай жангангли ҳамда эркакларнинг паст хониши тутиб кетди. Вақти-вақти билан куй-қўшиқлар тиниб, гуё моллар подаси яйловдаги ўт-ўланларни босиб-янчиб ўтаётгандек, одамларнинг гул чечакларни оёқлар остида қолдириб қадам ташлашлари бўғиқ садо берарди.

Ҳовлига уламолар кириб келишди. Қани, деразадан бир қараб боқай-чи, деган мақсадда Симон кампир курсига чиқди, — у шоҳсупадан-да юксакка кўтарилиб кетганди.

Шоҳсупани анвойи гул-чечаклар билан ўраб чиқишган, гирдига эса инглиз ипак тўри кўрк бўлиб тушган. Ўртага азизу авлиёларнинг хоки туроби сақланадиган ихчам сағана қўйилган, унинг икки қунжида икки тўп пўртаҳол кўчати ва яна ҳамма ёғини айлантириб кумуш чироқпоялар, шунингдек оғзидан тароватли хушбўй лаванда, гортензия, атир гуллар даста-даста бўлиб чиққан чинни гулдонлар терилиб турарди.

¹ П о н о м а р — православ черковидида паст даражали руҳоний.

Баландлиги икки қаватли уйдек шоҳсупадан нишаб йўлак орқали поёндоз тўшалган майдонга тушиб келиш мумкин. Қопқоғи бинафшасимон тожга ўхшаб кетадиган зарҳал қанддон, ясама йўсинларнинг устида ярқираб турган олмослардан қилинган зебигардон, сиртига табиат манзаралари чизилган иккита хитойи парда киши диққатини тортади. Атиргулларга кўмиб ташланган Лулунинг тирноқдек ложувард манглайчасигина кўриниб турар эди.

Черков жамоаси аъзолари, хонишчилар ҳамда болалар ҳовлининг уч томонидан жой олишди. Сарроҳиб пиллапоялардан аста-секин кўтарилиб бориб, ипак тўрнинг устига чўғдек ёниб турган катта олтин силадонни кўйди. Ҳамма барабар чуқур таъзим бажо келтирди. Борлиқ сукунат оғушига чўмди. Занжирчалар билан боғлаб қўйилган идишлар ҳаволаниб кундур иси тарата бошлади.

Фелисите ётган хонага ҳам мовий тутун сизиб кирди. Унинг бурун катаклари керилиб, илоҳий бир фараҳда кундур исини ичига тортишга тушди, сўнгра у кўзини юмиб олди. Дудоқлари табассумга мойил шамойилга кирди. Юрак уриши дам-бадам заифлашиб, баайни суви тугаб бораётган фавворадек, уни ўчаётган акс садодек тушуниксиз, илғаш қийин бўлган ҳолатга яқинлашмоқда эди.

Фелисите жон таслим қилаётган сўнги лаҳзаларда унга арши-аълоланг очилиб, унинг тоқидан баҳайбат тўтиқуш учиб чиқиб боши узра парвоз қилаётгандек туюлди.

Наим Каримов

Буюк тилшунос олим

У феноменал қобилиятли олим эди: жанубий хитойчадан шимолий хитойчага таржима қилар, барча Европа тилларини, Эрон тилини, ҳиндуни, барча туркий тилларни, фин тилларини биларди.

Биринчи жаҳон уруши йилларида Евгений Дмитриевич Ташқи ишлар но-зирлигида хизмат қилиб, махфий ҳужжатлар сақланишига алоқадор бўлган.

Февраль инқилоби кунларида мен кўзғолончилар томонида бўлиб, бронемашиналарни шаҳарга олиб чиқдим ва Невский проспектининг Садовая кўчасига бурилиш жойида Поливанов билан учрашиб қолдим.

Евгений Дмитриевич бир қўли йўқ бўлишига қарамай, бир гуруҳ кишилар билан бирга баррикада қуриб, трамвай вағони билан обнимусни ағдариб ташлади.

Февраль инқилобидан сўнг Поливанов ҳаммани ҳайратга солиб, ленинчи-большевик бўлиб қолди, бу ўша даврда академияга яқин давралар томонидан гаразғўйлик билан қарши олинди...”

Ушбу сўзлар машҳур рус ёзувчиси Виктор Шкловскийнинг 1963 йил феврида СССР прокуратурасига ёзган хатидан олинди. Ўйлаймизки, шу сўзларнинг ўзиданоқ қўйида ҳикоя қилмоқчи бўлганимиз Е.Д.Поливанов мураккаб ҳаёт йўлини босиб ўтган, бошқа аксар замондошлари сингари, оловли йиллар романтикаси таъсирида большевиклар сафига келиб қўшилган, уларнинг бузғунчилик ва талончиликларни кўргандан кейин эса собиқ сафдошларидан юз ўгирган ўз даврининг фарзанди эканлиги ойдек равшан бўлади. Аммо бу чала ҳақиқат. Зеро, Е.Д.Поливанов ўз даврига сиғмаган, В. Шкловский табири билан айтсак, “гениал қобилиятлар соҳиби”, XX асрда яшаган буюк тилшунос ва шарқшунос олимдир. Поливановнинг айрим замондошлари эса уни ўз давридан илдамлаб кетган ноёб олим сифатида эътироф этадилар.

Е.Д. Поливанов 1891 йили Смоленск шаҳрида дворян оиласида дунёга келган. У атоқли рус математики Н.И. Лобачевскийнинг олис қариндоши эди ва шу билан фахрланган. Е.Д. Поливанов 1908 йили Ригада гимназияни тугатиб, Шарқ академиясига ва айни пайтда Петербург университетининг тарих-филология факультетига ўқишга кирган. 1911 йили Шарқ академиясини, 1912 йили эса университетни тугатиб, шу ўқув юртининг Тибет тиллари кафедрасида олиб қолинади. У айни пайтда Иозефовичнинг хусусий гимназияси ва Янги тиллар хотин-қизлар педагогика курсларида француз, рус ва лотин тиллари ҳамда умумий фонетикадан дарс беради. Хорижий тиллар бўйича таржимонларни тайёрловчи Шарқ академиясида япон тилини эгаллаганлиги туфайли 1915 йили Петербург университетиде япон тили бўйича приват-доцент лавозимига тайинланади. 1914, 1915, 1916 йилларда Россия Фанлар академияси ва Петербург университети йўлланмаси билан илмий малакасини ошириш учун Японияга боради. Ёш олим кунчиқар мамлакатда бўлган чоғларида роҳиблар либосига ўралган ҳолда Будда ибодатхоналари дарвозалари олдида соатлаб ўтириб, япон шевалари ва тарихий фонетикаси бўйича билимини беҳад даражада бойитишга муваффақ бўлади. У мазкур соҳалар бўйича чуқур билими билан япон тилшунос олимларини лол қолдиради. Унинг “Япон шевалари бўйича психофонетик кузатишлар” мавзuidaги илмий иши эса уларни, айниқса, ҳайратга солади.

Е.Д.Поливанов 1916 йил октябрь ойида ватанига қайтиб, Петербург университетида хизмат қилишда давом этди. Аммо 1917 йил Февраль инқилоби олимнинг ҳаёт йўлини бутунлай бошқа ўзанга буриб юборди. Петербургдаги инқилобий воқеалар гирдобига тортилган олим дастлаб “Новая жизнь” газетасида ишлаб, Бутунроссия Деҳқон шўролари хузуридаги ҳарбий матбуот кабинети билан ҳамкорлик қилди. 1917 йил октябрининг сўнгги кунларида эса шу муассаса тавсияси билан Ташқи ишлар нозирлигида халқ комиссари ўринбосари лавозимида ишлаб бошлади. У шу даврда нозирликнинг чор ҳокимияти давридаги махфий ёзишмалар шифрини ўз зеҳни билан топиб, И.Залкинд билан бирга Антантанинг яширин шартномаларини эълон қилиб юборди. Биринчи жаҳон уруши бошланишининг хунук сабаблари акс этган бу ҳужжатларнинг ошқор этилиши ўша даврнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида ларзакор воқеа бўлди. Поливанов Ташқи ишлар нозирлигида Германия ва Шарқ масалалари билан машғул бўлди ва Германия билан Россияни яраштириш мақсадида тузилган шўро делегациясига раҳбарлик қилди. Аммо “машхур” Брест сулҳини тайёрлаш жараёнида (сулҳнинг дастлабки нусхаси Поливанов томонидан тузилган) халқ комиссари Троцкий билан айтишиб қолиб, 1918 йил февралда нозирликдан кетади.

Поливанов шу йили Шимолий вилоят Ахборот бюросининг Шарқ бўлими мудири, кейин РКП(б) Петроград шаҳар бўлими хузуридаги Хитой коммунистик шўъбасининг ташкилотчиси вазифаларини бажаради ва айни пайтда Петроград университетида хизмат қилишда давом этади.

Дунёнинг олтидан бир қисмида ҳокимиятни ўз қўлларига олган большевиклар энди жаҳон инқилоби ғоясини олға суриб, бошқа мамлакатлардаги маслакдошларини шу ғоя атрофида уюштириш ва инқилобий ҳаракатларга жалб этиш мақсадида Коминтерн (Коммунистик Интернационал) ни ташкил этадилар. Поливанов 1921 йилда Москвага таклиф этилиб, Коминтерн Узоқ Шарқ бўлими бошлиғига ўринбосар ва Шарқ меҳнаткашлари коммунистик университетининг Шарқ шўъбасига мудир қилиб тайинланади. У ўша йилиёқ Коминтерннинг Синьцзян ва дунганлар бўйича тузилган махфий бўлимида ишлаш учун Тошкентга юборилади. У 1921 йил охирида Тошкентда қолиб, Туркистон университети профессори ва Туркистон республикаси Давлат илмий кенгаши раиси лавозимларида хизмат қилади. Поливанов 1923 йилдан бошлаб Ўрта Осиё халқлари тиллари бўйича илмий ишлар олиб боради. У Ўзбекистон ва Қирғизистон бўйлаб илмий сафарлар уюштириб, Ўрта Осиё халқлари тиллари ва маҳаллий шеваларини қунт ва сабот билан ўрганади. Тинглаш ва эшитиш иқтисодори фавқулодда кучли бўлган олим талаффуздаги ҳатто сезилар-сезилмас ўзгаришлар ва ўзига хосликларни илғаб олиб, қайд этиб боради. Илмий излаш ишлар билан бирга “Наука и просвещение» журналининг таҳририй ишларида иштирок этади. 1924–1925 йилларда эса Тошкентда Давлат сирларини муҳофаза қилиш муассасаси (Главлит) ни бошқаради. Аммо Москванинг япон, хитой, дунган, уйғур ва бошқа ўнлаб Шарқ тилларини билган Поливановни Тошкентга юборишдан мақсади унинг ёрдамида Хитой инқилобини тайёрлаш эди. 1914–1916 йилларда Японияда чор ҳокимияти фойдасига жосуслик ишларини олиб борган, бу соҳада етарли тажрибага эга бўлган Поливанов Шарқ мамлакатларида, хусусан, Хитойнинг Синьцзян-Уйғур вилоятида Хитой инқилобининг амалга ошишида муҳим роль ўйнаши мумкин эди.

Бироқ олим 1924 йили, маълум сабабларга кўра, яна Москвага таклиф этилиб, бир неча ой Ҳарбий академияда тингловчиларга япон тилидан дарс беради. 1926 йили эса Узоқ Шарққа “ташланиб”, Владивосток университетида япон тили профессори лавозимида хизмат қилади. Коминтерн йўли билан дунёнинг бир тупкасига юборилган олим яна Япония билан Хитойда сафарда бўлади.

Шарқ мамлакатларига қилган сафарлари чоғида нашавандликка ўрганган Поливанов турли ноҳуш ҳолатларга тушади ва шу боис 1926 йилда партия сафидан ўчирилиб, махфий ишлардан четлаштирилади. Ўша йилнинг кузида у Москвага қайтиб, ҳаётини сеvimли соҳаси — илмий фаолиятга бағишлашга аҳд қилади. Тез ва унумли ишлаш малакасини эгаллаган олим янги-янги илмий тадқиқотлари билан қисқа вақт мобайнида шўро тилшунослик мактабининг энг йирик намояндаларидан бири сифатида шуҳрат қозонади.

Ўша йилларда академик Н.Я. Маррнинг халқаро тилшунослик фанидаги обрўси мислсиз даражада баланд эди. Унинг, айниқса, қадимги арман ва қадимги грузин тилларига бағишланган тадқиқотлари жаҳон тилшунослик фанига қўшилган улкан ҳисса сифатида баҳоланган. Аммо Н.Я. Марр кутилмаганда аввалги барча илмий ютуқлари устига чизик тортиб, ажабланарли ишга қўл уради. У, лўнда қилиб айтганда, жаҳондаги барча тиллар қўл, сув, ҳаво, аёл маъноларини англаувчи тўртта сўз, унинг ифодаси билан айтсак, унсурдан ташкил топган, деган гоъни илгари сура бошлади. Унинг янги “таълимоти”га кўра, инсоният сўзлай бошлагунга қадар ўз фикрини қўл ҳаракатлари ёрдамида ифодалаган. Барча тиллар ўз тараққиётини шу тарзда бир хил бошлаган ва бир хил тараққиёт йўлини босиб ўтган. Н.Я. Маррнинг бу фикри Энгельснинг қарашлари билан уйғун бўлганлиги учун у марксча тилшуносликнинг отаси сифатида шуҳрат чамбарлари билан ўралади. Шўро тилшунослари унинг “кашфиёт”ини ҳамду сано билан кутиб олган бир вақтда Поливанов Коммунистик академияда 1929 йил 4 ва 18 февраль кунлари москвалик ва ленинградлик олимлар даврасида «Марксистик тилшунослик ва яфет назарияси» деган мавзуда катта маъруза, 25 февралда эса чиқиш қилиб, машҳур олимнинг пўстагини қоқади. Бу ҳол унинг бошига бало тошлари ёғилишига сабаб бўлади. Хуллас, марксчи тилшуносга қарши чиққан олим Москва, Ленинград ва Владивосток университетларида маъруза ўқиш ҳуқуқидан маҳрум этилади.

Ҳаётининг қора кунлари бошланган Поливанов 1929 йили Ўзбекистоннинг ўша кезлардаги пойтахти Самарқандга кўчиб келиб, Маданий қурилиш илмий-текшириш институтида хизмат қила бошлади. 1931 йили мазкур институт Тошкентга кўчиб келади.

Шу ерда фалакнинг гардиши билан Туркистонга келиб қолиб, 1922 йилдан бошлаб Тошкент ва Нукусдаги даврий нашрларда ишлаган М.С.Кардашевнинг тилшунос олим ҳақидаги хотирасидан бир лавҳани келтиришни истардим.

“Йигирманчи йиллардаги Тошкент. Шарқ институти. Биринчи курс аудиторияси. Фонетика бўйича маъруза. Ундош, унли... ва яна қандайдир кишини чўчитадиган аффрикатлар. Товуш ҳақидаги фаннинг дастлабки боблари – тилшуносликнинг энг зерикарли қисми. Бунда нимани тинглаш мумкин? Товуш ўзгаришлари таснифи ва қонунларини доска ёки дарсликдан кўчиргин-у, ёдла, ёдла. Худди кўпайтириш жадвалини ёдлагандек...”

Зал нима учундир гавжум. Янги келган баъзи талабаларнинг чехраларида лоқайдлик, ҳатто ошқора нафрат белгилари.

– Бир тийин кўрса, ўзини томдан ташлайди, дейишяпти. Совет Плюшкини.

– Плюшкин бўлса кошкийди. Нашаванд. Қандай қилиб бундайларни ушлаб туришади-я.

Шу пайт бир оз шовқин кўтарилиб, қарсақлар чалинди...

Кафедра олдида галати бир одам пайдо бўлди. Ўрта бўйли, катта бошли, кўнгир сочли, озгин, ҳатто нимжон, катта-катта оч ҳаворанг кўзли одам. Оёғида йиртиқ туфли. Бошидаги шўраланган дўппи сочларини босиб турипти. Елкасида ўзбекона кир чопон. Олди очиқ. Шу ҳам профессор бўлдими?!

Шу пайт баланд дўриллаган овозда маърузани бошлади. Бир неча дақиқадан сўнг бу овоз аудиторияни узил-кесил забт этди.

Буни қаранг! Фонетикани ҳам шундай ўқиса бўлар экан-а! Бундай кишининг ҳамма нарсасини кечириб мумкин.

Чиндан ҳам, қуруқ, ҳатто зерикарли мавзу бирдан жонланиб, фаввора ўлароқ отилиб, учқун сочиб кетди. Кутилмаган, ҳеч кимнинг хаёлига келмаган, ҳаддан зиёд аниқ, товланма қиёслар фаввораси. Муаллифлари, боблари, саҳифалари кўрсатилган кўп сатрли иқтибослар шундоққина мияга ўтирапти.

– Текшириб кўрсак бўлармиди? – луқма ташлади кимдир.

– Олдиндан қўлингни кўтаравер, – деб маслаҳат беришди пичиллаганга. –

Қанча-қанча талабалар уриниб кўришган. Бирорта вергулида ҳам хаҳо йўқ... Фақат рус тилидаги иқтибослардагина эмас. У, акаси ўргилсин, бошқа тиллардан ҳам шунақа аниқлик билан ёддан иқтибослар келтирадики, кўзинг косасидан чиқиб кетмаса ҳисобмас...

– Евгений Дмитриевич Поливанов, чиндан ҳам, шунча тиллардаги китобларни ўқийди, гапиради ёки ёзадики, у билган тилларнинг ҳисобига ўзи ҳам етган эмас.

– Наҳотки кўп бўлса? – деган эди у бир замон.

– Бор-йўғи қирқ олти тилни биламан, холос. Кардинал Меццофанти эса етмиш иккита тилни билган. Мана, буни полиглот деса бўлади!

Бу камтарин зот энг муҳим нарсани айтмаган эди. Меццофантининг бисотида шундан бошқа нарса бўлмаган. Эндигина ўттизни қоралаган Поливанов эса йирик шўро тилшуноси, қатор асарлар муаллифи, энди билсак, ўз давридан илғорлаб кетган зот. “Япон-Малайя кенгликлари”да япон тилининг келиб чиқиш фарази билан машҳур бўлган киши. Японшунос, хитойшунос, туркийшунос... кенг қамровли лингвист. Бу ҳали кам. У гўзал шаклга эга бўлган шеърлар ёзади. Бир замон кичик сценарий танлови ҳақидаги эълонни ўқиб қолиб, Евгений Дмитриевич шу заҳоти бир неча саҳифани қоралаб ташлаган. Юборган эди – биринчи мукофотни беришди!

Унинг сўл қўли мажруҳланган, билаги йўқ. (Поливанов поезддан сакраган пайтида йиқилиб, билаги поезд гилдираклари тагида қолган – *Н.К.*) Аммо у роялда шундай чаладики, ҳатто малакали мусиқачилар ҳам ҳайратга тушиб, оғизларини очганча қоладилар.

– Ақл бовар қилмайди! У тўмтоқ қўлини бас пардаларига шунчаки теккизиб қўйиши билан шундай овозлар таралиб кетадики... унча-мунча машҳур пианиночилар ҳам бундай экспрессияни чиқариша олмайди! Талант! Талант ҳам гапми – феномен!

У ҳайратланарли даражада кўп ва фантастик даражада тез ишларди. Менинг кўз олдимда бор-йўғи ўн дақиқа ичида “Мефистофель кўшиғи”ни немисча аслиятдан ўзбек тилига ўғирди. Шундай тасаввур уйғондики, кимдир унга айтиб турар ва у тўхтовсиз стенография қилар эди. Аммо бу – ёзиб бориш эмас, бу аслиятдаги вазн ҳам, қофия ҳам тўла сақланган юксак савиядаги таржима эди!..”

Поливановнинг ҳаёти ва фожиали тақдири ҳақидаги бошқа манбалардан фарқли ўлароқ, М.С.Кардашевнинг бир лавҳаси келтирилган хотираномасида буюк олим кўз ўнгимизда ёрқин гавдаланади: биз унинг нафақат ташқи қиёфаси ва ички олами билан, балки истеъдодининг бошқа манбаларда тилга олинмаган қирралари билан ҳам танишиб, унинг улкан ва бетакрор шахс бўлганига яна бир қарра ишонч ҳосил қиламиз.

М.С.Кардашев хотираларида айтилишича, Поливанов Тошкентга келганида, унга Марказком ётоқхонасидан замонавий жиҳозланган шинамгина хона ажратишган экан. Аммо олим хотини Бригитта Альфредовнани Москвага кузатиб қўйиши билан хона калитини қоровулга топшириб, ярмаркадаги чойхонага чиқиб кетган. Ярмарка эса ҳозирги Тўқимачилик комбинати ўрнида бўлиб, Поливанов шу ердаги бозорнинг гавжум чойхонасини ўзига ҳам ётоқхона, ҳам ошхона қилиб танлаган эди. Олимни яхши билмаган кишилар уни зикна бўлгани учун шу ерга кўчиб олди, деб гийбат қилишган. Аммо у, одатига кўра, ўзбек тили ва унинг турли лаҳжаларини шу чойхонада яшаб, мукамал ўрганган. У ўзининг илмий мақсадига эришиш йўлида кир ва тер ҳиди анқиб турган кўрпа-тўшакда ётаётганига, пашша талаб турган таомларни истеъмол қилаётганига эътибор бермаган. Олимнинг ўзбек тили ва шеваларини мукамал эгаллаши ва илмий ўрганишида бозор ва чойхона ҳаёт дорилфунуни бўлиб хизмат қилган.

Поливанов шундай фидойилик, топқирлик, иккинчи-учинчи даражадаги масалаларга беписандлик билан қараб, ўнлаб тиллар ва шеваларни пухта ўзлаштирди. Шунинг натижасида у нафақат рус, инглиз, француз ва немис тилларини, япон, хитой, ўзбек ва бошқа тилларнинг ҳам фонетик таркибини ўрганди ҳамда, кези келганда, ўзбек тилининг Тошкент шеvasидаги сўзларнинг фонетик хусусиятларини текшириб, уларни япон тилининг Токио шеvasидаги сўзлар билан қиёслади ва бундан ҳар икки тилнинг фонетикасига хос қонуниятларни очиш имкониятига эга бўлди.

Поливановнинг дастлабки илмий асарларидан бири 1916 йили Петроградда нашр этилган бўлиб, “1915-1916 ўқув йилида приват-доцент Е.Д.Поливанов томонидан Янги Тиллар Хотин-қизлар Педагогика Курсларида ўқилган УМУМИЙ ФОНЕТИКА ВА ТИЛШУНОСЛИККА КИРИШ БЎЙИЧА МАЪРУЗАЛАР КОНСПЕКТИ” деб номланади. Бу илмий асар билан танишган киши

олимнинг 20-йилларда Туркистон университети ёки Тошкентдаги Шарқ институтида ўқиган маърузалари конспектининг ўз вақтида эълон қилинмаганига афсусланиши мумкин. Кардашевнинг хотираларига қараганда, бу, чиндан ҳам, армон қилишга арзирли ҳол. Поливановнинг Ўзбекистонда кечган қисқа ҳаёти давомида яратган “Ўзбек тилини ўрганишга кириш”, “Ўзбек тилининг мухтасар грамматикаси”, “Русча-ўзбекча мухтасар луғат”, “Ўзбек диалектологияси ва ўзбек адабий тили”, “Ўзбекларнинг этнографик характеристикаси”, “Тошкент шеvasининг товуш таркиби” сингари илмий ишларни ёзгани маълум. У эълон қилган 140 га яқин китоб, рисола ва илмий мақолалар орасида “Туркий ёзувларда лотин алифбоси муаммоси” (Москва, 1923), “Рус грамматикасининг ўзбек тили билан қиёсланиши” (Тошкент, 1933), “Рус тилини ўзбекларга ўқитишнинг хусусий методикаси тажрибаси” (Тошкент, 1935) қаби китоблар бор. Афсуски, унинг “Ўзбек тилининг диалектологик луғати”, “Ўзбек тилининг тадрижий тарихи”, “Хоразмдаги ўзбек шеваларининг мухтасар очерки”, “Ўзбек тили грамматикаси бўйича материаллар”, “Ўзбек диалектологияси бўйича материаллар”, “Русча-ўзбекча мухтасар луғат”, “Эронлашган ўзбек шевалари генезиси”, шунингдек, ўзбек тили грамматикаси китобининг тугалланмаган қўлёзмаси бизгача етиб келмаган. Улар Поливановнинг ўзбек тили грамматикаси ва диалектологиясини илмий ўрганиш ишига тамал тошини қўйган забардаст олим сифатида ҳурмат қилишимиз ва эъзозлашимизга тўла асос беради.

Ўзбекистонда Поливанов томонидан амалга оширилаётган ишлар кўламини кўрган қирғизистонлик олимлар унинг 1934 йилда қирғиз юртига кўчиб боришига муваффақ бўлдилар. У Фрунзе (ҳозирги Бишкек) даги Қирғиз тили ва ёзуви ҳамда педагогика институтларида профессор лавозимида хизмат қилиш билан бирга “Манас” эпосини рус тилига таржима қилиш масалалари билан шуғуллана бошлади. Аали Тўқомбоев шеърларини рус тилига ағдарди. Лекин орадан кўп ўтмай, 1937 йил 1 августда Поливанов ҳибсга олинди, махсус конвой билан Москвага жўнатилди ва Бутирка қамоқхонасига ташланди.

Маҳбус 22 августда бўлиб ўтган тергов пайтида терговчининг “Сиз 1917 йил Октябрь инқилобига нима билан шуғулландингиз? Ва “1917 йил Октябрь инқилобидан кейин нима билан шуғулландингиз?” деган саволларига қаерда ва қандай вазифаларда хизмат қилгани ҳақида мухтасар маълумот берди. Терговчи учун унинг Японияга бир неча маротаба боргани “истиқболли” масала бўлиб кўринди. У Поливановни Япония фойдасига жосуслик қилганликда айблаш ва шу масалада ашъвий далилларни олиш учун унга нисбатан ноқонуний жазо усулларини қўлади. Маҳбуснинг шу ҳақда ариза билан норозилик билдиришига қарамай, қийноқ давом этди ва маҳбус 1916 йилда гўё Яманаси, Умеда сингари япон разведкачилари томонидан ёлланганини “тан олиш”га мажбур бўлди. Терговчи маҳбус устидан қозонган бу ғалабадан илҳомланиб, ундан янги-янги “маълумотлар”ни олишга ҳаракат қилди.

“...С а в о л. Сиз Москвага қачон келдингиз ва Умеда билан қандай келишиб олдингиз?”

Ж а в об. Мен Москвага 1930 йили келдим. Мен бу сафарги келишимда Умедадан менинг асосий вазифам Ўрта Осиёга япон таъсири кириб бориши мумкин бўлган йўллари ўрганиш экани ҳақида кўрсатма олдим.

Мен Умедага яқин орада Тошкентга бориб, ўша ерда яшаб ишлашимни айтдим. Шунда, Умеданинг айтишича, мендан ахборот олиш учун Ким Николай Иванович фамилияли корейс келиши ва мени топгач, япон тилида Умеда (номи) дан келганини айтиши лозим эди. Ким, Умеда билан шартлашганимиз бўйича, мени Наркомпрос муассасаларидан топиши лозим эди...

...С а в о л. Сиз Ким орқали японларга жосуслик характеридаги қандай материалларни бердингиз?”

Ж а в о б. Мен япон таъсирининг Ўрта Осиёга кириб бориши мумкин бўлган йўллари ўрганиш бўйича Умеда берган асосий топшириқни бажардим. Мен бу масалани ўрганиб, унга мазкур таъсирнинг Ўрта Осиёга кириб боришида маҳаллий майда буржуазияга мансуб унсурлар ўртасидаги, шунингдек, “Ўз маданияти ва ҳарбий кучини яратган ва Оврупо босқинидан халос бўлган Японияга эргашиш керак”, деган шиор билан яшаётган жадид зиёлилари ўрта-

сидаги японпарастлик кайфияти асосий замин бўлажаги ҳақидаги мулоҳазаларимни айтдим. Бу шиор Октябрь инқилобининг дастлабки йилларида маориф (ишлари) асир турк зобитлари қўлида бўлгани учун, айниқса, Ўзбекистонда, ёш маориф ходимлари ўртасида тарқалган эди.

Мен японпарастлик қарашлари Ўзбекистон миллатчилари ва қozoқ миллатчилари ўртасида кенг тарқалганини асослаб бердим...

Яна ўзбек қишлоқларида ер ислоҳоти ўтказилганига қарамай, қариндош-уруғлар орасидан хизматкорлари бўлган қулоқлар (бойлар) нинг ҳамон яшаётганларини айтдим.

Мен ўз ҳулосаларимда Ўрта Осиёга япон таъсирининг кириб боришида даставвал Ўзбекистонда сўнгги йилларда пинакка кирган, аммо энг кўп сонли ва жипслашган жадид кадрлар асқотиши мумкинлигини кўрсатиб бердим”.

Бу “эъгиروف сўзлари”нинг маҳбусдан қийноқ орқасида олинганига ишонини қийин. Бизнингча, бу сўзлар терговчи “ижоди”нинг маҳсули бўлиб, у ҳам юқоридан туширилган топшириқни бажарган ва маҳбусни ўзи тузган сўроқномага қўл қўйишга мажбур этган, холос.

Агар 1937-1938 йилларда Ўзбекистонда биринчи навбатда собиқ жадидлар ва уларга яқин кишиларнинг япон жосуслари сифатида айбланиб, қатагон қилинганини эсласак, бу сиёсий кампаниянинг Москвада НКВД ходимлари томонидан махсус ишлаб чиқилгани маълум бўлади.

СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси сайёр сессиясининг 1938 йил 25 январда бўлиб ўтган ёпиқ суд йиғилиши Е.Д. Поливановга олий жазо бериш ва шахсан унга тегишли мол-мулкни мусодара этиш тўғрисида ҳукм чиқарди. Мазкур ҳукмда қайд қилинишича, Е.Д. Поливанов 1930-1937 йилларда Япония фойдасига жосуслик қилиш ва япон разведкасининг Москвадаги вакилларига СССРнинг давлат сирини бўлган Ўрта Осиё ҳақидаги маълумотларни беришда айбланган.

Ҳукм шу тунийёқ ижро этилган.

В.Шкловский Е.Д. Поливановни оқлаш масаласида СССР прокуратурасига ёзган хатини бундай яқунлаган эди:

“Унинг илмий асарлари деярли нашр этилмаган.

У жаҳон лингвистикасининг бошида турган ва унинг умумий қонунларини умумлаштирган (олим) ҳисобланарди.

Орадан ўнлаб йиллар ўтди. Эҳтимол, кўп сирлар бошқалар томонидан очилгандир, аммо, ўйлайманки, шўро фанининг шон-шухрати учун, марксча тилшунослик тарихи учун, Шарқ адабиётлари ижтимоий масалаларининг тадқиқ этилиши учун Евгений Дмитриевичнинг ишлари асқотиши мумкин.

Поливановнинг кенжа дўсти — ёзувчи Венямин Каверин Поливановни ўзининг роман ва қиссаларига Драгоманов номи билан бир неча бор олиб чиққан”.

“Биз нур сочиб, қуямиз”, деб ёзган эди Поливанов ўзини шамга қийс қилиб.

Терговчи маҳбусдан қанча тилни билиш ҳақида савол берганида, у ўзи билган тиллардан атиги 18 тасини санаган эди. Булар: француз, немис, инглиз, лотин, грек (юнон), испан, серб, поляк, хитой, япон, татар, ўзбек, туркман, қozoқ, қирғиз, эстон ва рус тиллари. Шунча тилни билган ва улар асосида жаҳон тиллари тараққиёти қонуниятларини ўрганишга интилган, умумий тилшунослик, японшунослик, хитойшунослик, туркийшунослик фанларининг юзага келишига муҳим ҳисса қўшган, лингвопоэтика масалаларини биринчилардан бўлиб ўрганган Е.Д. Поливанов том маънода жаҳон тилшунослик фанининг йирик намояндalarидан бири эди.

Ҳаётбахш алоқалар

*Ўзбек ва турк адабий алоқаларининг
ривожланиш тарихидан*

1905 – 1925 йиллар

Ўзбек халқининг Шарқ халқлари, шу жумладан, турк халқи билан адабий алоқалари узоқ замонларга бориб тақалади. У ўз ривожидан турли тарихий давр шароитлари таъсирида турлича йўналиш ва хусусият касб этиб борган. Бу алоқалар, айниқса, 1905-1925 йилларда улар ҳаётида рўй берган муҳим ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар таъсирида янада ривожлана бошлаган.

Совет даври ўзбек адабиётшунослигида мазкур алоқалар ўзбек адабиётига турк адабиётининг таъсири коммунистик мафкура тазйиқи остида, пантуркизмнинг ёрқин кўриниши сифатида баҳоланиб келинди. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин XX аср ўзбек адабиёти тарихини қайта ўрганиш асносида 1910-1920 йиллардаги янги ўзбек адабиёти ривожидан замонавий илғор турк адабиёти ва матбуотининг ҳам муайян ижобий таъсири сезиларли бўлганлиги холис кўрсатила бошланди. Ўзбек матбуотида турк шоирларининг шеърларидан бир қанча янги таржималар эълон қилинди. Лекин шунга қарамасдан, мазкур даврдаги ўзбек-турк адабий алоқалари тарихи махсус ўрганилган эмас. Биз шуларни ҳисобга олиб, ушбу мавзунини янги архив манбалари асосида алоҳида ўрганишни лозим топдик. Чунки бугунги истиқлол кунларимизда халқимизнинг барча соҳаларда бўлгани каби адабиёт ва маданият жабҳасида ҳам бошқа халқлар билан бўлган ўзаро алоқалари тарихини ўрганиш муҳим гоёвий тарбиявий аҳамиятга эгадир. Зеро, Президентимиз Ислом Каримов тўғри таъкидлаганларидек, “Тарихий хотирасиз келажак йўқ... Ўзликни англаш тарихдан бошланади. Тарих сабоқлари инсонни ҳушёрликка ўргатади”.

* * *

Ўзбек халқи қадимдан Ўрта Осиё, Волга бўйи, Қрим ва Кавказ ортидаги қардош халқлар қатори хорижий шарқдаги туркий халқлар билан иқтисодий ва маданий алоқада бўлиб келдилар. Амир Темур ва ундан кейинги темурийлар даврида етишган Шохруҳ Мирзо, Ҳусайн Бойқаро, Алишер Навоий, Улугбек, Бобур Мирзо, Али Қушчи каби туркистонлик буюк шоҳ, олим ва шоирлар таъсирлари Туркияда ҳам кучли бўлди. Ундан сўнгги асрларда ҳам бу алоқалар давом этди. XVII-XIX асрларда Бухоро, Хива, Қўқон хонликлари билан Туркия ўртасида ижтимоий-сиёсий ва маданий алоқалар айниқса кучайган эди. Бу даврда Умархон, Феруз, Оғаҳий, Муқимий, Фурқат ва бошқаларнинг асарлари турли йўллар билан Туркияда кенг тарқала бошлайди. XIX аср охирида Туркистоннинг илғор маърифатпарварларидан Исҳоқхон Ибрат, Зокиржон Фурқат ва бошқалар Туркияда ҳам бўладилар. Фурқат 1891 йилда Истанбулда бўлган вақтида янги турк адабиёти, маорифи ва матбуоти, ўқув ва ўқитув ишлари борасида улар эришган ютуқлар билан танишади. Туркистондаги ўз ватандошларига йўллаган бир мактубида Истанбулдаги юқори табақа вакиллари ва тижорат ишлари билан шугулланувчи кишиларнинг замон тараққийсини ҳисобга олиб, ўз фарзандларини француз ва немис тилларни ўрганишга катта аҳамият бераётганликлари ва туркларнинг таълим соҳасидаги бу илғор тажрибаларидан юртдошларини ибрат олишга даъват этади.

Бу алоқалар, айниқса, 1905 йилги биринчи рус инқилоби ва 1908-1913 йиллардаги Туркия ва Эрон инқилобларидан сўнг кучая бошлади. Бу даврда Туркистон ва

Бухорога ички Россия, Волга бўйи, Қрим, Кавказ орти халқлари билан бирга хорижий Шарқ халқларининг ҳам янги адабиёти ва матбуоти кенг кириб кела бошлади. Бу ерларга айниқса, Мисрдан “Ал-ҳилол”, “Чехранома”, Ҳиндистондан “Ҳабл ул-матин”, Туркиядан “Сарвати фунун”, “Маълумот”, Афғонистондан “Сирож ул-ахбор” (1911-1919) каби газета ва журналлар, араб ёзувчиси Жўржи Зайдоннинг турк ва озарбойжон тилидаги ўрта аср феодал урушлари ва ишқий-сарғузашт можароларини тасвирловчи “17-рамазон”, “Армануса”, “Усмонли инқилоби” каби тарихий романлари, усмонли турк шоир ва адибларидан: Абдулҳақ Ҳомиднинг инсоний севги фожиасини тасвирловчи “Мақбар”, Тавфиқ Фикрат ва Муҳаммад Амин Юрдакулнинг гарб мустамлакачилик ва босқинчилик сиёсатларига қарши исёнкорлик билан суғорилган асарлари (масалан, Номиқ Камолнинг “Ватан ёхуд селистра”, Абдулҳақ Ҳомиднинг “Ҳинд қизи” каби саҳна асарлари, Тавфиқ Фикратнинг “Рубоби шикаста”, Муҳаммад Амин Юрдакулнинг “Турк сози”, “Эй, турк, уйғон!” (1914), “Урдунинг достони” (1915) каби асарлари кенг тарқала бошлайди. Шу билан бирга 1905-1917 йиллар ичида янги ўзбек матбуоти “Ойина” журнали, “Садои Туркистон” ва “Садои Фарғона” каби газеталари ва баъзи бир адабий тўплам ва баёзлар (масалан, 1907 йилда Хивада нашр этилган “Баёзи мажмуаи ашъор”)да атоқли озарбойжон маърифатпарвар шоирларидан М.А.Собир, Муҳаммад Ҳоди, татар шоирларидан Абдулла Тўқай асарлари билан бирга янги турк шоирларининг оригинал ва таржима асарларидан намуналар, шунингдек, қўшни мамлакатлардаги ижтимоий ва маданий ҳаётга оид мақолалар эълон қилина бошланди². Жумладан, кекса адиб С.Айний ҳам кейинчалик бу даврни эслаб, шундай деб ёзган эди: “Рус-япон уруши бошланди. Бу уруш сабабли ора-сира келиб турган “Таржимон” газетаси Бухорога келиб тарқала бошлади. Ҳиндистондан “Ҳаблул-матин”, Мисрдан “Чехранома”, “Парвариш” деган форсий газеталари келиб, уруш хабарлари учун газета ўқимоқчи бўлган кимсаларга бошқа фикрларни ҳам берди. Лекин аҳвол бундай турмади. 1905 йилдан 1908 йилга довр шароит кўп бор ўзгарди. Ушбу икки йил муддатида турк, татар, Истанбул, Миср, Ҳиндистон матбуоти Бухорода яхшигина ривожланди. Хусусан, бу орада форс тилидаги “Саёҳатномаи Иброҳимбек” Бухорога тарқалди.

Бу китоб Эрон аҳволига доир ёзилган бўлса ҳам, танқид қилинган ерлари айнан Бухорода бор эди. Шунинг учун бу китобнинг мутолааси ҳам Бухорода баъзи фикрларнинг ўзгаришига сабаб бўлди.

Янги адабиётга энди ўрганган халқнинг адабий эҳтиёжини қондириш учун ёшлар “Маърифат” кутубхонасини ташкил қилдилар. Ушбу кутубхонада Истанбул ва Русияда нашр этилаётган вақтли газета ва журналлардан бошқа Истанбул, Боку ва Ички Россияда босилиб турган асарлар, газета ва журналлар топилар эди. Истанбулдаги Бухоро талабалари муҳим асарларни сира кечиктирмасдан ҳар турли воситалар билан Бухорога юбориб турар эдилар³.

Туркиядан кириб келган бу янги адабиёт ва матбуотни бу ердаги ёшлар қизиқиб ўқирдилар. Истанбул университети профессори, машҳур туркийшунос олим Аҳмет Зеки Валидий Тоған ўзининг “Бутунги турк эли (Туркистон) ва яқин тарихи” (Истанбул, 1 жилд, 1981 йил) китобида бу ҳақда эслаб, шундай деб ёзди: “1913 йилда, яъни Чўлпон ҳали 19 ёшлик вақтларида унинг уйига меҳмон бўлиб борганимизда, у турк тарихига доир асарларни ўқир эди, кейин “Турк юрти” каби туркча нашрларни кутатди. 1917-1918 йилларда сиёсий ишларга аралашиб, Оренбургда Бошқирдистон ҳукумати раисининг котиблиги вазифасида турди... Сўнгра адабиёт билан шугулланиб, бирдан порлади. ...Чўлпон ўзбек шеърларидаги аруз вазни ўрнига туркча ҳижо вазнини қўлаб, адабий тилни гўзаллаштирди”.

Бундан ташқари бу даврда татар, озарбойжон, “Сайёр” театр ва концерт труппалари ҳам маҳаллий ва хорижий драматургларнинг Туркия ва Эрон ҳаётига оид саҳна асарларини кўрсатиб, эски шоҳлик даври ва султонлар Туркиясидаги оғир ижтимоий аҳволни маҳаллий томошабинларга ҳам кўрсатиб бордилар. Жумладан, 1908 йилда Тошкентга келган С.Сақаев раҳбарлигидаги татар театр ҳаваскорлари татар драматурги Ф.Камолнинг “Уш хотин” асари билан бирга боқулик Сакинахонум Охундова таржима қилган турк драматурги Номиқ Камолнинг “Ишқ балоси” пьесасини маҳаллий татар ва ўзбек театр ҳаваскорлари орасида ҳам ўйнаб, томошабинлар олқишига сазовор бўлишди.

Театршунос олим Мамажон Раҳмоновнинг ёзишига қараганда, Номик Камолнинг “Ишқ балоси” пьесаси 1904 йил 4 апрелда маҳаллий татар театр ҳаваскорлари томонидан Тошкентдаги подполковник С.Г.Еникеев уйида ўйналган, унда ўзбек театр ҳаваскорларидан Абдулла Авлоний ва бошқалар ҳам меҳмон сифатида иштирок этганлар².

Мазкур йилларда М.Шариф Сўфизода, М.Бехбудий, Ҳамза, Фитрат каби бир қанча туркистонлик зиёлилар саёҳат ва ўқиш мақсадларида хорижий Шарқ-нинг Арабистон, Ҳиндистон, Афғонистон мамлакатлари каби Туркияда ҳам бўлиб, у ерлардаги янги адабиёт ва матбуот ижодкорлари билан танишадилар. Турли матбуот ва нашриётларда ўз асарларини бостирадилар. Масалан, биргина Фитратнинг ўзи бу даврларда Туркияда ўқиш билан бирга усмонли турк, форсий тилларида ҳам асарлар (“Мунозара”, “Сайёҳи ҳинди”, “Сайҳа” каби) ёзиб, уларни Истанбулда бостиради. Бундан ташқари у бу ерда янги турк матбуоти саҳифаларида ҳам ўз мақолалари билан қатнашиб туради. Жумладан, шулардан бири у ердаги туркча “Teurif Muslimin” журналининг 1910 йил 2-сонида “Бухороли Абдурауф” имзоси билан бостирган “Бухоро вазири Насруллобек парвоначи афанди ҳазратларига очик мактуб” мақоласидир. Бу асарлар асосан маърифатпарварлик характерида бўлиб, улар қадимий Бухоронинг ке-йинги асрларда тушиб қолган ижтимоий-иқтисодий қолоқлик ва жаҳолат ҳам хурофотдан қутқариш, бунинг учун бу ердаги эски мактаб ва мадрасаларни ислоҳ қилиш, янги мактаб ва маорифни йўлга қўйиш, замонавий ислохотлар ўтказиш учун қизгин кураш руҳи билан сугорилган эди. Шунинг учун уларни турли йўллар билан Бухорога юбориб туришади ва бу ердаги ёшларнинг дунёқарашига кучли таъсир кўрсата бошлайди.

Бу ҳолларнинг ҳаммаси ўз навбатида бу даврдаги ўзбек адабиётининг гоёвий-тематик йўналиши, ёзувчи ва шоирларининг гоёвий-сиёсий қарашларига ҳам таъсир кўрсатмасдан қолмади. Натижада М.Бехбудий, М.Сўфизода, Ҳамза, Фитрат, А.Авлоний, Тавалло, Чўлпон ва бошқаларнинг асарларида ўзларигача бўлган (XV–XIX асрлар) ижодкорларнинг асарларидаги адолатпарварлик, маърифатпарварлик тўғрисидаги фикрлари янги тарихий-маданий шароитдаги ўзгаришлар нуқтаи назаридан ривожлантирилди, улар ўлкадаги қолоқ ижтимоий-иқтисодий аҳволни яхшилаш, халқни жаҳолат ва хурофотдан қутқариш учун замонавий таълим ва тарбия билан боғлиқ масалаларни тарғиб ва ташвиқ қиладилар, бу борадаги қаршилик ва тўсиқларга қарши матбуот ва адабиётда фаол иш олиб бордилар.

Бу жиҳатдан, айниқса, Абдулла Авлонийнинг “Дунё фожиасиндан” шеъри билан озарбойжон шоири Муҳаммад Ҳодининг “Инсонларни тарих фожиалари ёхуд анвойи интибоҳ”, турк шоири Тавфиқ Фикратнинг “Тарихи қадим” шеърларини қиёслаш самарали бўлиб, уларнинг ҳаммасини ўринсиз қон тўкиш ва жабр-ситам, ҳақсизлик, зулмга қарши кескин норозилик ва нафрат, мазлумлар ҳолига беҳад ачиниш ва шафқат сингари муштарак инсонпарварлик ўзаро бирлаштириб туради. Масалан, Абдулла Авлонийнинг “Дунё фожиасиндан” (1911) шеърида ифодаланган афсус ва надомат оҳанглари шу давр ўзбек, озарбойжон, татар ва турк шоирлари учун муштаракдир:

Оламни ўраб олган ғавғоси надур, билмам,
 Бу олам ўғилларин даъвоси надур, билмам,
 Инсонлари бу кори бежоси надур, билмам,
 Кўзлардин оқар қон ёш, билмам нечук оламдур.
 Дунёни босиб селоб ҳар гўшада мотамдир.
 Тўфонми, балодирму, ҳар қатраси бир гамдур,
 Бунлари яратмоқдан савдоси надур билмам¹.

Номик Камолнинг “Усмонлилармиз”, Муҳаммад Аминнинг “Янги турон”, “Эй, турк уйғон!” каби шеърларида туркий халқларнинг ўзига хос миллий хусусиятлари, уларнинг тили, тарихий урф-одатлари, ўзаро қон-қардошлик алоқалари, мустамлакачиларга қарши истиқлол учун кураши ифодалангани учун улар Туркистонда кенг тарқалиб, айниқса, маҳаллий шоирлар ижодида акс-садо топди.

¹ Абдулла Авлоний. Тошкент тонги. Тошкент, 1979, 31-32-бетлар.

Масалан, Номиқ Камолнинг “Усмонлилар” шеърига ўхшатма тарзида ёзилган С.Айнийнинг “Биз ким?” шеърига назар ташлайлик:

Темур эли, Чингиз эли, Турон элимиз биз,
Ҳибиз этмайлиш шонимизни, шон элийиз биз,
Фаробий ва Синони туғиб кич вақтимиздан,
Тугдирдилар Анварни баҳр ва баримиздан.

Фарб аҳли тахайюлда Улугбекларимиздан
Шарқ аҳли эдар фахр бизим мафҳаримиздан,
Темур эли, Чингиз эли, Турон элийиз биз,
Ҳибиз этмайиз шонимизни, шон элийиз биз².

Ўша даврдаги айрим турк маршларининг Чўлпоннинг “Озод турк байрами” шеърига таъсири бўлганлиги ҳақида профессор Наим Каримов шундай деб ёзганди: “Мадҳия ўша даврларда Туркистон ёшлари ўртасида ҳам маъшхур бўлган “Ашга ўрду гелиюр, ватанини суяюр” сатрлари билан бошланувчи “Ўрду марши” оҳангида ёзилган. Кези келганда шуни қайд этиш ўринлики, инқилобий ўзгариш йилларида ўзбек ёшлари ўртасида халқни сафарбарликка чорловчи жўшқин турк маршлари, айниқса, кенг тарқалган эди. Шу маънода Чўлпоннинг мухторият мадҳияси учун “Ўрду марши” оҳанглари асос қилиб олгани бежиз эмас³.

Фитратнинг “Йиғла, ислом” (1919) мақоласида олға сурилган мустамлакачиларга нафрат пафоси кейинчалик унинг “Чин севиш” ва “Ҳинд ихтилочилари” (1920-1921) саҳна асарларида кенг ва батафсил тасвирланади.

Фитратнинг мазкур саҳна асарлари билан XIX асрда яшаб ижод этган машхур турк шоири ва драматурги Абдулҳақ Ҳомиднинг Ҳиндистон мавзуига оид “Ҳинд қизи” (1875) асари ўртасида муайян гоъвий ҳамоҳанглик сезилади. Туркияда ўқиб (1909-1913), у ердаги янги адабиёт ва матбуот билан бевосита танишиб, таниқли турк шоир ва адиблари билан учрашган Фитрат Абдулҳақ Ҳомиднинг инглиз мустамлакачиларига қарши кучли нафрат билан суғорилган мазкур пьесасини ўқиган бўлиши мумкин. Фитратнинг синглиси шоира Маҳбуба Раҳим қизининг хотираларига қараганда, у Туркияда ўқиб юрган йиллари Абдулҳақ Ҳомид асарлари ва унинг “Ҳинд қизи” асарини ўқибгина қолмай, унда қаламга олинган ҳинд мамлақати ва халқининг урф-одатларини ҳам ўз кўзи билан кўришга жазм қилган ва Туркиядан Бухорога қайтишида Ҳиндистонда бўлиб, у ердаги ҳинд ихтилочиларининг инглиз мустамлакачилик сиёсатига қарши кўзғалишларини, уларнинг мустамлакачи золимларига бўлган кучли газаб ва нафратларини бевосита кузатган, улардан чуқур таъсирланиб, уларни Туркистон ҳаётига ҳам қиёслаган. Тахмин қилиш мумкинки, Абдулҳақ Ҳомиднинг ушбу пьесаси Фитратнинг “Ҳинд ихтилочилари” асарининг яратилишига муайян даражада таъсир кўрсатган бўлиши мумкин.

Ҳар икки муаллиф ўзлари яшаган тарихий давр талабидан келиб чиққан ҳолда муайян гоъвий-бадий мақсад асосида асар яратганлар. Шу нарса муҳимки, Абдулҳақ Ҳомид пьесаси XIX асрнинг учинчи чорагида Ҳиндистонда миллий истиқлол ҳаракати эндигина бошланган бир шароитда ёзилган бўлса, XX асрнинг бошларига келиб истиқлолчилик ҳаракати Ҳиндистонда бирмунча сусайган, аммо Туркистонда кучайган эди. Фитратнинг “Ҳинд ихтилочилари” ва “Чин севиш” саҳна асарлари эса XX асрнинг бошларига ёзилди. Бу даврда Фитратнинг гоъвий таъсирида бўлган Чўлпон ҳам хорижий Шарқ, хусусан Туркияда гарб мамлакатларига қарши курашларни ифодаловчи бир қанча шеър ва публицистик мақолалар ёзди.

Бу даврда Туркистонда чиқа бошлаган бир қанча нашрларда рус, татар, озарбойжон шоир ва ёзувчиларининг асарлари билан бирга янги турк адабиётидан ҳам таржималар берилга бошлади.

Тавфиқ Фикратнинг “Қитъа”, Абдулҳақ Ҳомиднинг “Тариқ”, “Ватан ёки Силистра”, “Ҳинд қизи” каби шеър ва саҳна асарлари ўзбек тилига таржима

¹ К и ш в а р и – мамлакат, вилоят.

² “Меҳнаткашлар товуши”, Самарқанд, 1918 йил, 15 ноябрь.

³ Наим Каримов. “Ўзбек диёрининг илк мадҳияси”, “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, 1991 йил, 20 сентябрь.

қилинди. Муҳаммад Амин Юрдақулнинг “Эй, турк, уйгон!”, Тавфиқ Фикратнинг “Миллат йўлидир, ҳақ йўлидир, дутдигимиз йўл, Эй ҳақ, яша, эй севгили миллат, яша, вор ўл!” – сингари миллатпарварлик руҳидаги шеърлари Туркистон мухторияти қонга ботирилган бир даврда Фитрат, Чўлпон, Мағжон Жумабой каби ўзбек, қозоқ миллатпарвар шоирларининг шеърлари билан бирга қўшиқ қилиб айтилди.

Ўзбек матбуотида янги турк адабиёти ва театри асарлари ҳақида турли фикр ва мулоҳазалари босилди. Жумладан, шоир Чўлпон Тавфиқ Фикратнинг хотирасига бағишлаб ёзган “Марҳум Тавфиқ Фикрат” (1920) мақоласида янги турк шеърятининг асосчиларидан бири Фикратни “усмонлиларнинг янги адабиётчиларининг пири ва устози”, деб унинг ижодида муҳим ўрин тутган “Рубоби шикаста”, “Тарихи қадим” сингари асарларига кенг тўхталди, улар жамият ҳаётидаги адолатсизлик, ёвузлик, босқинчилик каби гайриинсоний хатти-ҳаракатларини аёвсиз фош этувчи бадий асарлар сифатида юқори баҳоланди.

Танқидчи Вадуд Маҳмуд “Бу кунги шеърларимиз ва санъаткорларимиз” (1925) мақоласида ўзбек ва турк адабий алоқалари, уларнинг бир-бирларига ўзаро таъсирлари тарихи ва бу муносабатларнинг кейинги ривожига ҳақида тўхтаб шундай фикрлар баён қилади: “Бизда янги адабиёт Туркия адабиёти танқиди билан бошланган. Рухда ва шаклда Туркистон, Қофқозё, Қрим доимо Туркияга эргашадир. Бу ҳам табиийдир. Чунки, аввалдан тил муштаракдир, сўнгра тарихий маданият муштаракдир ва оқибат Оврўпа маданиятига қарши буқунги вазият муштаракдир. Навойи асрида чигатой адабиёти (яъни ўзбек адабиёти – Ш.Т.) кучли бўлгонидан Туркия адабиёти бизнинг адабиётдан кучли мутаассир бўлгон эди. Бу кун эса фарб Туркия адабиёти бизникидан кучли, маданий ва адабий ҳаётга молик бўлгондан бизникилар уларга эргашмакдир”¹.

Вадуд Маҳмуднинг мазкур мақоласида ушбу даврдаги янги ўзбек адабиётига замонавий гарбий турк адабиёти таъсир бўлаётганлиги тўғри қайд қилинганни ҳолда уни фарб адабиётига қарши фақат турк адабиёти таъсири билан боғлаб қўйилиши танқидчининг бу давр ўзбек адабиётига бошқа халқлар адабиётларининг кўрсатган таъсирларини камситишга олиб келганлиги кўринади.

Бу даврда турк адабиёти ва матбуоти билан бирга театр асарлари ҳам Туркистонга тарқала бошлаган эди. Жумладан, 20-йиллар бошларида Номик Камолнинг “Ватан ёхуд Силистра”, “Бахтсиз бола”, Абдулҳақ Ҳомиднинг “Тариқ”, “Ҳинд қизи”, Шамсиддин Самбекнинг “Кавойи оҳангар” сингари саҳна асарлари ўлкамиз театрларида саҳналаштирилиб, томошабинларга намойиш этила бошлади. Масалан, 1918 йилда Тошкентдаги ўқитувчилар тайёрлаш курси қошида ташкил этилган театр труппаси Озарбойжон ёзувчиси Жалил Муҳаммадқулизодининг “Ўлиқлар” асари (Абдулла Авлоний таржимаси) билан бирга Абдулҳақ Ҳомиднинг “Тариқ” (Хуршид таржимаси) асарларини саҳналаштирди.

Мазкур пьеса Туркистон мухторияти зўрлик билан ағдарилгандан кейиноқ ўзбек тилига таржима этилиб, советлар Туркистони саҳналарида қўйилишининг ўзи катта ижтимоий аҳамиятга эга эди.

Мазкур даврда вақтли матбуотда турк театри ютуқларига ва уларнинг ўлка саҳналарида ўйналиши ҳақида ҳам баъзи бир фикр ва мулоҳазалар эълон қилина бошланди. Жумладан, Зариф Баширнинг “Ҳинд қизи” номли тақризида инглиз мустамлакачиларига қарши кураш мавзусига бағишланган пьесанинг Тошкент театрларида ўйналиши ҳақида фикр юритилади. Тақризда пьесанинг асосий қаҳрамонларидан бири – ҳинд қизи ролини ижро этган Фотимахоним Ильская, ҳинд чоли ролининг ижрочиси З. Юсуповларнинг актёрлик маҳоратлари, уларнинг томошабинлар олқишига сазовор ўйинлари, асарнинг мазмунини очишда унинг ижроси ва саҳна безакларининг аҳамияти, драманинг гоёвий ўйналиши ва унинг муаллифи ҳақида самимий фикрлар билдирилади.

Бу алоқалар кейинчалик Совет ҳукуматининг Ўрта Осиёдаги гоёвий-сиёсий манфаатлари билан тўқнаша бошлагач, улар илдизига болта ура бошладилар. Совет ҳукумати бу курашда маҳаллий зиёлилардан фойдаланмоқчи бўлди. Бу ҳол ВКП (б) МКининг 1925 йил августда адабиёт соҳасида қабул қилган қарори муносабати билан 1927 йил февралда Самарқандда бўлиб ўтган Ўзбекис-

¹ Вадуд Маҳмуд. Бу кунги шеърларимиз ва санъаткорларимиз. “Маориф ва ўқитувчи” журнали, 1925 йил. № 4-8.

тон зиёлиларининг қурултойидан сўнг, айниқса, кучайди. Шу вақтгача ўзбек матбуоти ва адабиётида таржима қилиниб, тарғиб этиб келинган Номик Камол, Абдулҳақ Ҳомид, Тавфиқ Фикрат каби тараққийпарвар турк ижодкорларининг мустамлакачиликка қарши миллий истиқлол, эрк ва озодлик учун кураш руҳидаги асарлари тарғиботи сусайди. Ўз даврида турк романчилиги, драматургияси ва шеърлятида янги йўналишлар очган ва кейинчалик форсий ва туркий тилларга таржима бўлиб, янги озарбойжон, татар адабиётлари каби ўзбек адабиётида ҳам ватанпарварлик ва миллий истиқлолчилик гоёларининг кучайишига кучли таъсир этган мазкур турк шоир ва адибларининг асарлари асоссиз равишда ўзбек пролетар адабиётининг руҳига ёт, зарарли гоёларни тарғиб қилувчи асарлар сифатида кескин қоралана бошланди. Бу, айниқса, Зиё Саиднинг “Тақриздаги хатолар” (Миркарим Осимнинг “Ойбек ижоди хусусида” ги мақоласига қарши, 1925), Акмал Икромовнинг “Мафкура учун кураш ва бунда маданиятчиларнинг вазифалари” (1927), Ботунинг “Ўзбек адабиётининг октябрь инқилобидан сўнгги даврига бир қараш” (1928) сингари мақола ва нутқларида очиқ кўрина бошлади.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг шу йиллардаги биринчи котиби Акмал Икромовнинг 1927 йил октябрь ойида “Мафкура учун кураш ва бунда маданиятчиларнинг вазифалари” мавзусида қилган маърузасида партиявий-синфий позициядан келиб чиққан ҳолда Мунаввар қори каби жадидлар фаолиятини, Чўлпон асарларини ва унга гоёвий жиҳатдан яқин турган Номик Камол, Тавфиқ Фикрат асарларини қаттиқ танқид қилади. Уларнинг асарларини асосан ватанпарастлик, буржуазия идеологияси ёқлаб ёзилган ва Пушкин асарларининг гоёвий руҳидан тамомила фарқ қилувчи зарарли асарлар сифатида танқид қилади.

Шундай қилиб, Номик Камол, Абдулҳақ Ҳомид, Тавфиқ Фикрат сингари турк ёзувчи ва шоирларининг бу даврга келиб истиқлолчилик, умуминсоний ва ватанпарварлик руҳидаги асарлари айрим кимсалар томонидан гоёвий зарарли асарлар сифатида кўрсатили бошлади. Шундан кейин ўзбек адабиёти ва матбуотида пролетариат идеологиясига ёт бўлган хорижий миллатпарварлик руҳидаги адабиётлар таъсирига қарши курашнинг кучая бориши оқибатида умуман ўзбек ва турк ижодкорларининг бундан олдинги (1917-1924 йиллардаги ҳамкорликларига ҳам чек қўйила бошланди. Унинг ўрнига, аксинча, Туркиянинг ўша даврдаги ижтимоий-сиёсий тузумидан норози бўлган ва шу туфайли СССРга сиёсий муҳожир сифатида келган Нозим Ҳикмат, Урхон Осиф каби коммунистик мафкура таъсиридаги турк инқилобий шоирлари ва адибларининг асарлари таржима ва тарғиб қилина бошлади. Бу шоир ва ёзувчиларнинг совет мафкурасига яқин бўлган инқилобий асарлари айрим ўзбек ёш шоирларининг эркин йўлда ёзган шеърларига таъсир этмай қолмади.

Турк инқилобий адабиётининг мазкур асарларини бу даврда асосан ўзбек адабиётига эндигина кириб кела бошлаган Ҳамид Олимжон, Фафур Фулом, Йўқсил (Баҳром Иброҳимов), Тошпўлат Саъдий сингари совет ҳукумати тарбиясида бўлган ёш ўзбек адиб ва шоирлари таржима қила бошладилар. Улар Урхон Осиф, Нозим Ҳикмат асарларидаги инқилобий гоёларни тўла сақлашга ва ҳатто улардаги ижтимоий-сиёсий руҳ ва публицистик оҳангни янада кучайтириб беришга ҳаракат қилдилар.

Ўзбек-турк адабий алоқаларига советларнинг бундай гоёвий-сиёсий босимлари кейинчалик ҳам узоқ давр давом этди. У фақат Ўзбекистон ўз мустақиллигига эришганидан кейингина (1991 йилдан) қайтадан мустақил ривожлана бошлади. Ўзбек шоир ва адиблари энди дунёнинг бошқа мамлакатлари ижодкорлари каби хорижий қардош турк халқлари билан ҳам эмин-эркин адабий-маданий алоқага кириша бошладилар, ўзаро бир-бирларига борди-келди қилиб, бир-бирларининг асарларини ўз она тилларига таржима қилишиб, тарғиб қила бошладилар.

*Шерали ТУРДИЕВ,
филология фанлари номзоди*

Илк ўрта асрларда турк ва суғд муносабатлари

Азимхўжа Отахўжаев. *Илк ўрта асрлар Марказий Осиё цивилизациясида турк-суғд муносабатлари. Тошкент. “ART-FLEX”, 2010.*

Туркистон минтақасида азалдан турк (ўзбек) ва суғд халқлари яшаган. Хусусан, Турк хоқонлиги даврида бу халқларнинг ўзаро алоқалари чуқурлашган. Икки қондош халқ ўртасида илк ўрта асрларда мавжуд бўлган муносабатлар ҳозиргача тарих фанида махсус ўрганилмаган эди. Суғд давлати тарихи ва суғдий тили бўйича йирик мутахассис Азимхўжа Отахўжаев кўп йиллик илмий изланишларининг натижалари асосида “Илк ўрта асрлар Марказий Осиё цивилизациясида турк-суғд муносабатлари” номли монографиясини нашр эттирди.

Монографиянинг биринчи боби “Марказий Осиёда турк-суғд муносабатларининг тарихий илдизлари” деб номланади. Унда Буюк Ипак йўлининг турк-суғд алоқалари жараёнида туган ўрни ҳамда Турк хоқонлиги ва Суғд давлати муносабатларининг характерли хусусиятлари, маънавий, маданий ҳаётдаги ўзаро таъсир ва ўзгаришлар кўрсатиб берилган. Суғдийларнинг миллоддан аввалги IV–III асрлардан бошланган – Уструшана, Шош, Фаргона, Чағониён, Еттисув ва Шарқий Туркистон билан халқаро минтақавий муносабатлари ҳамда Турк хоқонлиги ва Суғд давлатининг Хитой, Эрон ва Византия билан алоқаларида Буюк ипак йўлини назорат қилиш катта аҳамият касб этганлиги кўплаб ҳужжатлар асосида таҳлил этилади. “Буюк ипак йўлида ўтроқ ва кўчманчи маданиятлар муштарақлик топди ҳамда бир-бирини бойитди. Минтақадаги сиёсий барқарорлик, иқтисодий тараққиёт ва маданий юксалиш кўп жиҳатдан турк-суғд муносабатлари ва симбиози¹ асосида қурилди” (27-бет), дея муаллиф бу жараёнга баҳо беради.

Мазкур бобда VI аср ўрталари VII аср бошларида туркий халқлар консолидацияси ва илк туркий давлатлар: (Биринчи Турк хоқонлиги (551-603) ҳамда Шарқий Турк хоқонлиги (603–745) давридаги турк-суғд муносабатларини ёритишга алоҳида урғу берилган. Биринчи Турк хоқонлигининг Ўрта Осиё ҳаётидаги ўрни томонларнинг умумманфаат йўлида бирлашиши деб қаралади.

Шарқий Турк хоқонлигида ҳукм сурган Ан-цзэй ва Ши-ши Ху-си каби хоқонлар ҳузурида суғдий маслаҳатчилар бўлган. 630 йилда самарқандлик Кан Су-ми ва бухоролик Ан У-хуаннинг ўғли Ан Ту-хуанлар хоқонлик ҳудудига Суғддан беш минг кишини олиб боришгани кўпроқ сиёсий маъно касб этарди. Қапоғон (Мочжо)нинг Хитойдаги суғдийлар авлодларини ортга қайтаришидаги суғдий саркарда Ан Ян-ян жонбозлиги турк-суғд муносабатлари сиёсий аҳамият касб этганлигини исботлайди. Бундан ташқари 731 йилда вафот этган Култегин таъзиясига Суғд ва Бухоро халқи номидан Нанг Сангу (ва) Ўғул тархонларнинг бориши Суғднинг Турк хоқонлиги билан қалин алоқаларидан далолат беради. Шу маънода тадқиқотчининг “туркийларнинг деярли икки аср

¹ С и м б и о з – икки организмнинг бир-бирдан фойда олиб (ризқланиб) бирга яшаши. Бу ўринда турк ва суғд халқларининг тарихий илдизлари тарзидаги яқинлик ҳақида гап кетмоқда.

минтақада етакчилик қилишларида яқин иттифоқчиси Суғд ва суғдийлар билан сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан муносабатлари муҳим ўрин тутган. Турк-суғд муносабатлари нафақат сиёсий, ижтимоий-иқтисодий манфаатлар орқали, балки асрлар давомида шаклланган қон-қардошлик алоқалари орқали ҳам ўз аҳамиятини кўрсатди” (39-бет) деб берган таърифи юқоридаги мисоллар орқали ўз тасдиғини топади.

745 йилда Шарқий Турк хоқонлиги Уйғур хоқонлиги томонидан тугатилганига қарамай, туркий давлатчилик анъаналари турк-суғд муносабатлари учун муҳим босқич бўлиб қолаверган.

Биринчи бобнинг бошқа қисмларида Турк хоқонлиги ва Суғд алоқаларига хос муҳим жиҳатлар қамраб олинган. Унда Турк хоқонлигига тамал тошини қўйган Буминнинг укаси Истами ябғу гарбдаги ўн ўқ қабилалари хоқонига айлангани, Эфталийлар, Сосонийлар ва Византия давлатлари билан муносабатларда Суғднинг ўрни каби масалалар таҳлил қилинган. 603 йилдан Фарбий Турк хоқонлиги Ўрта Осиё маъмурий бошқарув тизимида фаол қатнашчига айлангани китобда тўғри таъкидланади. Шу ўринда муаллиф “томонларнинг бир-бирини тақозо қилиши ва ўзаро яқинлиги Ўрта Осиё тақдири учун муҳим бўлиб, бу воқеалар замирида умумий манфаатлар ётарди” (47 бет) дея, Фарбий Турк ябғу-хоқони Тун ябғунинг маъмурий ислохотлари натижасида маҳаллий бошқарувга туркий (ябғу, тегин, шад, элтабар, хотун, тудун, тутуқ, тархон, чўр, эркин, чабиш) каби унвонлар олиб кирилганлигини, Фарбий туркларнинг Беш Нушиби ва Беш Тўлис (Дулу)дан иборат ўн ўқ уюшмаси Ўрта Осиёдаги сиёсий ва ижтимоий фаолиятда катта ўрин тутгани етарлича кўрсатиб берилган.

Бу бобда маънавий ва маданий ҳаётда ўзаро таъсир натижасида юз берган ўзгаришлар ҳам изчил ёритилган. Унда турк-суғд муносабатларидаги диний багрикенглик: тангрига топиниш, зардуштийлик, буддавийлик, монийлик ва насоролик динлари эркин ривожлангани ёритилади. Ўрта Осиё, хусусан, Суғд жамиятига хос толерантлик манбалар орқали исбот этилади. Мазкур масалада муаллифнинг “Ўрта Осиё диний муроса ва багрикенглик, маданиятлар синтези учун қулай минтақа” (56 -бет) бўлганлиги ҳақидаги фикрлари ибратлидир. Бундан ташқари оромий ёзуви асосидаги мустақил алифболар тизими вужудга келишида суғд ёзувининг таъсири ва VIII–IX асрларда уйғур, мўғул, манжур, ойрот ва бурят ёзувлари вужудга келганлиги ҳақида ҳам қизиқарли мисоллар келтирилади. Суғд ёзувининг IV–XI асрлардаги халқаро даражаси ҳамда туркий давлатлардаги расмий мақоми, бу ёзувнинг мазкур ҳудуддаги бошқа бир қатор ёзувларга асос бўлганлиги қайд этилган.

Турк-суғд маданий алоқалари натижасида Буюк Ипак йўлидаги бепоён ҳудудларда Ўрта Осиё шаҳарсозлиги анъаналари камол топиб боради. Афросиёб, Варахша, Панжикент, Кушония ва Турфондаги деворий суратлар эса суғдийларнинг туркий дунё билан узвий ҳамкорликда яшаганини кўрсатади.

Монографиянинг иккинчи боби “Суғдда конфедератив давлат тизими ва маъмурий бошқарув тамойиллари (V–VIII асрлар)” деб номланган. Боб Биринчи Турк хоқонлиги ва Фарбий Турк хоқонлиги даврида (603-742) Суғд-нинг маъмурий бошқарув тизими, Турк хоқонликлари даврида Суғд маъмурий бошқарув тизимида юз берган ўзгаришлар ҳамда Суғд давлати ривожиди туркийларнинг тутган ўрни каби масалаларга бағишланади. Унда суғдийларнинг тарихий ўрни, сақлар, кушан (юэжчи)лар билан узвий алоқада бўлганлиги, Суғд давлати Қанғлардан кейин IV асрнинг иккинчи ярмида вужудга келганлиги ва ривожланиш босқичлари қатор манбалар таҳлили орқали ёритилади.

Суғддаги эркин ер эгалари деҳқон мулкчилигини шакллантирди. Маҳаллий мулкдорларнинг ҳокимияти мустақамланди. Марказий ва маҳаллий ҳокимият муносабатларида эса Оқсоқоллар кенгаши асосий ўрин тутган. Ҳатто ихшидлар — Суғд подшоли бу кенгаш олдида ҳисобот бериб турганлиги манбаларда ўз исботини топган.

VII аср ўрталаридан Суғдни туркий сулола — ўн ўқ вакили Вархуман (Авархуман) тахминан 650-655 йилларда марказ Самарқандда туриб бошқаргани, мамлакатни конфедерация асосида бирлаштиргани китобда муҳим сиёсий ҳодиса

сифатида баҳоланади. Суғд ихшидлари Тархун (700-710), Фурак (710-738), Турғар (738-750) фаолияти ҳамда Панжикент ҳокими Деваштичнинг тарихий ўрни турк-суғд муносабатларининг ёрқин намунаси сифатида кенг таҳлил этилган. Бу қарашлар Авархуман асос солган Суғддаги туркий сулола тарихини ўрганишга замин яратади.

Умуман олганда, “милодий I асрдан бошлаб ҳукмронлик ўрнатган юэчжиларнинг чжоу сулоласига мансуб Кан хонадони вакиллари Самарқанд ихшидлари сифатида Суғдни VII аср ўрталаригача бошқарган бўлса, сўнг бошқарув туркийларнинг ўн ўқ сулоласи қўлига ўтиши ҳам табиий жараён эди”, – деб ёзади муаллиф (72-бет).

Иккинчи бобда Фарбий Турк хоқонлигида: маҳаллий ҳокимликлар ва марказий бошқарув тизими ҳамда уларнинг ўзига хос жиҳатлари ҳам кенг ёритилган.

Тадқиқотда VI–VIII асрларга доир Хитой манбаларида баён қилинган Кан (Самарқанд), Ми (Маймурғ), Цзевудана (Қободиён), Цюйшуанницзя (Кушония), Ан (Бухоро) ва Кичик Ан (Шарқий Бухоро), Ши (Кеш), Цао (Иштихон), Нашебо (Нахшаб) каби тўққизта катта ўлка Суғд таркибида бўлганлиги, конфедерациянинг марказга тобелиги, Фарбий Суғд Бухородаги туркий ҳукмдор Шери Кишвар – Эл Арслон (585-605) қўлига ўтгач, Эларслонийлар сулоласи томонидан 585 йилдан то 782 йилгача бошқарилганлиги каби масалалар синчков тарихчи нигоҳи орқали таҳлил этилади.

Жанубий Суғд – Кеш мулки ҳукмдори Шишпирнинг (642-655) фаолияти, Насаф (Нахшаб)нинг стратегик марказ сифатидаги ўрни турк-суғд муносабатларининг муҳим бўғини сифатида кўриб чиқилгани ҳам тадқиқот аҳамиятини кучайтиради.

Китобда Суғд конфедерациясига кирган Иштихон, Маймурғ, Кушония, айниқса, Шарқий Суғд – Панч вилояти ва Панжикент шаҳрини бошқарган туркий чур (чўр)лар, Фамаукийон (VII асрнинг 70-80 йиллари), Чакин чур Билга Бичут ўғли ва ҳатто Деваштич Йодхшетак ўғли (708-722) фаолияти Муғ тоғидан топилган ҳужжатлар ва нумизматик тадқиқотларга суянган ҳолда турк-суғд муносабатларининг тимсоли сифатида алоҳида таъкидлаб ўтилади. Монографияда Панж ҳаётида Деваштичнинг иш юритувчиси – фрамандар Ўтт каби шахсларнинг тарихий ўрни турк-суғд бошқарув идораси намунаси эканлиги ҳақида қизиқарли мулоҳазалар илгари сурилади. Муаллиф таъбирича, “фрамандар Ўтт Панчнинг иқтисодий сиёсатини амалга оширган йирик шахс бўлган эди” (87-бет).

Умуман олганда, Суғднинг тарихий географик жиҳатдан Марказий Суғд – Самарқанд Суғди, Фарбий Суғд – Бухоро Суғди ва Жанубий Суғд – Қашқадарё (Кеш ва Насаф) тарзида бўлиниши унинг ўзига хос маъмурий тузилишини белгилайди. Бу даврдаги маъмурий бошқарув Суғднинг яхлит сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва этно-маданий ҳаётида турк-суғд муносабатлари ўрнини холис баҳолаш имконини беради.

Умуман олганда, Фарбий Турк хоқони Тўн ябғунинг маъмурий ислоҳотлари Ўрта Осиё маҳаллий бошқарувини такомиллаштириб, хоқонлик бошқарув тизимига мослаштиргани баробарида “Фарбий Турк хоқонлиги давридаги ўн ўқ туркий сулолалар вакиллари бўлмиш суғдийлар ва туркийлар минтақанинг ҳамда ўлканинг сиёсий барқарорлиги, иқтисодий тараққиёти учун бирдек ҳаракат қилганликлари” (99-бет) ибрат намунаси сифатида талқин этилади.

Бобнинг кейинги қисми Суғднинг ижтимоий-сиёсий ҳаёти ривожда туркийларнинг тутган ўрни таҳлилига қаратилган. Унда Биринчи Турк хоқонлиги даврида азалий туркий элатларнинг нуфуз жиҳатидан хоқоний турклар ҳисобига ортгани алоҳида таъкидланади. Олим Турк хоқонлигининг дастлабки йилларида маҳаллий бошқарувга ўзгаришлар киритилмагани ҳолатини ўша пайтдаги ерли бошқарувда маҳаллий туркийлар иштироки билан ҳам изоҳлайди. Мазкур ўринда Фарбий Турк ябғу-хоқони Тўн ябғунинг маъмурий ислоҳотлари айнан хоқонлик ва маҳаллий бошқарув фаолиятини мувофиқлаштиришга қаратилганлиги монографияда яхши очиб

берилган. Суғд ижтимоий ҳаётида маҳаллий ва Фарбий Турк хоқонлиги туркларининг, сиёсий ҳаётда Шарқий турклар ва тургашларнинг таъсири кучли бўлганлиги кўрсатилган.

Суғд бошқарувида суғдий, туркий амалдорлар иштироки Кеш ва Нахшаб тангаларидаги “ҳукмдор Турак” ёки “Турк ёки Турон ҳукмдори”, манбалардаги Фай (Нарпай) ҳокими Турк-хоқон, Кабудан ҳокими Суду-пуло (Судубугро), Хузор (Фузор) ҳокими Субугро номлари, Муғ ҳужжатларидаги қоҳин Кўрчи (Кўрчи) ва фрамандар Ўтт мисолларида ўз тасдиғини топган. Келтирилган ушбу маълумотлар ва бошқа мисоллар Суғддаги туркий қатлам хусусида ҳолис фикрлаш имконини беради.

Тадқиқотнинг сўнгги учинчи боби “Араб истилоси ва халифалик даврида Мовароуннаҳрда кечган этник жараёнларда туркийлар ва суғдийларнинг роли” деб номланган. Бу бобда Араб истилосига қарши курашда Суғд-Турк хоқонлиги иттифоқининг вужудга келиши ва суғд-турк курашининг арабларга қарши дастлабки босқичи (651-715 йиллар), иккинчи босқичи (715-751 йиллар), жанг оқибатлари, Мовароуннаҳрда халифалик ҳукмронлигининг ўрнатилиши ҳамда Суғд конфедерацияси тақдири каби масалалар ёритилган. Унда Араб халифалиги кўшинларининг илк юришлари, Фарбий Турк хоқонлигидаги сиёсий аҳвол ҳолилик билан кенг умумлаштирилади. Маҳаллий ҳукмдорлардан Бухоро маликаси Қабаж Хотуннинг араблар билан битимлари, Пойкент, Бухоро, Вардона, Самарқанд, Термиз қамаллари ва бунга қарши турк-суғд иттифоқининг ҳаракати манбалар асосида таҳлилий кўриб чиқилган. Иттифоқчиларнинг режасиз ҳаракатлари, сиёсий хатолари ўз баҳосини олган. Боб давомида истилога қарши курашган Суғд подшоси Тархуннинг тарихий ўрни ҳолис баҳоланади. Шарқий Турк хоқони Қапагоннинг (692-716) Култегин (Кўрмаганун; (687-732) ва Тўнюққни катта кўшин билан Суғдга юбориши ва Тархуннинг фожиасига айланган 709 йил воқеаларига танқидий қаралган. Гурак ва Панч ҳокими Деваштич ўртасидаги тахт учун олиб борилган кураш оқибатлари очиб берилган.

Суғд, Чоч, Фарғона ҳамда Шарқий Турк иттифоқи, Гуракнинг Қутайба билан имзолаган Самарқанд шартномасининг моҳияти, Деваштич элчиси Фатуфарнинг мактуби манбалар орқали таҳлил этилган. Муаллиф араб истилонинг туб моҳияти талончилик бўлганлигини алоҳида таъкидлайди. Истилонинг биринчи босқичи Қутайба томонидан ниҳоясига етказилгани ва бу босқич турк-суғд иттифоқини жиддий синовлардан ўтказгани ҳақида кўплаб тарихий мисоллар, ҳужжатлар асосида ўз мулоҳазалари ва хулосаларини илгари суради.

Монографияда араб истилосининг биринчи босқичи анъанавий давлатчилик ва маҳаллий маъмурий бошқарув тизимига, иқтисод ва маънавиятга зарба бергани, иккинчи босқичида турк-суғд иттифоқининг озодлик учун кураши тарихий манбалар асосида кенг ёритилгани эътиборини сазовор. Жумладан, Бухоро маликаси – Қабаж Хотун ва Убайдуллоҳ ибн Зиёд, Саид ибн Усмон ва самарқандликлар, Ал-Мухаллаб ва ҳазораспликлар ўртасидаги шартномаларнинг мазмун-моҳияти очиб берилган. Шу билан бирга маҳаллий заминдорларнинг имкон туғилиши билан бу камситувчи шартномаларни бузиб, арабларга қарши ҳаракат бошлагани кўрсатиб ўтилган.

Китобда асирликка тушган гуломлар (ҳарбий қўллар)нинг кейинги қисмати ҳам қизиқарли баён этилган. Муаллиф тарихий маълумотларни қиёсий таҳлил қилиш орқали ўрта осиеликларнинг ҳарбий ва маъмурий салоҳияти ҳақида ифтихор билан сўзлайди. Айни замонда, истило туфайли минглаб араб ва ажам мусулмонларининг Мовароуннаҳрга жойлаштирилиши ўлканинг исломлашуви, араблашуви, форсийлашувига замин яратгани эътироф этилгани ҳолда араб истилоси босқинчилик юришлари билан бошланиб, диний-маърифий тadbирлар билан яқунлангани ҳақида ҳолис фикрлар айтилади.

Араб истилоси Ўрта Осиёдаги этник жараёнларга ҳам ўз таъсирини ўтказгани, натижада минтақадаги туркийлашиш жараёни секинлашиб, форсийлашув тамойили кучайгани кўплаб маълумотлар асосида китобда ўз тасдиғини топган.

Азимхўжа Отаҳўжаевнинг ушбу китобда айрим жузъий нуқсонлар ҳам учрайди. Муаллиф жуда катта ҳажмдаги ишни бажарганлиги ва ўзига хос тадқиқот яратганлигини эътироф этган ҳолда, айрим таклифларимизни айтиб ўтишни лозим топамиз:

Китобда келтирилган тарихий шахслар, этнонимлар, шаҳарлар ва бошқа жой номларида, шунингдек, лавозимлар, ҳарбий унвонларнинг ёзилишида айрим хатолар, чалкашликлар бор. Муаллиф томонидан тарихий, географик, этник ва бошқа атамалар яхлит бир тизимга солиб берилганда эҳтимол бундай камчиликларнинг олди олинади.

Муаллифнинг айрим мулоҳазаларида қайтариқлар учрайди. Масалан, 153-бетдаги 3-боб хулосасидаги сўнги фикрлар билан 157-бетдаги китоб хулосасидаги охириги жумлалар айнан такрорланган.

Китобнинг илова қисмида берилган материалларнинг айримлари монография мазмунига дахлдор эмас. Уларни бемалол қисқартириш мумкин эди. Бундан ташқари баъзи сулолалар ва ҳукмдорларнинг ҳукмронлик йиллари ҳамда айрим тарихий саналарда ноаниқликка йўл қўйилган ўринлар мавжуд. Бу ҳолат, хусусан Бухоро ҳукмдорлари — Бухорхудотлар (Эларслонийлар) туркий сулоласи ва илк ўрта асрлар Хитой сулолалари ҳақидаги маълумотларда яққол кўзга ташланади.

Бу китобни нашрга тайёрлаш, чоп этиш жараёнида техник камчиликлар: жуда кўп оддий имло ва стилистик хатоларга йўл қўйилган. Ўйлаймизки, муаллиф бундай нохуш ҳолатлардан жиддий сабоқлар чиқаради.

Ушбу мулоҳазалар А.Отаҳўжаев китобининг илмий аҳамиятини инкор эта олмайди. Ўзбекистон тарихи фанида илк ўрта асрлардаги турк-суғд муносабатлари тўғрисида йирик тадқиқот яралганлиги муаллифнинг улкан ютуғидир.

*Қаҳрамон РАЖАБОВ,
тарих фанлари доктори*

Машхурлар ҳаётидан

* * *

«Рус авиациясининг отаси» ҳисобланмиш Жуковский жуда парижонхотир одам экан. Бир оқшом ўз уйида меҳмонлар билан узоқ гурунглашгач, ногоҳ ўрнидан туриб, шоша-пиша жўнай бошлабди.

– Ие, йўл бўлсин? – деб сўрашади меҳмонлар ҳайрат билан.

– Кечирасиз, жаноблар, анча ўтириб қолибман, энди уйга бормасам бўлмайди.

* * *

Машхур итальян бастакори Россинига ҳайкал ўрнатмоқчи бўлишганда у эндигина ўттиз ёшда эди.

– Ёдгорлик қанчага тушаркан? – деб сўрайди композитор шаҳар маъмурияти вакилидан.

– Уч юз минг лирага.

– Вой-бўй! Уч юз минг лира? – ҳайрат билан хитоб қилади Россини. – Ўша пулни ўзимга бера қолинглар. Мен бунинг эвазига Римнинг қоқ марказий кўчасида кунига бир неча соат типпа-тик туриб берман.

* * *

Дунёга машхур рассом Пабло Пикассо бир кишининг портретини чизиб бўлгач, унга деди:

– Мана, расмингиз ҳам тайёр бўлди. Энди ўзингиз унга ўхшашга ҳаракат қилинг!

* * *

Шекспирнинг «Қирол Ричард – III» трагедиясида немис актёри Девриент рол ижро этаётганиди. Актёр «От! От! Отга ярим қиролигимни алмаштираман!» деган ўша машхур хитобини айтганида томошабинлар орасидан шундай қитмир луқма эшитилади:

– Эшак бўлмайдами?

– Бўлади, келинг тезроқ! – дейди ҳозиржавоб актёр.

* * *

Француз математиги Ампер хаёлан мураккаб бир масалани ҳисоб-китоб қилиб бораётганида худди аудиториядагига ўхшаш қора тахтага дуч келиб қолади. У суюнганча тахта ёнига чопиб бориб, доимо чўнтагида олиб юрадиган бўрни чиқарди-да, формулаларни ёзишга тушди. Аммо шу лаҳза тахта жойидан жилиб қолди. Машғулотига берилиб кетган олим беихтиёр унга эргашди. Тахта тезлашди. Ампер ҳам чопа бошлади. Фақатгина ён-атрофдаги ўткинчиларнинг кулгуси

уни ўзига келтирди. Мундоқ қараса — формулага тўлган қора тахта каретанинг (ўша даврдаги от қўшилган арава) орқа тўсиғи экан.

* * *

Машхур бастакор Россини ҳузурига ёш бастакор келиб, янги асарини тинглаб кўришни илтимос қилади.

Россини партитурани диққат билан кўздан кечиргач, кулимсираб шундай дейди:

— Нима ҳам дердим, сизнинг асарингизда ажойиб, янги нарсалар бор, аммо ажойиблари янги эмас, янгилари эса ажойиб эмас!..

* * *

Итальян бастакори Руджеро Леонкаваллонинг «Масхарабозлар» операси кўриги бўлаётган эди. Шу маҳал кутилмаганда залда кўнжи баланд этик ва чавандозлар кийимини кийиб олган бир барзанги пайдо бўлади. Бастакор бу номаълум кимсанинг ёнига бориб, унга миннатдорчилик билдиради.

— Хўш, нима учун менга раҳмат айтяпсиз?— барзанги ҳайрон бўлади.

— Сиз бу ерга яна отингиз билан келмаганингиз учун шукур қилияпман!— дея жавоб қилади бастакор.

* * *

Вена кўчаларида бир гадой Моцартдан садақа сўрайди. Моцарт унга бир нима бермоқчи бўлиб чўнтагини қараса пули йўқ экан. Шунда у гадойдан кутиб туришини сўрайди ва бир неча лаҳзада менуэт ёзиб беради. Кейин асарига хат илова қилиб, гадойга узатади ва ноширга учрашини маслаҳат беради.

Гадой ишонқирамай ноширга учрайди. Ношир ҳалиги асар учун мўмайгина пул берганда гадой ҳайратдан лол қолади.

* * *

Ҳукумат идорасида катта амалдор бўлган буюк олмон шоири Иоганн Вольфганг Гёте машхур бастакор Бетховен билан тез-тез учрашиб турарди.

Кунлардан бир куни улар Венадаги истироҳатгоҳда айланиб юришганди. Атрофдан ўтаётганлар уларга таъзим қилиб ҳурмат-эҳтиромларини изҳор этишарди. Таъзимларга фақат Гётегина шляпасини сал кўтариб қўйиб жавоб қиларди. Ахийри бу илтифотлардан безор бўлган шоир ҳамроҳига шундай гап қотади:

— Бу таъзимлар жонимга тегди!

— Азият чекмасинлар, ҳазрат олийлари, — дейди Бетховен вазминлик билан. — Балки бу таъзимларнинг менга ҳам оз-моз дахли бордир!..

* * *

Рахманинов Америкага келганда бир танқидчи ундан сўраб қолади:

— Намунча бунақа оддий кийинасиз, маэстро?

— Менга барибир. Ахир мени бу ерда ҳеч ким танимайди-ку!— деб жавоб қилади машхур бастакор.

Орадан бир йил ўтади.

Ўша танқидчи Рахманиновни учратиб, яна ўша саволни беради.

– Менга барибир, – дейди бастакор кулимсираб. – Ахир мени шундоғам ҳамма танийди-ку!

* * *

Кунлардан бир куни машхур италян қўшиқчиси Карузо пулини олиш учун почтага келади. Ёнида паспорти бўлмагани учун почтачи пулни бермайди. Шунда Карузо ўз шахсини тасдиқлаш учун бир операдан арияни қойилмақом ижро этиб, пулини олади.

Бу воқеани эшитган бир танқидчи Карузога иддао қилиб дейди:

– Энрико, бу ахир санъатни таҳқирлаш-ку!

– Ишинг қисталанг бўлиб турганда кўзингга санъат ҳам кўринмайди!– дея жавоб қилади Карузо.

* * *

1926 йили кинематография арбоблари Парижда халқаро конгрессга йигилдилар. Ака-ука Люмьерлар ихтиро қилган кино санъатининг аҳамияти ва тараққиёти ҳақида оташин нутқлар ирод қилинади. Шу маҳал мажлис қатнашчилари залнинг бир бурчагида юпунгина кийинган бир чолни кўриб қолишади. Кўринишидан у бу ерга тасодифан кириб қолганга ўхшарди.

– Сизга нима керак бу ерда?– дея қариядан таҳдид билан сўрашади. – Бу конгрессга қандай алоқангиз бор?

Нотаниш одам тортиниб-қимтиниб жавоб қилади:

– Биласизми, мен ўша... Люмьерман.

Шошилиндча буюк ихтирочини таклиф этиш унутилган экан.

* * *

Овозсиз кинонинг машхур актёри, америкалик Лон Чаней бошқаларнинг қиёфасига киришга уста эди.

Кунлардан бир куни Чарли Чаплин у билан айланиб юрганда йўл четидаги катта қўнғизни кўриб қолади.

– Эҳтиёт бўлинг, – дейди Чаплин, – уни босиб олманг! Эҳтимол у қўнғиз қиёфасига кириб олган Лон Чанейдир.

* * *

Чарли Чаплин меҳмонхонадан чиқаётиб эшик оғасига йигирма франк чойчақа беради. У эса норози бўлиб минғирлайди:

– Ўтган гал сизнинг саломатлигингиз учун ичиб қўйишимни сўраб қирқ франк берувдингиз.

– Бу гал ўзимни анча яхши ҳис қиляпман,– дея жавоб қилади артист.

* * *

Машхур драматург Бернард Шоу Нитше фалсафаси таъсирида «Мафусаилга қайтиш» деган пьеса ёзади. Асар кўригидан сўнг у томошабинларга эгилиб таъзим қилади. Шу маҳал кутилмаганда гулдурос қарсақлар баробарида юқоридаги ўриндиқда ўтирган бир томошабин жаҳл билан ҳуштак чалворади.

Шоу юқорига қарайди, қўлини чўзиб баланд овоз билан хитоб қилади:

– Мен ҳам шунақа фикрдаман, дўстим. Аммо иккимиз мана бу қарсақбозларга қарши нима ҳам қила олардик!

* * *

Кунлардан бир куни Тристан Бернар ҳаваскор бир драматургнинг пьесаси кўригида қатнашаётган эди.

Иккинчи кўриниш пайтида машхур драматург ўтирган жойга муаллиф келиб сўрайди:

– Маэстро, сизга пьесам ёқяптими?

– Менга гўё ташқарида челақлаб ёмғир ёғаётганга ўхшаяпти.

– Тушунмадим, нега энди?

– Ахир шу пайтгача залдан ҳеч ким чиқмади-ку!

* * *

Машхур рус артисти Александр Вертинский узоқ йиллар Ватан-дан айрилиқда яшаб, юртига қайтади.

Ўта ҳаяжонланган қўшиқчи вагондан тушиб, атрофига аланглайди... Перронга жомадонини қўйиб, эҳтирос билан хитоб қилади:

– О Россия! Бу ўзингмисан? Сени танимай қолдим.

Артист оппоқ рўмолчаси билан беихтиёр тўкилган кўз ёшларини артиб, жомадонини олиш учун энгашиб қараса...уни ўғри уриб кетибди.

Қўшиқчи маънос оҳангда шивирлайди:

– Энди сени танидим, Россия...

* * *

Собиқ совет артисти Савелий Крамаров Американинг Лос-Анжелос шаҳрида яшаётганида Борис Сичкинга дўхтирлар кўзини операция қилганини, аммо гилайлиги сақланиб қолганини айтиб ҳасрат қилади. Бир оқшом улар сайр қилиб юришганда Савелий дуч келган йўловчидан соат неча бўлганини сўрайди. Кўрқиб кетган йўловчи дарҳол соатини ва яна саксон долларини топшириб қочиб қолади.

– Савелий, – дейди шунда Сичкин, – дўхтирлар сенга яхшилик қилишган. Нью-Йоркка кўчиб ўт. Оқшомда сайр қилиб юриб икки марта соатни сўраб қўйсанг бас – бир ҳафталик тирикчилигингни ғамлаб олаверсан!

* * *

Машхур француз актёри Жан Габен бир куни шундай деган эди:

– Агар сиз саёҳатга оёқлари келишган котибангизни ўзингиз билан бирга олиб кетаётган бўлсангиз ва атрофдагиларда у сизнинг хотинингиз деган таассурот қолдиришни истасангиз, жомадонларни кўтаришни унинг ўзига ҳавола қилинг. Сизларнинг эр-хотин эканингизга бундан зўр исбот бўлмайди!

* * *

Машхур рус қўшиқчиси Фёдор Михайлович Шаляпин ҳамиша артистларнинг меҳнатини енгил деб ҳисобловчи кишиларни ёқтирмасди.

Кунлардан бир куни у Москва бўйлаб фйтонда кетаётган эди, аравакаш тўсатдан сўраб қолади:

- Хўш, хўжайин, ўзлари нима иш билан шуғулланадилар?
- Мен... шу энди... кўшиқ айтаман.
- Мен бунни айтаётганим йўқ. Нима иш қилишингни сўраяпман. Кўшиқни ҳамма айтаверади.

* * *

Машхур итальян кўшиқчиси Карузо сафарга чиққанида машинаси бузилиб қолиб, бир фермернинг кўрғонига тушади.

Кўшиқчи ўз исмини айтганида фермер ўрнидан сакраб туради ва Карузонинг кўлини ҳаяжон билан қисиб, шундай хитоб қилади:

- Мен қачонлардир бир куни ўз уйимда машхур саёҳатчи Робинзон Карузони кўрарман деб ўйламаган эдим!

* * *

Тосканинидан нега унинг оркестри таркибида биронта ҳам аёл киши йўқлиги ҳақида сўраб қолишади.

- Биласизми, — дея жавоб қилади маэстро, — хотинлар жуда ҳам халақит беришади. Агар улар чиройли бўлса — менинг мусиқачиларимга, хунук бўлса — менга халақит беришади!

* * *

Карузо уй сотиб олиб, таъмирлаш учун усталарни ёллайди. У ўзича кўшиқ ва арияларни хиргойи қилиб турганда хонага усталарнинг ишбошиси кириб келади:

- Мен бир дақиқага... Сиз ҳойнаҳой уйингизнинг тезроқ таъмирланишини хоҳласангиз керак?

– Албатта, — дея жавоб қилади Карузо.

- Ундай бўлса кўшиқ айтишни бас қилинг. Усталар кўшигингизга андармон бўлиб ишлай олишмаяпти.

*Рус тилидан
Шодмон ОТАБЕК
таржимаси*

